

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:2, SAYI:4 VOLUME:2,ISSUE:4

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:2 SAYI:4 VOLUME:2 ISSUE:4

EDİTÖR

Doç. Dr. Hasan IŞIK

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2020

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 2, Issue: 4, July 2020

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. No article is returned to the authors.

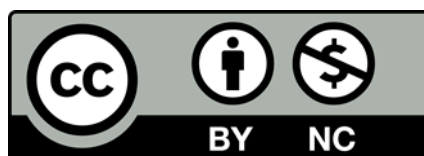
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Teofik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Ar. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

Ahmet DOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Ahmet KARADENİZ

Halil Can AKGÜN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Fatma Gülşah EKİZOĞLU

Fatma KAYILAN

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosk./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi- Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroška PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYI (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Khalida DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Müslüme Melis ÇELİKTAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZÓLLÓSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUČERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

Directory of
Research Journal
Indexing

A S O S
indeks

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ (Amasya Üniversitesi-Amasya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bahattin GENÇAL (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi-Bolu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bengül BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Gülnar KARA (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim Ethem ARIOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. M. Emin ŞEN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oğuzhan AYDIN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Bilge KARBİ (Beykent Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALACA (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Khalida DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Melike SARIKÇIOLU (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TAŞKESENLİGİL (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nuri SALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Sema ORSOY (Kocaeli Üniversitesi-Kocaeli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Gül Hanım CENGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Odu/TÜRKİYE)
Dr. Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Naime Yüksel KAYAÇAĞLAYAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Tefik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Fatma ÇALIK ORHUN

Editörden...

“Genel Türk Tarihi Kürsüsünün bugünlere gelmesinde emeği geçen tüm bilge hocalarımıza saygı ve minnetle...”

Dünya ölçeğinde, hem coğrafi açıdan sahip olduğu genişlik hem de tarihsel süreç açısından oluşturduğu derin birikim ile Türk tarihi engin bir hazineye sahiptir. Zaman ve mekân açısından çok geniş bir sahayı kapsayan bu hazineden elde edilen bilgilerin bilimsel çerçevede ele alınıp ortaya konulmasını amaçlayan dergimiz, her yeni sayıda içerik zenginliği ile yoluna devam etmektedir. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın yaklaşımını temel alan dergimizin bu sayısında alanın kapsamına giren çeşitli dönemlere ait değerli çalışmaların yer alması bizleri mutlu etmektedir. Genel Türk Tarihi alanının kurumsallaşmasına katkı sunacağı inancı ile yayımlanan 4. sayımızda da yine Türk tarihinin farklı coğrafyasından çok değerli çalışmalara yer verilmektedir. Türkistan, Kafkasya, Kırım, Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasından, Türk tarihinin çok farklı konuları ile yine bu sayımız zengin bir içeriğe sahip olarak *“Türk tarihini bir bütün olarak ele almak”* anlayışıyla yayınlanmıştır. Çalışmalarıyla bu zenginliğin ortaya çıkmasına, ülkemizden araştırmacıların yanında Kazakistan, Özbekistan, Ürdün, İran gibi farklı ülkelerden de araştırmacılar katkı sağlamışlardır. Dergimiz, farklı ülkelerden araştırmacıların katkıları ve uluslararası yayın etiği ile evrensel bilim anlayışında her geçen gün niteliğini arttırmaktadır. Bu sayımızda dergimiz ASOS İndeksinde taranmaya başlanmıştır. ASOS İndeksinde taranmaya başlaması ile daha şimdiden dört uluslararası indekste taranıyor olması, dergimizin her geçen gün ileriye doğru gelişiminin bir göstergesidir. Ayrıca uluslararası yayınları bünyesine dâhil eden Paperity açık erişim kütüphanesi de dergimizi listesine dâhil etmiş bulunmaktadır. İki yıllık süreçte gelinen nokta dergimizin çok daha iyi konuma geleceği inancını bizlerde oluşturmaktadır.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin (GTTAD) 4. sayısında bir tanesi İngilizce olmak üzere on üç araştırma makalesine, bir adet kitap tanıtımına ve dört adet çeviri makaleye yer verilmiştir. Dergimize gelen çalışmalar yayınlanma aşamasına kadar, çok ciddi bir ekip çalışması sürecinden geçmektedir. Her çalışmanın ön inceleme, hakem belirleme, dil kontrollerinin yapılması, son okuma ve dizgi aşamaları titizlikle sürdürülmektedir. Yeni bir sayısının yayınlanma aşamasına kadar gönüllü olarak, samimiyetle çalışmalarını sürdüren dergi ekibine kıymetli emekleri için Editör Kurulumuz adına teşekkür ederiz. Bunun yanında dergimize gelen çalışmalarını incelemek için kıymetli vakitlerini ayıran sayın hakemlerimize ve dergimize çalışmalarını gönderen değerli araştırmacılarımıza da ayrıca teşekkürü bir borç biliriz.

Doç. Dr. Hasan IŞIK

Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2020

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 2, Issue: 4, June 2020

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

KARZHAUBAY SARTKOZHA-JANTEĞİN KHARJAUBAY

*Eski Türk Yazı Dilinin Ortaya
Çıkışı ve Oluşumu*

*The Appearance And Formation of the Ancient Turkic
Written Language*

ss. 261-272

GÖKSU GÖNER

Türk Destanlarında Kuş Figürü

Bird Figure in Turkish Epics

ss. 273-286

FARHAD MAKSUD-RAHMANALİ MURADALİYEV

Göktürkler ve Üzenginin Yayılması Üzerine

The Köktürks And Spread of the Stirrups

ss. 287-302

GAYBULLAH BABAYAR

*"Tegin" Unvanlı Batı Türkistan Yöneticileri Hangi
Soydan İdiler?*

*What was the Origin of West Turkestan Rulers with
the Title "Tegin"?*

ss. 303-320

MUNİRE HATAMOVA

Ötüken

Otuken

ss. 321-332

MEHMET AKİF ERDOĞRU

Harzemşahlar Tarihi Üzerine Yeni Bir Metin

A New Text on the History Of Harzemshahs

ss. 333-338

MUSTAFA KALKAN

*Türk Tarihinin Gelişim Seyri İçerisinde
Unique-Nadir Osmanlı Sikkelerinin Yeri Ve
Önemi*

*The Role And Importance of Unique-Rare Ottoman
Coins in the Evolution of Turkish History*

ss. 339-372

ŞEYMA YAPICI

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Ankara
Mahalleleri

Ankara Neighborhoods in the 17th And 18th Century
Ottoman State

ss. 373-380

MOHAMMAD BANI ISSA

18. ve 19. Yüzyıllardaki Salt Şehrinde Bulunan Dinî,
Kültürel ve Sosyal Kurumların İnşa Sürecinde
Osmanlı Devleti'nin Rolü (Osmanlı Belgelerine ve
Kaynaklarına Göre)

The Role of the Ottoman State in the Construction of
Religious, Cultural And Social Institutions in the 18th
And 19th Centuries in Salt (Based on Ottoman
Documents And Sources)

ss. 381-408

HAMİDEH TAKİZADESİS-TANJU ATEŞ

Kaçarlar Döneminde İran'ın Körfez Bölgesi, Irak,
Suriye, Lübnan ve Yemen Bölgelerindeki Şiilerle
İlişkileri

Iran's Relation with the Shiites in the Gulf Region,
Iraq, Syria, Lebanon And Yemen During the Qajar
Period

ss. 409-426

ÇAĞRI ÇALIŞKAN

II. Abdülhamid Devri Hafiyelerinden Vâmık Şükrü
Efendi ve 24 Temmuz 1901 Tarihli Jurnalı

Vamık Şukru Efendi Who is a Sleuth During the
Reign of Abdulhamid II And His Report of an
Informer Dated 24 July 1901

ss. 427-446

AYBİKE GÜZAY

Kırım'da Alman İşgali ve Osmanlı Devleti'nin
Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme (1918)

German Occupation in Crimea And an Evaluation on
the Attitude of the Ottoman State (1918)

ss. 447-470

İBRAHİM ERDAL

1950-1980 Dönemi Türk-İran İlişkileri Bağlamında
Kurulan Dostluk Cemiyetleri

Friendship Communities Established in the
Context Of Turkish-Iran Relations in the 1950-1980
Period

ss. 471-480

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

SADRİ MAKSUDİ ARSAL

Çev. EMRE ÖZSOY

"Radloff: 50 Senelik Bir Hizmet-i İlmîye"

"Radloff: 50 Years of Science Service"

ss. 481-488

C. A. MACARTNEY
Çev. EMİNE DİK MEN

Peçenekler

The Petchenegs

ss. 489-498

S. G. KLYAŞTORNIY
Çev. GULRUH ABDYYEVA

Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular

Mythological Issues in Ancient Turkish Monuments

ss. 499-510

LEONİD KIZLASOV
Çev. TAHSİN BİLĞİ

Hunların Şehirleri

Cities of the Huns

ss. 511-522

KİTAP İNCELEMESİ

BOOK REVIEW

CEREN SELVİ

Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi
(1779-1813)

Russo-Iranian Struggle in the South Caucasus
(1779-1813)

ss. 523-524

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 261-272

Geliş Tarihi–Received Date: 02.03.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 31.05.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

THE APPEARANCE AND FORMATION OF THE ANCIENT TURKIC WRITTEN LANGUAGE

KARZHAUBAY SARTKOZHA* - JANTEĞİN KHARJAUBAY**

ABSTRACT

There are three different opinions about the origin of Old Turkic rune alphabet. They are Aramey, Sogdian and it's an own Central asian nomads creation. Due to the results of last years archeological excavations carried out on the territory of a place of residence of ancient nomads (modern north places –north of Huang-he, Mongolian territory) and preserved monuments, official Chinese sources (V B.C.- VI A.D.) concerning to shuji writing, we have got the possibility to pay attention to the third opinion about the origin of writing. The author analyzed every petroglyph or tanba preserved in Central and Middle Asia and every writing of different periods. The author conducted an analysis of these historical values and proved it was the own creation nomadic people.

Key Words: Ancient Turkic language, runic, phonogram, morfogram, logogram.

ESKİ TÜRK YAZI DİLİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE OLUŞUMU

ÖZET

Eski Türk runik alfabesinin kökeni hakkında üç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlar: 1. Arami yazısından çıktığı; 2. Soğd yazısından çıktığı; 3. Orta Asya'daki konargöçer Türklerin kendi eseri olarak ortaya çıktığına dair görüşlerdir. Konargöçerlerin eski ata yurdu olan, kuzey Çin (kuzey Huang-he) ve Moğolistan bozkırlarında son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda eserler ortaya çıkmıştır. Ayrıca Eski Çin resmi kaynaklarından elde edilen, konargöçerlerin Şuzy Yazıtı (ağaç ve hayvan kemiğine oyma) hakkındaki bilgilere (MÖ 6- MÖ 5 yüz yıllara tarihlendiren) dayanarak üçüncü görüş daha ön plana çıkmaktadır. Yazar, asıl tarihi kaynak olarak Orta Asya bozkırlarında günümüze ulaşan kaya resimleri, damgalar ve farklı dönemlerdeki yazıt eserleri araştırmıştır. Bu tarihi eserlerden yaptığı bilimsel analizlere dayanarak runik yazısının Türklerin kendilerinin oluşturduğu bir alfabe, yazı sistemi olduğu fikrini kanıtlamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk dili, runik, deyim, logogram, morfogram, fonogr

INTRODUCTION

Since the discovery of the ancient Turkic inscription (runic), there are three different assumptions about its origin. They have Aramaic, Sogdian roots or it's an own nomadic art.

Researchers have not been able to accept any of these suggestions. The reason:

1. The ideology of Eurocentrism, which said that the nomads did not reach the level of inventing and using the alphabet in the early Middle Ages.
2. Scientists did not have the data to make a reliable recommendation.
3. Based on archeological facts found in recent years in Central and Middle Asia, the author of the article intends to present his conclusions without resorting to any ideology.

Formation of the Ancient Turkic Written Language

In the history of mankind, the written language appeared much later than the spoken language. The written language came into existence because of the needs for communication in the society and aspiration for mastering the space. The possibilities of the spoken language were limited until the period when the written language appeared. By the spoken language one could just express his thoughts to another person and nothing else. In the early Ages human beings used different ways of the expression, in order to surmount the limited possibilities of

* Prof. Dr., Director of the L.N. Gumilev Eurasian National University Research Center, E-Posta: kharjaubay@mail.ru.

** Uzm. Dr., L.N. Gumilev Eurasian National University Research Center, E-Posta: achegirova@list.ru.

the language and satisfy the own needs. They used different means of the expressing the thoughts like making a fire, puffing a smoke and beating a drum. Also they used to send special signs to express their thoughts to a distance. For instance, in the Kazakh fairy tales and myths they used to send hoof of marmot, snare, bird's feather and an arrow to their enemies, which had a special message firstly, he would be entrapped, if he hid in a hole, secondly, he would be shot with an arrow, if he tried to fly and so on.

And man's language, mode of thinking, communication helped him to overcome these obstacles. At that time there took place a dissemination of a point of mentality, traditions and customs developed in the society. So, the development of mankind's skills was of importance in conformity with the society in the periods of the development of a human society. As it was mentioned above the written language came to existence because of the mankind's aspiration for mastering space and time. In short, the language-mod of thinking – writing had appeared.¹

The peculiarity of the written language is mastering the time and space. As a result of this, the possibility of spoken language had grown and there appeared a great possibility for the development of a human society and the emergence of a spiritual culture.

One of those languages is the Turkic languages, spoken by the over 250 million people. Although, the written culture of the Turkic languages has three thousand years long history, the Eurocentric scholars considered its history from the Orhon period. The main alphabet used in the Orhon Period is the ancient Turkic rune.

As soon as the secret of ancient Turkic rune was guessed, different point of views took place on its origin. A century had passed since that invention. Nowadays the scientists consider the origin of the ancient rune by the following three theories:

1. It is originated from the Aramaic writing (V. Thomsen, O. Donner, P. M. Melioransky, A. Amanzholov etc.,)
2. The Sogdian writing (R.Gauthiot, G. Clauson, V. A. Livsic);
3. The Original writing of Nomads (N.A. Aristov, N. O. Molitsky, A.S. Emre, D. N. Sokolov, S. V. Kisilyev, M. A. Kastern, A. Mahmudov, M. Shinehu).

Nowadays the Aramaic theory lost its importance, on the contrary the Sogdian theory began to be welcomed among the scholars. So, the scientists of Turkey, Kazakhstan, China and Mongolia have avoided the Sogdian theory giving the detailed evidences and support the theory of the original writing of the Nomads firmly. The main theoretical error of the scholars supporting the theory that the ancient Turkic rune is rooted from the Sogdian writing is as followings:

- The Turkic people used the runic writing in the VII-X centuries.
- The runic writing was invented on the instructions of the officials. It has not been analyzed and turned into a tradition for the centuries yet.²
- Until VI-VII AD there wasn't any runic writing.

There was a direction of science that considered to erase the Turkic civilization from the history of the world by avoiding their creative potentials of the ancient Turks. The following conceptions of G. Klauson, V.A. Livchits. A.M. Cherbak can serve as a proof for this conclusion. G. Klauson: "...runic writing as an extraordinary act"³ V.A. Livchits: "It is likely that the rune appeared as an extraordinary and conscious polishing of the Sogdian alphabet, not as a result of its long natural transformation."⁴ According to A.M. Cherbak: "because of standing out exact waste and steadiness, having a strict orthographic norms, except for this it contains deliberate and episodic deviation of norms and expenses. Of course, the runic writings had been changed but not in the direction of improvement and ordering but to the direction of degradation and total disappearance as well as there was no usual graphic system and the unique system of writing of the ancient Turks at all. The rune disappeared completely, because the structural peculiarities of the signs were the insurmountable barrier on the way of the transformation into the cursive writing"⁵

¹V.A. Istrin, *Vozniknovenie i razvitie pis'ma*. M.1965, p.13.

²A.M. Sherbak, *Turkskaia Runika*, St-B. 2001, p.49-53.

³Sherbak, *Turkskaia Runika*, p.42.

⁴V.A. Livshits, *O Proishojdenii Drevneturkskoi Runicheskoi Pismennosti // Arheologicheskie Issledovaniia Drevnogo I Srednevekovogo Kazahstana*, A-A 1980, p.9.

⁵Sherbak, *Turkskaia Runika*, p.43.

These syllabic graphs are the signs before the reform. So some of them were used after the reform in the Orhon, the Yenisei, the Europe runic writings.

Some of the open syllabic graphs were used after the reform in the Orhon runic writings to show the stress.

It is not the end of the syllabic graphs of the earliest Turkic runic writings. At the beginning of the XX century, the archaeologists found the drafts of ancient Turkic syllabic writings and announced to scientific world.¹²

Nowadays these heritages are considered only by a structural and graphic side. We could not investigate its semantic meaning. It is obvious that there were words and syllables in Huang-he writings. Each tribe had its own name and writings.¹³ That is why it is better to investigate from the view of syllabogram not from the view of logogram.

It is known that the Turkic people have both the runic writings and syllabic writings.

4. The Phonogram writings – letters and graphs which mark the sounds separately. After the syllabic writings the ancient Turkic runic writings had a phonographic character and moved forward its development process. The peculiarity of the Turkic runic writings in that period were written disorderly in spite of their hard and soft pronunciation. This period continued between II-IV centuries BC. Historical heritage of that period are the Suinnu writings. They are the gold writings that were found near the Ovgont Hill.¹⁴ and the Don, Kuban runic writings in the East Europe.¹⁵

The Central Asia writing samples: Ashyktas (unknown period, BC), Tozbulak (V-VI century AD), Altynasyr (I-VI century AD), Kultobe (I-VI century AD), Halchayan (I-II century AD), Termez (II-III century AD), Ispanan (II-V century AD), Osh-Hona (II-VI century AD), Margelan (IV-VI century AD), Fergana (II-VI century AD).¹⁶

The Altai Sayan writing samples: Bes Bogda, Karamandai, Hatu, Yaman us, Ovordorolzh, Bagar, Doladoy, Yalbaktash (№ 1,4,12,17,20,21,22,23,24,29,30);

The South Yenisei writing samples: OE.1-4 Sulek III-IV, OE.5-bracelet in Minus museum, OE. Uybat, OE.7 – Sargol, OE. 8-9, OE.10 Ozernaya, OE.11 Turan, OE.12-15 Edigei II, III OE. 17 Chinge, OE.18 Karban.¹⁷

These phonogram writing samples did not keep peculiarities according to their hard and soft pronunciation or phoneme synharmonicity of the Turkic language. The Turks did not distinguish natural law of the Turkic language at the earliest period of phonogram. The process of distinguishing of the natural Turkic language was taken in arms after the Orhon. During the development from pictogram to phonogram the Turkic runic writings seemed to step over the morphemogram.

The structure of the used writing graphs (pictographic, logographic, letter sounds) must be defined itself by outward graphs and linguistic meaning. Turkic runic graphs (between logogram and phonogram) were regulated and analyzed during the historical development. It shows that this peculiarity of the Turkic runic writings had been historically analyzed for ten centuries.

The main principle of the writing system must be appropriate to the nature of language. This principle was implemented after entering the Turkic runic writings in the reform.

It was possible for us to indicate the chronology of the Turkic small writings and to define the process of the development of the ancient Turkic runic writings after we have done a grammatical analysis., L.R. Kyzlasov had marked the chronology of the Yenisei small writings with the help of the archaeological excavations. And our method is to indicate the chronology of the small writings with the help of the historical grammatical method.

¹²Sartqoja, *ibid*, p.109-121; A. Damdinsüren, *Arheologiin shinjilgeegeeer oldson hunnuugiin bichgiin dursgaluud*, // SA.T.V.fasc.1-13. UB.1972, p.99-111; E.A. Novogradova, *Arashan-had – drevneishii pamiatnik izobrazitel'nogo iskusstva Vostochnyi Mongolii*, *Istoriia i kultura Tsentralnoi Azii*. M.1983, p.303-310.

p.71-72; Z. Batsaihan, *Siunnugiin «kemu» bichig, tuunii holbogdol*, // SA.T.XIV. UB.1994. p.108-115.

¹³Batsaihan, *ibid*, p.108-115; 163-165; Novogradova, *Drevneishii Pamiatnik Izobrazitel'nogo Iskusstva Vostochnyi Mongolii*, p.71-72.

¹⁴Sartqoja, *ibid*, p.123.

¹⁵J. Nemeth, *Die Inschriften Des Schatzcs Von Nage-Szent-Miklos*. Leipzig.1932, p.201; A.M. Sherbak, *Neskolko slov o priemah chteniia runicheskikh nadpisei, naidennyh na Donu* // CA. 1954, p.269-282; A.M. Sherbak, *O Runicheskoi Pismennosti v Yugo-Vostochnoi Evrope* // CT. 1971.№4, p.76-82; I. L. Kyzlasov, *Runicheskoe pismennosti Evraziiskih stepei*, M.1994, p.15-41.

¹⁶Sartqoja, *ibid*, p.127-132.

¹⁷Sartqoja, *ibid*, p.136-147; Kyzlasov, *ibid*, p.136-147.

From the beginning of the year of the I Turk Khanate, the reform was made to the Turkic rune. During the 1500 years between Yin, Chou Dynasty period (XII-X centuries BC) and the Turk Empire scientific grammar was made appropriate to the nature of the Turk language which was used as the ancient Turkic rune.

Did Turks have special preparation to do such scientific grammar? This question was answered by Chinese genealogy: “Turks had no writings. The necessary information, for example troops and horses, taxes, the number of animals were wiped in special wrapper and poured the oil of candle, signed with the seal as a mark of trust and put the gold arrow on it.” (Beishi part 99. 2057)¹⁸ There was a Chinese chronicle about Zhuzhans who ruled over the Central Asia before the Turks: “Joujans scraped off events on the tree. And then they knew about the Shutzi writings. It was easy for them to rule. There were no literature books. (Beishu parts 103 and 98). In the years of Shiin (452-471 AD) their Khans used shutzi writings, built the town and established his capital” (Liang shu. Part 54, nanshi part 79).

“Van tzi” means Chinese hieroglyph Turkic runic writing was called “Shutzi”, but scientists said that this was not well developed writing like Chinese hieroglyph. In spite of humiliation of Chinese genealogists about Turks, they could not run away from the truth, because there were many educated people among turks and they had their own writings. This historical information proved that there were many educated people and officials and Turks had a special preparation to make reform to their writings.

What was the political and social precondition for making reform? Bumyn Kagan conquered the most powerful tribes of Toχuz – Oχuz in 545. Toχyz – oguz was the richest, powerful and most populated society, located between the Great Gobi in the south, Baikal river in the north, Kentai hill in the east and Khangai in the west. After conquering Toχyz – Oχuz Bumyn Kagan became powerful and began to conquer Joujans. In 551 Bumyn Kagan destroyed the Joujans, founded the Turk Khanate in The Central Asia and came to the throne as El-etmish Bumyn kagan.¹⁹ Bumyn kagan died at that year. Istemi kagan came to the throne. During two years of his reigning, he conquered the West Turkistan and East till the Altai Khazar sea. According to the Byzantine historian Feoflakt Simokatta Istemi kagan was called as Stembi kagan as the West Turks were big country and according to the European historians he reigned the West Turk as Dizabul kagan. His brother Irkin came to the throne of the Turk Empire as Mukhan kagan in 553.

During the reign of Mukhan kagan the territory of Khanate expanded. He conquered Otyz Tatar (Mongolians), Tatabiys, Khidans tribes in the east and the land to Korean Bay and the people living there.

Also he conquered Turkic, Mongol, Tibet, Tangut tribes living in the territory to Great wall in the south, Eptelits in the west, Kyrgyz, Kurkhan tribes in the north. Mukhan kagan had changed the system of governing of the the Khanate and divided it into three branches of authority: ichreki (central), tardush (right branch), toles (left branch). The head of Tardush was given position of yabgu and the head of Toles was given position of shad. 28 Khanate officials were appointed to the post in accordance with hierarchical system. And the army of the Empire was strengthened. The soldiers were called “Bori”, in their flag there was depicted the image of a wolf.²⁰ As the main ideology of the nation they accepted the religion of Bogu. Such a political and social system of the Khanate’s authority favoured the appearance of the national writing reform.

The most part of the population living in the east, south, southern-west territory of the Khanate were occupied with farming, the people in the North were engaged in the cattle-breeding. It was Mukhan kagan who reigned this huge territory, carried on a taxation policy and security of the people. It was hard time to reign such a huge country. According to the Chinese chronicle the social activity, patriotism of the well educated officials made a great contribution to the Khanate. All the people living in the territory of the Great China in the East, Tibets and Tangut tribe in the South, Indians with a thousand years civilization in the South-West, Persians in Pamirs, Byzantines and Sosonids in the West, Sogdiance who suffered from the Arabian conquest were educated. A great Khanate which had been reigning the huge territory, began to reform the national writing, trade, internal and external affairs. The ancient Turkic people made up a system of the Turkic alphabet on the basis of the Turkic world outlook while reforming the national writing. The Turkic’s world outlook is dualism.

Before the foundation of the Turkic Empire inhabiting the territory of the Eurasian continent, they used their own national Bogü religion. The system of alphabet made on the basis of this religion was an instrument of submission to ideology. The ancient Turkic runic alphabet’s character, initial structure were arranged so that the Turkic tribes could read in their own dialect. The reformers of graphic made an alphabet so that it influenced on the Empire’s policy.

¹⁸N. L. Bichurin, *Sobranie svedenii o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena*, M-JI.1950, p.229; Jungo, *Tarihnamalaryndağy Qazaqqa Qatysty Derektter*, t.II. Pekin 2003, p.97.

¹⁹Jungo, *ibid*, s.94-95.

²⁰*Ibid*, p.96-97.

THE APPEARANCE AND FORMATION OF THE ANCIENT TURKIC WRITTEN LANGUAGE

As a result of a deep knowledge of the system of phoneme harmonicity, the ancient Turkic people used the graphic of sounds very carefully in accordance with the rules of Turkic language. In the ancient runic writing alphabets standing for a sound, a syllable and a word were given correspondingly. This peculiarity of the Turkic runic writing demonstrates that the reformers of writings managed to make the alphabet system preserving the continuation of the old tradition used for the centuries. At the same time it demonstrates that the Turkic runic writing had an important part in the nation's life. As a proof of this may serve the following points:

1. *The reformers realizing the nature of the turkic language, gave the signs in conformity with the soft, hard consonants.*

	Hard consonants		Soft consonants	
	Signs	Meaning	Signs	Meaning
	β	b	, B	b ¹
	γ,	y	Γ	G
	δ	d	Δ	d ¹
	φ	j; ž	ϑ	j; ž
	κ	q	Θ,	K
	λ	l	Λ	l ¹
	ν	n	N	n ¹
	ρ	r	P	r ¹
	□, τ	t	T	t ¹
0	σ	s	Σ	s ¹

2. The consonants belonging to the both hard and soft synharmonicity of consonants z=ζ, η=η, č=X, š=ω were not given separate symbols in conformity with its pronunciation peculiarity. Because the reformers knew that the above mentioned ten phonemes' influence would give the synharmovariation of these consonants.

3. 8 vowels of the Turkic language were given by 4 symbols which could give the meaning of vowel's harmonicity A=a, e; ι=y, i; o=o, u; O=ö, ü.

4. In order to give the stress of the ancient Turkic language (to give emotion) they used syllabic symbols θ=oq, qo, uq, qu; Θ=ök, kö, iik, kü; ξ=yq, qy; χ=ič, čy preserved from the traditional syllabic writing.

5. Except for them, they used logographic symbols ;=lt/ld; φ=nt/nd; π=nč/nš in Orhon texts.

The law of harmonicity joins the sounds into syllables and then syllables into words. So the phenomenon of harmonicity is concerned with syllable and word. [20.28]. The vowels and consonants in the ancient Turkic runic writing were given special symbols in accordance with the law of harmonicity. In accordance with the law of harmonicity, concerning the consonants the vowels in the first second and third syllables were omitted. The readers of that time could read words and sentences in the text easily by the model of harmonicity.

So we came to conclusion that the ancient Turkic rune was made on the basis of the system of phoneme harmonicity of writing.

The system is peculiar to that nature. It is the duty of scholar to expose the secrets peculiar to this system. The origin of the system peculiar to this nature is directly concerned with ethno psychology, world outlook of people speaking this language. The people living in the territory 10000 km. from Huang-he, to Dunai, 5000 km. from southern Tian-Shan to northern Siberia spoke in different dialects. The Turkic runic alphabet could give the linguistic specification, peculiarity, the main linguistic character of Turkic people speaking in different dialects who lived in this Great Eurasian continent.

That alphabet was the law which came to the existence by the mutual sound effect of the Turkic people speaking in the different dialects who lived in the west, east, south and north. The phonetic peculiarities of the Turkic people speaking in the different dialects were deeply investigated. In the result they incorporated the peculiarities of phonetic sounds into the letter graphs so that everyone could read them in his own dialect.

a) each consonant sounds (10 consonants) were chosen to separate symbols in accordance with hard and soft pronunciation.

b) only one graph was used for the sounds j, z. because tribes speaking in dialects had opportunity to read and write these sounds as they used to read and write.

c) with the help of these graphs $\Psi, \Upsilon, \mathcal{S}, \mathcal{I}$ (š, s) tribes speaking in dialect š, s could read these graphs.

d) There were such kind of graphs like \mathcal{M} ld/lt, Θ nd/nt, ϖ nč/nš, \mathcal{M} sa/se, sy/si which tribes could read in their own dialect.

e) 8 vowel sounds were marked with separate symbols or together. There was a, e = A; y, i = ı; o, u = o; ö, ü = O) sound in ancient Turkic.

In the result of this method tribes who were subordinated to Khanate had opportunity to use only one alphabet and understand each other without difficulty. This achievement on graphic policy was the organized and friendly ideological instrument for Turkic tribes and societies.

The Chinese people have been using their own hieroglyph from the time of the Khan Empire till nowadays. From the ancient period till nowadays, the Chinese people living in the west do not understand the Chinese people in the east while they are speaking and so on. They can understand only by hieroglyph. Hieroglyph is a political instrument for organizing and forming milliard Chinese people as a nation. Like the Chinese, the Kok Turks could use this system in their alphabet system.

The Orhon Kok Turks inculcated the reform to the ancient Turkic rune alphabet. When we compared the Hsiung-nu symbols and the writings which were used between VIII-III centuries BC and XIV-X centuries BC, with the writings of the Central Asia, Altai, South Yenisei, we could see the following peculiarities:

1. At the first periods (XIV-III century BC) the graphs, used instead of symbols, were analyzed and unnecessary lines were omitted and became the alphabet form during the Orhon period. (Table № 1).

2. There were more logographic characteristics in the symbol graphs at first, but in the Orhon period they omitted all of them.

3. If there were over 30 syllabic symbols standing for two sounds in the alphabet used before the Altaic writing variant, in the Orhon period there were just seven symbols: Θ (nt/nd), ; (ld/lt), ϖ (nč/nš), θ (oq/qu), Θ , \mathcal{B} (ök/ük), Δ (yq/yy), \mathcal{X} (eb). Those graphics were used to cover some peculiarities of the Turkic grammar. For instance, the following signs like θ , Θ , ξ were used to give the stress of a sound. And the signs as Θ , ;, ϖ stood for root morpheme.

4. In all texts of writings of complex Ider and (560-570 years AD) and wrings of Orda-Balyk (832 year AD) graphic was given in accordance with the hard and soft pronunciation peculiarities of the consonants and the law of synharmonacy of the Turkic languages.

5. They made up a traditional ancient Turkic canon adhering to grammatical structure of the language as an indivisible system and demonstrating the sound system and its types, the peculiarities of making up sentences or sentence system.

6. The colons separating the words were preserved in all the writings.

7. Inconsistency is not met in the small writings as in the Altaic, Yenisei, Talas writing variants. Every graphic of alphabet and sentence lines were given accurately.

These peculiarities prove that "Turkic scholars (officials) were well-educated and practiced" (Vai-shu.425.1.1; Sui-shu part 95) as is written in the Chinese annals.

In conclusion we can say that the above mentioned peculiarities of the Turkic writings demonstrate that the ancient Turkic runic writing which takes its root from "Saryozen I" was reformed in the Orhon period.

That is why the ancient Turkic runic alphabet was used as an instrument of systemizing the Turkic spiritual unity and forming of the world outlook. The Empire language was an official language, the Turkic Kipchak

THE APPEARANCE AND FORMATION OF THE ANCIENT TURKIC WRITTEN LANGUAGE

language was like a big tree and the other Turkic dialects were like its branches. Mukhan and Istemy kagans formed the rich language of all the Turkic people from the ancient times.

Table 2

The comparison of the ancient Turkic alphabet graphics

№	Huanq-he I (XIV-VIII BC)	Skif-saq (ich-oguz) VIII-III BC	Hunnu (V-I BC)		Central Asia (I-VI AD)	Europe (VII-X)		South Yenisei (VII-X AD)	West Mongolia (VI-X AD)	Orhon (VI-X AD)	Dunhuan (VIII-IX AD)	Yenisei (VII-XI AD)	Talas (VII-IX AD)
			Huanq-he II	Siberia, Mongol (II-I BC)		Don (VII-X AD)	Kuban (VII-X AD)						

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	↑		↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑;↑	↑	↑	↑
2	Y	Y		Y	Y	Y	Y	Y;Y	Y	Y;Y	Y	Y	Y
3	↕	↑	↓						↓	↓;↓	↓;↓	↓;↑	↓
4	⌘												
5	Y		X;Y					X;X				Y	
6			I										
7	J	U;U			U;U				U;U	U;U	U;U	U;U	U;U
8	λ												
9	λ			λ		λ		λ;λ	λ	λ;λ	λ;λ	λ	λ
10	□		□	□	□		□	□;□	□	□			
11	z		z	z	z;z;z			z;z;z	z	z;z	z	z;z	z
12	⌘;⌘				⌘;⌘	⌘;⌘	⌘	⌘;⌘					
13	Y								Y	Y;Y	Y;Y	Y	Y
14	B			B					B	B;B		B	
15	⌘								⌘;⌘	⌘		⌘	⌘
16	^				^	^	^	^	^	^		^	
17	⌘	⌘	⌘;⌘					⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘
18	+				+					+			
19	⌘		⌘		⌘;⌘	⌘				⌘			
20	⌘				~			⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘	⌘;⌘
21			X;K						X	⌘;⌘			

KARZHAUBAY SARTKOZHA

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
22	✓		✓	✓									
23		2			2:2	2	2:2	2:2	2	2:2	2	2:2	2
24		4:4	4	4	4:4	4	4	4:4	4	4:4	4:4	4:4	4:4
25))::))))))::))::)))	
26		λ	λ	λ:λ	λ:λ							λ	
27		λ	ψ:ψ	ψ:ψ	ψ	ψ	ψ		ψ:ψ:ψ	ψ:ψ		ψ:ψ	ψ
28		λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ:λ	λ:λ	λ	λ
29								}}:}}	}}:}}	}}	}}	}}:}}	}}:}}
30		5	5		2								
31		7			7:7	7:7	7:7	7:7:7	7	7:7	7:7	7:7:7	7:7
32										3	3	3:3	3
33		4:4	4	4	4:4	4	4			4:4:4			4:4:4
34													
35				>	>	>	>	>	>	>	>	>	>
36			x		x				x	x	x		
37			T		T								
38		4	Z		4				8:4	4	4	4:4	8
39			∇		Δ					Δ	Δ	Δ:Δ	∇
40				M	M	M	M	M	M	M		M	M
41				P	9:9				9	9	9	9:9	
42			∩		∩								
43		λ:λ	λ										
44			o		o:o	o	o	o:o		o:o	o	o:o	
45									N:Н	Н:Н	Н		Н:Н
46			⊗	⊗					⊗	⊗:⊗	⊗		
47			⊕		⊕	⊕	⊕	⊕	⊕:⊕	⊕:⊕	⊕	⊕	
48			∩		∩								
49		N							H:N	H:N	Н:Н	H:N	H
50						λ							
51		=											
52			⊕										

THE APPEARANCE AND FORMATION OF THE ANCIENT TURKIC WRITTEN LANGUAGE

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
53			𐰇	𐰈	𐰉								
54			𐰊										
55			𐰋		𐰌;𐰍	𐰎	𐰏;𐰐	𐰑;𐰒	𐰓;𐰔	𐰕;𐰖	𐰗;𐰘	𐰙	𐰚
56			𐰛;𐰜	𐰝;𐰞	𐰟	𐰠		𐰡	𐰢	𐰣;𐰤	𐰥;𐰦	𐰧	𐰨
57			𐰩										
58			𐰪										
59			𐰫										
60		𐰬		𐰭	𐰮;𐰯	𐰰;𐰱	𐰲;𐰳	𐰴;𐰵	𐰶;𐰷	𐰸;𐰹	𐰺	𐰻;𐰼	𐰽
61			𐰾										
62			𐰿										
63		𐱀		𐱁	𐱂	𐱃	𐱄		𐱅;𐱆			𐱇	𐱈
64				𐱉	𐱊								
65				𐱋		𐱌		𐱍	𐱎	𐱏;𐱐	𐱑;𐱒	𐱓	𐱔
66)))))))))))
67				𐱕				𐱖	𐱗	𐱘		𐱙	
68				𐱚					𐱛;𐱜	𐱝;𐱞			𐱟
69					𐱠	𐱡	𐱢	𐱣			𐱤;𐱥		𐱦;𐱧
70					𐱨	𐱩	𐱪	𐱫					
71					𐱬	𐱭	𐱮	𐱯	𐱰	𐱱;𐱲	𐱳	𐱴	𐱵
72					𐱶;𐱷	𐱸;𐱹	𐱺;𐱻	𐱼	𐱽				
73					𐱾	𐱿							
74					𐲀								𐲁;𐲂
75					𐲃	𐲄			𐲅				
76		𐲆							𐲇;𐲈				
77					𐲉		𐲊	𐲋					
78						𐲌		𐲍					
79		𐲎			𐲏;𐲐	𐲑;𐲒	𐲓;𐲔	𐲕					
80		𐲖;𐲗			𐲘;𐲙	𐲚	𐲛	𐲜	𐲝;𐲞	𐲟		𐲡;𐲢	𐲣
81									𐲤			𐲥	

CONCLUSION

The ancient Turkic alphabet is a product of nomadic art and the analysis of cave paintings, petroglyphic symbols, gold, silver, wood, tin, iron and written cultural values discovered in Central and Middle Asia over the past 50-60 years prove it.

As a result the author summarizes that the history of writing has gone through the stages of phrochogram, logogram, morphogram, syllovogram, phonogram in the development of the culture of alphabetic writing.

KAYNAKÇA

- BATSAIHAN, Z., “Siunnugun «kemu» bichig, tuunı holbogdol”, SA.T. XIV. UB 1994, p.108-115.
- BICHURIN, N.Ia. (Iaknıf), *Sobranie svedeni o narodah, obıtavshih v Srednei Azı v drevnie vremena*, M-L.1950.T.I.
- DAMDINSÚREN A., “Arheologun shınjılgeeger oldson hunnugun bichigun dursgaluud”, SA.T.V.fasc.1-13. UB.1972, тал 99-111.
- ISTRIN V.A., *Vozniknovenie i razvitie pis'ma*, M.1965.
- JUNGO, *Tarihnamalaryndağy Qazaqqa Qatysty Derekter*, t.II. Pekın 2003.
- KYZLASOV, I.L., *Runicheskie Pismennosti Evrazuskıh Stepei*, M 1994.
- LIVSHITS, V.A., “O Proıshojdenı Drevneturkskoı Runicheskoi Pismennosti”, *Arheologicheskie Issledovaniia Drevnogo ı Srednevekovogo Kazahstana*, A-A 1980, c.3-13.
- MAKSUDOV, F., BABAYAR, G., *Eski Türk Yazısının Menşei Üzerine Bazı Düşünceler*, İstanbul 2010.
- MONGOLYN ARHEOLOGI*, UB 2002.
- NEMETH, J., *Die inschriften des Schatzcs von Nage-Szent-Miklos*, Leipzig 1932.
- NOVOGRADOVA, E.A., *V strane petroglıfov ı edelıısov* M 1982.
- NOVOGRADOVA, E.A., “Arashan-had – Drevneıshıı Pamiatnik Izobrazitelnogo Iskusstva Vostochnıı Mongolıı”, *Istoriia ı Kultury Tsentralnoi Azı*, M 1983, p.303-310.
- OKLADNIKOV, A.P., *Tsentralnoaziatsku ochag pervobytnogo iskusstva*, Novosıbirsk 1972.
- SARTQOJA Q., *Bayrgy Turik Jazuynyn Genezisi*, Astana 2003.
- SHERBAK, A.M., *Turkskaia Runika*, St-B 2001.
- SHERBAK, A.M., “Neskolko Slov O Priemah Chteniia Runicheskıh Nadpiseı, Naidennyh Na Donu”, CA 1954, p.269-282.
- SHERBAK, A.M., “O Runicheskoi Pismennosti V Yugo-Vostochnoi Evrope”, CT 1971,No:4, p.76-82.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 273-286.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.03.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.06.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK DESTANLARINDA KUŞ FIGÜRÜ

GÖKSU GÖNER*

ÖZET

Sözlü kültürümüzün önemli eserlerinden biri olan destanlar; içerisinde Türklere özgü inançları, mitolojik unsurları, kültür ve gelenekleri barındırması bakımından Türk tarihinin daha iyi anlaşılması için önem arz etmektedir. Kök (gök), yer-sub ve atalar kültü biçiminde formüle edilen eski Türk inancı, Türk yaşantısının her alanında olduğu gibi destanlarda da sık sık karşımıza çıkmaktadır. Özellikle tabiat kuvvetlerine (yer-sub) ait pek çok unsur, Türklerin destan anlatılarında yer almaktadır. Destanlarda yer-sub kültüne dair anlatıların yoğun bir şekilde işlenmesi eski Türklerin tabiata duyduğu saygıdan kaynaklanmaktadır. Türk destanlarında kendisine geniş bir yer bulan kuşlar, her şeyin başlangıcı olan yaratılışta da yer almaktadır. Yaratılış destanlarında kuşlar, kimi zaman tanrının yanında önemli bir vazife üstlendikleri gibi kimi zaman da tanrının emrine uymayan şeytan ya da bencil varlıklar olarak tasvir edilmişlerdir. İslam dininin kabulü ile başlayan dönemde de Türk mitolojisine ait pek çok unsur, Türk destanları içerisinde yer almıştır. Hatta İslami unsurlar ile birleşerek sözlü edebiyatımızın daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Türk destanları içerisinde kuş figürünün ele alındığı bu makalede kuğu, kaz, tavuk, horoz, guguk kuşu ve kırlangıç gibi kuşlara yer verilmiştir. Ayrıca efsanevi Hüma kuşu da makalenin konusu dâhilindedir. Günümüzde kullanılan kuşlarla ilgili bazı deyimlerin hangi destanlardan geldiği ve Türk mitolojisi çerçevesinde kuş figürlerinin hangi manalarda kullanıldığı hususuna da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Destanları, Mitoloji, Kuş Figürü, Deyim.

BIRD FIGURE IN TURKISH EPICS

ABSTRACT

Epics, one of the most important works of our verbal culture, are important in terms of understanding Turkish belief, mythology, culture and traditions. Formed in the form of celestial (gök), earth-water (yer-sub) and ancestral cult (atalar kültü), the old Turkish belief is frequently encountered in epics as well as in all areas of Turkish life. Especially many elements belonging to the natural forces (yer-sub) are included in the epic narratives of the Turks. The intense processing of narratives about the earth-water cult in the epics stems from the respect of the old Turks for nature. Birds, which find a wide place in Turkish epics, are also presented in the creation of the world. Birds in the epics of creation sometimes assumes an important duty alongside the god and sometimes, some birds do not obey God's command and they are portrayed as devil or selfish beings. In the period that began with the adoption of Islam, many elements of Turkish mythology were included in the Turkish epics. In fact, mythological elements combined with Islamic elements and enriched our verbal literature. In this article, where the bird figure is discussed in Turkish epics, birds such as swans, geese, chickens, roosters, cuckoo and swallows are included. In addition, the legendary Huma bird is also the subject of the article. Which idioms about birds came from Turkish epics? Within the framework of Turkish mythology, in what sense are bird figures used in epics?

Key Words: Turkish Epics, Mythology, Bird Figure

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: goksugoner@gmail.com.

GİRİŞ

Tarih boyunca âdemoğlu, başından geçen mühim olayları gelecek nesillere aktarmak istemiştir. Yazının henüz icat edilmediği dönemlerde insanoğlu, yaşadığı hadiselerin tasvirlerini sözlü bir şekilde halk arasında anlatarak ve tabiat ananın insanlara sunduğu malzemelerin üzerine resimler çizerek, kendisinden sonraki kuşaklara miras bırakmıştır. Ancak çizmiş oldukları resimlerde, somut olayları safi bir şekilde anlatırken, soyut olayları tam manasıyla aktaramamışlardır. Bu eksiklik, insanların sözlü anlatılara daha fazla sarılmasına vesile olmuştur. Halk arasında kuşaktan kuşağa anlatılan bu olaylar, kimi zaman mübalağalar ile tatlandırılırken, kimi zaman doğaüstü betimlemeler ile süslenmiş ve neticede her toplum kendi sözlü kültürünü oluşturmuştur.

Sözlü kültürün oluşumu sırasında coğrafya faktörü göz ardı edilemez. Nitekim coğrafyanın önemi hususunda İbn-i Haldun'a atfedilen coğrafyanın insanın kaderi olduğu yönündeki söz, coğrafyanın milletler ve kültürleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Mesela Mezopotamya coğrafyasında hayatını sürdüren milletler, bulunduğu coğrafyanın şartlarından dolayı köylü kültürü¹ olarak adlandırılan tarım kültürünü, yani yerleşik yaşamı benimserken, Türkistan coğrafyasının geniş bozkırlarında yaşayan Türkler, Bozkır Kültürü'nü, yani konar-göçer yaşamı benimsemişlerdir. Bu farklı yaşam biçimleri elbette insanlar arasındaki anlatıları, yani sözlü kültürü de etkilemiştir. Her sözlü kültür kendi coğrafyası çerçevesinde şekillenmiş ve kavimler arasındaki kültürel ilişkiler neticesinde birbirine tesir etmiştir.

Sözlü kültür, Türk milleti içerisinde öyle bir yer edinmiştir ki yazının kullanılmaya başlamasından sonra bile nesilden nesile anlatılmaya devam etmiştir. Bu anlatılar içerisinde tabiata ve düşmana karşı mücadeleler, kahramanlık hikâyeleri, mitolojik tasvirler, kutsal ruhlar, doğada görülen canlılar gibi pek çok unsur yer almıştır. Türklerin tabiata olan saygısı göz önüne alındığında, doğada bulunan varlıkların destanlarda yer alması gayet olağandır. Bu varlıklar arasında yer alan kuşların, Türk mitolojisi içerisindeki yeri ve Türk kültürüne olan katkısı ise fazla irdelenmemiş bir konudur. Türk destanları içerisinde yer alan kuş figürlerine değinmeden önce, “destan nedir?” sorusunun cevabını aramak uygun olacaktır.

Türk sözlü kültürü içerisinde destanlar önemli bir yer tutmaktadır. Destan sözcüğü, kelime kökeni itibarıyla Fars dilinden gelmektedir. Nitekim Şemseddin Sami'nin lügatinde “destan” kelimesinin karşılığında “*ba: dâstân*” (با:داستان) yazmaktadır.² Yani bizden kelimenin esas hali olan dâstân sözcüğüne bakmamızı istemektedir. Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî isimli sözlüğünde “dâstân” (داستان) kelimesinin ilk anlamı “*hikâye, masal sergüzeşt*” şeklinde geçmektedir. Biraz daha detaylı olarak açıklanan ikinci anlamı ise “*bir vak'a veya hali hikâye eden amiyane manzume*” biçimindedir.³ Türk Dil Kurumu'na göre “*Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir*” şeklinde manası açıklanan destan kelimesi, ikinci anlam olarak “*Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri*” biçiminde izah edilmiştir.⁴ Türk Dil Kurumu Yayınları'nın hazırlamış olduğu bir başka sözlükte ise destan kelimesinin anlamı “*Daha çok eski çağların kahramanlık öykülerini, ulusların, tanrıların, yiğitlerin savaşlarını, başlarından geçenleri anlatan büyük koşuk yapıt*” şeklinde geçmektedir.⁵ Bütün bu tanımlar göz önüne alındığında, destan için şöyle bir tanımda bulunmak uygun olacaktır; Milletleri derinden etkileyen olayların; yiğitlik, kahramanlık, vatan, aşk gibi temalar ve olağanüstü hadiselerle harmanlanıp on birli hece ölçüsü ile işlendiği koşma tipi halk şiirleridir.

Yukarıda farklı kaynaklardan tanımları incelenen destan anlatıları, Türk tarihine dair bize önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim bir destan incelenirken, ait olduğu milletin sosyal hayatına, inancına, kültürüne, mitolojik anlayışına, geçim kaynaklarına, yaşam biçimine, insan yapısına, dost ve düşmanlarına kadar pek çok alanda bilgi sahibi olunabilmektedir. Hatta günümüzde kullandığımız ancak nereden geldiğini bilmediğimiz bazı adetlere, deyimlere ve atasözlerine dair bilgiler de yine destanların içerisinde yer almaktadır. Tabiatın bir parçası olan ağaçlar, dağlar, ırmaklar, kurtlar, geyikler, atlar, kuşlar ve daha nice; destanlar içerisinde bolca yer alan motifler arasındadır. Bu makalede, doğanın içerisinde yer alan bazı kuş türlerinin, Türk destanları içerisindeki yerine ve önemine değinilmiştir.

1. Yaradılış Destanlarında Kuş Figürü

Türk yaradılış destanlarının büyük bir kısmında kuşlar önemli bir rol oynamaktadır. Radloff tarafından derlenen Altay Yaradılış Destanı'nda; dünya uçsuz bucaksız bir deniz iken Tengere Kayra Kan ve kişi (Erlik Han) bu büyük denizin üzerinde kaz gibi uçmaktadır.⁶ Verbitskiy'in derlediği Altay Yaradılış Destanı'nda ise Kayra Han'ın yerine Tengri Ülgen ismi yer almıştır ve Tengri Ülgen, Erlik Han ile birlikte kuş kılığında

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013, s. 609.

³ Sami, *age*, s. 598.

⁴ Sözcük anlamı “Destan”, <https://www.sozluk.gov.tr> 06.12.2019.

⁵ Kemal Demiray, *Resimli Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1977, s. 155.

⁶ Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan I*, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 4.

gökyüzünde uçmaktadır.⁷ Yaradılış destanlarının farklı nüshalarında, bu iki ruhun kaz veya kuğu kılığına girerek uçmaları simgesel olarak söylenmiş⁸ olsa da hangisinin kuğu hangisinin kaz kılığına girdiği belirtilmemiştir. Bu hususta bir cevap aranacak olduğunda, Abakan Türklerine ait “*Kartaga Mergan*” destanı bu sorunun cevabını vermektedir. Nitekim destanın kahramanı olan Kartaga Mergan, düşmanı Kan Tögüs ile savaşırken, Kan Tögüs yer altındaki yedi kuğudan yardım istemektedir.⁹ Yer altının kötü ruhlara ve Erlik Han’a ait olduğu düşünüldüğünde; kuğuların yer altında bulunması ve destanın kötü karakteri olan Kan Tögüs’ün yer altındaki yedi kuğudan yardım istemesi, Yaradılış Destanı’ndaki kuğu figürünün Erlik Han ile ilişkili olduğu izlenimini vermektedir. Bu durumda Altay Yaradılış Destanı’nda uçmakta olan kuğu Erlik Han’ı temsil ederken, kazın ise Tengri Ülgen’i (Kayra Kan) temsil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kök Tengri inancının bir tesiri olarak eski Türklerde gök, kutsal kabul edilmektedir. Nitekim eski Türklerde Kök Tengri, bazen gökle özdeşleştirilmekle beraber, evrenin gökte oturan yaratıcısı olarak da algılanmıştır.¹⁰ Türkler, yalnızca göğe karşı değil; gökle ilişkili, göğe yakın ve gökte bulunan varlıklara karşı da saygı duymaktadır. Gökte süzülen kuşlara bir kutsallık atfedilmesinin sebeplerinden birisi budur. Kartal ve doğan gibi bazı yırtıcı kuşlar, Kök Tengri’nin simgesi olarak kabul edilmektedir. Nitekim Kök Tengri’nin sembolü olarak ona ve bazı yırtıcı kuşlara kurban sunulduğu bilinmektedir.¹¹ Uçmağın bir ifadesi olan kuşlar aynı zamanda şamanların yardımcı ruhlardır. Şamanın suretine büründüğü ve yardım aldığı kuşlardan birisi ise kaz kuşudur. Şamanların göğe olan yolculuğunda kazdan yardım aldığı bilinmektedir.¹² Türk mitolojisinde, çok akıllı ve bilge bir kuş olarak tasvir edilen kaz kuşu, hem bir yol gösterici hem de şamanı göğün en yüksek katlarına çıkararak bir binektir. Türk mitolojisi içerisinde kaz ve kuğu kuşları beylik ve kut sembolü olarak anılmaktadır.¹³ Bu bilgiler ışığında, destanda geçen kaz kuşunun Tengri’yi temsil ettiği aşikârdır.

Altay Türklerinin inancında kuğu kuşu, tabiatüstü özelliklere sahip olarak insanlara yardım etmektedir. Bu nedenle kuğu kuşu tekin olmayan bir varlık olarak görülmektedir.¹⁴ Altay Türkleri tarafından kuğu kuşunun, insanlara yardım etmesine rağmen tekin olmayan bir kuş olarak görülmesinde, Altay Yaradılış Destanı’nın etkisi vardır. Radloff’un derlediği Yaradılış Destanı incelendiğinde bu durum daha açık bir biçimde anlaşılacaktır.

Radloff’un derlediği Altay Yaradılış Destanı içerisinde Şeytan, Tanrı’dan kut aldıktan sonra kendi dünyasına çekilmiş ve yaptığı örse çekiçle vurarak domuz, Albis, Şulmus gibi çeşitli varlıklar yaratmaya başlamıştır. Tanrı bu duruma kızıp körük, kerpeten, çekiç, örs ne varsa ateşe atmış ve körüğün ateşinden bir kadın, kerpetenle çekiçten ise bir erkek türemiştir.¹⁵ Bu olayın devamında destan şu şekilde devam etmektedir;

“Tanrı kızıp kadının, yüzüne tükürmüştü.

Kadın kuş oldu uçtu, Kordoy derler bu kuşa,

Kokutur bataklığı, köpek havlar bu kuşa.”¹⁶

Destanda da görüldüğü gibi kordoy isimli bir kuştan söz edilmektedir. Türk destanları içerisinde kızların kuğu kılığına girmesi sıkça geçen bir olaydır. Altay Yaradılış Destanı’nda da kadının kordoy adı verilen bir kuşa dönüşüp uçması, bu kuşun bir kuğu olabileceği izlenimini vermektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde “kordoy” sözcüğünün karşısında “kuğu kuşu” ibaresi yer almaktadır.¹⁷ Ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un lûgatinde “*Todhgurdi*” kelimesi açıklanırken bu kelimeye örnek olması bakımından bir de dörtlük verilmiştir. Bu dörtlükte yer alan “*Sürdi mening kutumnu kaz takı kordayımı*” şeklindeki ibarenin tercümesi “*kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdü*” biçimindedir ve bu çeviride de kordoy (korday) kelimesinin yerine kuğu kuşu tabiri kullanılmıştır.¹⁸

Erlik Han’ın çekiç ve kerpeteninden türeyen erkek de bir kuş kılığına girmektedir. Nitekim destanda bu durum şöyle anlatılmaktadır;

“Erkek de bir kuş oldu, adına derler Yalban,

Bacakları çok uzun, şekli ise çok yaman.

Bu çok garip bir kuştur, nedense yok elleri.

⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 465-469.

⁸ Ögel, *age*, C.1, s. 457.

⁹ Mustafa Sever, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 42, Ankara 1999, s. 86.

¹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hattarı*, Kabalca Yayınları, İstanbul 2017, s. 22.

¹¹ Çoruhlu, *age*, s. 203.

¹² Çoruhlu, *age*, s. 223.

¹³ Beytullah Bekar, “Türklerde Kuşlarla İlgili İnanışlar”, *Kuş Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Ayşe Şeker, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 59-60.

¹⁴ Bekar, *agm*, s. 62.

¹⁵ Ögel, *age*, C.1, s. 496-497.

¹⁶ Ögel, *age*, C.1, s. 497.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, C.4, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 346.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C.2, s. 177.

TÜRK DESTANLARINDA KUŞ FIGÜRÜ

Arar bulur neredeyse, atılmış çizmeleri.

Bayıldıği tek şeyi, topuğu kemirmektir,

Evdaki pisliklerse, ona güzel yemektir.”¹⁹

Altay Yaradılış Destanı'nda yer alan “yalban” kelimesi, ne yazık ki lügat taramalarında ortaya çıkarılmamıştır. Bu yüzden destandaki anlatılardan yola çıkarak bir tahminde bulunulmaya çalışılan yalban kuşu; şekil itibarıyla leylek, deve kuşu ve turna kuşlarına benzemektedir.

Leyleklerin göç güzergâhı ve yaşam alanları arasında Orta Asya bölgesinin de yer aldığı düşünüldüğünde, Türkistan bölgesinde yaşayan insanlara yabancı bir kuş türü olmadığı aşikârdır. Nitekim Çin kaynaklarında Göktürklerin atalarından söz edilirken “*Türklerin bir kardeşinin leylek olup uçtuğu*” söylenmektedir.²⁰ Çin kaynaklarında yer alan bu ibareden yola çıkılarak Türklerin leylek kuşuna aşına olduğu düşünülebilir. Ayrıca Pazırık kazılarında bulunan leylek biçimindeki geçeden heykel²¹, eski Türklerin leylek kuşunu bildiğini gösteren bir kanıttır.

Türk destanları içerisinde çok fazla yer almasa da turna kuşunun eski Türkler tarafından bilindiği aşikârdır. Nitekim Altın-Köl yazıtı üzerinde yer alan “*Altun suna yaş keyiki artıglat...*” biçimindeki yazı Hüseyin Namık Orkun tarafından “*Altun turna, genç geyiği çoğalt...*” biçiminde tercüme edilmiştir.²² Hüseyin Namık Orkun'a göre yazıtta geçen suna kelimesi, esasında *sunga* olarak okunmalıdır. “*Sunga*” sözcüğü ise Çağatay lügatinde “*erkek ördek*” ve “*turna*” manalarına gelmektedir.²³ Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde ise “*turna*” sözcüğü bizzat geçmektedir.²⁴ Ayrıca Saha Türklerinde turna şamanlarından söz edilmektedir.²⁵ Yakut Türklerinde boyların atası ve koruyucusu olan varlıklar arasında turna kuşu yer almaktadır.²⁶ Bütün bu bilgilerden yola çıkarak destanda geçen yalban kuşunun turna olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Deve kuşları, Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde “*kuş*” maddesinin içerisinde yer almaktadır. Divanü Lûgat-it Türk adlı eserde kuş maddesi içinde bulunan “*téwi kuş*” ibaresi deve kuşu demektir.²⁷ Destanda geçen “*çok garip bir kuştur, nedense yok elleri*” biçimindeki ifade, bize deve kuşunu anımsatmaktadır. Nitekim deve kuşlarının kanatlarını kullanarak uçamaması, ellerinin olmaması şeklinde yorumlanmış olabilir. Zaten destanda da kordoy kılığına giren kadın uçup giderken, yalban kılığına giren erkeğin uçtuğuna dair herhangi bir anlatı mevcut değildir. Deve kuşlarının doğal habitatlarının çöl arazisi olduğu göz önüne alındığında, Orta Asya bölgesinde bulunan Gobi ve Taklamakan çöllerinde bu kuşların varlığı kesin olmamakla birlikte düşünülebilir.

Yalban kuşunun günümüzde neslinin tükenip tükenmediği bilinmemektedir. Bu hayvanın hangi kuş olduğu hususunda yukarıda bahsi geçen kuşlar, sadece birer tahminden ibarettir. Çalışma için yapılan sözlük taramalarında ve Anadolu yörelerine ait ağızlarda bulunamayan “*yalban*” kelimesinin günümüz Türkçesindeki karşılığı en azından şimdilik askıda gibi görünmektedir.

İki farklı varyasyonu bulunan ve hafiften Hıristiyanlık etkisi hissedilen Yakut Türklerine ait Yaradılış Destanı'nın kuşlu olan metninde; Şeytan, Hz. İsa'nın kötü kalpli kardeşi olarak betimlenmiştir. Tanrı, sürekli kendisiyle öğünen Şeytan'a suya dalmasını ve dipten kum çıkarmasını emretmiştir. Şeytan iki kere suya dalmış ancak dipten çıkardığı toprak ellerinden kaymıştır. Ardından bir kırlangıç kılığına girerek tekrardan suya dalan Şeytan, gagasında bir miktar balçıkla tekrardan suyun üstüne çıkmıştır. Tanrı, Şeytan'ın getirdiği balçık ile dünyayı yaratmıştır. Destanın devamında ise kendi dünyasını yaratmak için ağzında balçık saklayan Şeytan, Tanrı'dan yediği tokat ile ağzındaki balçığı Tanrı'nın dünyasına saçmış, bunun üzerine de Tanrı tarafından cezalandırılmıştır.²⁸

Yine Yakut Türklerine ait Balıkçıl ve Yaban Ördeği Efsanesi'ne göre; Tanrı, kırmızı boyunlu balıkçıl kuşundan ve yaban ördeğinden suya dalmalarını ve dipten toprak getirmelerini istemiştir. Yaban ördeği gagasında bir miktar balçıkla suyun yüzüne çıkmıştır. Balıkçıl kuşu ise uzun süre ortalıkta görünmedikten sonra suyun üstüne çıkarak, denizin dibinde toprak bulamadığını söylemiştir. Tanrı bunu duyunca sinirlenmiş ve balıkçıl kuşuna şöyle demiştir: “*Seni gidi kurnaz kuş seni! Ben sana yaban ördeğinden daha kısa ve daha az kuvvetli bir gaga mı verdim? Senin gagan onunkinden hem daha kuvvetli hem de daha uzun. Nasıl oluyor da*

¹⁹ Ögel, *age*, C.1, s. 497.

²⁰ Ögel, *age*, C.2, s. 699.

²¹ Pazırık kazılarında bulunan keçe leylek heykeli için bkz: <https://onturk.org/2012/06/16/pazirik-kurganlari-turk-eserleri/#jp-carousel-2985> 26.06.2020.

²² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 512.

²³ Orkun, *age*, s. 517.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C.3, s. 239.

²⁵ Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 95.

²⁶ Roux, *age*, s. 375.

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C.1, s. 331.

²⁸ Ögel, *age*, C.1, s. 482.

balçık bulamıyorsun? Sen beni kandırdın. Ben seni cezalandıracağım ve sen yeryüzünde oturamayacaksın."²⁹ Saha Türklerine ait bu efsaneden aslında Türklerin doğayı iyi gözlemlediği ve hayvanları iyi tanıdığı yönünde bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Nitekim gerçekten de balıkçıl kuşları yaşamlarının büyük bir kısmını sulak alanlarda ve suyun üzerinde geçirmektedir.

Yenisey Yaradılış Destanı'nda ise Tanrı'nın yerine bir şaman yer almaktadır. Bu şaman uçsuz bucaksız denizin üzerinde kuğularla, kırmızı boyunlu balıkçıl kuşlarıyla ve daha nice su kuşuyla uçup durmaktadır. Şaman balıkçıl kuşuna dibe dalmasını ve kendisine toprak getirmesini söylemiştir. Balıkçıl suya daldıktan sonra gagasında bir parça çamur ile suyun üstüne tekrar çıkmıştır. Şaman bu çamur ile bir ada yaratmıştır.³⁰

Yaratılışla ilgili Türk destanlarındaki ortak nokta, başlangıçta engin bir deniz dışında hiçbir kara parçasının olmamasıdır. Karanın yaratılması için denizin dibinden balçık çıkaran canlılar ise kuş ya da kuş formundaki şeytandır. Kuşların suyun altından çıkardıkları balçık ile kara parçaları yaratılmıştır. Yani yaratılış destanlarında, kuşlara önemli bir rol atfedilmiştir. Bunun haricinde bazı kuşların Tanrı'nın emrine uymadığı ya da Tanrı'dan bir şeyler saklamaya çalıştığı görülmektedir. Bu kuşlar destanların devamında Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Destanlarda kullanılan bu olumsuz kuş figürleri ile buduna, Tanrı'nın buyruğuna uymamanın gerekliliği anlatılmaya çalışılmış ve Tanrı'nın emrine uymayanların cezalandırılacağı mesajı verilmek istenmiş olabilir. Ayrıca yaratılışta kuşların yer alması, hayvanların insanlardan daha önce yaratıldığını göstermektedir.

Tabiat kuvvetlerine (yer-sub) karşı saygı duyan Türkler, doğaya ait diğer varlıklara olduğu gibi bazı kuşlara da bir kutsiyet atfetmiştir. Hatta "*her kuşun eti yenmez*" biçimindeki sözün, Türklerin bazı kuşlara yüklediği bu kutsallıktan dolayı söylendiği düşünülebilir. Nitekim kutsal olduğu düşünülen hayvanların avlanması Türk toplumu içerisinde hoş karşılanmayacağı gibi, bu canlıları öldüren ve onların yuvalarını bozan kişilerin evlerindeki kut ve bereketin gideceği de düşünülmüştür.³¹

2. Ruhun Kuş Olduğu Düşüncesi

Türlere ait destanlarda kuşlara yüklenen anlamlardan biri de onların bir ruh olabileceği yönündedir. Nitekim bu düşünce iki farklı Türk destanında karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak Altay Türklerine ait Maaday Kara Destanı'na bakacak olursak; Maaday Kara'nın oğlu Kögüdey Mergen, Kara Kula isimli düşmanın ruhunun üç kuşak göğün derinliklerinde, üç maralın karnında bulunan altın bir kutunun içinde gizlenen birbirine eş iki bildircin yavrusu olduğunu öğrenmiştir. Destanın devamında Kögüdey Mergen, Kara Kula'nın ruhunu yani bildircin yavrularını bulur ve Kara Kula'nın karşısına dikilir. Kara Kula kılıcına davrandığı vakit, Kögüdey Mergen önce bildircimlerden birini öldürür ve Kara Kula'nın atı oracıkta ölür. Ardından ikinci bildircimi da parçalar ve Kara Kula çığlıklar atarak can verir.³²

Maaday Kara Destanı'nda olduğu gibi kişinin ruhunun kuşa saklı olduğu bir başka Türk destanı ise Hakas Türklerine ait Altın Arığ Destanı'dır. Bu destanda; bir kadın kahramanımız olan Altın Arığ, düğünde çok içerek sarhoş olur. Sarhoşken yaşlı bir kadının sorusu üzerine ruhunun bedeninde değil, erişilmez uzaklıktaki Ak Tahsil Dağı'nın zirvesindeki Altın Kaya'da bulunan, altın tüylü iki başlı guguk kuşunda olduğunu ağzından geçirir. Kısa sürede bu sırrı öğrenen Pora Ninci, Altın Kaya'ya giderek guguk kuşunu ele geçirir. Altın Arığ ona engel olmak için harekete geçse de çok geç kalmıştır. Pora Ninci, iki başlı guguk kuşunun önce bir başını koparır ve Ak Boz at can verir. Guguk kuşunun ikinci başını kopardığında ise Altın Arığ ölür.³³

İki destanda da görüldüğü gibi kişilerin ruhu aslında kuşlardır. Kuşların ölmesi ile kişiler de can vermektedir. Bu destanlardan yola çıkarak eski Türklerde tinin, kuş biçiminde düşünülmüş olduğu aşıkardır. Nitekim Türk mitolojisine göre kuş, ruhun simgesidir.³⁴ Kişi vefat edince tini kuş gibi uçarak göğe yükselir. Zaten uçmağa vardı sözü de buradan gelmektedir. Ayrıca Maaday Kara ve Altın Arığ isimli Türk destanlarında dikkat çeken bir başka nokta ise kişinin ruhunun yanında, atının ruhunun da bulunmasıdır. Bu durum Bozkır Kültürü'ne mensup Türklerde, atın önemini göstermesi bakımından önemli bir detaydır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde geçen ve "*kuş kanatın er atın*"³⁵ biçimindeki savda da görüldüğü gibi kuşlar kanadıyla, er ise atıyla bir anılmaktadır.

Ruhun bir kuş olduğu düşüncesi aslında Anadolu'da da görülmektedir. Nitekim bizzat şahit olduğumuz bir olay, bu durumun izahatında kolaylık sağlayacaktır. Anadolu'nun Niğde ilinde, küçük yaştaki torununu kaybeden bir büyüğümüz, ağıt yakarken "*Vay benim yavrum cennet kuşu oldu!*" tabirini kullanmıştır. Ağıt yakılırken söylenen "*cennet kuşu*" tabirinin, eski Türklerde; ruhun bir kuş olduğu yönündeki düşünceden gelmiş

²⁹ Ögel, *age*, C.1, s. 483.

³⁰ Ögel, *age*, C.1, s. 501-502.

³¹ Pervin Ergun, "Bebekleri Dünyaya Leyleklerin Getirdiğine Dair İnançın Türk Mitolojisindeki Kökleri Üzerine", *Milli Folklor*, S. 89, 2011, s. 136.

³² Bilgehan Atsız Gökdâğ-Kemal Üçüncü, *Başlangıcından Günümüze Türk Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 69-70.

³³ Gökdâğ, *age*, s. 106-107.

³⁴ Çoruhlu, *age*, s. 223.

³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *age*, C.1, s. 34.

olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu durumda “*cennet kuşu*” tabirinin Orta Asya’dan Anadolu’ya gelen Türkler vasıtasıyla bölgeye geldiği ve böylece Anadolu’da bazı yörelerde hâlâ kullanıldığı düşünülebilir.

Bebekleri leyleklerin getirdiğine dair anlatıların kökeninde, ruhun kuş olduğu düşüncesinin etkili olduğu varsayılabilir. Türk mitolojisindeki ruhun kuş olduğu inancı, Slav toplumlarını etkilemiş olabilir. Nitekim Slavlar arasında, leyleklerin yeni doğacak bebekleri getirdiğine ve ölen kişilerin ruhlarının leylek donuna girip uçtuğuna dair bir inanç vardır.³⁶ IV. yüzyılın sonlarında batıya doğru göç eden Hunların, Slavların yaşadığı topraklardan geçtiği ve Attila döneminde Avrupa Hun ordusu içerisinde Slav kökenli askerlerin yer aldığı düşünüldüğünde; Slavların, Türk mitolojisinde bulunan tinin kuş olduğu yönündeki düşünceden etkilenmiş olması mümkündür. Nitekim en eski Slav inanç sistemine göre ruh; hava, duman, rüzgâr gibi gözle görülemeyen ancak hissedilen bir varlık olarak kabul edilmiştir. Zamanla Slavların ruh tanımlaması değişmiş ve bu unsurların yerini sinek, arı, kelebek ve kuş gibi uçabilen canlılar almıştır.³⁷

Elbette leyleklerin bebekleri getirdiğine yönelik anlatılar sadece Slavlar arasında değil Avrupa’da da sıkça görülmektedir. Avrupalı tarihçiler mitin kökeni ne olursa olsun, bebekleri leyleklerin getirdiğine dair inancın Kuzey Avrupa’da özellikle Almanya ve Norveç’te kurulduğunu düşünmektedir.³⁸ Kuzey Avrupa’nın kökeni olan İskandinav mitolojisine baktığımızda kuş, vücuttan kurtarılan ruhu temsil etmektedir.³⁹ Leylek kuşunun ise ailevi bağları ve değerleri temsil ettiği görülmektedir.⁴⁰

Kuzey Avrupa’da doğurganlıkla ilişkilendirilen yaz gündönümü sırasında çiftlerin evlendiği bilinmektedir. Bu tarihin aynı zamanda leyleklerin güneye doğru göçe başlayacağı tarih olduğu düşünüldüğünde leylekler dokuz ay sonra Kuzey Avrupa’ya tekrar dönecektir.⁴¹ Bu durumda leylekler geri dönüş yaptığı sırada yeni evlenen çiftlerin bebeklerinin de doğacağı aşikârdır. Yani leyleklerin gelmesi ile beraber doğumlar başlayacaktır. Avrupalı tarihçiler muhtemelen bu durumdan yola çıkarak bebekleri leyleklerin getirdiğine dair inancın Kuzey Avrupa’da kurulduğunu düşünmektedir.

Antik Roma mitolojisinde yer alan Herkül efsanesinde, Stymphalus Gölü’nden yükselen kuşlar, çeşitli kötü arzuları ifade etmektedir. Burada dikkat çeken nokta Stymphalus isminin manasıdır. “*Stymphalus*” kelime manası olarak “*ruhun durgunluğu ve ruhun felci*” anlamına gelmektedir.⁴² Ayrıca gölden yükselen kuşların, çeşitli kötü arzuları temsil etmesi, kişinin nefsinin akla getirmektedir. Bu durumda gölden yükselen kuşların, ruh olma ihtimali oldukça yüksektir.

Bebekleri leyleklerin getirdiğine dair inancın, XIX. yüzyılda Danimarkalı yazar Hans Christian Andersen tarafından kaleme alınan masallar vasıtasıyla Avrupa’nın geri kalanında ve dünyada popülerlik kazandığı görüşü kabul edilmektedir.⁴³ Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında, XIX. yüzyıl gibi geç bir tarihte popülerlik kazanan bu inancın kökeninde, ruhun kuş olduğu yönündeki düşüncenin olduğu aşikârdır. Nitekim doğum ile alakalı bu inançta elbette bir ruh bulunmalıdır. Bu inanç çerçevesinde bebeklerin ruhlarının, onları getiren leylekler olduğu düşünülebilir.

3. Çocukların Kuş İsmiyle Çağırılması

Anne ve babaların çocuklarına olan sevgisi, onların evlatlarına farklı isimler ile seslenmesini sağlamıştır. Bu nidalar genellikle tabiatın bir parçası olan hayvan isimlerinin kullanılması şeklinde olmuştur. Nitekim bir önceki bölümde bahsettiğimiz cennet kuşu tabirinin aslında bu konu ile de bağlantısı vardır. Anlatmış olduğumuz animızda; yaşlı teyzemiz torunu için cennet kuşu tabirini kullanmıştır. Yani torununu bir kuşa benzetmiştir. Bu durumdan yola çıkılarak Anadolu coğrafyasında hala çocuklar için bu tip benzetmeler yapıldığı net bir şekilde görülmektedir. Anadolu’da kuş dışında yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinen kuzum, koçum, aslanım gibi yakıştırımlar, genellikle aile büyükleri tarafından evin küçüklerine söylenen sözler arasında yer almaktadır. Türk destanları içerisinde dikkat çeken bir başka nokta ise ataların ve anaların evlatlarına kuş isimlerini yakıştırmasıdır.

Uygur Türklerine ait Seyit Noçi Destanı’nda Gülnisa Peri, oğlunu severken “*sungurum yavrum*” sözlerini kullanmaktadır.⁴⁴ Yine aynı destanda Seyit Noçi’nin atası ona öğüt verirken “*Can sungurum kulağımı ver*

³⁶ Ergun, *agm*, s. 143.

³⁷ Gamze Öksüz, “Türk ve Rus Mitolojilerinde Mitik Dünya, Ölüm ve Ruh Anlayışı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S. 15, C. 6, 2018, s. 19-20.

³⁸ Emma Bryse, “What’s Behind the Myth That Storks Deliver Babies?” isimli yazı için bkz: <https://www.livescience.com/amp/62807-why-storks-baby-myth.html> 04.07.2020

³⁹ John Farina, *Hecker Studies*, Paulist Press, New York 1983, s. 171.

⁴⁰ Emily Upton, “Why Storks are Associated With Delivering Babies” isimli yazı için bkz:

<http://www.todavifoundout.com/index.php/2013/05/why-storks-are-associated-with-delivering-babies/> 04.07.2020

⁴¹ Emma Bryse, “What’s Behind the Myth That Storks Deliver Babies?” isimli yazı için bkz: <https://www.livescience.com/amp/62807-why-storks-baby-myth.html> 04.07.2020

⁴² Juan E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, Dover Publications, New York 2002, s. 28.

⁴³ Pervin Ergun, *agm*, s. 142.

⁴⁴ Alimcan İnayet, *Uygur Halk Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 29.

sözüne...” biçiminde öğüdüne başlamaktadır.⁴⁵ Seyit Noçi'nin anne ve atasının onunla konuşurken sungur kelimesini kullanması, yukarıda belirtmiş olduğumuz büyüklerin çocuklarına hayvan isimleriyle seslenmesi hususunda güzel bir örnektir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta envai çeşit kuş türü arasından sungur kuşunun tercih edilmesidir. Seyit Noçi'nin anne ve atasının ona sungur demesi rastgele söylenen bir söz değildir. Nitekim Dede Korkut Destanları'nda erkek sungur, Türkistan hanlarının Ongun'udur.⁴⁶ Örneğin Salur Kazan'ın esir olduğu destanda; Salur Kazan, Tekür beyine karşı söylediği deyişte “*Ak sungur kuşunun erkeğine bir köküm var*” demektedir.⁴⁷ Yani Ongun'unun beyaz bir erkek sungur olduğunu söylemektedir. Ayrıca Cengiz soyunun simgesinin sungur olduğu da bilinmektedir.⁴⁸ Eski Türklerde beyaz sungur kuşu beylik ruhunun simgesi sayılmaktadır.⁴⁹ Genel anlamıyla sungur, eski Türklerde hayra yorulmaktadır.⁵⁰

Uygur Türklerinin bir başka destanı olan Boz Körpeş Karagöz Ayım Destanı'nda, kendisine anne babasının olup olmadığını soran Suyağıl'a cevap olarak Boz Körpeş; “*Ata-anam yok ménin, kanatsız yetim kuşmen...*” demektedir.⁵¹ Yani anne ve babasının olmadığını ve bu yüzden kanatsız bir kuş olduğunu dile getirmiştir. Bu durumda balaların da kendilerini kuş yavrusu olarak gördüğü düşünülebilir. Anne ve babasını ise kanatları olarak görmektedir. Aslında bu noktada Türklerin doğayı iyi gözlemlediği yorumu yapılabilir. Nitekim ana-babası olmayan bir kuş, uçmayı öğrenemeyeceği için kanatlarını kullanamaz. Dolayısıyla destanda geçen “*kanatsız yetim bir kuşum*” tabiri ile bu duruma bir benzetme yapıldığı söylenebilir.

Uygur destanlarındaki evlat-kuş ilişkisi, Kazak destanlarında da net bir şekilde görülmektedir. Kazak Türklerine ait Kabıkul Destanı'nda yer alan bir bölümde annesi balasına şöyle demektedir;

*“Atası ile anası,
Duacısıdır balanın.
Zavallı yaşlı ana ata kaledir balasına,
Tüyleri sertleşince,
Uçar şahin yuvadan.”*⁵²

Destanda da görüldüğü gibi Kabıkul'un annesi, yavrusu için hem bala kelimesini kullanmıştır hem de onu yuvadan uçup giden bir şahine benzetmiştir.

Türk destanlarında çocukların adları yerine sıkça kullanılan kuş isimlerinin ve çocukların kuşlara benzetilmesinin bir anlamı olmalıdır. Türklerin balalarını bir yavru kuş olarak gördüğü aşikârdır. Bu noktada “*bala*” kelimesinin üzerinde durmak yerinde olacaktır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde “*bala*” sözcüğünün karşısında yer alan kelimelerin başında “*kuş ve hayvan yavrusu*” ifadesi yer almaktadır.⁵³ Ardından gelen diğer bir karşılığı ise “*çocuk*” sözcüğüdür.⁵⁴ Bu durumda eski Türklerin çocuklarına bala demesiyle, aslında ana ve ataların yavrularına sevgi dolu bir ifade olarak “*kuş yavrusu*” dedikleri ve bazen bala kelimesi yerine doğrudan kuş türlerinin isimleri ile seslendikleri düşünülebilir.

4. Talih Kuşu

Türk insanı tarafından devlet kuşu olarak da bilinen talih kuşu, günümüzde kullanılan deyimler arasında da kendisine yer bulmuştur. “*Başına devlet (talih) kuşu konmak*” biçiminde olan deyim, günümüzde Milli Piyango İdaresi tarafından kullanılmaktadır. “*Talih kuşu size de konabilir, talih kuşu kime konacak, talih kuşu kimin başına konacak*” gibi tabirler günlük hayattan, gazetelerden, radyo ve televizyonlardan aşına olunan sözlerdir. Hatta günümüzde oldukça yaygın bir şekilde yer alan talih kuşu sözü, Kemal Sunal'ın başrolünde olduğu 1989 yapımı bir filme dahi isim olmuştur. Günümüzde kullanılan bu tabir, esasında sözlü destan geleneğinden gelmektedir.

Devlet kuşu tabiri, aşikâr bir biçimiyle Uygur Türklerine ait Şah Adilhan Destanı içerisinde yer almaktadır. İslami etkilerin hissedildiği destanın özeti şu şekildedir; Padişah olan Adilhan, ülkesini adalet üzere yönetirmiş. Adilhan'ın ülkesine gelen dervişler, düşkünler, fakirler, garipler, miskinler dertlerinden kurtulup refaha erermiş. Yedi kalender, Adilhan'dan 40 günlüğüne padişahlığını istemiş. Adilhan bunu kabul etmiş ancak 40 günlük süre dolduğunda padişahlığını geri alamamış. Padişahlığını kaybetmekle kalmayan Adilhan, ülkesinden de kovulmuş. On dört yıl boyunca ser sefil yaşayan Adilhan, bu süre boyunca karısını ve çocuklarını bir bir kaybetmiş. On dört

⁴⁵ İnyet, *age*, s. 38.

⁴⁶ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2004, s. 176.

⁴⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012, s. 197.

⁴⁸ Esin, *age*, s. 176.

⁴⁹ Bekar, *agm*, s. 67.

⁵⁰ Esin, *age*, s. 237.

⁵¹ İnyet, *age*, s. 60-61.

⁵² Metin Arıkan, *Kazak Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 97.

⁵³ Kâşgarlı Mahmud, *age*, C.4, s. 64.

⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, *age*, C.4, s. 64.

yılın sonunda Diyarı Bekri şehrine ulaşan Adilhan, insanları gökyüzüne bakarken görmüş. Meğer Diyarı Bekri'nin padişahı yeni ölmüş ve devlet kuşu adı verilen kuş serbest bırakılmış. Buranın âdetine göre devlet kuşu kimin başına konarsa o kişi padişah olurmuş. Devlet kuşu, o kadar insanın arasında gidip Adilhan'ın başına konmuş. Vezirler ve emirler bu sefil adama padişahlığı yakıştıramadığı için kuşu kovalasalar da devlet kuşu inatla gelip Adilhan'ın başına konmaya devam etmiş. Neticede Adilhan Diyarı Bekri şehrinin yeni padişahı olmuş.⁵⁵

Uzunca bir destan olan Şah Adilhan Destanı'nda da görüldüğü gibi devlet kuşu kimin başına konarsa o kişi padişah olmaktadır. Nitekim “başına devlet kuşu konmak” deyiminin anlamına bakıldığında “beklenilmeyen büyük bir nimete kavuşmak” şeklinde izahatı yapılmıştır.⁵⁶ Yani durumu kötü olan bir kişinin başına talih kuşu konarsa o kişi refaha erecektir. Tabii günümüzde böyle bir kuşun varlığı bilinmemektedir. Milli Piyango İdaresi, talih kuşunun sembolü olarak beyaz güvercin kullanmaktadır. Ancak Türk destanları içerisinde yer alan talih kuşunun, beyaz renkli bir güvercin olduğuna dair herhangi bir anlatı mevcut değildir. Destanlardaki anlatılara bakıldığında talih kuşunun mitolojik bir kuş olduğu düşünülebilir.

Devlet kuşu tabiri açık bir şekilde olmasa da Başkurt Türklerine ait Ulan Batır Destanı içerisinde de görülmektedir. Başkurt Türklerinin ortaya çıkışını konu edinen bu destana göre; Hüma kuşu, kötü kalpli Şüma ve iyi karakterli kardeşi Ural tarafından yakalanır. Hüma kuşunu yemeye niyetlenen iki kardeş, Hüma kuşunun dile gelmesi ile kandırılır. Hüma kuşu eğer onu yemezlerse onlara hayat pınarının yerini söyleyeceğini söyler. Aile kendi arasında düşünürken Hüma kuşu bir kanat çırpıp. Kendisinden dökülen üç tüy yere düşer düşmez üç akkuş olur. Bu üç akkuş, Hüma kuşunu alıp kaçarlar.⁵⁷

Ulan Batır Destanı'nda anlatılan Hüma kuşunun devlet kuşu (talih kuşu) olduğu düşünülebilir. Nitekim Hüma kuşunun kişiye getirdiği üç talihin varlığı, Hüma kuşu ile ilgili anlatılardan çıkarılmaktadır. Bunlardan ilki kişiye huzur ve mutluluk getirmesidir. Güç durumunda olan kişiye gelecek olan zenginlik onu ferahlatacaktır. Dolayısıyla kişi sıkıntılı günlerinden kurtulup huzura erecektir. İkinci talih ise üzerine Hüma kuşunun gölgesi düşen kişinin padişah olacağı yönündedir. Bu talih zaten Uygur Türklerine ait Şah Adilhan Destanı'nda da açık bir şekilde işlenmiştir. Son olarak ise padişah olan kişinin devletin refaha ereceği ve güçleneceği düşünülmektedir. Padişah olan kişinin üzerine denk gelen gölge elbette ki onu daha da kudretli hale getirecektir. Bu vesileyle o padişah, cihan hükümdarlığı yolunda ilerleyecektir. Ulan Batır Destanı'nda Hüma kuşunu yemeye çalışan kişiler, ona kötülük yapmak istemiştir. Dolayısıyla Hüma kuşunun talihi onlara fayda sağlamamıştır. Hüma kuşunun kanat çırpması ile yere düşen üç tüy ve bunların üç akkuşa dönüşmesi ile Hüma kuşunun vermiş olduğu üç talihe işaret edildiği düşünülebilir.

Türk tarihi ve Türk mitolojisi içerisinde yer alan bazı unsurlar bu durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. TİKA'nın desteği ile Ulanbator'un batısında bulunan Koşosaydam Gölü ve Orhun Nehri arasında Türk-Moğol ilim adamları tarafından yapılan kazılarda Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen bir hazine bulunmuştur.⁵⁸ Bu hazine içerisinde bulunan ve Bilge Kağan'a ait olduğu yönünde tahmin yürütülen altın tacın üzerinde, kabartma şeklinde mitolojik bir kuş figürü bulunmaktadır.⁵⁹ Bu kuş figürünün Türk mitolojisi içerisinde yer alan Hüma kuşu olduğu düşünülebilir. Nitekim Hüma kuşunun tasviri ile Bilge Kağan'ın tacının üzerindeki kuş figürü karşılaştırıldığında ikisi arasında büyük benzerlikler görülmektedir. Tacın üzerinde yer alan kuş, kanatlarını iki yana açmıştır. Göğüs ve kanat kısmındaki tüylerin şekli Hüma kuşunu andırmaktadır. Kabartmadaki kuşun kafasında bulunan sorguç, Hüma kuşunda da mevcuttur. Ayrıca Bilge Kağan tacındaki kuş, gagasında kırmızımsı renkte yuvarlak bir taş taşımaktadır. Bu yuvarlak taşın yerküre olduğu düşünüldüğünde ve Türklerdeki cihan hâkimiyeti anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, Bilge Kağan tacındaki bu kuşun Hüma kuşu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı döneminde “hüma” kelimesinin devlet kavramı olarak kullanılması, Hüma kuşunun devlet kuşu olduğu yönündeki tahmini doğrular niteliktedir. Nitekim Osmanlı döneminde kullanılan hümayun kelimesinin aslında Hüma kuşundan geldiği bilinmektedir.⁶⁰

5. Uçan Kuştan Medet Ummak

Türk Dil Kurumu'na göre “çok sıkıntıda kalıp en ufak bir yardımın herhangi bir yerden gelmesini beklemek, sıkıntılı bir durumdan kurtulmak için her türlü çareye başvurmak”⁶¹ manasına gelen “uçan kuştan

⁵⁵ Destanın tam metni için bkz. İneyet, *age*, s. 85-149.

⁵⁶ Fiğen Turna, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Milliyet, İstanbul 2003, s. 169.

⁵⁷ Gökdağ, *age*, s. 78-79.

⁵⁸ “Bilge Kağan'ın Hazinesi Güneşine Çıktı” başlıklı haber için bkz: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/bilge-kaganin-hazinesi-gunisigina-cikti-1004213.12.2019>.

⁵⁹ İbrahim Çeşmeli, “Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri”, *Art Sanat Dergisi*, S. 4, 2015, s. 68.

⁶⁰ Cemal Kurnaz, “Hümâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 478.

⁶¹ “Uçan Kuştan Medet Ummak” deyimini için bkz: <https://sozluk.gov.tr/?kelime> 13.12.2019.

medet ummak” biçimindeki deyim aslında sözlü edebiyattan gelmektedir. Türk destanları içerisinde bu deyim, manasına uygun biçimde kullanılmıştır. Birazdan verilecek olan örnekler ile konu daha iyi anlaşılacaktır.

Özbeklere ait Alpamiş Destanı’na göre; destanın kahramanı olan Alpamiş, Cadı Sürhayil tarafından tuzağa düşürülerek Kalmak Hanı’na ait Murattepe’de bir zindana hapsedilmiştir. Yıllar geçmiş ve zindanda tutsaklık hayatı devam eden Alpamiş’in zindanına bir kaz düşmüştür. Alpamiş bu kazı iyileştirmiş ve kendisine alıştırdıktan sonra bir mektup yazarak bunu kaz ile Kongırat iline göndermiştir. Kaz, Alpamiş’in gönderdiği mektubu Kaldırğaç’a ulaştırmış ve Kaldırğaç da mektubu Karacan’a götürmüştür. Böylece altı ay sonra Alpamiş’in dostları gelerek onu zindandan kurtarmışlardır.⁶²

Destanda da görüldüğü gibi Alpamiş, yıllardır tutsak olduğu zindanda sıkıntılı bir durum içerisindeyken bir anda zindanın üzerinden uçan bir kaz zindana düşmüştür. Bu kaz ile haber gönderen Alpamiş, umutla beklemeye başlamıştır. Yani Alpamiş, uçan kuştan medet ummuştur.

Uygur Türklerine ait Boz Körpeş Karagöz Ayım Destanı’nda ise Boz Körpeş, sevdiği kız olan Karagöz Ayım’a Boz Turgay adlı kuşu ile haber göndermektedir. Ancak Karagöz Ayım’ın yengesi (cırtlak sesli kadın) Boz Körpeş’e yanıktır. Onu baştan çıkarmaya çalışır. Boz Körpeş yüz vermeyince ona iftira atar. Bunun üzerine Karagöz Ayım’ın atası ve ağabeyleri Boz Körpeş’in peşine düşerler. Boz Körpeş ağır yaralanır ve bir yerde saklanmaya başlar. Boz Körpeş sevdiceğinden yardım istemek için Boz Turgayı gönderir. Ancak durumu bilen cırtlak sesli kadın, kuşu yakalar ve ona işkence etmeye başlar. Kuş bütün işkencelere rağmen sahibinin saklandığı yeri söylememiştir. Ancak son nefesini verirken sahibinin saklandığı yerin adını söylemiştir. Böylece Karagöz Ayım’ın atası ve ağabeyleri, Boz Körpeş’i öldürmüştür.⁶³

Uygur Türklerine ait bu destanda Boz Körpeş, yaralı bir halde saklanırken, sevdiğinden yardım istemek için kuşunu göndermiştir. Burada da çok sıkıntılı bir durumda olan destan kahramanı, Özbeklere ait Alpamiş Destanı’nda olduğu gibi uçan kuştan medet ummaktadır. Ayrıca bu destanda Boz Turgay adlı kuşun son nefesine kadar işkencelere dayanıp, son nefesini verirken zor durumda olan sahibinin yerini düşmanlarına söylemesi dikkat çeken başka bir nokta olmuştur. Bu olay göz önüne alındığında, günümüz Türkçesinde akılsız manasında kullanılan “*kuş beyinli*” tabirinin de sözlü kültürden gelmiş olma ihtimali tartışılmaya açık bir konudur.

Altay Türklerine ait Maaday Kara Destanı’nda, Kögüdey Mergen, hasımı olan Kara Kula’nın ülkesini aramaktadır. Durumu bölgede bulunan balıkçılara anlatan Kögüdey Mergen’e balıkçılar yardım etmeye karar vermiş ve bir türlü bulunamayan Kara Kula’nın ülkesinin yerini bulmak için iki kuzgun ve iki saksaganı keşfe göndermiştir.⁶⁴

Altay Türklerinin Maaday Kara isimli destanında da yine uçan kuştan medet umma durumu söz konusudur. Nitekim Kara Kula’nın bulunması güç olan ülkesini ararlarken kuşlardan medet ummuşlardır. Ancak bu dört kuş da aramaları sonucu Kara Kula’nın ülkesini bulamamıştır.

6. Oğuz Kağan Destanı’ndaki Tavuklar

Türk Destanları arasında önemli bir yeri olan Oğuz Kağan Destanı’na göre Oğuz Kağan, Gün, Ay ve Yıldız isimli üç oğlunu doğuya; Gök, Dağ ve Deniz isimli üç oğlunu ise batıya göndermiştir. Doğuya giden üç oğul altın bir yay bulmuş, batıya giden üç oğul ise üç gümüş ok bulup ordugâha dönmüştür. Oğuz Kağan, oğulları dönünce kurultay toplatmış ve büyük ordugâhın sağ tarafına kırk kulaç uzunluğunda direk diktirip, direğin başına bir altın tavuk koydurmuş, altına ise bir ak koyun bağlatmıştır. Sol tarafına ise kırk kulaç direk diktirip, direğin ucuna bir gümüş tavuk koydurmuş, altına ise kara koyun bağlatmıştır. Böylece altın tavuğun bulunduğu sağ tarafa Bozoklar, gümüş tavuğun bulunduğu sol tarafa ise Üçoklar oturmuştur.⁶⁵

Oğuz Kağan Destanı içerisinde geçen direk dikme ve direğin başına kuş cinsinden bir hayvanın konulması akla ilk olarak Türklerdeki göğün direği inancını getirmektedir. Bu inanca göre göğün direği kimi zaman bir dağ iken kimi zaman bir ağaç olarak tasvir edilmektedir. Bazen demir kazık isimli bir direğin varlığından da söz edilmektedir. Kutup yıldızının, göğün direği olduğu inancı ise eski Türkler tarafından inanılan bir mittir. Bu inanca göre Dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştır.⁶⁶ Nasıl ki eski Türklerin içinde yaşadığı yurtlar, merkezinde duran ve sırguk adı verilen direkler vasıtasıyla ayakta duruyorsa, gökyüzü de göğün direği sayesinde ayakta durmaktadır. Dolgan Türklerinin inanışına göre, göğün direği üzerinde bulunan “*gök kuşu*” adında bir kuş vardır ve bu kuş kocaman kanatları ile yere açılan göğün kapısını insanlara kapatmıştır.⁶⁷

⁶² Gökdağ, *age*, s. 167-168.

⁶³ İneyet, *age*, s. 59-83.

⁶⁴ Gökdağ, *age*, s. 66.

⁶⁵ Gökdağ, *age*, s. 39-40.

⁶⁶ Ögel, *age*, C.2, s. 231.

⁶⁷ Ögel, *age*, C.1, s. 650.

Bütün bu bilgilerin Oğuz Kağan Destanı'nda yer alan direğin üzerindeki tavuklarla benzerliği, destandaki anlatı ile göğün direği arasında bağlantı olduğu yönünde bir tahmin yürütülmesini sağlamıştır. Ancak tavukların Türk mitolojisi içindeki manası bu düşüncenin hatalı olduğunu göstermiştir. Nitekim Türk mitolojisinde tavuk ve horoz figürleri kötü ruhları kovan, muhafaza edici bir simgedir. Altın ve gümüş tavuğun ise farklı anlamları vardır.⁶⁸ Türk inancına göre altın tavuk hükümdar ailesinden olan kişileri temsil ederken, gümüş tavuk hükümdar ailesinden olmayan soyluları temsil etmektedir.⁶⁹ Destanda kullanılan altın ve gümüş tavuk bu anlamda kullanılmış olabilir. Lakin bu sefer de şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere Oğuz Kağan'ın Yıldız, Ay ve Gün isimli oğulları Oğuzların Bozoklar kolunu meydana getirirken; Gök, Dağ ve Deniz isimli oğulları Oğuzların Üçoklar kolunu oluşturmuştur. Bu durumda Oğuz Kağan'ın oğullarının oluşturduğu Üçokların ve Bozokların, her ikisinin de hanedan üyesi olduğu göz önüne alınarak, altın tavuğun bulunduğu direğin altında toplanması gerekmektedir. Oysa destanda Bozoklar altın tavuğun, Üçoklar ise gümüş tavuğun altında toplanmıştır.

7. Kuş Donuna Giren Canlılar

Türk destanları içerisinde çeşitli kuşların kılığına bürünmek oldukça yaygın bir motiftir. Kuş kılığına girmek yani şekil değiştirmek, geniş bir coğrafya üzerinde yaşayan farklı Türk boyları tarafından kabul-ma, türlenme, türleme, silkinme, giyimini giyme, kalıp değiştirme ve don değiştirme gibi farklı isimler ile adlandırılmıştır.⁷⁰ İslamiyet ile birlikte terk edilmeyen bu anlayış, İslamiyet'in etkisinde gelişen Türk destanlarında da yer almıştır. Tabii bu başlık altında Türk destanlarında kuş donuna girme meselesi, her destan ayrıntılı bir biçimde anlatılamayacağı için hangi destanda hangi kuş donuna girilmiş bunun bir listesini vermek yeterli olacaktır.

- Yaradılış Destanı (Yakut) – Şeytan, kırlangıç donuna girmiştir.⁷¹
- Yaradılış Destanı (Altay) – Kadın kuş olup uçuşu kordoy derler bu kuşa. Erkek de bir kuş oldu adına derler yalban.⁷²
- Maaday Kara Destanı (Altay) – Kögüdey Mergen'in gök boz atı, dört kanatlı bir kartala dönüşmüştür.⁷³
- Maaday Kara Destanı (Altay) – Kögüdey Mergen, sevdiği kız ile cilveleşirken altın kanatlı mavi bir kuş olur.⁷⁴
- Ural Batır Destanı (Başkurt) – Ayhılıv, kuş donuna girerek devden saklanmıştır.⁷⁵ Başkurtların inancına göre gökyüzünde Samrav (Kovak) adında bir tanrı-kuş bulunmaktadır. Güneş ve Ay; kuş biçimindeki bu tanrının hanımlarıdır. Aydan doğan kızının adı Ayhılıv'dır.⁷⁶
- Ural Batır Destanı (Başkurt) – Humay, kocası ölünce kuş donuna girmiş ve hep kuş kılığında dolaşım kısır yumurtalar bırakacağına ant içmiştir.⁷⁷ Başkurt Türklerinin inancında yer alan Samrav'ın güneşten doğan kızının ismi Humay'dır.⁷⁸
- Zayaltülek ile Hıvhlıv Destanı (Başkurt) – Zayaltülek'in baykuşu değişerek usta bir şahine dönüşmüştür.⁷⁹
- Dede Korkut, Deli Dumrul (Oğuz) – Azrail güvercin donuna girerek uçmuştur.⁸⁰
- Manas Destanı (Kırgız) – Manas'ın rüyasında parsler don değiştirerek kuş olmuştur.⁸¹
- Manas Destanı (Kırgız) – Ayçörek Kız, kuğu kılığına girerek Semetey'i aramaya başlamıştır.⁸²
- Kara Kuzgun Destanı (Hakas) – Han kızın, kızıl puhu kılığı vardır.⁸³
- Kara Kuzgun Destanı (Hakas) – İki güzel kız, iki guguk kuşu olmuştur.⁸⁴
- Altın Arıç Destanı (Hakas) – Kutsal Bozkurt şekil değiştirerek Kuğu Hanım olmuştur.⁸⁵

⁶⁸ Çoruhlu, *age*, s. 218.

⁶⁹ Çoruhlu, *age*, s. 218.

⁷⁰ Ögel, *age*, C.2, s. 172-174.

⁷¹ Ögel, *age*, C.1, s. 482.

⁷² Ögel, *age*, C.1, s. 497.

⁷³ Gökdağ, *age*, s. 71.

⁷⁴ Gökdağ, *age*, s. 75.

⁷⁵ Gökdağ, *age*, s. 83.

⁷⁶ Bekar, *agm*, s. 72.

⁷⁷ Gökdağ, *age*, s. 86.

⁷⁸ Bekar, *agm*, s. 72.

⁷⁹ Gökdağ, *age*, s. 176.

⁸⁰ Ergin, *age*, s. 115.

⁸¹ Gökdağ, *age*, s. 116.

⁸² Gökdağ, *age*, s. 135.

⁸³ Ali İlgin, *Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 41.

⁸⁴ İlgin, *age*, s. 123.

⁸⁵ Gökdağ, *age*, s. 102.

- Kabıkul Destanı (Kazak) – Kız âşık olduğu Kabıkul'a; “*sen şahin, ben de ak kuğu, şekli şemalımı gücümü gör*” demiştir.⁸⁶ Destanın içerisinde daha önce Kabıkul; “*ak şahin kartalım ben, kargalara oldum yem*” demektedir.⁸⁷ Burada yapılan bir benzetme midir yoksa karakterlerin böyle bir şekil değiştirme yeteneği mi vardır kesin bir şey söylenememektedir.
- Edige Destanı (Nogay) – Barkaya gölün kenarında balık tutarken, dokuz tane ak kuğu gelmiş ve kuğular kanat çırparak dokuz tane kıza dönüşmüştür. Ardından sekiz kız, kuğu kılığına girerek tekrardan uçmuştur. Ancak içlerinden bir tanesinin kuğu kıyafeti Barkaya tarafından alındığı için o kız kuğu kılığına girip uçamamıştır.⁸⁸

İncelenmiş olan destanlar arasında, kuş donuna girme olayı sıkça işlenmiş bir motiftir. Burada dikkat çeken nokta, güzel kızların genelde kuğu kılığına girmesi olmuştur. Türk destanları içinde yer alan kuğu-kız motifi Türk edebiyatı içinde saflık, beyazlık ve dolayısıyla kalp temizliğinin bir sembolü olarak görülmüştür.⁸⁹ Ayrıca destanlarda görülen insanların kuş kılığına girmesi ile kuşlara ait pek çok özelliğin insanlara atfedildiği aşikârdır. Nitekim metinlerde bir mücadele anlatılırken savaşan kişilerin şahin gibi atıldığı, kartal gibi hünerli olduğu, pençelerini bir atmaca gibi düşmana geçirdiği, kuş yürekli düşmanın ardına bakmadan kaçtığı biçimindeki tasvirleri göz önüne alarak, bu durumun kuşlar ve insanlar arasındaki şekil değiştirme ilişkisinden kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tasvirlerdeki dikkat çeken nokta ise farklı kuş cinslerinin özelliklerinin, insanın durumuna göre atfedilmiş olmasıdır. Bu durum göz önüne alındığında, Türklerin doğayı iyi gözlemlediği sonucuna ulaşılmaktadır.

SONUÇ

Sözlü geleneğin önemli bir ürünü olan destanlar, Türk edebiyatı açısından önemli bir yer tutmaktadır. Destanlar sayesinde Türklere özgü mitoloji, inanç, kültür ve geleneklere dair pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Türk destanları içerisinde yer alan kuş figürlerinin ele alındığı bu çalışmada, içinde kuşların yer aldığı bazı atasözleri ve deyimlerin sözlü geleneğin bir parçası olan destanlardan geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Türk destanlarının içinde kuşlara ait pek çok özelliğin insanlara yüklendiği görülmektedir. Şahin bakışlı, kartal hünerli, kuş yürekli gibi tasvirler; insanları ve onların davranışlarını nitelerken kullanılan doğadan yapılmış alıntılardır. Bu durumun, Türk destanlarında yer alan kuş donuna girme motiflerinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca destanlarda yapılan kuşlarla ilgili betimlemelerden, Türklerin doğayı fevkalade bir biçimde incelediği ve anladığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Yaratılış destanlarında önemli bir rol oynayan kuşlara, Türkler tarafından bir kutsiyet atfedildiği aşikârdır. Nitekim kuşlar, insanlardan önce yaratılmış ve yaratılıştaki görev almıştır. Ayrıca Tengri Ülgen ve Erlik Han'ın kuş donuna girip uçuşması, kuşların kutsal bir varlık olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim kuşlar gökyüzünde uçabildiği için onların Kök Tengri'ye yakın oldukları yönünde bir düşünce oluşmuştur. Bu düşünceden yola çıkılarak insanların ruhlarının kuş biçiminde olduğu inancı teşekkül etmiş olmalıdır. Bu inanca göre de göğün direği üzerinde bulunan gök kuşunun geçitten geçmelerine izin verdiği ruhlar, kuş formunda gelip insanın ağzından girerek onlara ruh olmuştur. Aynı şekilde kişi ölünce tını ağzından kuş biçiminde çıkıp tekrar göğe yükselmiştir. Böylece uçuşa varmak sözü ortaya çıkmıştır.

Destanlarda çocuklara ebeveynleri tarafından kuş isimleri ile hitap edilmesinin sebebi ise bala kelimesinin manasından gelmektedir. Nitekim bala sözcüğü yavru kuş anlamında da kullanılmaktadır. Bu durumda aile büyükleri bazen çocuklarına, balam kelimesi yerine sungurum, şahinim, serçem, bülbülüm gibi kuş isimleri ile seslenmeye başlamıştır. Sadece destanlarda değil gerçek hayatta da bu durum böyledir. Geçmişte de günümüzde de çocuklara bir sevgi ya da kızgınlık ifadesi olarak kuş ve hayvan isimleri ile seslendirildiği bilinmektedir. Bütün bu bilgiler ışığında, günlük hayatta kullanılan pek çok geleneğin, sözlü kültürden geldiği aşikârdır.

⁸⁶ Arıkan, *age*, s. 69.

⁸⁷ Arıkan, *age*, s. 47.

⁸⁸ İsmail Doğan-Nesrin Güllüdağ, *Nogay Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 92.

⁸⁹ Ögel, *age*, C.1, s. 531.

KAYNAKÇA

- ARIKAN, Metin, *Kazak Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- BEKAR, Beytullah, “Türklerde Kuşlarla İlgili İnanışlar”, *Kuş Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Ayşe Şeker, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- CIRLOT, Juan E., *A Dictionary of Symbols*, Dover Publications, New York 2002.
- ÇEŞMELİ, İbrahim, “Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri”, *Art Sanat Dergisi*, S. 4, 2015, s. 67-80.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017.
- DEMİRAY, Kemal, *Resimli Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1977.
- DOĞAN, İsmail-Nesrin Güllüdağ, *Nogay Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012.
- ERGUN, Pervin, “Bebekleri Dünyaya Leyleklerin Getirdiğine Dair İncanın Türk Mitolojisindeki Kökleri Üzerine”, *Milli Folklor*, S. 89, 2011, s. 133-146.
- ESİN, Emel, *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.
- FARİNA, John, *Hecker Studies*, Paulist Press, New York 1983.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A.-Kemal Üçüncü, *Başlangıcından Günümüze Türk Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- ILGIN, Ali, *Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- İNAYET, Alimcan, *Uygur Halk Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, C. 1-2-3-4, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KURNAZ, Cemal, “Hümâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 18, İstanbul 1998.
- ORKUN, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ÖKSÜZ, Gamze, “Türk ve Rus Mitolojilerinde Mitik Dünya, Ölüm ve Ruh Anlayışı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S. 15, C. 6, 2018, s. 10-29.
- RADLOFF, Wilhelm, *Sibirya’dan I*, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013.
- SEVER, Mustafa, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 42, Ankara 1999.
- TURNA, Figen, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Milliyet, İstanbul 2003.

İNTERNET KAYNAKÇASI

- Sözcük anlamı “Destan”, <https://www.sozluk.gov.tr> 06.12.2019.
- “Uçan Kuştan Medet Ummak” deyimini için bkz: <https://sozluk.gov.tr/?kelime=> 13.12.2019.
- “Bilge Kağan’ın Hazinesi Günışığına Çıktı” başlıklı haber için bkz: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/bilge-kaganin-hazinesi-gunisigina-cikti-10042> 13.12.2019.
- Pazırık kazılarında bulunan keçe leylek heykeli için bkz: <https://onturk.org/2012/06/16/pazirik-kurganlari-turk-eserleri/#jp-carousel-2985> 26.06.2020.

Emma Bryse, “What's Behind the Myth That Storks Deliver Babies?” isimli yazı için bkz:
<https://www.livescience.com/amp/62807-why-storks-baby-myth.html> 04.07.2020

Emily Upton, “Why Storks are Associated With Delivering Babies” isimli yazı için bkz:
<http://www.todayifoundout.com/index.php/2013/05/why-storks-are-associated-with-delivering-babies/>
04.07.2020

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 287-302.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.07.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GÖKTÜRKLER VE ÜZENİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

FARHAD MAKSUD*-RAHMANALİ MURADALİYEV**

ÖZET

Üzengi, başlangıçta Orta Avrasya konargöçer halkları tarafından deri ve ahşaptan yapılmıştı. Eski Hindistan'da ata binmede dengeyi korumak için atın tek tarafında asılı duran halkalar olarak kullanılırken, Çin, Kore ve Japonya'da ise üzengi ahşap esaslı, metal kaplı, dekoratif özellikli cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştı. Üzengileri, Avrupa topraklarına ilk kez Avarların yaydıklarını inkâr etmeden Göktürk Kağanlığı döneminde demirden dökme çift üzengilerin yaygın hale gelmesinin, büyük bir süvari ordusu olan Göktürk Devleti'nin devrimci aktivizminden kaynaklandığı söylenebilir. At koştururken, üzengi üzerine yaslanmış halde bir yay veya kılıç çekmek çok daha kolaydı. Bu, tabii ki, konargöçerlerin ordularının temeli olan süvari yeteneklerini önemli ölçüde arttırmıştı. Ancak, sert bir eyer olmadan, üzengi üzerine yaslanmak daha zordu ve aynı zamanda atın yaralanma riskini de arttırdı. Bu tür vakaları inceleyen geçmişteki teknoloji uzmanları, kendi zamanı için önemli olan at ekipmanlarını icat etmiş ve zamanla geliştirmiştir. Demir üzengi, İlk Orta Çağ Orta Asya konargöçer uygarlığının ortaya çıkmasında ve Türk boylarının geniş alanlara yayılmasında önemli olan ana araçlardan biriydi ve tekerlek veya matbaa kadar önemli olduğu söylenebilir. Batı Tanrı Dağları'nın eteklerinde bulduğumuz Taşkent civarındaki Süngekkurgan mezarı (Özbekistan), konum kolaylığı ve mineral zenginliği nedeniyle Göktürklerin tercih ettiği, stratejik öneme sahip olan alanlardan biridir. Süngekkurgan mezarı, Göktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan konargöçer ve yarı yerleşik nüfusun bir anıtıdır. Burada bulunan üzengi tipi, MS 6.-9. yüzyıllarda Altay'dan Güney Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede yaygın olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: at koşum takımı, üzengi, Göktürk Kağanlığı, Batı Tanrı Dağları, Süngekkurgan mezarı, Özbekistan.

THE KÖKTÜRKS AND SPREAD OF THE STIRRUPS

ABSTRACT

Stirrups were originally made of leather and wood by the Central Eurasian nomadic peoples. In Ancient India, there were rings hanging on one side of a horse to maintain the balance during horse riding, while stirrups were used as an integral part of wood-based metal-covered funeral articles in China, Korea and Japan. It can be said that the prevalence of cast iron double stirrups during the Köktürk Qaghanate was caused by the revolutionary activism of the Qaghanate cavalry, without denying that Avars first spread the stirrups to European lands. It is much easier to shoot a bow or to lift a sword while riding a horse and leaning on stirrups. This, of course, significantly increased the abilities of the cavalry which was the basis of the nomadic army. However, without a solid saddle, it was harder to lean on stirrups which would also increase the risk of injury of the horse. The ancient technologists who noticed such cases, invented and developed the horse equipment, which was very important for their time. Invention of cast iron double stirrups were one of the main tools leading to the emergence of the Medieval Central Asian nomadic civilization, the expansion of the Turkic tribes in large areas and was as important as invention of the wheel or printing press. The Süngekkurgan burial in the West Tianshan mountains in the Tashkent area (Uzbekistan) that we found is one of the areas with an important strategic position in terms of ease of location and mineral richness preferred by the Köktürks. The Süngekk burial is a monument of the nomadic and semi-settled populations, which

* Doç.Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent, Mirza Uluğbek Sok. 81. E-Posta: fmaksudov@gmail.com.

** Araş. Gör., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent, Mirza Uluğbek Sok. 81. E-Posta: rakhmonmurod@gmail.com.

form the basis of the Köktürk Qaghanate. The type of stirrup found here has been widely used in the region from Altai to South Central Asia during the 6th-9th centuries AD.

Key Words: Horse equipment, stirrups, Köktürk Qaghanate, West Tianshan, Süngök kurghan burial, Uzbekistan.

GİRİŞ

2019 yılının sonunda, Özbekistan'ın Taşkent Vilayeti Bostanlık İlçesi Süngök Köyü civarındaki Çarvak Suni Gölü'nün kıyılarında çeşitli antik seramik parçaları, insan kemikleri ve kafataslarının varlığı tespit edilmiştir. Bu haber¹ üzerine bölgeye Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlı Milli Arkeoloji Merkezi kurtarma ekibinin uzmanları tarafından bölgede bir çalışma başlatılmıştır. Taşkent vahasının kuzeydoğu bölümünü oluşturan Batı Tanrı Dağları, Ügem, Piskem ve Çatkal sıradağlarından oluşur. Buradaki sırtlar, aynı isimdeki nehirlerin aktığı vadilerle ayrılır. Günümüzde burası, Taşkent'in 100 kilometre kuzeydoğusunda, Taşkent Vilayeti Bostanlık İlçesi'nden 150 metre yüksekte bulunan Çarvak Havzası'nda 20. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında sulamalı tarımı geliştirmek amacıyla inşa edilen aynı adı taşıyan baraj ve suni gölün çevresidir.² Süngök Anıtı, Çatkal Nehri'nin sol kıyısında, deniz seviyesinden 900-1000 metre yükseklikte bulunmaktadır (Ek 1). Son 50 yıldır Çarvak Baraj Gölü'nün mevsimsel olarak su toplama ve tahliye modunda çalışmasından dolayı sürekli genişlemesi ve daralması nedeniyle daha aşağıdaki kurgan höyükleri korunmamış, yukarıdakilerin ise sadece üst kısımları tahrip olmuştur (Ek 2).

Kurgan alanı yaklaşık bir hektar olup baraj gölü kıyısında kuzey-güney yönünde 50 metreye, doğudan batıya 150-200 metreye kadar uzanır. 2019 yılında yapılan kısa süreli yüzey araştırmaları ve küçük çapta kazılar sırasında burada iki dağınık kurgan tipine ait gömü yeri açılmış (Ek 3) ve çok sayıda çanak çömlek parçası, demirden bıçak ve hançer, at ekipmanları – ağızlık demirlerinin parçaları (kantarma, gem vb.), at başlığının demir tokaları ve bir tane dökme demirden imal edilmiş üzenge bulunmuştur (Ek 4, 5). Arkeolojik bulgular arasında, genellikle nadir bulunan ve geçmişteki teknolojik gelişme açısından önemli olan bir demir üzenge bulunması, bunun üzerinde ayrı bir çalışma yapmamıza neden olmuştur (Ek 6). Aşağıda, üzenenin tarihi gelişimi ve bu konudaki yeni bulgularımızla ilgili kaynakların bir analizini sunmaktayız.

1. İlk Üzenge Deneyimleri

Üzenge, Eskiçağ'da geliştirilen, binicinin bacağına yerinde tutan ve eyere bir ip ile tutturulmuş hafif bir çerçeve veya halkadır. Üzenge genellikle atlara veya katırlara binmek için yardımcı bir araç olarak kullanılmakta olup binicinin eyer üzerinde sabit durmasını ve hayvanı kontrol etme yeteneğini önemli ölçüde artıran bir ekipmandır. Hayvanların, iletişim, ulaşım ve savaş gibi durumlarda insanlara faydalı olmasını sağlar. Başlangıçta ata tırmanmada bacak veya ayak parmağı için bir destek olarak kullanılan üzenge çift değil tek taraflıydı. Daha sonra, eyer, dizgin ve at koşum takımının bir parçası olarak çift üzenge icat edilmiştir. Böylece, üzenge, at biniciliğinin tüm önemli olanaklarından yararlanmada insan tarafından gerçek bir devrim yaratan at ekipmanının önemli bir parçası olmuştur. Üzenenin, uzun süreli savaşlarda biniciye daha fazla istikrar sağlayan en önemli icatlardan biri olduğu söylenebilir. Savaş sırasında atların yaygın olarak kullanılmasını sağlamanın bir yolu olarak üzenge, genellikle savaş arabası ve eyerden sonraki üçüncü devrimci adımdır. Üzenge ile silahlı bir binicinin savaş sırasında attan düşme olasılığı daha düşüktü. Bu durum savaş tarihinde, at binicisinin ağır bir silahı hatta geriye bakarak iki elle ok-yay kullanmasını sağlamıştır.³

Burada daha önce sert ahşaptan yapılan eyer icadının gerçek bir üzenge oluşumuna yol açtığı unutulmamalıdır. Sıkı bir eyer olmadan, sürücünün üzenge üzerindeki ağırlığı anormal basınç noktalarına ve atın sırtının ağırlığına neden olur. Bazı kaynaklara göre, ilk sert eyerler, MÖ 3. yüzyıl civarında Asya'da ortaya çıkan ahşap bir çerçeveye sarılmış keçeden yapılmıştır (Ek 7, 8, 9). I.L. Kyzlasov, ilk olarak organik malzemelerden (ahşap, deri) yapılmış olan üzenge görünümünü analiz edenlerden biri olup üzenenin MÖ 4.-3. yüzyıllardan beri yaygın olarak kullanıldığı fikrini ileri sürmüştür.⁴ Ona göre, üzenge oluşumu sert eyer ile yakından ilişkilidir ve bilinen görünümü neredeyse aynı zamanda meydana gelmiştir. Ayrıca üzenge demirlerinin belirli bir bölgede değil, birbirinden bağımsız olarak farklı noktalarda ortaya çıktığını doğru tespit etmiştir. Birçok araştırmacıya göre, üzenge bozkır halkları arasında

¹ Taşkent Uluslararası Okulu öğretmeni Scot Becker'e bize haberi için teşekkür ederiz.

² *Drevnosti Charvaka*, Taşkent, 1976, s.3.

³ Lynn Townsend White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, 1964, s.14.

⁴ I.L. Kyzlasov, "O proishozhdenii stremjan", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1973, s.36.

ortaya çıkmıştır. Çünkü konargöçer ya da yarı göçebe otlatıcılık onlarda önemli bir rol oynamış ve süvariler uzun zaman—boyunca ordunun önemli bir bileşeni olmuştur. Bazı bilim adamlarının ise, bu tespiti inkâr etmeden, üzeninin konargöçer komşularına karşı hızlı bir şekilde at biniciliği konusunda ustalaşan yerleşik halklar tarafından icat edildiği fikri hala yaygındır. Bir başka ilginç hipoteze göre, üzenili eyer ilk önce dağ konargöçerleri arasında ortaya çıkmıştır. Çünkü at koşum takımı olmadan dik yamaçlara tırmanmak neredeyse imkânsızdır.

Bazı araştırmacılar, ilk üzenilerin milat başlarında bir İskit kavmi olan Sarmatlar arasında ortaya çıktığını belirtirken, diğerleri Geç Han döneminde Çin'i sınırlayan bölgelerde icat edildiğini söylemektedir. Başka bir grup araştırmacı üzeninin Güney Sibiry'a da MS 3.-5. yüzyıllarda keşfedildiğini tartışırken, bazıları MS 4. yüzyılda Kore'nin Kogürö devletinin bu bağlamda üstünlüğünü savunmaktadır. Ayrıca, üzeninin Hun toplulukları arasında ortaya çıktığı yönünde düşünceler de vardır. Son olarak, başka bir hipoteze göre, üzenği icadının Eski Türklerle ilişkili olduğu ve MS 6. yüzyıla dayandığı ileri sürülmektedir.⁵ Üzenği icadı konusunun ne kadar derin bir mesele olduğu, bu konunun, Avrasya geçmişinde uzman olan bilim adamları tarafından ele alınmasından anlaşılır. Örneğin, A.K. Ambroz⁶, S.I. Vainşteyn⁷, M.A. Littauer⁸, V.P. Nikonorov⁹ ve diğerleri üzeninin Uzak Doğu'da ortaya çıktığını iddia ederler. A.Dien ise, bu teknolojik yeniliğin Çin kökenli olduğunu belirtir¹⁰. S.G. Klyashtorny, D.G. Savinov¹¹, P.I. Shulga, V.V. Gorbunov¹² ve diğerleri, üzeninin Uzak Doğu'dan Güney Sibiry'a ve Orta Asya'ya milattan sonraki ilk bin yılın ortalarında yayıldığını belirtmişlerdir.

MÖ 2. yüzyılın sonunda, Hindistan'da kullanılan ve bir üzenğiye benzeyen en erken demir halka, sadece ayak başparmağına uyan ve dengeyi koruyabilen bir halkaydı. Bu eski ayak desteği, kumaş veya deriden yapılmış bir eyerin dibinde yer alan ayak başparmağı için özel yapılmış bir halkadan oluşuyordu.¹³ Şeklinden dolayı çıplak ayakla kullanıldığı düşünülebilir, bu durum insanların atlara çıplak ayakla bindiği güney ve orta Hindistan'ın sıcak iklimi için tipik olduğu söylenebilir. A.Dien'in en son araştırmalarına göre, üzenği milattan sonraki ilk yüzyıllarda Çin'de ortaya çıkmış ve Orta Avrasya'nın konargöçer halkları aracılığıyla diğer bölgelere yayılmıştır.¹⁴ Ayağı tamamen dayandırabilmek için tasarlanan üzeninin en eskisi, Çin'in Changshi ve Anyang eyaletlerinden Jin Hanedanı dönemine, yani MS 4. yüzyılın başlarına ait göçebe Syanbilerin mezarlarında bulunmuştur. Ancak bu üzenği de sadece atın üzerine çıkmak için özel yapılmış tek taraflı ayak dayanağı idi.¹⁵ Anyang'ın Syanbi mezarlarında bulunan ilk üzenğiler ahşap esaslı olup üst kısmı metalle kaplanmıştı (demir, tunç vb.). Bize göre, bu üzenğiler üst sosyal tabaka üyeleri için düzenlenen cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak sadece dekoratif bir karaktere sahip olmuştur. Böyle üzenğiler ayrıca Kore Yarımadası'nda ve Japonya'da çok sayıda bulunur¹⁶ (Ek 10, 11).

2. Göktürkler ve Demirden Dökme Çift Üzenği

I.L. Kyzlasov tarafından Hakasya'daki Taştık Kültürüne ait olduğu tespit edilen demir üzenği, bu araştırmacı tarafından MS 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁷, ancak bu tarihlendirme somut bilgilere dayandırılmamıştır (Ek 12). Orta Çağ'ın başlarında Avrupa'ya ulaşan bir üzenği kompleksi Macaristan'daki mezarlarda bulunmuş ve bunun araştırmacılarca Ural ve Doğu Avrupa'nın bozkırlarından göç eden Avarlara ait olduğu doğrulanmış olmasına rağmen¹⁸, bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Volga (İdil) Nehri'nin ortalarına ulaşan alanlarda bulunan üzenğileri inceleyen I.L. Izmaylov, onların MS 6. yüzyılın sonunda Avarlar tarafından Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa topraklarına getirildiğini belirtmiştir¹⁹ (Ek 13). V.P. Nikonorov'un da bu fikri desteklediği bilinir. A.K.

⁵ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.24.

⁶ A.K. Ambroz, "Stremena i sedla rannego srednevekov'ja kak hronologicheskij pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973, s.91.

⁷ S.I. Vainşteyn, *Mir kochevnikov tsentra Azii*, Moskova, 1991, s.223.

⁸ M.A. Littauer, "Early stirrups", *Antiquity*, S.55 (214), 1981, s.105.

⁹ V.P. Nikonorov, "K voprosu o roli stremjan v razvitii voennogo dela", *Stepi Jevrazii v drevnosti i srednevekov'ye*, Sankt Petersburg, C.II, 2003, s.264.

¹⁰ A.E. Dien, "The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History." *Ars Orientalis*, S.16, 1986, s.56.

¹¹ S.G. Klyashtorny, D.G. Savinov, *Stepnyje imperii Yevrazii*, Sankt Petersburg, 1994, s.101-102.

¹² P.I. Shulga, V.V. Gorbunov, "Stremja rannego tipa iz Aleiskoj stepi", *Snarjazhenie verhovogo konja na Altaye v rannem zheleznom veke i srednevekov'ye*, Barnaul, 1998, s.99-101.

¹³ R.H. Beatie, *Saddles*, University of Oklahoma Press, 1981, s.28.

¹⁴ A.E. Dien, *agm*, s.33.

¹⁵ A.E. Dien, *agm*, s.33.

¹⁶ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.36.

¹⁷ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.31.

¹⁸ M. Artamanov, *Istoriya hazar*, Leningrad, 1962, s.342; Curta Florin, *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Kononklijke, Brill N.Y., 2007, s.66.

¹⁹ I.L. Izmaylov, *Pojavleniye i ramnyaya istoriya stremyan v Srednem Povolzh'je*, Novosibirsk, 1990, s.69.

Ambroz ise, MS 7. yüzyıldan önceki dönem için Avarlara ait üzengilerin Avrupa topraklarında bulunmadığını savunur.²⁰

Bu görüşlere ek olarak bazı kaynaklardaki bilgilere göre, 5.-6. yüzyıllarda Orta Avrasya bozkırlarında en büyük göçebe devletini oluşturan halklar arasında, Avarların (Göktürkçe yazılı kaynaklarda “Apar”, Çince yazılı kaynaklarda “Juan-juan” ya da “Jujan”, Avrupa kaynaklarında “Avar”) esareti altında kalan Türk Aşına soyu mahir demirciydi. Ana faaliyeti Avar ordusu için askeri teçhizat hazırlamak olan bu soy, uzun süre özgürlük için savaşmıştır. Zaman içinde askeri becerileri gelişmiş, bir Göktürk lideri Tumin (Göktürk yazıtlarında “Bumin”) önderliğinde 546’da “Tiele” boyunu yenmiş ve Bumin evlenmek için Avar hakanı Anagay’dan onun kızını istemiştir. Hakan’ın ona köle muamelesi yapması, ikisi arasında kavgaya neden olmuştur. Bumin, Batı Wei Devleti’yle temasa geçmiş ve imparatorun kızıyla evlenmiştir. 552’de ise Avar ordusunu yenerek kendini hakan ilan etmiş, bunun üzerine Anagay intihar etmiştir.²¹ Hakanını kaybeden Avar Devleti’nin dağılmasından sonra, Avarların bir kısmı Göktürk Kağanlığı otoritesini tanımış, diğerleri ise batıya, Ural ve İdil nehirleri arasındaki alanlara hareket etmişlerdir. Daha sonra, Türklerin baskısı sonucunda Avarlar İdil’den batıya Dinyeper ve Tuna boylarına yerleşmişler ve böylece, 7.-8. yüzyıllarda dökme demir üzengilerin Avrupa’ya yayılmasına yol açan yeni bir göçebe devleti kurdukları arkeolojik olarak kanıtlanmıştır.²²

Büyük bir süvari ordusuna sahip olan Göktürk Kağanlığı’nın Avrasya’daki istilaları sırasında at teçhizatı ve askeri silahlarla birlikte geniş çapta dökme demir üzengileri üretmeye başladığı söylenebilir. Demir hammaddelerinin ve demirden yapılan askeri teçhizatın Türklerin siyasi ve ekonomik kalkınmasında önemli rol oynadığı hatta “Ergenekon” örneğinde de görüldüğü gibi sözel edebiyata da yansdığı söylenebilir. Göktürk Kağanlığı dönemine ait üzengilerin, bu devletin sınırları içerisindeki tüm bölgelere yayılmış olması dikkat çekicidir. Özellikle günümüz Sibirya bozkırlarında, Sayan-Altay, Kuzey Kafkasya, Uzak Doğu, Moğolistan, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’daki birçok mezarda üzengiler bulunmuştur. Altay, Güney Sibirya, Kazakistan’ın Yetisu Bölgesi, Doğu Türkistan’ın kuzey kısmı, Moğolistan’daki vadi havzaları ve Kırgızistan’daki Çu Vadisi Türk boylarının en yoğun nüfuslu bölgeleri olmuştur. Bu alanlarda, Türklerin bıraktığı kültürün ana sembolleri olan Türk mezarları ve üzerlerine yerleştirilen Türk “ataları” (balballar) üzerinde pek çok arkeolojik araştırma yapılmıştır.

Göktürklerde üzenginin kullanım dönemi hakkında birçok tartışmalı fikir olduğu da unutulmamalıdır. Özellikle A.K. Ambroz’a göre, Türk üzengisi MS 8. yüzyıldan önceki dönemde hiç bulunamamıştır.²³ P.I. Shulga ve V.V. Gorbunov Türklerin üzengileri 6. yüzyılın sonunda kullanmaya başladığını söylerler.²⁴ Kırgızistan’daki Türk döneminin kurgan-mezarlarını inceleyen K. Tabaldiyev, üzengileri iki gruba ve her grubu dörder türe ayırmış, en eski şekillerin 5.-6. yüzyıllara tarihlenebildiğini belirtmiştir (Ek 14). Bu araştırmacı tarafından önerilen sınıflandırmaya göre, üzengilerin iki grubu şöyledir: 1 - dairesel; 2 - yarı daire (kemer şekilli) üzengiler. Birinci grubun 4. tipi tüm üzengiler arasında en eskileri olup, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilebilir. Ancak bunların şekli yuvarlak olmasına rağmen, kulak kısmı düzgün bir şekilde işlenir. Bizim bulduğumuz üzenginin kulağının tabanında ise özel bir boyun oluşur. K. Tabaldiev’e göre, böyle bizimki gibi üzengiler 6. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve yaklaşık 9. yüzyıla kadar kullanılmıştır. İkinci grup, yani kemerli üzengiler de genel olarak 6.-10. yüzyıllarda kullanılmıştır. Böylece, Taşkent Süngeç kurgan mezarından bulduğumuz üzenginin bu sınıflandırmaya göre birinci grup üzengilerine yakın olduğu ve MS 7.-8. yüzyıllara tarihlenebildiği söylenebilir.²⁵

Fikrimizce, Türkler üzengileri iktidara geldikleri andan itibaren geniş çapta kullanmaya başlamış olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, süvariye dayanan büyük ölçekli istilalar, zamanının en gelişmiş askeri taktiklerini, silahları ve süvari ordusunu gerektirirdi. Göktürk ordusu bu konuda çok ilerlemişti.

3. Güney Orta Asya Arkeolojisinde Üzengi

Özbekistan topraklarında bulunan ve incelenen demir üzengiye benzer bulgular daha önce de ele geçmiştir. Böyle bir demir üzenginin ilk örneklerinden biri, Semerkant civarındaki Ulubey Gözlemevi ve çevresinde yapılan araştırmalar sırasında bir Türk kökenli cesede ait mezarda bulunmuş ve V. Sprishevsky tarafından MS 7.-8. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.²⁶ K. Tabaldiev tarafından ise, bu üzenginin daha eski olduğu düşünülmekte ve 5.-6.

²⁰ V.P. Nikonorov, *agm*, s.264.

²¹ C.I. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, Oxford. Princeton University Press, 2009, s.114.

²² Curta Florin, *age*, s.66.

²³ A.K. Ambroz, “Problemy rannesrednevekovoj hronologii Vostochnoj Evropy”, *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1971, s.128.

²⁴ P.I. Shulga, V.V. Gorbunov, *agt*, s.100.

²⁵ K. Tabaldiev, *Kurgany srednevekovyh kochevyh plemen Tjan-Shanja*, Bişkek, 1996, s.38-40.

²⁶ V.I. Sprishevsky, “Pogrebenije s konem srediny I tysjacheletija n.e., obnaruzhennoje okolo observatorii Ulugbeka”, *Trudy muzeya istorii UzSSR*, S.1, Taşkent, 1951, s.37.

yüzyıllara ait olabileceği belirtilmektedir.²⁷ Taşkent bölgesindeki Ahengeran Nehri üzerindeki Angar köyünde 21 numaralı sit alanından bulunan üzeninin 8.-9. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir²⁸ (Ek 15). Yine Özbekistan Andican Vilayeti Cele-Kuduk ilçesindeki Delverzin-Tepe arkeoloji sit alanında A. Zadneprovsky'nin tarafından kazılan birkaç kurgan-mezarının Eski Türklere ait olduğu doğrulanmıştır. Burada çanak çömleklerle birlikte at koşum takımları, özellikle de üzenği bulunmuştur (Ek 16). Araştırmacı bu alanın MS 6.-8. yüzyıllara tarihlendiğini çanak çömlek üzerindeki Türk-runik yazılardan dolayı vurgulamaktadır.²⁹ Ancak üzenği, ağızlık demirleri (kantarma, gem vb.) ve dizgin parçaları runik yazılarına göre daha kesin ve net bir tarihi dönemi gösterebilir. Çünkü yazılı kaynaklardan Göktürklerin Güney Orta Asya tarım vahalarına ilk girişinin 6. yüzyılın ortalarında, geniş çapta yayılmasının ise 7.-8. yüzyılların başlarında gerçekleştiği bilinmektedir. Bulgumuza en benzer üzenğiler Dağlı Altay'daki Çoba-7 kurgan-mezarının 3 numaralı mezarlığından bulunmuş ve araştırmacılarca 7.-9. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Bu tarihlendirme, tabii ki, mezarın başka materyallerinden elde edilen bulgulara dayanmaktadır³⁰ (Ek 17).

Taşkent vahası, Güney Orta Asya tarım vahalarında Göktürklerin ele geçirdiği ilk bölge olup o dönemde vahanın kuzeydoğusundaki Tanrı Dağları'nın Ügem, Piskem, Çatkal, Kurama gibi batı sırtlarının uzun zaman boyunca gümüş, bakır ve demir madenleri açısından zengin olduğu Göktürkler tarafından iyi biliniyordu. Demircilik konusunda yetenekli olan Türkler, bu yerlerin stratejik önemini farkındaydı. Özellikle, Göktürk Kağanlığı dönemi uzmanlarından biri olan G. Babayarov'un Taşkent vahasında Göktürklerin bastığı paralar üzerine yaptığı çalışmaları sonucunda, Taşkent (Çaç) vahasının MS 6. yüzyılın ikinci yarısından Göktürlere bağlı bir vassal bölge olduğu, 7. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak ise bu bölgenin direkt Türk teğinleri hanedanı tarafından yönetildiği, bölgenin tarımcı ve konargöçer dünyalarını birbirine bağlayan İpek Yolu üzerindeki önemli bir nokta haline geldiği tespit edilmiştir.³¹ Türk-Soğd kültürel entegrasyonu ve ortak yağamının belirleyici aşaması, 618'den 630'a kadar iktidarda olan Ton Yabgu Kağan'ın kendi karargâhının Çaç Bölgesi'ndeki "Ming Bulak" Vahası'na taşınmasına denk gelmişti. Bu dönemin maddi kültürünün özellikleri, Çaç Bölgesi'ndeki ve Çarvak Havzası'ndaki yerleşim yerleri, mezarlıkları ve eski maden yerlerini arkeolojik olarak inceleyen Y.F. Buryakov'un bilimsel çalışmaları sonucunda da doğrulanmıştır.³² Sadece Taşkent vahasında değil, aynı zamanda MS 6.-8. yüzyılların etnogenetik süreçlerinde, tüm Özbekistan bölgesi üzerinde siyasi hâkimiyet kazanan Göktürk Kağanlığı'nın önemli bir rol oynadığına dikkat edilmelidir.³³ Türk boyları bu dönemde Orta Asya vahalarının içerisine kadar girip yerleşik hayata geçerken, Soğd nüfusunun Göktürk Kağanlığı'nın merkezi, yani kuzeydoğu kesimlerine ve Doğu Türkistan'a yayıldığı görülür.³⁴

SONUÇ

Sonuç olarak, yukarıda sunulan bilgilerin A.K. Ambroz'un demir üzeninin bir merkezde ortaya çıktığı ve diğer alanlara yayıldığı görüşünü³⁵ doğruladığı söylenebilir. Siyasi hâkimiyetini doğuda Pasifik Okyanusu'ndan batıda Karadeniz kıyılarına ve kuzeydeki Sibiry bozkırlarından güneydeki Amu Derya'ya kadar uzanan geniş alanlarda kurmuş olan Göktürk Kağanlığı, sadece üzenğilerin değil, aynı zamanda at ekipmanlarının da yayılmasını sağlamıştır. Tabii ki, Özbekistan bölgesi bir istisna değildir. Bununla birlikte, muhtemelen at koşum takımları kağanlığın ele geçirdiği yerleşik vahalarda yerel ahali tarafından kabul edilmiş ve daha da geliştirilmiş olabilir. Tarihi açıdan baktığımızda, Göktürk dönemini takip eden zaman içinde kağanlığın parçalanmasına çeşitli vassal ya da kırsal bölgelerin askeri güçlenmesi, dolayısıyla merkezi hâkimiyetin zayıflaması da neden olmuş olabilir.

Üzenği, başlangıçta Orta Avrasya konargöçer halkları tarafından deri ve ahşaptan yapılmıştır. Hindistan'da ata binmede dengeyi korumak için atın tek tarafında asılı duran halkalar olarak kullanılırken, Çin, Kore ve Japonya'da üzenği ahşap esaslı metal kaplı dekoratif özellikli cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak kullanıldı. Üzenğilerin Avrupa topraklarına ilk yayılışına Avarların sebep olduğunu inkâr etmeden, Göktürk Kağanlığı

²⁷ K. Tabaldiev, *age*, s.39.

²⁸ *Drevnjaja i srednevekovaya kul'tura Chacha*, Taşkent, 1979, s.38-39.

²⁹ Y.A. Zadneprovsky, "Tjurkskije pamjatniki v Fergane", *Sovetskaya arheologiya*, S.1, 1967, s.271-274.

³⁰ O.V. Larin, A.S. Surazakov, "Raskopki mogil'nika Choba-7", *Arheologija Gornogo Altaya*, Barnaul, 1995, s.90.

³¹ G. Babayarov, *Türk Haqanlığının devlet tizimi*, Özbekistan Bilimler Akademisi (Doktora tezi), Taşkent, 2012, s.181-207; G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, The Catalogue of the Coins of Turcic Qaghanate. Ankara, TİKA, 2007, s.45-47.

³² Y.F. Burjakov, M.R. Kasymov, O.M. Rostovtsev, *Arheologičeskiye pamyatniki Tashkentskoy oblasti*, Taşkent, 1966, s.13-26.; Y.F. Burjakov, *Genezis i etapy razvitiya gorodskij kul'tury Tashkentskogo oazisa*, Taşkent, 1982, s.12-14; *Drevnosti Charvaka*, Taşkent, 1976, 35-36.

³³ Zaheer Baber, *The Science of Empire: Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule*, State University of New York Press, 1996, s.69.

³⁴ F.A. Maksudov "Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, Cilt 03, S.05, 2012, s.339-351.

³⁵ A.K. Ambroz, "Stremena i sedla rannego srednevekov'ja kak hronologičeskij pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973, s.86.

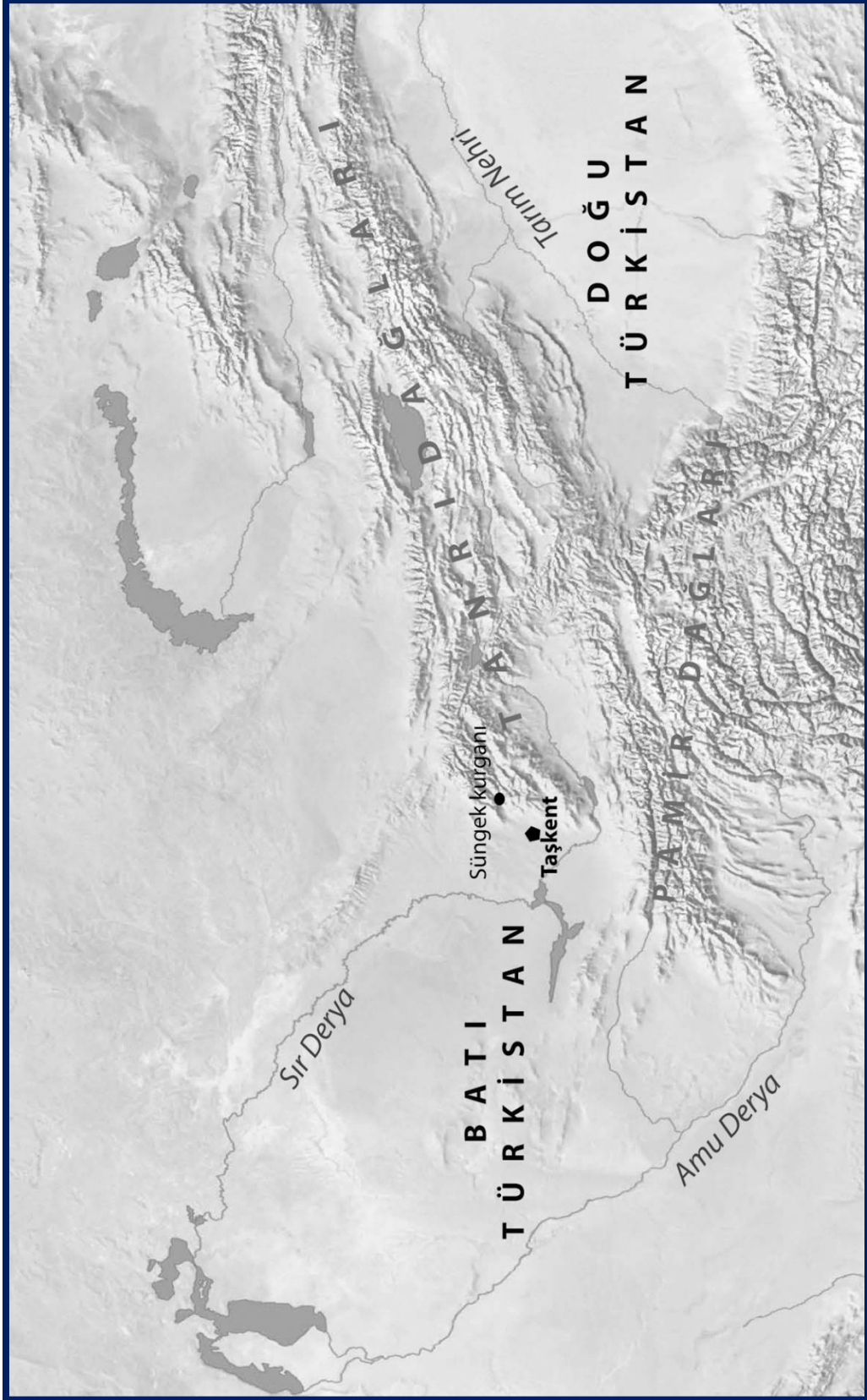
döneminde dökme demir üzenlerin yaygın hale gelmesinin, büyük bir süvari ordusu olan Göktürk Devleti'nin devrimci aktivizminden kaynaklandığı söylenebilir.

At koştururken, üzenği üzerine yaslanmış halde bir yay veya kılıç çekmek çok daha kolaydır. Bu durum, elbette, göçebe ordunun temeli olan süvarilerin yeteneklerini önemli ölçüde artırmıştır. Sert bir eyer olmadan, üzenği üzerine yaslanmak daha zordu ve aynı zamanda atın yaralanma riskini de arttırdı. Bu tür vakaları inceleyen zamanın teknoloji uzmanları, kendi zamanı için önemli olan at ekipmanlarını icat etmiş ve zamanla geliştirmişlerdir. Demir üzenği, İlk Orta Çağ Orta Asya konargöçer uygarlığının ortaya çıkmasını ve Türk boylarının geniş alanlarda yayılmasında önemli olan ana araçlardan biriydi ve keşfi, tekerlek veya matbaa kadar önemliydi. Bulduğumuz Taşkent Çarvak Havzası'ndaki Süngök kurgan mezarı, Göktürklerin tercih ettiği konum kolaylığı ve mineral zenginliği açısından önemli stratejik konumuna sahip olan alanlardan biridir. Süngök kurgan mezarı, Göktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan konargöçer ve yarı yerleşmiş nüfusun bir anıttır. Burada bulunan üzenği, MS 6.-9. yüzyıllarda Altay'dan Güney Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede yaygın olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- AMBROZ, A.K. "Problemy rannesrednevekovo y hronologii Vostochnoy Evropy", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1971. s.120-128
- AMBROZ, A.K. "Stremena i sedla rannego srednevekova ya kak hronologičeskiy pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973. s.81-96
- ARTAMANOV, M. *Istorija hazar*, Leningrad, 1962, s.339-342
- BABAYAR, G. *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007. s.15-49
- BABAYAROV, G. *Türk Haqanlığının devlet tizimi*, Özbekistan Bilimler Akademisi (Doktora tezi), Taşkent, 2012.
- BABER, Zaheer, *The Science of Empire: Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule*, State University of New York Press, 1996.
- BEATIE, R.H. *Saddles*, University of Oklahoma Press, 1981.
- BECKWITH, C.I. *Empires of the Silk road*, Oxford. Princeton University Press, 2009.
- BURYAKOV, Y.F. *Genezis i etapy razvitiya gorodskoy kul'tury Tashkentskogo oazisa*, Taşkent, 1982.
- BURJAKOV, Y.F., KASYMOV, M.R., ROSTOVTSEV, O.M. *Arheologičeskiye pamyatniki Tashkentskoy oblasti*, Taşkent, 1966.
- DIEN, A.E. "The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History." *Ars Orientalis*, S.16, 1986, s.33–56
- DREVNYYAYA i srednevekovaya kul'tura Chacha*, Taşkent, 1979.
- DREVNOSTI Charvaka*, Özbekistan Bilimler Akademisi "Fan" yayınevi, Taşkent, 1976.
- FLORIN, Curta, *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Kononklijke, Brill N.Y., 2007.
- IZMAYLOV, I.L. Pojavlenije i rannaya istorija stremyan v Srednem Povolzh'je, *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoi i Sentralnoy Azii*. Novosibirsk, 1990. s.61-70
- KLYASHTORNY, S.G., Savinov, D.G. *Stepnyye imperii Yevrazii*, Sankt Petersburg, 1994.
- KYZLASOV, I.L. "O proishojdenii stremyan", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1973. s.24-36
- LARİN, O.V., SURAZAKOV, A.S. "Raskopki mogil'nika Choba-7", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul, 1995, s.86-91.
- LITTAUER, M.A. "Early stirrups", *Antiquity*, S.55 (214), 1981, s.99-105
- NİKONOROV, V.P. "K voprosu o roli stremyan v razvitii voennogo dela", *Stepi Yevrazii v drevnosti i srednevekova ye*, C.II, Sankt Petersburg, 2003. s.263-267
- MAKSUDOV, F.A. "Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, Cilt 03, S.05, 2012, s.339-351.
- SHULGA, P.I., GORBUNOV, V.V. "Stremya rannego tipa iz Aleiskoj stepi", *Snarjzhenie verhovogo konja na Altaye v rannem zheleznom veke i srednevekova ye*, Barnaul, 1998, s.99-103
- SPRİSHEVSKY, V.I. "Pogrebeniye s konem serediny I tysjacheletiya n.e., obnaruzhennoye okolo observatorii Ulugbeka", *Trudy muzeya istorii UzSSR*, S.1, Taşkent, 1951. s.33-39
- TABALDİEV, K. *Kurgany srednevekovyh kochevyh plemen Tjan-Shanja*, Bişkek, 1996.
- VAINŞTEYN, S.I. *Mir kochevnikov tsentra Azii*, Moskova, 1991.
- WHITE, Lynn Townsend, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, 1964.
- ZADNEPROVSKY, Y.A. "Turkskiye pamyatniki v Fergane", *Sovetskaya arheologiya*, S.1, 1967, s.271-274.

Ek 1. Güney Orta Asya ve Göktürk dönemi Süngök kurgan mezarı (Taşkent, Özbekistan) konumu haritası.

GÖKTÜRKLER VE ÜZENİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

Ek 2. Batı Tanrı Dağları Çarvak Suni Gölü ve Süngök kurgan mezarının güneyden görünüşü.

Ek 3. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş bir gömü yeri açması.

Ek 4. Süngək kurgan mezarı seramikleri.

Ek 5. Süngök kurgan mezarı demir eşyaları.

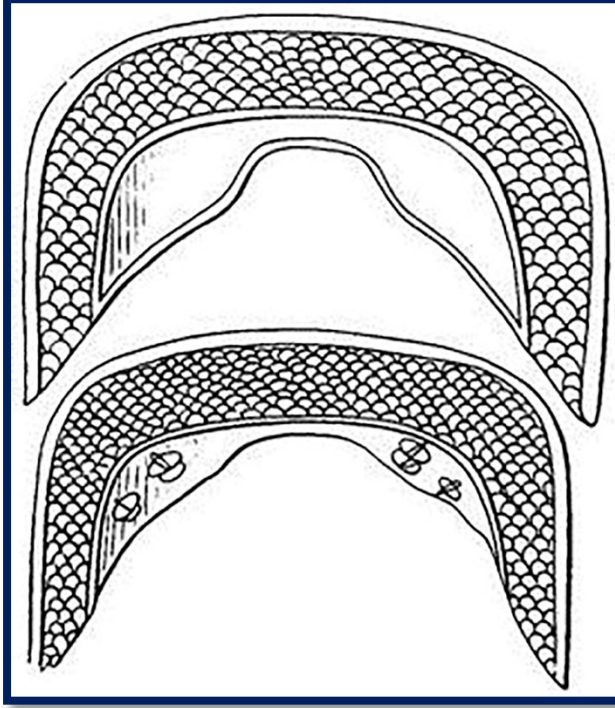
Ek 6. Süngek kurgan mezarından bir demir üzengi.

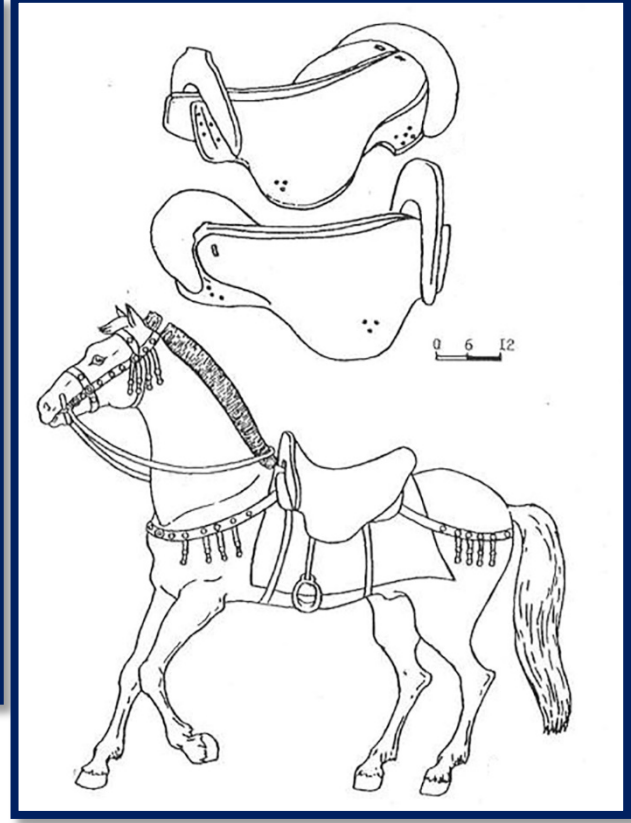
Ek 7. Sert eyer. Moğolistan. MS 3. yüzyıl. Avar dönemi (Seregin 2015).

Ek 8. Sert eyer. Tunçtan yapılmış eyer kemerleri.
Kore yarımadası. MS 3.-4. yüzyıl. (Kyzlasov 1973).

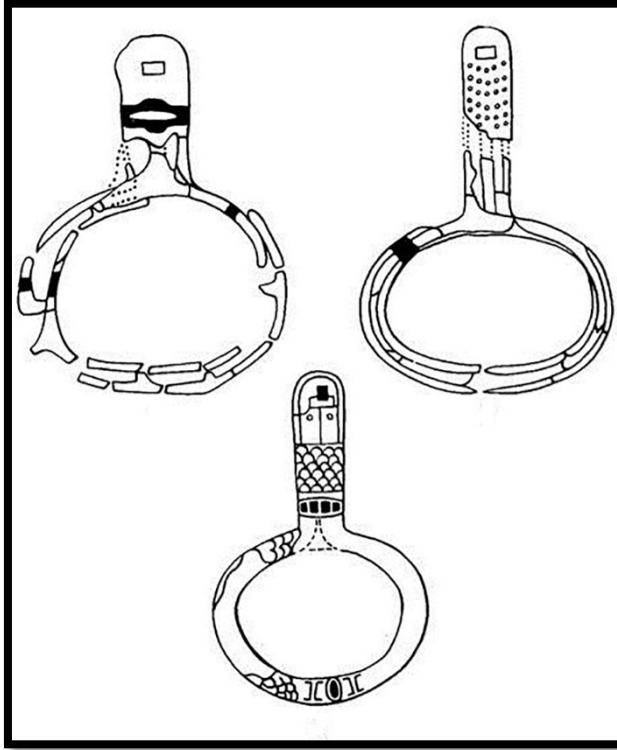

Ek. 9. Sert eyer ve at koşum takımı. Kırgızistan.
Göktürk dönemi. Y.S.Hudjakov rekonstrüksiyonu
(Tabaldiev 1996)

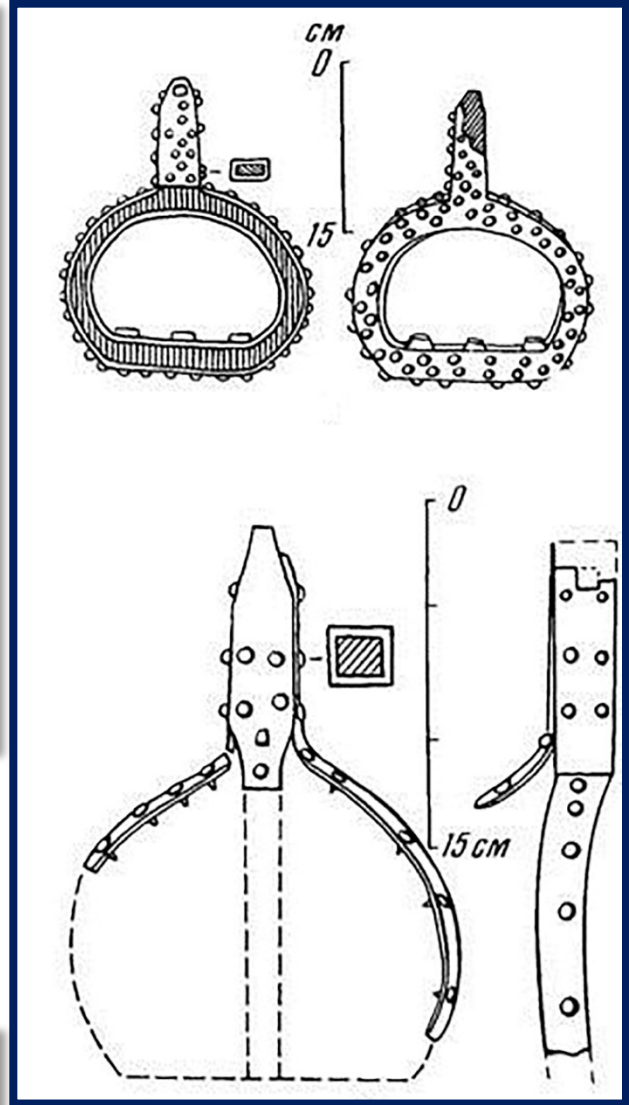

GÖKTÜRKLER VE ÜZENİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

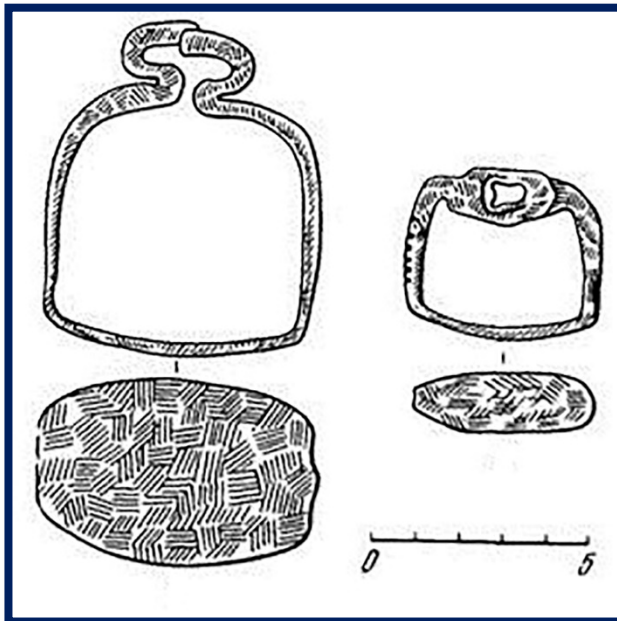
Ek 10. Ahşap esaslı metal kaplamalı üzengi. Kore yarımadası. MS 4.-5. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

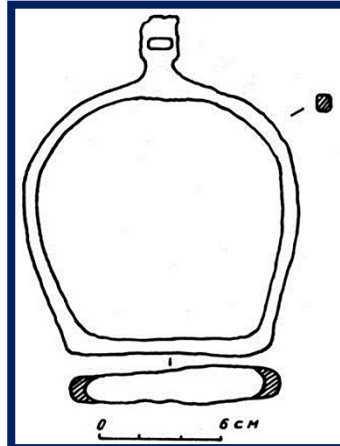
Ek 11. Ahşap esaslı metal kaplamalı üzengi. Japonya. MS 5. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

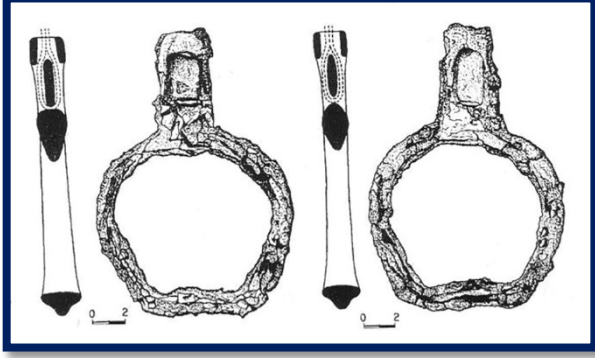
Ek 12. Demir üzengi. Hakasya. MS 3. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

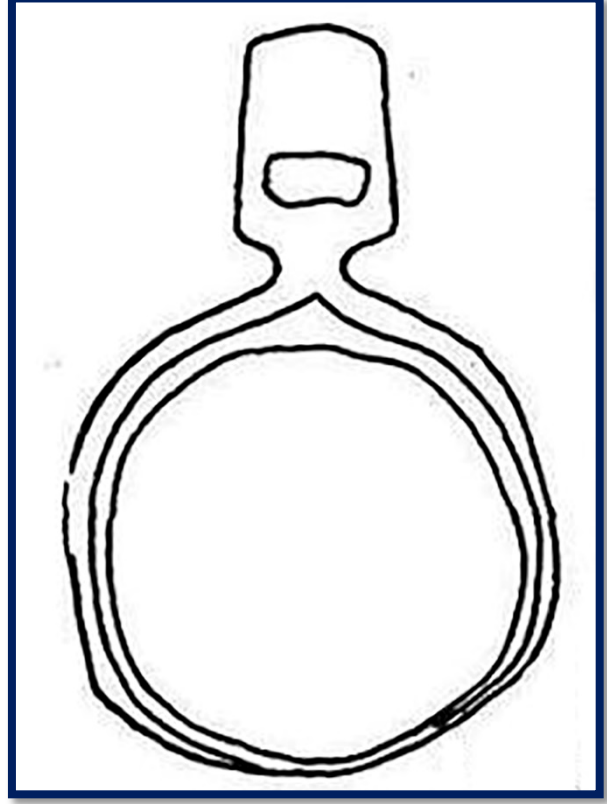
Ek 13. Demir üzengi. Orta İdil havzası. Avar-Göktürk dönemi (Izmaylov 1990).

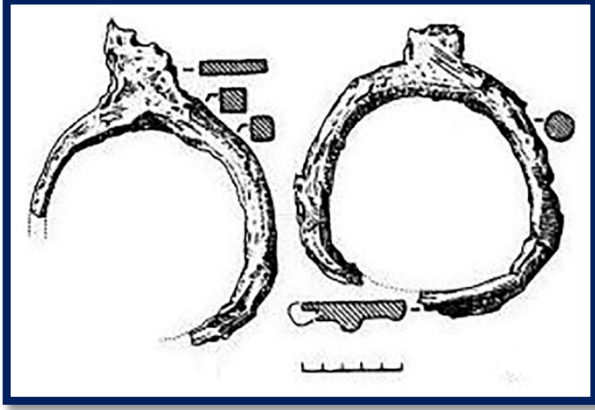
Ek 14. Demir üzengi. Kırgızistan. MS 5.-6. Yüzyıl (Tabaldiev 1996).

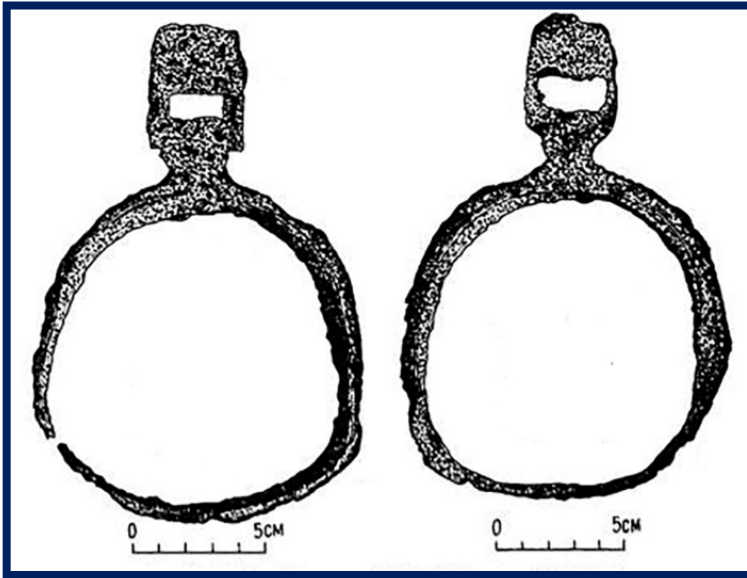
Ek 15. Demir üzengi. Taşkent vahası. Göktürk dönemi (Şişkina 1979).

Ek 16. Demir üzengi. Fergana bölgesi. Göktürk dönemi (Zadneprovsky 1973).

Ek 17. Demir üzengi. Dağlı Altay. Göktürk dönemi (Larin, Surazakov 2015).

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 303-320.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

“TEGIN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

GAYBULLAH BABAYAR*

ÖZET

Çaç (Taşkent) teginleri (*c'cynk tk'yn*) sikkelerinde görülen biçimindeki damgaya dayanarak bu sülaleyi Köktürk Kağanlığı (552-744) ve özellikle de Aşina Hanedanı ile ilişkilendirebiliriz. Bilindiği gibi bu dönemde “tegin” terimi Köktürk Kağanlığı'nın unvanlar sistemine dâhildi ve onu kağanlığın yönetici hanedanı olan Aşina sülalesi temsilcileri kullanmaktaydılar. Çin yazılı kaynaklarına göre, Çaç bölgesi Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) egemenliği altındayken *Tian-chih Te-le* (tegin) bölgenin yerel yöneticisini öldürerek buranın idarecisi olmuş ve Çaç hükümdarı sıfatıyla Çin'deki Sui sülalesine elçi göndermiştir.

İslam öncesi Orta Asya'daki yönetici hanedanların damgaları arasındaki benzerlikler onların menşei itibarıyla aynı boydan veya akraba boylardan olduğunun tespit edilmesini sağlamaktadır. Nitekim 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Çaç bölgesinde darp olunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde biçimindeki damga ve *žpγw* (Jabgu) veya *twrk-x'γ'n* (Türk-Kağan) unvanları bulunmaktadır. 7. yüzyılda Fergana'da darp olunan sikkelerde de biçimindeki damga ve eski Türk yazısında k(a)n(i)m q(a)ğ(a)n “Hükümdarım Kağan” tabiri yer almaktadır. T'ang-shu yıllığına göre, *Bo-han-na* (Fergana) hükümdarı Batı Köktürklerden *Mo-he-du* (Bakhadur) Kağan tarafından öldürülünce bölgenin yönetimi Aşina sülalesinden olan bir idarecinin eline geçmiştir. Çaç ve Fergana sikkelerindeki damga benzerliği büyük ihtimalle her iki bölge yöneticisinin aynı soydan gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Buna benzer bir durum Toharistan'la ilişkilidir ki, 7-8. yüzyıllarda darp olunan sikkelerden birinde biçimindeki damga görülmektedir. Çin kaynaklarına göre bu dönemde *Tu-ho-lo* (Toharistan)'da soyu Batı Köktürk Kağanlığı'na ulaşan ve “Yabgu” unvanına sahip bir yönetici sülale bulunmaktaydı.

Köktürk Kağanlığı'nın zaferlerinden sonra bölgede Türk asıllı sülalelerin ortaya çıkmasıyla Toharistan ve Kabul vadisinde Eftalitlerle (Ak-Hunlar) Sasaniler çatışmasının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum Kabul'da Köktürk hâkimiyetinin sağlandığı Erken Orta Çağlara ait yazılı kaynaklarda tespit edilmektedir. Dünya tarihçiliğinde Tegin-Şahlar sülalesi (640-843) olarak adlandırılan bu hanedanın kurulduğu tarihin 661 yılına değil 640 yılına denk geldiği, etnik yönden de Aşina sülalesine mensup olduğu kabul edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Köktürk Kağanlığı Aşina sülalesi, Çaç (Taşkent), Fergana, Toharistan, Kabul vadisi, sikkeler, damgalar, Tegin.

WHAT WAS THE ORIGIN OF WEST TURKESTAN RULERS WITH THE TITLE “TEGIN”?

ABSTRACT

The tamga on the coins of Chach (Tashkent)'s Tegins (*c'cynk tk'yn*), can be associated with the Turkic Qaghanate (552-744), in particular, with the Ashina dynasty. As is well known, in that period the title of *Tegin* was a part of the titular system of the Turkic Qaghanate and was used by the princess of the Ashina, the Qaghanate's ruling dynasty. The fact that Chinese writing sources of that period mention a ruler with the title of *Te-le* (Tegin), e.g. *Tien-chi* in Chach which was part of the Western Turkic Qaghanate (568-740), as well as that above-said ruler killed a local lord, siezed the latter's throne and later sent an embassy to the Sui dynasty of China.

The similarity between tamgas also indicates that among the pre-Islamic Central Asia ruling dynasties could originated from one tribe or kindred groups. So, in the late 6th – first quarter of the 7th centuries there

* Doç. Dr., Ali Şir Nevayi Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-posta: gaybullah@mail.ru

were coins in Chach with the tamga and a legend containing the Turkic Qaghanate-specific title as of *žpγw* (Jabgu) or *twrk-x'γ'n* (Turk-Qaghan). In the 7th century in Ferghana some coins had the tamga and the ancient runic inscription k(a)n(i)m q(a)ğ(a)n “My ruler the Qaghan”. According to *T'ang-shu* in the 630s the ruler of an area named *Bo-khan-na* (Ferghana) was killed by *Mo-he-du* (Bakhadur) qaghan of the Western Turkic Qaghanate, after which the throne was captured by a prince from Ashina dynasty.

This means that the similarity between the tamgas on the coins of Chach and Ferghana was, probably, based on the domination of the same ruling dynasty in these regions.

A similar situation could be observed in Tokharistan, where the similar tamga could be found on one of the coin types in the 7th-8th centuries. According to Chinese sources, in that period *Tu-ho-lo* (Tokharistan) was ruled by a dynasty which had the title of “Yabgu” and originated from Western Turkic Qaghanate.

The establishment of the rule of Turkic dynasties after victory of the Turkic Qaghanate in collide the interests between the Ephtalites, the Sasanids on the Tokharistan and Kabul valley Turks in the early Middle ages on the based written facts. Clarification of some of the problematic issues in world history of the Tegin-Shahs dynasty (640-843), including the date of their establishment (not in 661, but in 640), ethnicity directly related to the Ashina dynasty.

Key words: Turkic Qaghanate, Ashina dynasty, Chach (Tashkent), Ferghana, Tokharistan, Kabul valley, coins, tamga sign, Tegin.

GİRİŞ

Yunan kaynaklarında *Transoksiana*, Pehlevi metinlerinde *Varārūd*, Arap kaynaklarında ise *Maverāünnehir* adlarıyla bilinen Batı Türkistan, şehircilik ve yerleşik kültür özellikleri ön planda bir bölge olarak Orta Asya'nın diğer yerlerinden daha ayrıcalıklıdır. Amuderya ve Sırderya gibi büyük nehirler arası ve ona bitişik arazilerden oluşan bu bölge İslam öncesi dönemlerde Çaç (Taşkent), Fergana, Otrar, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Buhara, Keş, Nahşep vb), Harezmi ve Toharistan gibi birçok prensliklerden oluşmuş, kendi iç yönetiminde bağımsız olan bu prenslikler ilkin Eftalitler (Ak Hunlar; 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) yönetimi altında bulunmuştur.

Her iki saltanat döneminde de kendi siyasi varlığını koruyan bu prensliklerin yöneticilerinin *İhşid*, *Afşin*, *Hudat* vb. Doğu İran asıllı unvanlarla yönetimde bulunduğu¹ ancak Köktürk döneminde durumun değiştiği, bazı prensliklerin yöneticilerinin *yabgu*, *hatun*, *tegin*, *elteber*, *tudun*, *tutuk*, *çor*, *Tarhan* gibi eski Türk asıllı unvanları taşımaya başladığı görülür².

Bu unvanlar genel olarak Çin, Soğd, Baktri, Arap, Fars dilli kaynaklarda geçmekle³ birlikte Soğdca ve Baktrice yazılı birçok belge ve sikkelerde yer alarak Köktürk Kağanlığı'yla dolaylı veya dolaysız bir biçimde bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır⁴. Örneğin, 560'lı yılların ortalarında Çaç, Fergana, Ustruşane, Soğd,

Buhara, Harezmi, 580'li yıllarda ise Toharistan Köktürklerin egemenliği altına girmiş, başlangıçta kağanlık onların kendi hanedanlarının yönetimine karışmamış, yalnızca vergi almakla yetinmiştir. Ancak, Çin kaynaklarından anlaşıldığı üzere 580'li yılların başında Soğd ve Toharistan'a Köktürk Kağanlığı tarafından “Tegin” unvanlı birer temsilci yollanmıştır⁵. Benzer şekilde Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (619-630) kendi egemenliği altındaki prensliklere *elteber* unvanını sunmakla birlikte, onları denetimde bulundurmak için birer naip – *tudun* göndermesiyle⁶ birçok bölgenin yönetiminde *elteber*, *tudun* unvanları görülmeye başlanmıştır. Yani Batı Türkistan ve ona benzer şekilde Doğu Türkistan, Kuzey Hindistan ve Horasan'daki onlarca prenslikte Eski Türkçe unvanların görülmesi Köktürk Kağanlığı'nın buraların yönetimindeki uygulamalarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir⁷. Kağanlığın buralardaki bazı eski sülalelerin yerine kendi

¹ H. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 4-9, C. E. Bosworth, G. Clauson, “Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia”, *JRAS*, 1965, No. 1/2, s. 6-7.

² J. K. Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *TURKS*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 364–372; S. Stark, “Nomaden und Seßhafte in Mittelasien-und Zentralasien”, *Grenzüberschreitungen Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, Stuttgart 2002, s. 363–404; G. Babayar, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 110-117.

³ R. N. Frye, A. Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler”, *Belleten*, Ankara 1946, C. 10, s. 97-131.

⁴ F. Grenet, E. de la Vaissière “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, V. 8, Kamakura 2002, s. 155–196.

⁵ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 87.

⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedenij o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah, M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 283; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan”, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 122.

⁷ J. Harmatta, B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule”, *HCCA*, Paris 1996, Vol. 3, s. 367–401; J. K. Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries”..., s. 364–372.

Aşına Hanedanı'ndan olan prensleri atadığı, bazı prensliklere de *tudun*, *Tutuk*, *Tarhan* vb. gibi hanedan üyesi olmayan ancak kağanlığa müttelik olan boylardan temsilci gönderdiği anlaşılmaktadır.

Adı geçen Eski Türkçe unvanların arasında *tegin* ilgi çekicidir. Köktürk döneminde sadece Aşına Hanedanı'na mensup olan şehzadelerin taşıdığı bu unvanın, aşağıda daha içerikli inceleneceği üzere Çaç, Fergana, Toharistan ve Kabulistan yöneticileri tarafından da kullanıldığının görülmesi çelişiklere yol açmaktadır. Özellikle 7-8. yüzyıllarda Taşkent bölgesinde darp olunan bakır sikkelerde Soğd yazısıyla *c'cynk xwβw tk'yn* "Çaç hükümdarı tegin" tabirinin görülmesi, yine aynı yüzyıllarda yürürlükte olan Sasanî kökenli gümüş yapımı Toharistan sikkelerinin üzerinde *tk'yn* "Tegin" unvanının kontrmark (baskı) olarak yer alması, Kabulistan hükümdarlarının ise Baktrice, Eski Hintçe ve Pehlevice yazılı olmak üzere üç dilde kendi sikkelerinde bu unvanı bulundurması ile ilgili olarak çözümlenmeyi bekleyen pek çok sorun söz konusudur.

Durumu fark eden araştırmacıların soruya çeşitli yönlerden yaklaştığı görülmekte, bir grup bilim adamları adı geçen bölgelerde *tegin* unvanının görülmesini Köktürk Kağanlığı'nın faaliyetiyle açıklamakta, diğer bir grup ise konuya farklı yaklaşarak bu durumu "dönemin modası" olarak nitelendirmektedir⁸. Hatta birçok saha araştırmacısının bu dönemin tarihine ilişkin bilgiler sunarken "Tegin" unvanının bulunduğu dair hiçbir not düşmeden olayları aktarımı söz konusudur⁹. Nitekim Sovyetler döneminde Batı Türkistan'ın İslam öncesi çağı üzerine uzmanlaşan bilim adamlarının Taşkent veya Fergana bölgesi tarihini yazarken Köktürk döneminde bu bölgelerin hep İranî asıllı unvanlarla yönetildiğini yazdıklarını görmekteyiz.

Bazı istisnalar hariç olmak üzere dönemin yazılı kaynaklarında Batı Türkistan prensliklerinin "Tegin" unvanlı yöneticilerinin soyu ve etnik menşesine dair bilgilerin direkt olarak görülmemesi araştırmacıların bu konuda kesin görüşler bildirememesine yol açmaktadır.

Bu makalede yukarıda ifade edilen meselelerin nasıl bir temele dayandığı, "Tegin" unvanının Batı Türkistan ve civarındaki bölgelerde kullanılmasının ne gibi tarihî gerçeklerle ilişkili olduğu hususları birkaç alt başlık ile aktarılmaya çalışılmıştır.

I. Çaç (Taşkent) bölgesinde Teginler

Çince *Sui-shu* yıllığında belirtildiğine göre, 605 yılında Batı Köktürklerden Şegü Kağan (射匱可汗) *Shi-go* (Taşkent) ülkesinin yerli hükümdarı *Nie*'yi öldürtmüş, böylece *Tian-chih Tegin* (特勤旬職) isimli kişi bölgenin yönetimine atanmıştı. Adı geçen tegin 609 yılında Çaç ülkesinin yöneticisi sıfatıyla Çin'e elçi yollamıştı¹⁰. Aradan yaklaşık 150 sene geçtikten sonra, yani 750'li yılların başında *Shi-go Wang Tele* (Çaç hükümdarı tegin)'in Tang Çini'ne birkaç defa elçi yolladığı görülür. Bu bilgilerden 605-750 yılları arasında bölgede Çaç yöneticilerinin "tegin" unvanıyla yönetimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Onların birer yönetici sülale olduğu ise miladi 7-8. yüzyıllarda Taşkent bölgesinde darp olunan bakır yapımı sikkelerde Soğd yazısıyla görülen *c'cynk xwβw tk'yn* "Çaç hükümdarı tegin" cümlesiyle tespit edilmektedir¹¹.

Peki, Çaç Teginleri sülalesinin kökeni veya etnik menşesine dair yazılı kaynaklar ne gibi bilgiler sunmaktadır? İlk, Çin yıllıklarında Batı Köktürklerden Şegü Kağan (611-619)'ın Köktürk Kağanlığı'nın Batı kanadında önde gelen birisiyken Çaç bölgesine saldırması ve bölge yönetimine Tegin Tiançi'yı atmasının boşuna olmadığını düşündürmektedir. Onun Aşına soyundan olduğunu kanıtlayan delillerden biri budur. Bu tarihlerde Köktürk Kağanlığı hanedan üyelerinden olmayan birinin "Tegin" unvanını taşımış olması imkânsızdır. Diğer taraftan onun Şegü Kağan'ın yakın akrabası veya kardeşi olabileceği de düşünülebilir ki, Çaç bölgesinin yerel yönetimini yıkan Şegü'ün buranın yönetimine birisini tayin ederken kendisine yakın olmayan herhangi birisini seçmesi de hemen hemen imkânsızdı. Nitekim bu tarihlerde Batı Köktürk yönetimi de miras olarak İstemi Yabgu'nun değil, onun ağabeyi Bumin Kağan'ın soyundan gelenlerin elindeydi¹². Ancak Şegü'ün 605 yılında Çaç işlerine karıştığı yıllardan altı sene geçtikten sonra Tegin Tiançi Batı Köktürklerin baş yöneticisine dönüşmüştü. Demek ki adı geçen teginin, Çaç yönetimini elinde bulundurması İstemi'nin soyundan olanların faaliyetinin bir sonucu olarak algılanabilir.

Şegü Kağan'ın ölümünden sonra Batı Köktürk hükümdarı olan Tun Yabgu-Kağan (619-630) döneminde yönetim merkezinin Suyab şehri (Issıkgöl civarı)ndan batıya taşınarak Çaç bölgesinin kuzeydoğusundaki *Ch'ien ch'üen* (Bin-yul) mevkiinde kurulduğu Çin yıllıklarında kayıtlıdır. Onun yönetim yıllarında Çaç bölgesinden geçen Çinli rahip Hsüan-tsang (629-645) *Che-shih* (Çaç) ülkesi üzerine şöyle not düşmektedir:

⁸ Soren Stark, *Die Altürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008, s. 225.

⁹ A. Askarov, "Nekotorie voprosi istorii stanovleniya uzbekskoy gosudarstvennosti", *Obshestvennaya nauka Uzbekistana*, Taşkent 1997, № 3-4, s. 65-76.

¹⁰ E. Ekrem, "Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan" s.122.

¹¹ G. Babayarov, A. Kubatin, "K monetam Çaçskikh praviteley teginov", *O'zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198.

¹² T. Osawa, "Batı Köktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine ait Bir Kaynak", *Türkler*, C: 2, Ankara 2002, s. 79-88.

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

“Onlarca şehir ve kent vardır ve hepsinin de ayrı yöneticisi vardır. Umumî bir hükümdar yoktur ve vassal olarak *Tu-jue* (Köktürk) idaresine bağlıdır”¹³.

Anlaşıldığı gibi bu tarihlerde Çaç bölgesi bir kaç şehir devletçğinden ibaretti ve genel bir yönetici bulunmamakla birlikte Köktürklerin, daha doğrusu Batı Köktürklerinin gücünü tanımaktaydılar. Nitekim Hindistan’a gitmek amacıyla izin almak için Köktürk kağanının yanına giden Çinli rahip Suyab şehri yakınında Batı Köktürk Yabgu-Kağanıyla görüşmüş ve onun izniyle yola koyularak ilkin Çaç bölgesinden geçmişti. O bu bölge hakkında “*Umumi bir hükümdar yoktur ve vassal olarak Tu-jue (Köktürk) idaresine bağlıdır*” şeklinde açıklama yaparken, herhangi bir teginin varlığından bahsetmemektedir. Ancak *Sui-shu* yıllığındaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere onun buraya gelmesinden 20 sene önce 609 yılında tegin Tiançi “Çaç hükümdarı” sıfatıyla Çin’e elçi yollamış idi¹⁴. Hsüan-tsang buranın Köktürk idaresine bağlı olduğunu vurgularken onun Batı Köktürk Kağanlığı’nı mı, yoksa burada bulunan Batı Köktürk asıllı teginler sülalesini mi kastettiği net değildir. Bilindiği gibi Çinli rahip yolda karşılaştığı hükümdarlıklardan bahsederken daha çok bunlar hakkında genel bilgiler sunmakta ve yönetici hanedanın menşei meselesine fazla değinmemektedir.

Yazılı kaynaklarda fazla bilgi görülmemesine rağmen bazı bilgilerden yola çıkıldığında¹⁵, Çaç Teginleri’nin 750’li yıllara kadar bölgenin baş yönetici hanedanı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *T’ang-shu* yıllığında 657 yılında Çinlilerin Batı Köktürk yöneticisi Aşına Helu (651-657)’yu ve onun oğlunu Çaç bölgesine kadar takip ettikleri ve onların burada *Shu-ju She* (Şad)’a sığındıkları kaydı geçer¹⁶ ki, daha da önemlisi, burada adı geçen kişinin “Şad” unvanını taşımasıdır. Çin kaynaklarında Köktürklerde “Tegin” unvanlı hanedan üyelerinin 10.000 askere sahip olarak birer bölge yönetimine tayin edilmesi neticesinde *She* (Şad) unvanı aldığı¹⁷ hakkındaki bilgileri göz önünde bulundursak, bu tarihlerde Çaç Teginleri’nin de bu unvanı taşımış olmaları muhtemeldir.

Diğer taraftan 750’li yıllarda Çin’e elçi gönderen Çaç yöneticilerinden *Shi-go wang Te-le* (石國王特勒)’den “Çaç devleti hükümdarı Tegin”, aynı tarihlerde elçi yollayan Çaç Tudunlarından ise *Shi-go Fu-wang* (石國副王)’dan “Çaç devleti hükümdar muavini” olarak bahsedilmesi¹⁸ Çaç Teginleri’nin uzun yıllar boyu kendi konumunu koruduğunu göstermektedir. Burada Çaç yönetimi örneğinde Teginlerin Tudunlardan mertebeye daha yüksek mevkide bulunduğu bir kere daha görülmekte ve bu da Köktürk yönetim sisteminin Çaç bölgesinde uygulandığını kanıtlamaktadır.

Yeri gelmişken burada konuyla bağlantılı bir mesele üzerine durmak isteriz. Çin yıllıklarında geçen bu kayıtları yakın yıllara kadar farklı yorumlayan bilim adamları olmuştur. Bunlardan bazıları tudunların Çaç bölgesinde baş sülale olduğunu vurgulamakta, bazı araştırmacılar da “Tudun” ve “Tegin” unvanlı yöneticileri hep aynı soydan gelen hükümdarlar olarak açıklamaktadırlar. Örneğin, Soğd yazıları uzmanı V.A. Livşits, A-14 numaralı Muğ Dağı Soğd belgesinde görülen *c’cynk xwβ* “Çaç hükümdarı” ve *c’cynk tdwn* “Çaç Tudun’u” tabirlerinden yola çıkarak birinci ibarenin Çaç’ın yerel yönetici hanedanının temsilcileri ile ilgili olduğu, ikinci ibarenin de “Çaç Tudunu”nun bölgedeki Çin veya Doğu Köktürklerin naibi ile ilgili olduğu yorumunu çıkarmıştır¹⁹. Aynı Soğdca belgeyi inceleyen Fransız bilim adamları F. Grenet ve E. de la Vaissiere ise belgede Çaç’la bağlantılı olarak üç yöneticiden söz edildiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisinin *c’cynk xwβ* “Çaç hükümdarı” unvanıyla bölgenin baş yerel yöneticisi, ikincisinin Köktürk Kağanlığı’nın bölgedeki naibi, üçüncüsünün de Çin yıllıklarında “Çaç’ın ikinci mevkideki hükümdarı” (yani “Çaç hükümdarı müavini” – G.B.) olduğunu yazmışlardır²⁰. Aslında Çin yıllıklarında net olarak tegin – baş yönetici, Tudun ise ikinci mevkideki yönetici veya naip olarak geçmektedir. Buradaki yanlışlık yıllıklardaki bilgiyi tam olarak almamaktan ileri gelmektedir.

Çaç Teginleri’nin Aşına asıllı olduğunu kanıtlayan daha net deliller nüvizmatik malzemelerde görülmektedir. Taşkent bölgesinin eski şehir kalıntılarında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ancak yaklaşık yüzyıldan beri doğru düzgün okunmaması yüzünden hep “Soğdca yazılı sikkeler” veya “Soğdca yazılı Eski Türk sikkeleri” grubuna dâhil edilerek hangi sülaleye ait olduğu bir türlü belirtilemeyen yüzlerce sikke söz konusudur.

¹³ E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.122.

¹⁴ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 273.

¹⁵ E. Chavannes, “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*, Vıp. 6, ЦИ6. 1903, s. 142; E. Chavannes, “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *T’oung Pao*, Leiden 1904, Serie II, Vol. II, s. 67, 69-70, 74, 92.

¹⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 292; B. Ögel, “Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde”, *CAJ* Wiesbaden 1963, Vol. VIII, No. 1, s. 42.

¹⁷ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 286; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul 2006, s. 203.

¹⁸ E. Chavannes, “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux” ... s. 67, 69-70, 74, 92.

¹⁹ Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Çtenie. Pervod. Kommentariy, Vıp. 2, *Yuridiçeskie dokumenti i pisma*. Çtenie, pervod i komment. V.A. Livşitsa, Vostoçnaya literatura, Moskva 1962, s. 82-83.

²⁰ F. Grenet, E. de la Vaissiere, “The last days of Panjikent” ..., s. 170.

Biz 2006 yılında bahsi geçen sikkelerde *ZNH pny tk'yn c'cynk xwβw* “Bu sikke Çaç hükümdarı tegin’indir” cümlesinin bulunduğunu belirtmiştik²¹. Buna benzer bir okuyuş aynı yıl içinde ünlü numismat E.V. Rtveldze ve Soğd yazısı uzmanı N. Sims-Williams tarafından da bilim âlemine sunulmuş²² olup, sonuçta Çaç Teginleri’nin kendi sikkelerini bastırıldığı kanıtlanmıştır.

Sikkelerin ön yüzünde saçları omuzuna kadar uzayan, çekik gözlü, sakalsız, yuvarlak yüzü hükümdar tasviri, ters yüzünde ise biçimindeki damga ve onun etrafında “Çaç tegin’i” unvanının yer aldığı görülmektedir. Burada ilgi çeken husus, adı geçen sikkelerde yazı okunmadan önce de uzmanlarca sırf bulundurduğu tasvirden yola çıkılarak İslam öncesi eski Türk sikkeleri grubuna dâhil edilmesiydi²³. Sikkedeki yazının çözümüyle onların eski Türklerle ilişkili olduğu bir kere daha tespit edilmiş oldu. Bu tür sikkelerin Köktürk Kağanlığı’yla bağlantılı olduğu ilk defa tarafımızdan Çaç Teginleri ve Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerindeki damgaların karşılaştırılması sonucunda daha çok netlik kazandı ve bu görüşümüz birçok uzmanlar tarafından destek buldu.

Nitekim 6. yüzyılın son çeyreği – 8. yüzyılın ilk yarısında kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastıran Batı Köktürklerin sikkelerinde de Çaç Teginleri’ninkine benzer damga bulunmaktadır: / (Çaç Teginleri) - (Batı Köktürk Yabguluk Dönemi)²⁴. Burada önemli olan husus Batı Köktürklerin Yabgu-Kağanlık (6. yüzyılın başı – 630’lu yıllar) ve Kağanlık (630-740) dönemi sikkelerinde görülen diğer damgalardan (,) biraz farklı olarak Çaç Teginleri sikkelerindeki damgaların Batı Köktürk Yabguluk dönemi (6. yüzyılın üçüncü çeyreği – 6. yüzyılın başı) damgalarına şekilce daha çok yakınlık taşımasıdır (krş. Levha I. 1-6). Bunun yanı sıra ilk dönem Batı Köktürk sikkeleriyle Çaç Teginleri sikkelerindeki hükümdar tasvirlerinde epey yakınlık göze çarpmaktadır krş. Levha I. 1-3, 5-6). Bütün bunlar Çaç Teginleri sikkelerinin bölgede Aşina asıllı teginler sülalesinin kendi yönetimine başladığı ilk yıllarda, yani 600’lü yılların başında sikke darbını gerçekleştirdiğini düşündürmektedir.

Çaç Teginleri’yle ilişkilendirilecek diğer sikke grupları da bulunmaktadır. Özellikle ön tarafında pars tasviri, arka tarafında ise damga ve onun etrafında *xwβw tk'yn* “Hükümdar tegin” tabirinin yer aldığı 7-8. yüzyıllara ait sikkeler de ilgi çekicidir²⁵. Daha da önemlisi bu tür sikkeler bugüne kadar bulunan İslam öncesi Çaç sikkelerinin hemen hemen yarısını oluşturmaktadır. “tegin” unvanının görüldüğü diğer Çaç sikkesi türü de Çin taklidi ortası dörtgen delikli etrafında *yncw 'yr tk'yn* “Yençü El-Tegin” yazısının bulunduğu biçimdir²⁶.

II. Fergana Bölgesinde Aşina Hanedanı

Çaç bölgesinin doğusunda, Batı Köktürk Kağanlığı’nın ise güneybatısında bulunan Fergana bölgesinin kağanlık döneminde Türk asıllı hanedan tarafından yönetildiğine dair bilgilerden yola çıkarak birçok bilim adamları buranın siyasi tarihi üzerine şu iki ana noktaya odaklanmışlardır:

1) Fergana’nın baş şehri olan Ahsikent’te oturarak bölgeyi yöneten Köktürlere bağlı ancak “İhsid” unvanını taşıyan yerel hanedan,

2) 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayan ve Fergana’nın Kasan şehrinde oturarak bölgeyi yöneten Köktürk asıllı hanedan.

Köktürk asıllı hanedanın yönetime başladığı yılların kesin olmasa bile 630’lu yıllara denk geldiği hususu *T’ang-shu* yıllığında geçen “*Chen-kuan saltanat devrinin (627-649) ortasında hükümdarı C’ipi 契苾* Batı Köktürk Kağan *Mohedu (Bahadır) / Baga Çur tarafından öldürülmüştür. Aşena 阿瑟那 Ch’u-ni 鼠匿* şehrinin ele geçirmiştir. *Ch’u-ni 鼠匿 öldükten sonra oğlu E-po 遏波: Ch’i-pi’nin ağabeysinin oğlu A-liao-cheng’i Fergana hükümdarı yapmış ve onu Hu-men (Kuba) şehrinde otururken, kendisi K’e-sai (Kasan) şehrinde oturmuştur. Hisen-ch’ing saltanat devrinin (656-660) başında E-po T’ang sülalesine bir elçi ile haraç göndermiştir”²⁷ bilgisinden anlaşılmaktadır. Böylece bölgede Köktürk asıllı hanedanın ortaya çıktığı tarihin 630’lu yıllara denk geldiği varsayılabilir. Eğer adı geçen Batı Köktürk kağanı *Mohedu* (Bahadır) ile 630’lu yıllar*

²¹ G. Babayarov, A. Kubatin, “K monetam Çaçskikh Praviteley Teginov”, *O’zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007, s. 24, 86-93.

²² Edvard Rtveldze, *İstoriya i Numizmatika Çaça (vtoraya polovina III – seredina VIII v. n.e.)*, Taşkent 2006, s. 78-86.

²³ E.V. Rtveldze, “Numizmatičeskie Materiali k İstorii Rannesrednevekovogo Çaça”, *OHV*, 8, 1982, s. 33, 36-37.

²⁴ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 66-73, 86-93; G. Babayarov, A. Kubatin “Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 66 (1), Budapest 2013, s. 47-49.

²⁵ Gaybulla Babayarov, *Drevnetyurkskie moneti Çaçskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Taşkent 2007, s. 44; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 100-102.

²⁶ Gaybulla Babayarov, *Drevnetyurkskie Moneti Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv.) ...*, s. 43; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 100.

²⁷ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnii Vremena.* V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 319; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.124.

civarında amcası Tun Yabgu-Kağan'ı öldüren *Mohedu* (Bahadır; 630-631)²⁸ aynı şahıs ise o zaman bu tarihlendirme netlik kazanacaktır.

Fergana bölgesinde 630'lu yıllardan 656 yılına kadar Batı Köktürklerin Aşına soyundan olan iki kişinin Fergana hükümdarı sıfatıyla art arda bölgeyi yönettiği anlaşılmaktadır. Bu sülalenin hâkimiyetinin 740'lı yıllara kadar sürdüğünü veya aksi olduğunu gösteren kesin kayıtlar olmamasına rağmen *T'ang-shu* yıllığında 720-740 yılları arasında *A-si-lan Ta-kan Ço* (*Arslan Tarhan-Çor) adındaki birisinin burayı yönettiği²⁹, Çinli rahip Huey-Çao (726) kayıtlarında Fergana bölgesinde iki yöneticinin olduğu, birinin Sırderya nehrinin kuzeyindeki şehirde oturan *Tu-jue* (Köktürk) asıllı yönetici, diğersinin de adı geçen nehrin güneyinde bulunan *Ta-shi* (Arap Halifeliği) metbusu olan yerel yönetici olduğundan bahsedilmektedir³⁰. Arapça kaynaklarda da Fergana'nın İslam öncesi hükümdarlarından birinin *Cur* adıyla kaydedilmesi³¹ ve onun Eski Türkçe “Çor” unvanıyla ilişkilendirilmesi³² burada adı geçen *Aşına Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po*'nun kurdukları Fergana Aşına Hanedanı yönetiminin yaklaşık 110-120 sene hüküm sürdüğünü göstermektedir.

Çaç Teginleri'nden farklı olarak Fergana Aşına Hanedanı'nın ne gibi unvanlara sahip oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Çin ve Arap kaynaklarında birkaç Fergana yöneticisinin “Çor” unvanıyla görülmesi bu hanedan üyelerinin Köktürk Kağanlığı'na özgü “Çor” unvanını taşıdıkları şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu bilgiler 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Bu durumda 630-656 yılları arası veya ondan biraz sonra Fergana Aşına sülalesi temsilcilerinin böyle bir unvana sahip oldukları veya tersi olduğu kanıtlanamamaktadır. Üstelik bu dönemde darp olunan Fergana sikkelerinde buna benzer birer unvan görülmemektedir. Şimdiye kadar belirtilmiş Fergana sikkelerinde, birkaç sikkeler müstesna, hep *x'γ'n* “Kağan” unvanının yer aldığı anlaşılmakta ve uzmanlarca “Eski Türk sikkeleri” grubuna dâhil edilmektedir³³.

Aslında Fergana'daki Aşına Hanedanı temsilcileri de Çaç Teginleri gibi “Tegin” unvanını taşımış olmaları lazım gelirdi. Ancak buna işaret eden herhangi bir bilginin bulunmaması yüzünden araştırmacılar bu konuda net bir görüş ortaya atamamışlardır. Yakın yıllarda sürdürdüğümüz incelemeler sonucunda ise İslam öncesi dönemlerde de Fergana'nın Köktürk asıllı yöneticilerinin *çor* ve *tegin* unvanlarını kullandıklarını belirtilemesiyle sorun çözülmüş oldu. Nitekim 10. yüzyılda yaşayan Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmi kendisinin *Mefatihü'l-Ulum* (“Bilimlerin Anahtarı”) adındaki eserinde “*İhşid – Fergana hükümdarlarının adı, hiyerarşi boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin (الصوارتگين) olarak adlandırılır*” diye yazmıştır³⁴. Burada “tegin” unvanının önünde gelen “Svar” teriminin Eski Türkçe “Çor” unvanına denk geldiği ve onun Arapça kaynaklarda “Cur”, “Sul” biçimlerinde de yazıldığı³⁵ göz önünde bulundurulursa mesele aydınlanacaktır. Böylece buradaki Aşına Hanedanı temsilcilerinin Köktürlere özgü yönetimde birkaç unvanı birlikte kullandıkları anlaşılacaktır. Zaten biraz yukarıda sözü edildiği gibi Fergana yöneticilerinin isminde Arslan Tarhan-Çor, Cur (Çor) örneğinde görüldüğü üzere bu unvanlardan bahsedilmişti.

Aslında Fergana yöneticilerinin “tegin” unvanını kullandıklarını diğer Arap kaynakları da göstermektedir. İbn Hallikan'ın *Vafayati'l-Ayan ve Enbau'l-Zaman* eserinde 9. yüzyılın ilk yarısında Samarra'daki kumandanlardan olup kökeni Mısır'daki İhşidler sülalesine dayanan Çuff (Çuk) İbn Yel-Tegin (El-Tegin) hakkında *aşluhu min awlād mulūk Farğāna* “aslen Fergana hükümdarları neslinden” şeklinde bahsedildiği³⁶ bilinmektedir.

Burada dikkati çeken husus, menşece Ferganalı olan Mısır İhşidler sülalesi (935-969) yöneticilerinin birçoğunda eski Türk isimlerine (aslında unvanlarına) denk gelinmesidir. İbn Hallikan'ın adı geçen eserinde onlardan birinin adı *Tuguç b. Çuk b. Yel-Tegin Ahşid b. Furan b. Furi b. Hağan el-Fergani*³⁷ şeklinde sunulmaktadır. Zamanında Z.V. Togan bu seçerdedeki isimlerde “El-Tegin”, “Kağan” gibi unvanları ve Tuguç,

²⁸ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 284; E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux ..., s. 148.

²⁹ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux ..., s. 148.

³⁰ A. N. Bernştam, “Tyurki i Srednyya Aziya v Opisaniı Hoy Çao (726)”, *VĐI*, Moskva 1952, No 1, s. 193.

³¹ “İstoriya” at-Tabari, *İzbrannie Otrivki* (Perevod s arabskogo V.İ. Belyayeva. Dopolneniya k perevodu O.G. Bolshakova i A.B. Khalidova), Taşkent 1987, s. 185.

³² Olga Smirnova, *Oçerki iz İstorii Sogda*, Moskva 1970, s. 256; G. Babayar, “Fergana bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk Sikkeleri üzerine”, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul 2008, s. 135-146; G. Boboyorov, “Garby Turk xoqonligining Aşına sulolasining Farğonadagi tarmoği tarixiga doir”, *O'zbekiston tarixi*, №3, 2019, s. 4-5.

³³ L. S. Baratova, “K İstoriceskoy İnterpretatsii Titula “Kagan” Na Drevnyurykskikh Monetakh Sredney Azii Kontsa VII – Pervoy Polovini VIII Vv.”, *NSA*, Taşkent, Vip. III, s. 41-43; G. Babayar, “Fergana Bölgesinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk Sikkeleri Üzerine” ..., s. 135-146.

³⁴ Bosworth, Clauson, age, s. 6-7; R. Bahadırov, “İstoriya Vostoka v “Klyuchakh nauk”, *Sharkshunasluk*, Taşkent 2019, s. 114.

³⁵ V. A. Livşits, “Praviteli Pança (Sogdiytsi i tyurki)”, *NAA*, Moskva 1979, No. 4, s. 66-67; İstoriya at-Tabari *İzbrannie otrivki* ..., s. 185; Olga Smirnova, *Oçerki iz istorii Sogda* ..., s. 256.

³⁶ Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien... S. 223.

³⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 178-179; Ş. Kamoliddin, “Samanıdı. İz İstorii Gosudarstvennosti Üzbekistana”, *LAP - LAMBERT Academic Publishing*, Saarbrücken 2012, s. 21.

Çuk, Boran, Böri gibi Eski Türkçe isimleri görekerek adı geöen sölaleyi Arap müelliflerinin hep Türk asıllı gösterdiklerine vurgu yapmıřtır³⁸.

Bunun yanı sıra 9. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış Fergana hükümdarları neslinden *Hakan* (öl. 848) ve onun oğullarından biri *Tegin b. Hakan* adlarında da³⁹ bu unvanlara denk gelmektedir. Burada dikkati öeken diğeri bir husus, adı geöen Mısır İşhidlerinin soy kütüğünde "Tegin"le birlikte "Kağan" unvanının görölmesidir. Köktürk döneminde sadece Aşına hanedanı temsilcilerinin kullanma hakkı olduğu bu unvanın Mısır ve Orta Doğu'ya getirilen Türk asıllı askerler arasında Ferganalı kumandanların adı sıfatıyla görölmesi ilgi çekicidir. Bu da onların soyunun Fergana'da kendi hâkimiyetini kuran Köktürlere, daha doğrusu Batı Köktürlere ulaştığı görüşünü desteklemektedir. Nitekim yukarıda vurgulandığı gibi, Fergana yöneticilerinin 7-8. yüzyıllarda bastırdıkları sikkelerde hep x'γ'n "Kağan" unvanı yer almaktadır⁴⁰.

Fergana Aşına sölalesinin kullandıkları diğeri bir unvan da "İşhid" olmalıdır. Doğu İrani asıllı bu unvan hâlâ net olmasa bile Köktürkler gelmeden önce bölgenin yerli sölalesinin temsilcileri tarafından kullanılmış, 630'lu yıllarda Batı Köktürk *Mohedu* (Bahadır) tarafından yerel yönetici *Ch'i-pi* öldürölünce de bölge yönetimine atanan *Aşına Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po* döneminde veya daha sonra onların torunları tarafından da kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Yoksa Mısır İşhidlerinin soyca Türk olup, Mısır'a gelince bu unvanı hem hanedan adı (İşhidler), hem de isim olarak (Yel-Tegin Aşhid) olarak kullanmalarını başka türlü açıklamak zor görünmektedir. Ancak yukarıda göröldeğü gibi, Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmi'nin eserinde "*İşhid – Fergana hükümdarlarının adı, hiyararşı boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin (الصوارتكين) olarak adlandırılır*" kaydını düşmesi⁴¹ düşündürücüdür. Her hâlde bu hanedan temsilcileri Mısır'a geldikten sonra kendi vatanının hatırasına "İşhid" unvanını seçmiş olmalıdır veya buraya gelmeden önce Fergana bölgesindeyken yerli İşhidler ve Aşına soylularla sıhrı bir bağ kurmuş, böylece onların arasında akrabalık oluşturulmuş olmalıdır. Yine de bu sorun şimdilik öözölmemektedir.

Çaç Teginleri gibi Fergana Aşına sölalesinin menşecini açıklamada nümismatik malzemelerin ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda iki tür sikke incelenebilir:

1) Ön yüzünde uzun saölı, öekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı yuvarlak yüzöl hükümdar tasviri ile onun sol ve sağ tarafında Köktürk yazısında q(a)n(ı)m q(a)ğ(a)n "Hükümdarım Kağan" tabiri, arka tarafında da biçimindeki damga ve onu çevreleyen Soğdca yazı: ... [x] 'γ'nc pny "... Kağan'ın sikkesi" tabirlerinin yer aldığı sikkeler (bkz. Levha I. 7-8);

2) Çin taklidi ortası dörtgen delikli sağ yanında Soğdca yazıda x'γ'n "Kağan", sol yanında da / biçiminde damga, arka yüzünde ise *βrγ'n* "Fergana" tabirinin bulunduğu sikkeler (bkz. Levha I. 9).

Bu sikkelerin Köktürklere bağlantılı olduğunu destekleyen birçok delil bulunmaktadır. İlkin Köktürk ve Soğd yazısının yer aldığı "Kağan" unvanlı sikkelerdeki hükümdar tasvirinin, Çaö bölgesinde darp olunan Soğdca yazılı "jabgu" ve "Türk-Kağan" unvanlı Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerindeki tasvire öok yakın betimlenmiş olması, diğeri yandan da her iki bölge sikkelerinin - (bkz. Levha I) şeklinde aynı damgayı bulundurmasıdır⁴². Diğeri taraftan kökü bu damgalara ulaşan Fergana'nın "kağan" unvanının bulunduğu Çin taklidi sikkelerindeki damgaların / - / (bkz. Levha I. 5-6, 9) şekliyle Çaö Teginleri sikkelerindeki damgalarla yakınlık arz etmesidir. Bu gibi benzerlikler yaklaşık 150 sene zarfında Fergana'da darp olunan sikkelerin buradaki Batı Köktürk asıllı Fergana Aşına sölalesine ait olduğunu, bu hanedan üyelerinin de kendi soylarının dayandığı kağanlar adına sikke bastırdığını kanıtlamaktadır.

Burada sunulan sikkelerin arasında ilk sikkelerin, hem Batı Köktürklere yabguluk dönemi sikkeleri olması, hem de Fergana Aşına Hanedanı'nın başlangıö safhasına denk gelen sikkelerin onlara ikonografi ve damga biçimiyle öok yakınlık arz etmesi ilgi çekicidir. İkinci dönem Fergana sikkelerindeki damgaların ise bu damgalardan daha ziyade Çaö Teginleri sikkelerindeki damgalarla örtüştüğü görölmektedir. Bilindiği gibi Fergana Aşına sölalesine ve Çaö Teginleri'ne ait sikkeler Batı Köktürklere yabguluk dönemi sikkelerine nazaran epey fazla bir zaman diliminde darp olunmuştur. Bu ise damgalarda şekilce değişim olduğunun göstergesidir.

III. Toharistan Yabguları

³⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* ..., s. 178-179; C. E. Bosworth, "The Turks in the early İslam Lands up to the Mid-11th Century", *The Turks in the early İslam world* / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006, s. 11; C. E. Bosworth, G. Clauson, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia" ..., s. 6-7.

³⁹ ř. Kamoliddin, "Samanidi. İz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana" ..., s. 21.

⁴⁰ L. S. Baratova, "K İstoričeskoj Interpretatsii Titula "Kagan" Na Drevnetyurkskih Monetakh Sredney Azii Kontsa VII – Pervoy Polovini VIII Vv." ..., s. 41-43; G. Babayar, "Fergana Bölgesinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk Sikkeleri Üzerine" ..., s. 135-146.

⁴¹ Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia // JRAS, 1965. No. 1/2. – P. 6-7; Baxodirov R. Istorija Vostoka v «Kljucax nauk» şarşunoslik. Toşkent, 2009. № 14. – S. 114.

⁴² Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu* ..., s. 71, 151-152; G. Babayar, "Batı Köktürk Kağanlığı Sikkelerinde Görölün "Türk-Kağan" Tabiri Üzerine", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, Cilt IV, İstanbul 2014, s. 75-93.

İslam öncesi dönemlerde Toharistan olarak bilinen ve bugünlerde Güney Özbekistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan topraklarını içeren tarihî bölge Çaç ve Fergana’dan farklı olarak 560’lı yıllarda değil, 580’li yıllarda Köktürk Kağanlığı egemenliğine alınmıştı. Aynı yıllarda buranın denetimine “Tegin” unvanlı bir hanedan üyesi yollanmış, 620’li yıllarda ise burada Tardu-Şad adındaki Batı Köktürk temsilcisi kendisini “Tohar Yabgusu” olarak adlandırmaya başlamıştı. Çinli rahip Hsüan-tsang (629-645) Toharistan’a geldiğinde onunla görüşmüştür. Onun seyahat kayıtlarının Eski Türkçe (Uygurca yazılı) tercümesinde Hsüan-tsang’a Tardu Şad kendini “*toxri yavğu ... m(ä)n tip at öz-in /ay/itu (?) söz-lädi*” (“Tohar Yabgusu’yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti”) şeklinde tanıttığı vurgulanıyor⁴³. O hâlde 7. yüzyıldan itibaren 8. yüzyılın ortalarına kadar Toharistan hükümdarları bölgede hep *Yabgu* unvanıyla faaliyette bulunmuşlardır. Nitekim bu tarihlerden 750’li yıllara kadar bölgenin baş hükümdarı olarak bilinen yöneticilerin “Yabgu” unvanını taşıdıkları görülür. Örneğin, sonradan “Yabgu” unvanını alan Tardu-Şad (*Ta-t’ou-che*, Tun Yabgu’nun oğlu; 618-630), onun oğlu Tegin-Şad (630-645), İşbara Yabgu (*Sha-po-lo She-hou*, Tardu-Şad’ın oğlu; 645-650), Aşina *Ou-che-po* (653-660), Kün İşbara Yabgu (*gwn špr’ yyp*; 7. yy.ın son çeyreği), *Na-tou-ni-li* (700-720), Kutluğ Ton Tardu (*Ku-tu-lu Toen Ta-tou*; 720-730), Suleyman? Kara (*Chi-li-mang-kia-lo*; 750’lu yıllar) gibi Batı Köktürk asıllı yöneticilerin bölgeyi yönettikleri bilinmektedir⁴⁴.

Yaklaşık 130 sene zarfında Toharistan’ı yöneten ve Toharistan Yabguları sülalesi olarak bilinen bu hanedan üyelerinin yukarıda sunulan bilgilerden anlaşıldığı üzere “Yabgu” ve “Şad” unvanlarını taşıdıkları görülür. Bu hanedanın Batı Köktürk asıllı olduğu onların isimlerine bazen Aşina soy isminin takılmasından anlaşılmaktadır. Bu başlangıçta “Tegin” unvanını kullandıkları 580’li yıllarda buranın yönetimine gönderilen temsilci örneğinde görüldüğü gibi, 630-645 yıllarında Toharistan hükümdarı olan tegin-şad ve 710’lu yıllarda Çin’e elçi olarak giden Aşina tegin-Buğra⁴⁵ isimlerinden de anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerden yola çıkılırsa Toharistan’da da Çaç ve Fergana yönetiminde olduğu gibi kuruluşundan itibaren son dönemine kadar “Tegin” unvanı kullanılmış ancak burada bu unvan sülalenin baş unvanı değil, daha çok şehzadelerin taşıdıkları unvan niteliğinde olmuştur. Bu yönden Toharistan Yabguluğu’ndaki durum Köktürk Kağanlığı’nın merkezî yönetimine uygunluk sağlamaktadır. Nitekim merkez – Batı Köktürk Kağanlığı’ndan epey uzakta yer almasına rağmen Toharistan Yabguluğu’nun uzun yıllar zarfında Köktürk Kağanlığı’nın yönetim tarzına uygun yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Burada da kağanlığın merkezî yönetimindeki gibi *yabgu – şad – tegin* unvan sıralaması, daha aşağı rütbelerde ise *Elteber – Tudun – Tarhan* sıralaması görülmektedir.

Bu bilgiler 7-8. yüzyıllarda Toharistan’da Köktürlere özgü yönetim sisteminin yürürlükte olduğunu kanıtlamaktadır. Öncelikle buranın baş yöneticisinin “Yabgu” unvanına sahip olduğu, ondan sonra “Şad”, sonra da “Tegin” olmak üzere bir idari sıralama olduğu, daha alt yönetimlerde de “Elteber”, “Tudun”, “Tarhan” vb. unvanlı yöneticilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Özellikle, Ebu Cafer at-Taberi’nin eserinde yer alan bilgiler eski Türk hiyerarşisinin burada da yürürlükte olduğunu kanıtlamaktadır. Onun kaydettiğine göre, Hicri 91 (Miladi 709) yılında Arap kumandanı Kuteybe bin Müslim, Toharistan’a yürüdüğünde, Aşağı Toharistan hükümdarı aş-Şazz (Şad), Bagdis hükümdarı Nizek Tarhan ve Huttal hükümdarı as-Sabal (İşbara), Toharistan Yabgusu’nun da tutsak olduğunu görünce, Kuteybe ile onların aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir:

“aş-Şazz Kuteybe’ye, “*Cabgu bana düşman olsa da, yaşça benden büyük, o melik ve ben onun kölesi gibiyim, onun yanına gitmeye izin ver*” dedi. O (Kuteybe) izin verdi ve aş-Şazz, Cabgu’nun yanına gelerek elini öptü ve yere kadar eğildi... Sonra o (aş-Şazz), as-Sabal için de izin istedi. Kuteybe’nin izniyle o (as-Sabal) onun (Cabgu’nun) önüne geldi ve elini öptü. Sonra Nizek Tarhan, Kuteybe’ye “aş-Şazz’ın önüne gitmeme izin ver, çünkü ben onun kölesiyim” dedi. O (Kuteybe) izin verdi ve Nizek, aş-Şazz’ın yanına gelerek onun elini öptü”⁴⁶.

Toharistan Yabguları tarafından darp olunan sikke çeşitlerinin Sasanîler İran’ına ait olup sonradan Toharistan yöneticileri tarafından üzerine kontrmark (baskı) yapılan sikkelerde “tegin” unvanının görüldüğü bilinmektedir. Aslında 7-8. yüzyıllar arasında burada Sasanlı sikkeleri üzerine baskı (kontrmark) yapılan sikkelerin büyük çoğunluğunda Soğd yazısıyla *x’γ’n* “Kağan”, bir kısmında da aynı yazıda *tk’yn / tkyn* “tegin”, *trx’n* “Tarhan” gibi Köktürlere özgü unvanların yer aldığı⁴⁷, diğer bir grup sikkelerde ise unvan değil, Kağanlığa özgü damgalar bulunduğuna anlaşılmaktadır. Toharistan Yabgularının merkezi Belh’te bulunduğu

⁴³ Lilya Tuguşeva, *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan-Tszana*, Moskva, Nauka 1991, s. 68, 202; L. Tuguşeva, “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 2, s. 152–156.

⁴⁴ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-küe (Turks) occidentaux ...*, s. 155-158; J. Harmatta /, B. A. Litvinsky “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule” ..., s. 371-373; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.138-139.

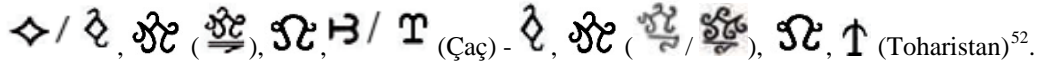
⁴⁵ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavših V Sredney Azii V Drevnie Vremena*, V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 321; E. Chavannes, “Documents sur les Tou-küe (Turks) occidentaux” ..., s. 287, 291.

⁴⁶ “İstoriya” at-Tabari, *İzbranne otrivki ...*, s. 129 (1224-1225); A. M. Belinitskiy, *İstoriko-geograficeskiy oçerk Khuttalya s drevneyshikh vremen do X v. n.e.*, *MLA*, №15, Moskva, No.15, s. 113.

⁴⁷ L. S. Baratova, V. A. Livşits, “O Sogdiyskikh Nadchekanakh Na Sasanidskikh Monetakh İ Podrajaniyakh İkh”, *Kul’turnoe nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 21-26; G. Babayar, “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri” ..., s. 86-101.

sıralarda ise onlar tarafından Pehlevi yazısında *ybgw bhk'n* “Belh Yabgusu” cümleleriyle sikkeler darp olunmuştur⁴⁸. Gerçi bu sikkeleri ilk olarak inceleyen R. Göbl onların Köktürklerle ilgili olduğunu göz ardı etmişse de çoğunlukla araştırmacılar haklı olarak onları Köktürk asıllı Toharistan Yabgularına atfetmişlerdir⁴⁹. Toharistan sikkeleri arasında Sasanîler İran’ına ait gümüş sikkeleri inceleyen ünlü Sogdolog V.A. Livşits ve daha sonra eski Türk sikkeleri uzmanı L.S. Baratova bazı sikkelerde görülen *γ’γ’n* «Kağan» ve *tk’yn / tkyn* “tegin” unvanları üzerinde çalışmışlardır⁵⁰. Bizim A. Kubatin’le yaptığımız çalışmalarda ise bilim adamlarının *tšβ’n* okudukları ve bu kelimeyi Doğu İranî topluluklarda birer ilah adı olarak bilinen Tiş’le eşleştirmeleri eleştirilmiş, aslında bu kelimenin Eski Türkçe “Tarhan” unvanının *trx’n* biçiminde Soğdca yazım tarzı olduğu kanıtlanmış⁵¹, bu bulgumuz ünlü Sogdolog N. Sims-Williams tarafından desteklenmiştir.

Soğdca yazılı Toharistan sikkelerinin üzerindeki damgalara gelince; onların büyük bir kısmı eski Türk damgalarıyla benzerlik arz ettiği dikkat çekmektedir. Özellikle Batı Köktürk Kağanlığı’nın *x’γ’n* “Kağan”, *tw’n cpγw x’γ’n* “Tun Cabgu-Kağan”, *zγγw* “Yabgu” ve *cpγw x’γ’n* “Cabgu-Kağan”, *trōw x’γ’n* “Tardu Kağan” unvanlarıyla Çaç bölgesinde bastırıldığı sikkelerde üzerinde aşağıda örneği verildiği gibi yer alan damgaların Toharistan sikkelerindeki damgalarla yakın benzerlik taşıdığı görülmektedir (*bkz.* Levha I. 1-6, 16-18):

Bununla birlikte, Köktürk asıllı Çaç Teginleri (605-750) hanedanına ait *tk’yn / tkyn* “tegin” unvanlı sikkelerdeki damgayla birer tasvirin bulunmadığı Toharistan (Vahş bölgesi) sikkelerinde yer alan *ᠰ* biçimindeki damgalar çok yakınlık taşımaktadır⁵². Nitekim İslam öncesi dönemlerde Batı Köktürklerin diğer bir dalı olan Fergana Aşına Hanedanı’na ait Köktürk ve Soğdca yazılı “Kağan” unvanlı sikkelerdeki *ᠰ* biçimindeki damga da Toharistan’ın *prn* “Farn/Kut” veya *x’γ’n* “Kağan” unvanlı sikkelerindeki damgayla yakın benzerlik arz etmektedir: *ᠰ* - *ᠰ*; *ᠰ* - *ᠰ* (*bkz.* Levha I. 4, 16-18).

Burada dikkati çeken husus, bu tür damgayla bastırılan sikkelerin Batı Köktürk Kağanlığı’nın Çaç bölgesinde darp ettirdiği *tw’n cpγw x’γ’n* “Tun Cabgu-Kağan”, *γrpy ’šp’ra sy[r] cpγw x’γ’n* “Elbi İşbara Sır Cabgu-Kağan” ve *cpγw x’γ’n* “Cabgu-Kağan” unvanlı *Yabgu-Kağanlık* dönemi (6. yüzyılın başı – 630’lu yıllar) sikkelerindeki damgayla çok yakınlık arz etmesidir (*bkz.* Levha I. 4, 16-18).

Yazılı kaynaklar ve nümismatik bilgilerden anlaşıldığı üzere 7.-8. yüzyıllarda Toharistan’ı yöneten Köktürk Kağanlığı temsilcilerinin soyca Aşına asıllı oldukları ve kökenlerinin 619-630 yılları arasında Batı Köktürk hükümdarı olan Tun Yabgu-Kağan’a ulaştığı anlaşılmaktadır. Aslında Çaç Teginleri gibi “tegin” unvanıyla bölgeyi yönetmesi gereken bu sülalenin hangi gelişmelerden dolayı Kağanlığın merkezî yönetimindekilerin kullandığı “Yabgu” unvanını aldıkları anlaşılmıyor. Bu bir ayrılıkçı hareketin sonucu muydu, yoksa bölge yönetimindeki geleneksel yapıya gösterilen bir özen miydi, şimdilik bilinmiyor. Köktürklerden önce burada Eftalitler (Ak-Hunlar) hâkimiyeti bulunduğu sıralarda “Yabgu” unvanının kullanıldığı Baktrice yazılı belgeden anlaşılmakta⁵⁴, onlardan da epey önce milat başlarında Kuşan saltanatı döneminde bu unvanın baş unvan sıfatıyla kullanılıp sonradan yerini İranice “Şah”a bıraktığı bilinmektedir.

Nitekim yukarıda da sunulduğu gibi, 630’lu yılların başında Toharistan’a gelen Hsüan-tsang’ın belirttiği üzere (Tun) Yangu-Kağan’ın oğlu olan Tardu Şad’ın kendisini “*toxri yavγu ... m(ä)n tip ät öz-in /ay/itu (?) söz-lädi*” (“Tohar Yabgusu’yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti”) diyerek tanıttığını vurgulaması⁵⁵ aslında onun “Şad” veya “Tegin” unvanını taşıması gerekirken kendisini “Tohar Yabgu’su” olarak görmeye çalıştığını mı ima etmektedir? Çünkü bu tarihlerde merkezi Suyab şehrinde (Yedisu) veya Çaç yakınlarında bulunan Batı Köktürk yöneticileri İstemi Yabgu’dan miras aldıkları “Yabgu” unvanını kullanmaktaydılar. Burada sanki Eski Türk devlet geleneklerine özgü bir durum – meşruiyet (ligitimacy) söz konusudur. Yani tam bu tarihlerde Tun Yabgu-Kağan’ın Batı Köktürklerinin gücünü arttırdığı, artık eskisi gibi “Yabgu” unvanının değil, “Yabgu-

⁴⁸ Robert Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I, Wiesbaden 1967, s. 182-183.

⁴⁹ E. Esin, “Butan-I Halaç (M. VIII. – X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s. 348-350, n. 140; J. Harmatta, B.A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 367-401.

⁵⁰ S. G. Kljaštornyj, V. A. Livšic “The Sogdian Inscription of Bugut reviced”, *AOASH*, Budapest, 1972, Tom. XXVI (1), s. 81-82; L. S. Baratova, V. A. Livşits, “O Sogdijskikh Nadčekanakh Na Sasanidskikh Monetakh İ Podrajaniyakh İkh” ..., s. 21-26.

⁵¹ G. Babayar, “Toharistan Bölgesinin Soğdca Yazılı Eski Türk Sikkeleri” ..., s. 86-101.

⁵² G. Babayarov, “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tom 23 (2017), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2017, s. 5-20.

⁵³ G. Boboyorov, “Qadimgi turkcha unvonli To‘xoriston tangalari”, *O‘zbekiston: til va madaniyat / Uzbekistan: Language & Culture*, Toşkent 2019, Volume 2, s. 72-98.

⁵⁴ N. Sims-Williams, “Turks and other peoples in the Bactrian documents”, *Ötügen’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötügen to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 17-18.

⁵⁵ Lilya Tuguşeva, *Uygurskaya versiya biografii Syuan-Tszana* ..., s. 68, 202; L. Tuguşeva, “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler” ..., s. 152–156.

Kağan” unvanının kullanılmaya başladığı bir dönemdi⁵⁶. Onun oğlu Tardu-Şad, babası “Yabgu-Kağan” unvanını taşıırken “Yabgu” unvanını kullanması bu gibi gelişmelerin bir sonucu gibi gelmektedir. Bizim diğer çalışmalarımızda da vurguladığımız gibi Ötüken’de bir Doğu Köktürk veya merkezî Köktürk hâkimiyeti varken ve onların baş yöneticileri “Kağan” unvanını kullanırken eski Türk devlet geleneğinin bir gereği olarak Batı Köktürk yöneticileri “kağan” değil, “yabgu” ve “Yabgu-Kağan” unvanı taşımaya hak kazanıyorlardı ki, bu görüşümüz Ermeni, Yunan ve Çin kaynaklarındaki bazı bilgilerden yola çıkılarak tespit edilebildiği⁵⁷ gibi nümismatik bilgiler de bu yöndedir.

Nitekim 6. yüzyılın üçüncü çeyreği – 7. yüzyılın başında darp olunan Batı Köktürk sikkelerinde bazı istisnalar hariç hep *зрγω* “Yabgu” unvanının bulunduğu, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde ise bu unvanın yerini *срγω x’γ’n* “Cabgu-Kağan”ın aldığı, 630’lu yıllara gelindiğinde Doğu Köktürk Kağanlığı’na Çinliler tarafından son verilince de bu tür sikkelerde artık *x’γ’n* “Kağan” unvanının görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır⁵⁸. Yani burada Eski Türklere özgü bir meşruiyet söz konusudur. Batı Köktürk yöneticileri ortada bir meşru kağanlık varken kendilerini “Kağan” olarak görmelerine meşruiyet yol vermemekteydi. Hele, böyle bir yaklaşımın dönemin sikke darbına yansması imkânsızdı ki, arada Batı Köktürk yöneticisi Tardu’nun kendisini “Kağan” ilan etmesi ne gibi kargaşalıklara yol açmıştı. Kısa bir dönem süren bu durum onun kendi sikkelerini de *trδw x’γ’n* “Tardu Kağan” adıyla bastırıldığında da göze çarpmaktadır⁵⁹.

IV. Kabul Tegin-Şahları

Toharistan bölgesine güneydoğudan komşu olan Kabul veya o dönemin adlandırılmasıyla Kabulistan olan tarihî bölge Kabul tegin-Şahları (640-843) döneminde bugünkü Afganistan’ın doğu ve güney bölgeleri hem de tarihi Gandhara (Pencab) ve Keşmir’i içermekteydi. Menşei ve yönetim yılları üzerine birçok görüşler ortaya atılan ancak Köktürk asıllı oldukları pek çok bilim adamı tarafından kabul edilen⁶⁰ tegin-Şahlar sülalesinin Baktrice, Pehlevice ve Hintçe olmak üzere üç dilde yazılı sikke darp ettikleri ve onlara hep “Tegin” unvanını yansıttıkları bilinmektedir. 7-9. yüzyıllara ait çeşitli dillerdeki yazılı kaynaklarda bu sülalenin adı *T’e-chin* veya *T’e-chin Shai* (Çin), *Kabul-Şah*, *Kabulan-Şah*, *Şahi* ve *Türk-Şahi* (Arap, Fars) olarak geçer ve onlar Kapisa, Gandhara, Peşaver, Undhabandapur, Udyana (Svat), Lampaka (Lagman) ve Zabulistan bölgelerinde yer almakta idiler.

Rahip Hsüan-tsang 640’lı yılların ortalarında kendi memleketine dönmek için Toharistan hükümdarı huzuruna yol alırken yolda *Fu-li-shih-sa-t’ang-na* (Kabulistan) bölgesinden geçer ve bu bölge ile ilgili şu kayıtları düşer:

“*Fu-li-shih-sa-t’ang-na* memleketinin çevresi doğu-batı yönü olarak iki bin Li genişliğindedir. Başkentinin adı *Hu-pi-na*’dır... Hükümdarı *Tu-jüe* (Köktürk) soyundandır”⁶¹.

Kabul Tegin-Şahları’nın menşei belirlenmede Peşaver ahalisi arasında korunan ve Ebu Reyhan el-Biruni’nin *Hindistan* (10. yüzyıl) eserinde sunulan Barha-Tegin hakkındaki şu rivayet çok önemlidir:

“Hintlilerin Kabul’de Türklere bir padişahı bulunmuştur; aslında onları Tibetlilerden sayarlar. Onlardan ilk olarak buraya gelen insan Barha-Tegin (برختکین) idi. O, kimsenin giremediği bir mağaraya yan yatarak sürtünerek girmiştir... Barha-Tegin mağaraya girdikten birkaç gün geçtikten sonra insanlar toplandıkları bir vakitte sanki anadan yeni doğmuş gibi mağaradan birisi çıkar gelir ve onu herkes görür. O, Türklere benzeyerek üzerinde kaftan, başında kalpak, ayağına da çizme giymiş ve silahla kuşanmıştı... Sonradan o, oradaki yerleri kendine bağlayarak kendisini Kabul şahi olarak adlandırdı. Padişahlık epey zamana kadar, altmış yıllar zarfında onun nesilleri elinde bulunmuştur ... Padişahların en sonuncusu Laga-Turman olup ... hâkimiyet sonradan Brahmanların eline geçmiştir”⁶².

Burada efsanedeki iki husus önem taşımaktadır: 1. Barha-Tegin adı, 2. Onun Türk kıyafetinde mağaradan çıkarak hükümdara dönüşmesi.

Barha-Tegin adını Z. V. Togan Böri-Tegin olarak algılamış⁶³, diğer birçok bilim adamı da onun bu görüşüne katılmışlardır⁶⁴. S. G. Klyastorniy ise bu adı “tüylü köpek” anlamındaki Eski Türkçe *baraq/haraq*

⁵⁶ G. Babayarov, “Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Kaghannate”, *Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas*, Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. London; Dover, Danksing Books 2010, s. 393-402.

⁵⁷ A. Bombaci, “Qui Etait Jébu Hak’an?”, *Turcica*, Paris 1970, T. 2, s. 7-24.

⁵⁸ G. Babayarov, A. Kubatin, “Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage” ..., s. 47-49.

⁵⁹ G. Babayarov, “Coins of Western Turkic Qaghanate with a title “Tardu-Qaghan”, *Turkic Studies Journal*, Astana, 2019, s. 12-24.

⁶⁰ M. Inaba, “The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A. D.”, *Zinbun*. Tokyo 2005, No. 38, s. 1-19.

⁶¹ E. Ekrem, Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan ..., s. 180.

⁶² Abu Rayhon Beruniy, *Hindiston*, Tanlangan Asarlar, C. 2, Fan, Taşkent, 1985, s. 311-312; Ahmad Dani, *Alberuni’s Indica*, Islamabad University of Islamabad Press, Islamabad 1973, s. 38.

⁶³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* ..., s. 433

sözüyle ilişkilendirerek, “böri/köpek” motiflerinin Türk ve Moğol boylarının geneolojik hikâyelerinde çok görüldüğüne dikkat çekmiştir. Ona göre bu durum eski Türk onomastiğinde ataların adı tabu olduğu için “böri” yerine eşanlamlı “Barağ” (tüylü köpek) kelimesi tercih edilmiştir⁶⁵. Barha-Tegin hikâyesinde onun Türkler kıyafetinde mağaradan çıkıp gelmesini Köktürklerin türeyiş efsanesiyle bağlantılı olduğuna vurgu yapan Klyashtorniy, bu durumu Kabul Tegin-Şahları’nın kökeninin Aşina Hanedanı’na bağlanmasıyla açıklamaktadır. Nitekim Tegin-Şahlar’ın bastırıldığı sikkelerin birkaç çeşidinde sikke üzerinde kontrmark (baskı) olarak kurt başı tasvirinin yer alması da bu görüşü desteklemektedir (*bkz.* Levha II).

Bu gibi bilgilere bakılırsa Kabul Tegin-Şahlarının Türk asıllı olduğu yeterince kanıt bulunmuş olur. Ancak onların soyunun kime dayandığı üzerine araştırmacılar kesin kararlara varmamıştır. Oysa yukarıda gördüğümüz Hsüan-tsang’ın bilgilerinden onların kökeni Tun Yabgu-Kağan’a ulaştığı anlaşılacaktır. Bilindiği gibi Çinli rahibin Kabul ve civarı bölgelere ulaştığı tarihlerde Batı Köktürk güçleri Kuzey Hindistan’a ulaşmış, çevredeki bölgeleri ele geçirmek için taarruzda bulunmaktaydılar. On beş yıl sonra adı geçen rahip kendi memleketine dönerken Kabulistan’ın *Tu-jüe* (Köktürk) yöneticilerinden bahsetmektedir. Hsüan-tsang’dan yaklaşık yüz yıl sonra buralara gelen Çinli seyyah Hui-ch’ao (726) Kabul ve civarında Köktürk asıllı yöneticilerin bulunduğunu şöyle dile getirmiştir:

“*Tu-jue* (Köktürk) hükümdarının babası kendi boyu, askerleri ve sürü hayvanlarıyla *Ki-pin* (Kapisa) hükümdarına boyun eğdi, sonradan da *Tu-jue* (Köktürk)lerin askeri gücü yükselince o *Ki-pin* hükümdarını öldürdü ve ülkenin tek yöneticisine dönüştü”⁶⁶.

Diğer bir bilgi ise Kabulistan’a bağlı Kapisa – Ganhara’yı 719-739 yıllarda yöneten hükümdarın adının T’ang-shu yıllığında *Wusan T’ech’in Shai* (Horasan Tegin-Şah) olarak kaydedilmesidir. Kabul tegin-şahların diğer bir adı olan bu terim sikkelerde *tkyn bg hwtyp hwr’s’n MLK’* “Horasan’ın saygı değer hükümdarı Tegin” (Pehlevi) ve *тайво впрсаво һаво* “Tekin Horasan Şahı Tegin” (Baktri) biçimlerinde görülür⁶⁷.

Kabul Tegin-Şahların uzun bir zaman diliminde bölgede yönetimde bulduklarını Çin, Arap ve Hint kaynakları da tespit etmektedir. 756 yılında Çin seyyahı Wu-Kung Keşmir’e geldiği tarihlerde burada *Tu-jüe* (Köktürk) şehzadesi ve onun hanımı tarafından inşa edilen *Ye-li Te-le* (*El-Tegin) ve *Ke-ho-tun* (Hatun) tapınağı hakkında yazar⁶⁸. 760 yılında Gandhara’ya döndüğü tarihlerde o burada da Türk asıllı yönetici ve onun zevcesinin inşa ettirdikleri Buda tapınaklarından söz etmektedir.

V. Diğer bölgeler

Köktürk Kağanlığı döneminde Batı Türkistan vaha devletçiklerinden Ustruşane, Semerkant, Buhara, Pañç (Pencikent), Nahşep (Karşı), Huttal, Kobadian, Şuman ve Aharun (Duşanbe), Çaganıyan (Dinav), Tirmiz ve diğerlerinde Eski Türkçe unvan ve isimler görülmekte, hatta onlardan bir kaçında Türk asıllı yöneticilerin bulunduğu yazılı kaynaklar ve nümizmatik bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin Ustruşana’da *Kara-Boğra* (720-740), **Kara-Çor* (740-790)⁶⁹; Semerkant ve civarında Tarhun (*Tarhan*; 700-710), Turgar (738-750), *Beg-Çor* (Böğü-Çor; 730’lu yıllar)⁷⁰; Buhara’da Şir-i Kişver (**El-Arslan*; 570’lı yıllar)⁷¹, *Arslan Tarhan* (720’li yıllar)⁷²; Pañç’ta *Çakin Çor Bilge* (693-708)⁷³; Çaganıyan’da Turan-Taş (650’li yıllar)⁷⁴; Huttal’da *Tudun-Tarhan* (720)⁷⁵;

⁶⁴ N. Togan, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. IV (cüz.1-2), 1964, s. 59; M. Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihle Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 39.

⁶⁵ S.G. Klyashtorniy, “Al-Birünî’s version of an Old Turkic genealogical legend. On the semantics of Turkic *barağ*”, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti i etnokulturnaya istoriya Tsentralnoy Azii*, Sankt-Peterburg, 2006, s. 446-454.

⁶⁶ W. Fuchs, “Huei-Chao’s Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726”, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse* 1938, s. 445.

⁶⁷ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I ..., s. 140, Em. 206; J. Harmatta, B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 277-278.

⁶⁸ E. Ekrem, Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre ..., s. 161; Sh. Kuwayama, “The Turki Shahis and relevant brahmanical Sculptures in Afghanistan”, *East and West: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente (ISIAO)*. Vol. 26, No. 3/4 (September - December 1976), s. 406.

⁶⁹ Olga Smirnova, *Oçerki iz istorii Sogda* ..., s. 278-280; Aleksey Gristina, *Ustrushanskiye bili*, Taşkent 2000, s. 43; M. İshokov, G. Boboyorov, A. Kubatin, “Suğdiy tilidagi manbalar, *Özbekiston tarixi, Hrestomatiya*, 2/1, Fan, Taşkent 2014, s. 38-39.

⁷⁰ Ş. S. Kamoliddin, U. Muhammedov, “Novie dannie o potomkakh sarya Sogda Gureka”, *ONU*, Taşkent 2003, No. 3, s. 63-68; G. Babayarov, “Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)”, *Erân ud Anērân*, Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday, Venezia 2006, s. 71-73.

⁷¹ Richard Frye, *The History of Bukhara*. Trans. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. Cambridge 1954, s. 108.

⁷² N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 312; Chavannes E. Documents sur les ... P. 138.

⁷³ V. A. Livşits, *Praviteli Pañça* ..., s. 56-69.

⁷⁴ Lazar Albaum, *Civopis Afrasiaba*, Taşkent 1975, s. 55

⁷⁵ “İstoriya” at-Tabari, İzbrannie otrivki ..., s. 256.

Vahan'da *İşbara Elteber* (650'li yıllar)⁷⁶ vb. Ancak onların hiç birinde Türk veya Türk-Soğd asıllı yöneticinin “tegin” unvanını taşıdığı bilinmemektedir.

Ne yazık ki kaynaklarda, ne de nümizmatik malzemelerde adı geçen hükümdarlıklarla ilişkili olarak “Tegin” unvanının görülmemesi iki şekilde izah edilebilir:

- Sadece Çaç, Fergana, Toharistan ve Kabulistan'da “Tegin” unvanının kullanılması dönemin siyasi şartlarıyla bağlantılıdır. Köktürk Kağanlığı nereye kendi hanedanından olan temsilci adamışsa orada kendi sülalesini kuran hanedan üyesi meşruiyet (legitimacy) gereği bu unvanı kullanma hakkını kazanmıştır.

- Adı geçen diğer bölgelerde bazı hükümdarlıklar müstesna, Köktürklerle direkt veya dolaylı olarak bağlantılı ancak soyca Aşina Hanedanı'na bağlanmayan yöneticiler Kağanlık'taki diğer unvanları kullanma hakkına sahip olmuşlardır. Bu durum onların bastırdıkları sikkelerde bulunan damgaların şekilce Batı Köktürk sikkelerindeki damgalara yakınlık arz etmemesi⁷⁷ ile de tespit edilebilmektedir.

Onların arasında Semerkant (𐰽), Pañç (𐰺) ve Vahş (𐰺) bölgesinde darp olunan sikkelerde Batı Köktürk damgasını veya onun değişik şekillerini andıran damgalar bulunmakta ancak bu tür sikkelerin bulduğu isim veya unvanlar Köktürklerin hanedan üyelerinin kullandıkları ile aynı değildir. Örneğin, Pañç sikkelerinde Soğd yazısında Eski Türkçe *byðk* “Bilge” unvan niteleyicisi görülmekte ve onun tam adı Muğ Dağı Soğdça belgesinde *ck'yn cwr byðk* “Çakin Çor Bilge” olarak geçmektedir⁷⁸. Onun ardından darp olunan sikkede 𐰺 biçimindeki damga Batı Köktürk damgasına biraz benzerlik taşımaktadır (𐰺/𐰺 – 𐰺)⁷⁹.

Buhara'da “El-Tegin” unvanlı bir Köktürk yöneticisi bulunduğuna dair birçok görüşler olmasına rağmen, kaynakların yetersizliği yüzünden bu tespit henüz kanıtlanmış değildir. Örneğin 6. yüzyılın son çeyreğinde Buhara yönetiminde “El-Tegin” unvanlı Türk asıllı birisinin yönetimde bulunduğu Taberî ve Dinaverî'nin eserlerinde geçmektedir. Bazı araştırmacılar onu Sasaneler İran'ına karşı savaşan “*Tu-jüe* (Köktürk) kağanının oğlu *Ye-li Tegin* (El-Tegin)”le bağdaştırmaktadırlar⁸⁰. Onlara göre Firdevsi'nin *Şah-name*'sinde Parmuda olarak kaydedilen Buhara yöneticisi işte bu El-Tegin'le aynı şahıstır⁸¹. Çinli prensesle evlenen bu hükümdar Buda inancına eğilimli olup, Buhara'daki Ramitan şehrinde Buda tapınağı inşa ettirmiştir⁸². Özbekistanlı tarihçi Ş. Kamaliddin, Çin yıllıklarındaki bilgilere dayanarak El-Tegin'in 588 yılında Toharistan ve Gandhara'ya naip olarak atandığını ileri sürer. Ancak bu bilgiler o kadar sabit değildir. Nitekim E. Chavannes'in “Çin Kaynaklarına göre Batı Türkler” eserinde bu bilgi bulunmamaktadır.

Bazı araştırmacılar göre, Toharistan Yabguları'nın soyu adı geçen El-Tegin'e dayanmaktadır⁸³. E. Esin, ünlü nümismat R. Göbl'in 6. yüzyılda Belh'te darp olunan sikkelerinin birinde (EM. 287) bu hükümdar adını okuduğunu yazar⁸⁴. Ancak El-Tegin adındaki veya unvanındaki bir yöneticinin aynı vakitte hem Buhara, hem Toharistan ve Gandhara'da yönetici olarak bulunması dönemin şartlarına bakıldığında olanaksızdır. Gerçi bu dönemde adı geçen bölgeler Köktürklerin egemenliği altında bulunmalarına rağmen, onların hepsi ayrı ayrı hükümdarlıklar idi ve biri diğeri ile bağlı değildi. Bunun yanı sıra Köktürkler buraların geleneksel yapısına dokunmamış, genelde yerel sülaleleri yerinde bırakarak onları naip – tudun yollamak suretiyle denetimde tutmuştur. Daha sonradan birkaç vaha devletçığının yönetimine birer temsilci atanmışsa da onlar sadece kendine ayrılan bölgede söz sahibi olmuştur. Bu noktada da yukarıda verilen Çaç Teginleri, Fergana Aşina sülalesi, Toharistan Yabguları, Kabulistan Tegin-Şahları örneğindeki gibi bir uygulama söz konusudur.

El-Tegin'in şahsı ile bağlantılı olarak tartışmalı olan diğeri bir sorun Çinli seyyah Wu-Kung tarafından 759-764 yıllarında Keşmir ve Gandhara'da Buddha tapınaklarını inşa ettiren *Ve-li Te-le* (el-tegin)'i Buhara ve Toharistan'da hüküm süren El-Tegin'le aynı kabul edilmesinin oldukça temelsiz olduğudur⁸⁵. Ad benzerliğinden veya faaliyetlerindeki benzer olaylara tesadüf edilmesinden yola çıkarak onları aynı şahıs olarak görmek zaman

⁷⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 324, 326.

⁷⁷ J. Ya. İlyasov, “On a number of Central Asian Tamghas”, *Silk Road Art and Archaeology*, Kamakura 2003, Vol. IX, s. 131-157; G. Babayarov, “Tamgi na monetakh oazisov Sredney Azii epokhi rannesrednevekov'ya – G. Babayarov, “Tamgas on early Medieval coins from Central Asian oases”, *Tamgi doislamskoy Sentralnoy Azii / Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*, Samarkand: IICAS 2019, s. 333-344.

⁷⁸ V. A. Livşits, *Praviteli Pañça* ..., s. 66-67.

⁷⁹ G. Babayarov, “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period” ..., s. 5-20.

⁸⁰ E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45; Edouard Chavannes, *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, Çeviri M. Koç, Selenge yayınları, İstanbul 2007, s. 257.

⁸¹ Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. by Th.T. Allsen, P.B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, 15 (2006/2007), Harrassowitz, Wiesbaden 2002, s. 36; J. Harmatta, B.A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 371.

⁸² Şamsiddin Kamoliddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Şark, Taşkent 2006, s. 98; E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45.

⁸³ Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov” ..., s. 55.

⁸⁴ E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45.

⁸⁵ Şamsiddin Kamoliddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii* ..., s. 98; Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov” ..., s. 48; B. Ya. Staviskiy, “O mejdunarodnikh svyazyakh Sredney Azii v V – ser. VIII vv. (v svete dannikh sovetskoy arkeologii)”, *Problemmi vostokovedenie*, 1960, No. 5, s. 115.

ve mekân farklılığından dolayı imkânsızdır. Tersine, onları aynı unvanla adı geçen bölgeleri farklı zamanlarda yöneten hükümdarlar olarak nitelendirmek daha mantıklıdır. Büyük ihtimalle onlar Köktürk Kağanlığı Batı Türkistan ve yörelerini kendi egemenliği altına aldığı daha ilk yıllarda Aşına hanedanı üyelerinin “El-Tegin” unvanı ile buraları denetlemek amacıyla yolladığı şehzadeler olabilirler ki, Keşmir’de *Ye-li Te-le*, Buhara’da تگین / بل يرتگین, Soğdça yazılı Çaç sikkelerinde *’yr tkyn* biçimlerinin⁸⁶ görülmesi bu görüşü desteklemektedir.

Ebu Narşahî’nin *Tarih-i Buhara* eserinde bir grubun Buhara soyluları bölge yöneticisi Abruy’un zulmünden şikâyet ederek Türk Hakan’ı Kar Çurin Türk’e müracaat ettikleri, kağanın da onlara yardım için oğlu Şir-i Kışveri’yi yolladığı, Abruy’u öldüren bu Türk şehzadesinin Buhara’da kendi yönetimini kurduğu kaydı geçmektedir. R. Frye, Kara Çurin Türk’ü Tardu Kağan (576-583; 600-603) ile birleştirerek Şir-i Kışver’in adını da Eski Türkçe El-Arslan’ın Farsça çevirisi olduğunu vurgulamıştır⁸⁷. Eğer bu görüşler doğruysa o zaman 6. yüzyılın son çeyreğinde Batı Köktürk temsilcilerinden biri Buhara’da kendi sülalesini kurmuştur ve yukarıda sözü edilen El-Tegin de bu sülaleye mensup bulunmaktadır. Ancak Buhara’nın İslam öncesi sikkelerinde bazı eski Türk karakteri görülse de⁸⁸ buna benzer net bir unvana denk gelinmemesi bu varsayımın şimdilik kesinlik kazanmasını engellemektedir. Yine de 6. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarında olup biten bu tarihî olaylardan yaklaşık 100 sene sonra Buhara yönetiminde Tuğ-Şad (?), Arslan Tarhan, Hatun, Bidun (Tudun?) gibi Köktürkçe isim veya unvanların görülmesi birçok araştırmacıya burada Köktürk asıllı bir yönetici hanedanının bulunduğunu düşündürmektedir.

SONUÇ

Bir ucu Uzak Doğu’ya, bir ucu da Doğu Avrupa’ya, diğer uçları da Güney Sibirya’dan Kuzey Hindistan ve Horasan’a ulaşan büyük bir devlet olarak Köktürk Kağanlığı, döneminin Bizans, Sasaniler İran’ı ve Çin gibi muazzam devletler seviyesine ulaşmış bir saltanat olarak Orta Asya ve ona bitişik bölgeler tarihinde siyasi ve etnokültürel yönden ayrı bir yer edinmiştir. Bu durumu Batı Türkistan’daki bazı vaha devletçiklerinin yönetimi örneğinde yaptığımız inceleme sonucunda tespit etmek mümkündür. Aslında kağanlık tarihine dair daha içerikli bilgi edinmek için sadece Batı Türkistan değil, Doğu Türkistan, Horasan ve diğer bölgeler tarihine de Köktürk yönetimi açısından göz atmak gerekir.

Bilindiği gibi, Köktürk Kağanlığı tarihi bugüne kadar esas olarak Orhun Yazıtları ve Çin kaynaklarından öğrenile gelmiştir. Onlardaki bilgiler daha çok Moğolistan ve Altaylar sahasını içerdiği için Kağanlık tarihinin pek çok yönleri aydınlığa kavuşmamıştır. Oysa son yıllarda elde edilen birçok yazılı kaynakların arasında nümismatik bilgiler de yer almıştır. Soğdça ve Baktrice belgeler, arkeolojik kazılar sonucunda eski şehir kalıntılarında ortaya çıkartılan saray duvar resimleri, Afrasiyab (Semerkant), Varahşa (Buhara), Balalık-tepe, Tavka-kale (Güney Özbekistan), Pencikent, Şehristan, Acina-tepe (Tacikistan), Bamiyan (Afganistan) ve diğerleri, mühür, metal ve seramik parçalardaki çeşitli tasvir ve sembolik işaretler, yazılar Köktürk tarihinin kültürel derinliğini aydınlatacak bilgileri ortaya koymaktadır.

Yukarıda Çaç (Taşkent), Fergana, Toharistan ve Kabulistan örneğinde görüldüğü gibi, Köktürk Kağanlığı’nın kurucu boyu olan Aşına Hanedanı temsilcileri adı geçen bölgelerde kendi yönetimini kurarak buralarda eskiden var olan Türk varlığına katkıda bulunmuşlar, yerleşik kültüre sahip topluluklarla kaynaşarak bir nevi yeni kültür ortamlarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte adı geçen dört bölgede de eski Türk devlet gelenekleri yaşatılmış, Köktürlere özgü yönetim sistemi uygulanmış ve buraların geleneksel yönetim tarzlarıyla uyum sağlayan bir idari yapı boy göstermiştir.

Sonuç olarak hepsi Batı Köktürk Kağanlığı’yla bağlantılı olan “tegin” unvanlı Batı Türkistan yöneticileri tarihi ile ilgili olarak kısaca şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür:

- Çaç bölgesinin “tegin” unvanlı Aşına asıllı sülalesi 605-750 yılları arasında yaklaşık 150 sene yönetimde bulunmuş, yönetimdeyken hep bu unvanı kullanmışlardır.

- Fergana’daki Aşına sülalesi 630-760 yılları arasında 130 sene zarfında hüküm sürmüş, “tegin” unvanıyla birlikte “İhşid” unvanını da kullanmıştır.

- Toharistan’da Aşına asıllı Yabgular sülalesi 620-750 yılları arasında yaklaşık 130 sene yönetimde bulunmuş, baş unvan olarak “Yabgu” unvanı kullanılmış, “tegin” de buradaki şehzadelerin kullandığı unvan niteliğini taşımıştır.

- Kabulistan’daki Tegin-Şahler sülalesi 640-843 tarihlerinde yönetimde bulunmuş ve hep “tegin” unvanını taşımışlardır.

⁸⁶ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu ...*, s. 100.

⁸⁷ Richard Frye, *The History of Bukhara ...*, s. 108.

⁸⁸ Alfıya Musakayeva, *Turanskıe monetı III – VIII vv.*, Taşkent 2013, s. 96.

KAYNAKÇA

“İstoriya” at-Tabari, İzbrannie otrivki (Perevod s arabskogo V. İ. Belyayeva. Dopolneniya k perevodu O. G. Bolshakova i A.B. Khalidova), Fan, Taşkent 1987.

Abu Rayhon Beruniy, *Hindiston*, Tanlangan asarlar, C. 2, Fan, Taşkent 1985.

Al’baum, Lazar, *Civopis Afrasiaba*, Fan, Taşkent, 1975.

Alfiya Musakayeva, Alfiya, *Turanskie moneti III – VIII vv.*, Taşkent 2013.

ASKAROV, A., “Nekotorie voprosi istorii stanovleniya uzbekskoy gosudarstvennosti”, *Obshestvennie nauki Uzbekistana*, Taşkent 1997, № 3-4, s. 65–76.

BABAYAR, G., “Batı Köktürk Kağanlığı Sikkelerinde Görülen “Türk-Kağan” Tabiri Üzerine”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, C. IV, İstanbul 2014, s. 75-93.

BABAYAR, G., “Fergana bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine”, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul 2008, s. 135–146.

BABAYAR, G., “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 110-117.

BABAYAR, G., “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri”, *Materialı foruma IV gumanitarnikh nauk “Velikaya step” II*, Nursultan 2019, s. 86-101.

BABAYAR, G., *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007.

BABAYAROV, G., “Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Qaghanate”, *Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas*, Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin, Dover, Dankling Books, London 2010, s. 393-402.

BABAYAROV, G., “Coins of Western Turkic Qaghanate with a title "Tardu-Qaghan", *Turkic Studies Journal*, Astana 2019, s. 12-24.

BABAYAROV, G., “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tom 23 (2017), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2017, s. 5-20.

BABAYAROV, G., “Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)”, *Ērān ud Anērān*, Studies Presented to B.I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, Venezia 2006, s. 71-73.

BABAYAROV, G., “Tamgi na monetakh oazisov Sredney Azii epokhi rannesrednevekov’ya – “Tamgas on early Medieval coins from Central Asian oases”, *Tamgi doislamskoy Sentralnoy Azii / Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*, Samarkand II CAS 2019, s. 333-344.

BABAYAROV, G., A. Kubatin, “Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 66 (1), Budapest 2013, s. 47–58.

BABAYAROV, G., A. Kubatin, “K monetam Çaçskikh praviteley teginov”, *O’zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198.

BABAYAROV, G., *Drevnetyurkskie moneti Çaçskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Taşkent 2007.

BAHADİROV, R., “İstoriya Vostoka v “Klyuchakh nauk”, *Sharkshunashik*, Taşkent 2019, s. 108-117.

BARATOVA, L. S., “K istoričeskoy interpretatsii titula “kagan” na drevnetyurkskikh monetakh Sredney Azii kontsa VII – pervoy polovini VIII vv.”, *NSA*, Taşkent, Vıp. III, s. 41-43.

BARATOVA, L. S., V. A. Livšits, “O sogdiyskikh nadchekanakh na Sasanidskikh monetakh i podrajaniyakh ikh”, *Kul’turnoe nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 21-26.

BELİNİTSKIY, A. M., İstoriko-geografičeskiy oçerok Khuttalya s drevneyshikh vremen do X v. n.e.”, *MİA*, №15, Moskva, No.15, s. 109-127.

BERNŞTAM, A. N., “Tyurki i Srednyya Aziya v opisaniı Hoy Çao (726)”, *VDİ*, Moskva 1952, No 1, s. 187-195.

BERNŞTAM, Aleksey, *Usruşanskıe bili*, Taşkent, 2000.

BİÇURİN, N. Ya. (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah, M.-L: İzd. AN SSSR 1950.,

- BOBOYOROV, G., “Garbiy Turk xoqonligining Aşina sulolasining Farğonadagi tarmoği tarixiga doir”, *O‘zbekiston tarixi*, №3, 2019, s. 3-19.
- BOBOYOROV, G., “Qadimgi turkcha unvonli To‘xoriston tangalari”, *O‘zbekiston: til va madaniyat / Uzbekistan: Language & Culture*, Toshkent 2019, Vol. 2, s. 72-98.
- BOMBACI, A., “Qui Etait Ĵebu Hak’an?”, *Turcica*, Paris 1970, T. 2, s. 7–24.
- BOSWORTH, C. E., “The Turks in the early İslam Lands up to the Mid.-11th Century”, *The Turks in the early İslam world* / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006.
- BOSWORTH, C. E., G. Clauson, “Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia”, *JRAS*, 1965, No. 1/2, s. 2-12.
- CHAVANNES, E. , “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*. Vıp. 6, СПб. 1903.
- CHAVANNES, E., “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux”, *T’oung Pao*, Leiden 1904, Serie II, Vol. II, s. 1-109.
- CHAVANNES, E., *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, Selenge, İstanbul 2007.
- DANI, Ahmad, *Alberuni’s Indica*, Islamabad University of Islamabad press, İslamabad 1973.
- EKREM, E., Hsüan-tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan, Basılmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2003.
- ESİN, E., “Butān-i Halaç” (M. VIII-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s. 25-67.
- FRYE, R. N., A. Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark’ta Türkler”, *Bellekten*, Ankara 1946, C. 10, s. 97-131.
- FRYE, Richard, *The History of Bukhara*. Trans. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.
- FUCHS, W., "Huei-Chao’s Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse* 1938, s. 426-470.
- Gibb, H., *Orta Asya’da Arap Fütuhatu*, çev. M. Hakki, İstanbul 1930.
- GRENET, F., E. de la Vaissiere, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura 2002, s. 155–196.
- HARMATTA, J., B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule”, *HCCA*, Paris 1996, Vol. 3, s. 367–401.
- ILYASOV, J. Ya., “On a number of Central Asian Tamghas” *Silk Road Art and Archaeology*, Kamakura, 2003, Vol. IX, s. 131–157.
- INABA, M., “The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A. D.*”, *Zinbun*, Tokyo2005, No. 38, s. 1–19.
- İSHOKOV, M., G. Boboyorov, A. Kubatin, Suğdiy tilidagi manbalar, *Özbekiston tarihi, Hrestomatiya*, 2/1, Fan, Taşkent 2014, s. 57-100.
- KAMOLİDDİN, Ş. S., “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. by Th.T. Allsen, P.B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, 15 (2006/2007), Harrassowitz, Wiesbaden 2008, s. 39-63.
- KAMOLİDDİN, Ş. S., U. Muhammedov, “Novie dannie o potomkakh sarya Sogda Gureka”, *ONU*, Taşkent 2003, No. 3, s. 63–68.
- KAMOLİDDİN, Ş., “Samanidi. İz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana”, *LAP - LAMBERT Academic Publishing*, Saarbrücken 2012.
- KAMOLİDDİN, Şamsiddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Shark, Taşkent, 2006.
- KLJAŠTORNYJ, S. G., Livšic V.A., The Sogdian Inscription of Bugut reviced // AOASH. Budapest, 1972. Tom. XXVI (1). P. 69-102.
- KUWAYAMA, Sh., “The Turki Shahis and relevant brahmanical Sculptures in Afghanistan”, *East and West: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente (IsIAO)*, Vol. 26, No. 3/4 (September - December 1976)..

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

- LİVŞİTS, V. A. Livşits, “Pravitelı Pañça (Sogdiysı i tyurki)”, *NAA*, Moskva 1979, No. 4, s. 56-69.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul 2006.
- OSAWA, T., “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine ait Bir Kaynak”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 79–88.
- ÖGEL, B., “Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde”, *CAJ* Wiesbaden 1963, Vol. VIII, No. 1, s. 27-42.
- ROBERT Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I, Wiesbaden 1967.
- RTVELADZE, E.V., “Numizmatičeskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Çaçı”, *OHV*, 8, 1982, s. 31-38.
- RTVELADZE, Edvard, *İstoriya i numizmatika Çaçı (vtoraya polovina III – seredina VIII v. n.e.)*, Taşkent 2006, s. 78-86.
- SIMS-WILLIAMS, N., “Turks and other peoples in the Bactrian documents”, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 17-18.
- SKAFF, J. K., “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *TURKS*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 364–372.
- SMIRNOVA, Olga, *Oçerki iz istorii Sogda*, Moskva 1970.
- Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug. Çtenie. Perevod. Kommentariy, Vıp. 2, *Yuridiceskie dokumentı i pisma*. Çtenie, perevod i komment. V.A. Livşitsa, Vostoçnaya literatura, Moskva 1962.
- STARK, S., “Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien”, *Grenzüberschreitungen Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, Stuttgart 2002, s. 363–404.
- STARK, Soren, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008.
- STAVİSKİY, B. Ya., “O Mejdunarodnikh Svyazyakh Sredney Azii V V – Ser. VIII Vv. (V Svete Dannikh Sovetskoy Arkheologii)”, *Problemmı Vostokovedenie*, 1960, No. 5, s. 115.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- TEZCAN, M., “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 9-47.
- TOGAN, N., “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, Cilt IV (cüz.1-2), 1964, s. 21-128.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TUGUŞEVA, L., “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 2, s. 152-156.
- TUGUŞEVA, L., *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan-Tszana*, Nauka, Moskva 1991.
- KLJASHTORNYJ, S. G., “Al-Birünî’s Version of an Old Turkic Genealogical Legend, On The Semantics Of Turkic Baraq” *Pamyatniki drevnetyurksoy pis’mennosti i etnokul’turnaya istoriya Tsentral’noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 446-454.

Levha I. Batı Köktürk Kağanlığıyla ilişkili “Jabgu” (1), “Kağan” (Çaç: 2-4; Fergana: 7-9; Semerkant: 10-12; Otrar: 13-15; Toharistan: 17) ve “Tegin” (Çaç: 5-6) unvanlı sikkeler

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

Levha II. Kabul ve Gandhara bölgesinin Tegin-Şahlar sülalesine ait sikkeleri

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 321-332.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÖTÜKEN
MUNİRE HATAMOVA*
ÖZET

Orhun yazıtlarında kaydedilen *Ötüken* yer adının etimolojisi, bulunduğu coğrafya ve Eski Türk tarihinde tuttuğu yer üzerine birçok görüş ortaya atılmıştır. Nitekim Asya Hun İmparatorluğu'ndan başlayarak Orta Asya'nın pek çok yönetici hanedan kendi yönetim merkezini Orhun bölgesinde, daha doğrusu Ötüken-yış'ta inşa etmelerinin nedeni üzerine bildirilen görüşlerin mazisi geçen yüzyılın başlarına denk gelmesine rağmen bu konudaki tartışmalar hâlâ güncelliğini kaybetmemiştir. Eski Türk veya Moğol diline ait olduğu varsayılan Ötüken yer adını bazı araştırmacılar “Zemin İlahı veya İlahesi” ile bazı araştırmacılar da “elverişli dağ yaylası”, “iskân yeri” gibi anlamlandırmışlardır. Gerçi bazı görüş ayrılıkları ortada olsa da çoğu bilim adamı Ötüken bölgesinin bugünkü Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Hangay sıradağlarına denk geldiği üzerine görüş birliğindedirler. Ötüken bölgesinin Köktürlere kadar Hun ve Juan-Juanların, Köktürklerden sonra da Uygur ve Moğolların başkent şehri olduğunu yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular tespit etmektedir. Ancak bugüne kadar orada Köktürk Kağanlığı dönemine ait birer şehir veya korgan bulunup bulunmadığı meselesi açık kalmıştır. Yoksa Çin yıllıklarında Mukan Kağan (553-572)'in Ötüken dağı (Çin. *Tu-kin*) yakınında saray ve başkent inşa ettirdiği, Ch'i-min Kağan (öl. 608-609)'ın ise Çinli melikeyle evlenince Ötüken korganına taşındığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. 19. yüzyıldan başlayarak bugünlere dek sürdürülmekte olan Orhun bölgesindeki arkeolojik çalışmalar bu konuda çelişkili sonuçlara yol açmıştır. Makalede Köktürk Kağanlığı'nın yönetimi altında bulunan Ötüken'in siyasi ve kutsal önemiyle birlikte Köktürk kağanlarının burada sabit bir başkent şehri bulundurup bulundurmadıkları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal başkentler, Köktürk Kağanlığı, Ötüken, Hangay sıradağları, Orhun, Ordu-Balık.

OTUKEN **ABSTRACT**

The toponymic etymology of Otuken, as recorded first in the Orkhun inscriptions and its location, and the reasons of why Central Asian dynasties starting from Huns onward chose Orkhun valley (or Otuken-yish) as their capital are remaining the point of scholarly interests. The name Otuken, presumably old Turkic or Mongolian, has been interpreted by some researchers as “the God or Goddess of Earth”, or by others as “convenient mountain pasture”, “a place for settlement”. Although there are different in opinions, the majority of scholars agree that the Otuken region coincides with the Hangay mountain range in the northwest of present-day Mongolia. The fact that Otuken valley housed the capital city of the Huns and Juan-Juans until the Turkic dynasties, and later, Uyghurs and Mongols is confirmed by archaeological research and written sources. However, until today, the issue of whether a city or fortress belonging to the period of the Turk Khaganate existed in this region remains open. Yet, there are some scarce historical records on Chinese chronicles that Mukan Khaqan (553-572) commissioned the construction of the palace and a capital city close to Mount Otuken (Chinese Tu-kin), that Kimin Khaqan (d. 608-609) moved to Otuken fortress after marrying the Chinese Princess. The archaeological studies in the Orkhun region, which has been ongoing since the nineteenth century, which has led to confusing results in this regard. This article will discuss the political and sacral importance of Otuken under the rule of the Turkic Khaganate, as well as the question of the existence of a permanent capital city there under the Turkic Khaganate.

Key Words: Sacral centers, Turkic Khaganate, Otuken, Hangay mountains, Orkhun, Ordu-Balık.

* Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi Bölüm Başkanı, Taşkent/Özbekistan, E-Posta: khatamova.2014@yandex.ru.

GİRİŞ

Köktürk Kağanlığı'nın idari ve siyasi merkezleri konusu ayrıcalıklı olarak incelenmemesi sebebiyle¹ adı geçen kağanlığın tarihine ait çalışmalarda onun sadece Ötüken ve Suyab adındaki iki başkenti üzerinde durulmaktadır. Hatta bazı araştırmalarda Köktürk kağanlarının başkent şehrinin bulunmadığı, sadece Köktürklerin varisi olan Uygur Kağanlığı (745-840)'ın kendi başkentine sahip bulunduğu ve hükümdarlarının bu şehrin içindeki sarayda yaşadıkları üzerine odaklanılmıştır². Ancak Köktürk Kağanlığı'nın iki kanada bölündüğü, her kanadın da yine iki kanada ayrıldığı, bozkır hükümdarlarının mevsimi karargâhlarda, onların kadınlarının ise kendi karargâhında yaşadığı gibi durumlar aslında bu tür merkezlerin sayısının oldukça fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Üstelik askerî seferler ve büyük devletin oluşumu gibi sebeplerle kağanlar kendi karargâhını yönetici boyun geleneksel topraklarından yeni topraklara taşımak durumunda kalmışlardır³. Buna benzer bir biçimde Köktürklerin hükümler boyu olan Aşina Türklerinin de yeni toprakları elde ettikten sonra siyasi ve stratejik amaçlarla kendi başkentini yeni iskân yerlerine taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Başkenti Suyab, baş karargâhları ise Jabguket, Hatunket⁴ ve diğer şehirler olan Batı Köktürklerden farklı olarak Doğu Köktürk Kağanlığı'nın ordu – karargâhları ve başkentinin bulunduğu bölgeler tam olarak tespit edilememiştir veya tartışmalıdır. Son yıllarda Japon, Alman ve Moğol bilim adamlarının Orhun bölgesindeki arkeolojik çalışmaları daha çok Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum ve Ügedey'in sarayını bulmaya yönelik olmuştur. Buna rağmen arkeolojik çalışmalarda Orhun bölgesinde uzun yıllar zarfında önşehir (protoşehir) iskân yerleri ve şehirlerin bulunduğu konusunda yeni ve kesin bilgiler sunulmaktadır.⁵

Orta Asya'nın hemen hemen tüm devletlerinin kendi yönetim merkezini Ötüken-Yıy'ta kurması birer gelenek halini almıştır. Bunu yazılı kaynaklarda geçen Hun ve Juan-Juanların merkezleri,⁶ Uygur ve Moğolların başkentleri Ordu-Balık (aslında Karakorum ilk Ordu-Balık olarak bilinmiştir⁷) kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, Köktürk ve Uygur kağanlıklarına ait yazıtların bizzat buralarda bulunması da bunu tasdik eder. Sadece Kırgız Kağanlığı kurucularının bu geleneği çiğnedikleri görülür.⁸

Aslında Köktürk Kağanlığı tarihinin diğer konularına nazaran daha fazla incelenmiş sayılan Ötüken konusu hâlâ birçok yönden karanlık kalmaktadır. Kutsal Ötüken bölgesinin dinî ve mitolojik yönden Köktürlere bağlanmasına rağmen Orhun bölgesinde Köktürk Kağanlığı'nın değil Uygur Kağanlığı'nın Ordu-Balık, Kök-Ordu gibi başkent şehirlerinin izleri bulunmuştur. Daha doğrusu Orhun bölgesinde Köktürklerden önce ve sonraki dönemlere ait gerçek şehir kalıntıları bulunmuştur ancak araştırmacılar onların Köktürk Kağanlığı ile direkt olarak bağlarını kuramamışlardır. Nitekim “Ötüken veya Orhun bölgesinde Köktürk Kağanlığı'nın başkent şehirlerinin izi bulunmamıştır” demenin ne kadar doğru veya yanlış bir görüş olduğu ileride daha net araştırılması gereken bir konu olarak kendi güncelliğini korumaktadır.

Eski Türklerde Kutsal Hâkimiyet ve Kutsal Dağlar

Modern tarih biliminde eski başkentlerin menşei bağlamında kutsallık fenomenini, daha doğrusu, dini ve dinî törensel başkentleri ayrıca incelemek gerekmektedir. Kutsallık atfeden şehirler, yani kutsal şehirler Latince *sacer/sacir* terimi altında incelenmekte olup, inançla bağlantılı olarak “ilahi”, “törensel” anlamlarını taşımaktadır. Pek çok eski toplulukta görüldüğü gibi, Eski Türk şehirciliği de bu bağlamda incelemeye alındığında birçok genel ve özel durum ortaya çıkmaktadır. Özellikle, Köktürk (552-744) ve Uygur (745-840) kağanlıklarında bulunan şehirler örneğinde konuyu incelediğimizde buna tanık olmaktadır.

¹ Köktürk Kağanlığı'nın başkentlerinden olan Karakorum ve Ötüken kaynak bilimi ve lingüistik malzemelere, Suyab ise arkeolojik ve kaynak bilimi bilgilerine dayanılarak incelenmiştir. Bu konuda Japon türkologu T. Osawa'nın Köktürk kağanlarının karargâhları ve kutsal dağlar konulu makalesi örnek oluşturur (*bkz.* Takashi Osawa, “The Cult-Religious Relations between Old Turkic kingship and their Sacred Mountains in the Early periods of the Western Old Turkic Kaganate”, *Мәдени мұра. Kul'turnoye naslediyе*, №1, 2009, s. 47-55).

² David Durand-Guédy, “Introduction. Location of rule in a context of Turko-Mongol domination”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City-life / Ed. by David Durand-Guédy*. Brill's Inner Asian library, vol. 31, Leiden [etc.]: Brill 2013, s. 15.

³ Nikolay Kradin, Tatyana Skrynnikova, *Imperiya Chingiz-hana*, Vostochnaya literatura, Moskva 2006, s. 435.

⁴ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007, s. 19, 23.

⁵ Jan Bemann, “Im Zentrum der Steppenreiche”, *Archäologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18; Hans-Georg Hüttel, Ulambayar Erdenebat, *Karabalgasun und Karakorum – Zwei Spätnomadische Stadsiedlungen im Orchon-Tal*, Ulaanbaatar 2009.

⁶ Çoğu bilim adamı Hun şehirlerinden biri olan *Lung-chen*'i Orhun nehri kıyısındaki Hara-Horun'da aramıştır. Bunun yanı sıra Çin yıllıklarında *Chao-sin-chen* adını taşıyan diğer bir Hun şehrinin de Hangay sıra dağlarının güneyinde bulunduğu varsayılmaktadır. (*Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istoçnikam)*, Pred., perovod i primechanii V.S. Taskina, vyp. 1, Moskva 1968, s. 54, 148, n. 188; Yuliy Drobyshev, “Prirodopol'zovaniye i vospriyatiye prirody u hunnu”, *Vostok (Oriens)*, №1, Moskva 2005, s. 54).

⁷ Rashid-ad-din, *Sbornik letopisei*. T. I. Kniga 1. Perovod s persidskogo L.A. Hetagurova, Moskva - Leningrad 1952, s. 146; 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror*, Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan, Manchester University Press, UNESCO Publishing 1997, s. 226.

⁸ Leonid Kyzlasov, *Istoriya Yujnoi Sibiri v sredniye veka*, Vysshaya shkola, Moskva 1984, s. 72; Michael R. Drompp “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after AD 840”, *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, 1999, s. 390-403.

Şehirleri araştıran bilim adamlarının çoğunluğu, özellikle, tarihçi ve antropolog F. de Coulanges ve coğrafyacı P. Wheatleyler şehirleşmenin menşesinde dini kaynak olarak göstermiştir.⁹ Buna göre, geçmişteki kutsal başkentler çeşitli biçimlerde tüm kıtalarda ortaya çıkmıştır. Özellikle Meksika'daki Tenocitlan, İran'daki Persepolis bu türdendir. Gerçekten de kutsal başkentlerin çoğu kadim uygarlık merkezlerinde tek ve ana başkent görevini yapmışlar, bu gibi şehirlerde hükümdar makamının dinî meşruiyeti nispeten önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin, Mısır Firavunları kendi soy kütüğünü Tanrılarla ilişkilendirmişler, Çin İmparatorları kendilerini "Göğün Oğlu" olarak adlandırmışlar, İnkâ yöneticilerine de "Güneşin oğlu" denilmiştir. Çoğu devlette ilk siyasi başkent veya sıradan bir başkent olan kutsal başkentlerde siyasi yönün değişimi çoğu zaman önemli dinî reformlarla birlikte boy göstermiştir. Örneğin, Mısır'da siyasi merkezlerin değişime uğraması Kültürlerin yer değiştirmesi veya dinî reformlarla birlikte ortaya çıkmıştır.¹⁰

Orta Asya bozkır imparatorluklarının yöneticilerinin kendi karargâhını bir dağın yakınında buldurmaya çalıştığı bilinir. Bu gelenek Köktürk kağanlıklarının *Bogda-Ola*, *Altay*, *Eşekbaşı-Ola*, *Ötüken*, *Seydan-shan*, *Hei-sha* gibi dağların yakınında inşa edilmesinde de görülür. Peki, hükümdar karargâhını dağ civarında inşa ettirme geleneğinin temelinde ne gibi etkenler yatmaktadır. Bazı araştırmacılar bunu Budist kosmogonik inançlarla ilişkilendirirler.¹¹ Bizce bu gibi geleneklerin temelinde Türk topluluklarının kosmogonik bakış açıları yatmaktadır. Pek çok toplulukta olduğu gibi Eski Türklerde de âlemin yaratılması üzerindeki düşünceler kosmogonik özelliklere sahipti. Ona göre kâinat dikey boyuttaki üç kattan; yukarı (gök), orta (zemin) ve aşağı (yeraltı) âlemlerinden oluşmakta, yatay boyuta göre de yeryüzü "dört yön/köşe"den (Eski Türkçe *Tört Bulung*) oluşan düzlük olarak düşünülmekteydi. Böyle bir makrokosmosun her üç kısmını karşılıklı dikey olarak birleştiren ve dört yönün ortası – merkezî oku eski topluluklarda "dünya ağacı", "dünya dağı", "dağın tepesindeki ağaç", "ormanla veya bahçeyle kaplı dağ" ya da Eski Türkçe "Demir Kazık" gibi düşüncelerle ifade edilmiştir.¹² Ayrıca etnomerkez kuralına göre her toplum kendi çevresindeki mekânı benimserken onun merkezine elbette kendi toplumunu yerleştirmekte ve diğer tüm toplulukları civardaki kırsal kesimlere yerleştirmektedir.¹³

Eski Türk düşüncesinde "dünya sütunu", "dünya kazığı" veya "dünya ağacı"nın bulunduğu mekân hükümdarın karargâhı yani başkent sayılmıştır.¹⁴ Türk kağanları ise cihanşumul (*üniversal*) saltanatın, tüm dünyanın hükümdarı olarak bilinmiştir.¹⁵ Eski Türkler için yeryüzünün merkezi kağanların oturduğu "kutsal Ötüken-Yış" sayılmıştır.¹⁶ Ötüken, Türk ve Moğol imparatorlukları arasında dinî, mitolojik ve siyasi meşruiyet (legitimacy) olarak algılanmıştır. Kutsal Ötüken bölgesini dinî ve mitolojik yönden birer temele oturtma ülküsü tam olarak Eski Türkler tarafından ileri sürülmüş olup bu ülkü mahiyeten Yer-Su kültü idi. Ötüken'in siyasi ve kutsal merkez olarak algılanması burada kağan karargâhı ve külliyesinin inşa edilmesinde yine de etkili olmuştur.¹⁷

Ötüken Toponiminin Kökeni ve Özdeşleştirilmesi

Orta Asya'daki eski devletlerin hemen hemen tümünün yönetim merkezi olarak Ötüken-Yış'ı seçmeleri birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir.¹⁸ Ötüken sözünün etimolojisi hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır.¹⁹

⁹ Fustel de Coulanges, *La Cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*, Paris 1866; Paul Wheatley, *The Pivot of the Four Quarters: a Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*, Chicago 1971.

¹⁰ Vadim Rossman, *Stolitsy: ih mnogoobraziye, zakonomernosti razvitiya i peremeşeniya*, Moskva 2013.

¹¹ Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk Hakan şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, VI/10-11, Ankara 1972, s. 135-215; Emel Esin, "Baliğ and ordu", *Central Asiatic Journal*, № 27, Wiesbaden 1983, s. 168-208; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Model(ler)i Üzerine Bir Araştırma (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Türk Kültürü İncelemeleri dergisi*, № 12, İstanbul 2005, s. 10-11.

¹² *Mify narodov mira*, Moskva 1988, s. 341; Vladimir Voytov, *Kul'tovo-pominal'nyye sooruzeniya VI-VIII vv. Na territorii Mongolii*, Avtoferat dis. kand. istor. nauk, Moskva 1989, s. 12; Emel Esin, "Baliğ and ordu", s. 168-208; Koray Özcan, "Notes on Turkish Towns in Central Asia (Pre-Islamic period)", *Central Asiatic Journal*, № 52/2, Wiesbaden 2008, s. 190.

¹³ Nataliya Jukovskaya, *Kategorii i simvolika tradisionnoi kul'tiry mongolov*, Vostochnaya literatura, Moskva 1988, s. 154-155.

¹⁴ Lyudvig Minert, "Mongol'skoye gradostroitel'stvo v XIII-XIV vv.", *Sentral'naya Aziya i sosedniye territorii v sredniye veka (istoriya i kul'tura vostoka Azii)*", Novosibirsk 1990, s. 90.

¹⁵ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 833.

¹⁶ Sergey Klyashorniy, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 245; Andrey Kononov, "Sposoby i terminy opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov", *Tyurkologicheskiy sbornik 1974*, Moskva 1978, s. 74.

¹⁷ Aleksey Tivanenko, *Drevniye svyatilisha Vostochnoy Sibiri v epohu rannego srednevekov'ya*, Nauka, Novosibirsk 1994, s. 89-90.

¹⁸ Rashid-ad-din, *age*, s.146; Juvaini, *agm*, s. 226; Kyzlasov, *age*, s. 72; Drompp, *age*, s. 390-403; Jan Bemmann, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", *Xiongnu archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. By Ursula Brosseder, Bryan K. Miller. Bonn Contributions to Asian Archaeology. Ed. By Jan Bemmann, vol. 5, Bonn 2011, s. 441-461.

¹⁹ Ötüken Vadisi'ni incelemek için bakınız: Boris Vladimirov, "Po povodu drevne-tyurkskogo Otuken yiş", *Doklady Akademii nauk SSSR*, seriya "B", №7, Leningrad 1929, s. 133-136; Paul Pelliot, "Sur la legende d'Oguz-Khan en ecriture ouigoure", *T'oung Pao*, 27/4-5, 1930, s. 247-538; Leonid Potapov, "Novyye dannyye o drevnetyurkskom Ötükan", *Sovetskoye vostokovedeniye*, №1, Moskva 1957, s. 106-117; Şinasi Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, №3, Ankara 1972, s. 36-37; Eduard Murzayev, *Tyurkskiye geograficheskiye nazvaniya*, Moskva 1996, s. 223-224; Boris Tatarinsev, "O proishojdenii slova Otuken", *Sovetskaya tyurkologiya*, №6, Baku 1990, s. 42-48; Drompp, *age*, s. 390-403;

İlkin Orhun Yazıtları'nda görülen Ötüken'i Hangay dağlarıyla özdeşleştiren W. Thomsen Çin yıllıklarındaki *Tu-kin-shan*'ı da Ötüken'le denkleştirmiştir.²⁰

B.Yu. Vladimirtsov ve P. Pelliot, Eski Türk veya Moğol dilinden ortaya çıkan Ötüken yer adının “Yerin hükümdarı”, “Zemin'in İlahı” veya “Zemin'in İlahesi” anlamını taşıdığını ileri sürmüşlerdir.²¹ E. Lot-Falk ve R. Giro ise Ötüken'i ilahe Umay'la özdeşleştirmişlerdir.²²

Nitekim adı geçen yer adını Eski Türkçe *öt – “geçmek” fiilinden veya *ötü “eski”, “eski, bırakılmış mekân” sözcükleriyle ilişkilendirenler de olmuştur.²³ *Viş* sözcüğünün de “dağlık orman, dağ eteğindeki vadi, bereketli vadi” anlamlarını taşıdığından kimse şüphe etmemektedir.²⁴ Yazıtlarda aynı anlamdaki *Çuğay yiş*, *Kögmen yiş*, *Kadırkan yiş*, *Altün yiş*, *Sunga yiş* gibi yer adları görülür.

B.İ. Tatarintsev, *Ötüken* ve *jiş* terimlerinin birbirilerine yakın anlam taşımış olduğunu ileri sürdüğü gibi²⁵ V. Buşakov onun *Hangay-nuruu* ile anlamca yakın olduğunu, o yüzden Ötüken adının Türkçe olamayacağını vurgulamıştır. Çünkü *Hangay* terimi Moğolcada “su ve çeşmeleri bol dağlık, ormanlık yer” anlamındaki coğrafi araziye, *nuruu* ise “dağ zirvesi” anlamlarında olup **otugan* “elverişli dağ yaylası”, “iskân için yer” anlamlarını taşıdığı düşünülür.²⁶ Yukarıda *jiş* sözcüğünün tam olarak “dağ eteğindeki vadi” anlamında olduğu üzerine durulmuştur. Buna bakılırsa *otugan* ve *jiş* terimlerinin birbirine yakın anlam taşıyan sözcükler olduğu anlaşılacaktır. Y. İ. Drobişev'e göre bugünkü Moğolcada *Hangay* olarak adlandırılan dağ Uygurlarda *Ötüken*, Moğol İmparatorluğu'nda ise *Karakorum* olarak adlandırılmıştır.²⁷

Ötüken'in kökeni ve özdeşleştirilmesi konusunda daha net sonuçlara varmak için ileride sürdürülecek yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Eski Türklerin İlk Kutsal Merkezleri

Köktürk kağanlarının kendi başkentlerini ne zaman Ötüken'e taşıdıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte Köktürklerin daha Juan-Juanları yenmeleriyle²⁸ veya 563 ya da 567 yıllarında yeni merkezlerini seçtikleri düşünülmektedir.²⁹ Aşina Türkleri Juan-Juanlar egemenliği altındayken yönetim merkezinin tam olarak neresi olduğu konusunda araştırmacılar birçok görüş ileri sürmüşlerdir. 563 veya 567 yılında Mukan Kağan (553–572) merkezî yönetimi Ötüken'e taşıyarak orada kendi başkentini tesis ederken adı geçen yıllarda Köktürklerin Batı kanadından sorumlu olan İstemi Yabgu da Yılduz vadisini kendine karargâh olarak seçmiştir.³⁰ Yani Kağanlığın kurulduğu ilk yıllarda Köktürklerin tek yönetim merkezi bulunmaktaydı.

Çin yıllığı *Chou-shu*'da (629) kaydedilen iki rivayette de Köktürklerin kökeni Hunlarla ilişkilendirilmektedir. *Sui-shu*'da ise onlardan farklı üçüncü bir tarihî bilgi sunulmuş olup, araştırmacılar bu bilgiyi Çinli yazarların Köktürklerin kendi ağzından duydukları bilgileri içerdiği için gerçeğe daha yakın

Valeriy Bushakov, “Etimologiya ta lokalizatsiya davn'otyurks'kogo horonima Otyuken”, *Visnik L'vivs'kogo universitetu*, seriya filologichna, vip. 42, L'viv 2007, s. 192-196; Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1262-1270; Jaehun Jeong, “Where was 'Ötüken' in the Early Period of Uyghur Empire (744–840)?”, *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010)*, 3th–5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 249-254; Yuliy Drobyshv, “Srednevekovyi Otyuken”, *Vostok (Oriens)*, №4, Moskva 2012, s. 5-22; Andrey Mongush, “Odugen: location, etymology and linkage with the Hangai analogue”, *The New Research of Tuva*, 2018, no. 3 [online] Available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/791> (bu alana makaleye erişildiği tarih yazılmalıdır!).

²⁰ Vilhelm Thomsen, “Altürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung”, Übersetzt von Hans Heinrich Schaefer, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1924, s. 123.

²¹ Vladimirtsov, *age*, s. 138; Pelliot, *age*, s. 247-538. Moğol mitolojisine göre *Othan-galahan* “Od, ateş Hanı” ateş ve ocak kıvılcımlarını hem erkek, hem kadın görüntüsünde yansıtan İlah olup, Moğollarda ateş Tengri-Han ve Ötüken (Etügen) anadan türemiştir (Mifologicheskii slovar', T. 1 Moskva 1991, s. 419-420).

²² Sergey Klyashorniy, *Pamyamiki drevnyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg, 2006, s. 264, n. 71.

²³ *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazikov. Pratyurkskiy yazık osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka*, T. 6. Otv. red. E.R. Tenishev, A.B. Dybo, Nauka, Moskva 2006, s. 120-121.

²⁴ *Drevnyurkskiy slovar'*, Leningrad 1969, s. 268; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 976.

²⁵ Tatarinsev, *age*, s. 45.

²⁶ Bushakov, *age*, s. 193.

²⁷ Drobyshv, “Srednevekovyi Otyuken”, s. 20.

²⁸ Sergey Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, T. IX, AN SSSR, Moskva-Leningrad 1949, s. 280; Yuliy Drobyshv, *Istoriya vzaïmodeystviya cheloveka i prirody v Central'no-aziatskikh kochevykh obshestvakh rannego srednevekov'ya*, Avtoreferat kandidata istoricheskikh nauk, Moskva 2008, s. 18.

²⁹ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 2; Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 47, 50.

³⁰ Masao Mori, *Politicheskaya struktura drevnego gosudarstva kochevnikov Mongolii*, Moskva 1970, s. 2; Ekrem, *agt*, s. 2.

sayarlar.³¹ Bu rivayete göre Kağanlık kurulmadan önce Aşına Türkleri mağaralarda yaşamışlar, bu mağaralar daha sonraki dönemlerde de “boy mağarası”, “atalar mağarası” olarak yüceltilmiş, Kağanlar da her sene adı geçen mağaralara giderek kurban sunmuşlardır.³² D. Sinor’a göre bu “boy mağaraları” aslında maden ocakları olmuştur.³³ Bu görüşü Reşidüddin, Ata Melik Cuveyni, Uluğ Beğ, Hondemir, Ebulgazi Bahadır Han gibi orta çağ yazarlarının eserinde sunulan Ergenekon efsanesi de tasdik eder.³⁴

Bir grup bilim adamı Çin yıllıklarında bahsi geçen rivayet ve efsanelere dayanarak Aşına boyunun Turfan bölgesinin kuzeyi, Tanrı Dağları’nın doğusundaki Bogda-Ula dağında (bazen *Jin-shan* olarak da adlandırılır)³⁵ yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir.³⁶ Diğer bir grup araştırmacı ise Köktürklerin ilk merkezi olan Altay Dağları’nın (Çince *Jin-shan* “Altın Dağ”, Eski Türkçe *Altun yış* – “Altın vadi”) güneydoğusundaki bozkırlarda olduğunu vurgulamışlardır. Son yıllarda elde edilen arkeolojik ve lingüistik araştırmalara göre Eski Türkler Sayan – Altay bölgesine göç etmeden önce Ordos bölgesinde³⁷ yaşadıkları, yani onların sürekli olarak Sayan – Altay ve Ordos arasındaki yerlerde konup göçtükleri üzerine odaklanılmıştır.³⁸

Aşına Türkleri, Turfan’da buldukları sıralarda metal işlemeciliğiyle ünlü olduklarından dolayı Juan-Juanlar tarafından 460’lı yıllarda demir madeninin bol olduğu Altay dağlarına göç ettirilmiştir.³⁹ O yüzden çoğu bilim adamı Altay dağlarını Köktürk kağanlarının domen yurtlarından biri olarak sayarlar⁴⁰. Gerçekten de Çinli yazarlar birkaç Köktürk kağanının kendi karargâhını Altay Dağları’nda inşa ettirdiklerini yazmışlardır.⁴¹

Genelde konargöçer boylar bütün boydaşlarıyla diğer bir yere taşındıklarında kendi eski kutsal bölgesinin adını yeni edindikleri yerlere beraberinde taşımışlardır. Turfan’dan Altay’a, Altay’dan Hangay’a göçerlerken de kendilerinin eski ziyaret yerinin adı Ötüken’i yeni siyasî merkeze götürmüş olabilecekleri düşünülür. Nitekim Altay ülkesinde, bugünkü Tuva Cumhuriyeti’ndeki Biy-Hem nehrinin yukarı havzasında Ötüken adındaki dağ bulunmuştur.⁴² Kısacası, Köktürkler Moğolistan’ın kuzeyindeki “hazır” Ötüken’den, yani kutsal hududun eski sahipleri olan Hunlar, Juan-Juanlar ve Uygurlardan yararlanmış olmalıdır. Büyük ihtimalle buranın adı daha önce böyle adlandırılmamış da olabilir.⁴³

Bu konuda Çin yıllıklarında: “*Mukan Kağan (553–572) sürekli Tu-kin (Ötüken) dağında yaşardı. Kağan dağın yakınında saray ve başkenti inşa ettirdi. Karargâhının kapısına kurdun başı [tasviri] ve damgasını koydu. Karargâhın kapısı doğuya bakar, Kağan daima doğuya bakarak oturur. Bu gelenek güneşin doğudan doğmasına sığınmasından olmalı. Her sene ileri gelenleriyle birlikte ecdatlar mağarasına giderek kurbanlar sunar; 5. ayın ortalarında ise diğer kişileri toplayarak karargâhtan 500 li⁴⁴ batıda Ta-min (Tamir) nehri kıyısında Po-deng-ning-li (*buat-tang-ıang-lji), yani Çince “ülkenin hamisi olan mebut” anlamındaki kutsal dağa gider; orada ne ağaç ve ne bitki biter*”.⁴⁵

Demek ki Ötüken dağındaki karargâh yakınında Köktürk kağanlarının kutsal dağı bulunmuştur. Kutsal dağların civarında kendi karargâhını inşa etmekle Köktürk kağanları kendi hâkimiyetinin yasal olduğunu düşünerek mutlak hâkimiyetlerini (monarch) garanti altına almışlardır. Bunun yanı sıra, askerî lider olarak kutsal

³¹ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992, s. 120. Denis Sinor, “The establishment and dissolution of the Turk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 288.

³² Sinor, *age*, s. 296; Bichurin, *agm*, s. 230-231.

³³ Sinor, *age*, s. 296.

³⁴ Mirzo Ulughbek, *To’rt ulus tarihi*, Toshkent 1994, s. 57-61; Abulghozi Bahodirhon, *Shajarayi turk*, Toshkent 1993, s. 28-29; Bichurin, *agm*, s. 223-227.

³⁵ *Bogda-Ula / Bogdo-shan* – Urumçi şehriden kuzeydoğuda bulunmuştur.

³⁶ Sergey Klyashtorniy, *Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii*, Moskva 1964, s. 103-114; Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 48.

³⁷ *Ordos/Hetov/Henan* – bugünkü Çin Halk Cumhuriyetindeki İç Moğolistan Özerk bölgesi ile Nin-xia Hui-ju Özerk bölgesi topraklarındaki Xian-shan dağının doğusu, Lan-shan ile Da-jin-shan dağlarının güneyi, Huang-he nehri kıyısındaki toprakların genel adı. Üç taraftan Huang-he nehriyle sarıldığı için Çince Henan “Nehrin güney tarafı” olarak da adlandırılır.

³⁸ *Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, s. 404-405.

³⁹ Bichurin, *agm*, s. 221; Sergey Klyashtorniy, “Hunny i tyurki”, *Vostočny Turkestan v drevnosti ii rannem srednevekov’ye. Etnos, yazyk, religii*, T. II, Nauka, Moskva 1992, s. 121.

⁴⁰ Sergey Klyashtorniy, “Formy sotsial’noy zavisimosti v gosudarstvah kochevnikov Sentral’noy Azii (kones I tys. do n.e. - I tys. n.e.)”, *Rabstvo v stranah Vostoka v sredniye veka*, Nauka, Moskva 1986, s. 320-321; Vladimir Trepavlov, *Gosudarstvennyi stroy Mongol’skoy imperii XIII v.*, Moskva 1993, s. 49-50.

⁴¹ Bichurin, *agm*, s. 284; Nikolay Kyuner, *Kitayskiye izvestiya o narodah Yujnoi Sibiri, Sentral’noi Yevrazii I Dal’nego Vostoka*, Vostochnaya literatura, Moskva 1961, s. 187-188; Anatolij Malyavkin, *Tanskiye hroniki o gosudarstvah Sentral’noy Azii. Teksty ii issledovaniye*, Nauka, Novosibirsk 1989, s. 115, n. 28.

⁴² Potapov, *age*, s. 111–117; Luk Kwanten, *Imperial Nomads: a History of Central Asia, 500–1500*. Philadelphia 1979, s. 43.

⁴³ Drobyshev, “Srednevekovyi Otyuken”, s. 2, 7.

⁴⁴ Erken orta çağlardaki 500 li bugünlerin 265,5 km sine denk gelmektedir.

⁴⁵ Bichurin, *agm*, s. 230-231; Kyuner, *agm*, s. 327; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T’u-küe)*, Buch 1-2, Wiesbaden 1958, s. 23. Burası Çin kaynaklarında *Di-shen*, yani “Zemin’in İlahı” anlamında olup, Eski Türk yazıtlarındaki *Yer-Sub* – “Yer-Su İlahı”na denk gelmektedir (Takashi Ōsawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, *From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3th-5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 407-408.

dağları ele geçirmekle kağanlar onun manevi ve ruhani kudretini de elde etmişlerdir. Bu ise kağanın yalnız siyasi ve askerî lider değil, belki de manevi ve ruhani lider olduğu anlamını kazandırmıştır. Nitekim kutsal dağlar yakınındaki bozkırlarda taş heykeller, balballar, yazıtlar, damgalar ve çeşitli tasvirlerin yansıtıldığı kaya resimleri vd. yanı sıra yönetici kesime ait birçok kabrin bulunması Eski Türk topluluklarının inanç sisteminin bir parçası idi.⁴⁶

Ötüken’de Köktürk Kağanlarının Gerçek Başkent Şehirleri Bulunmuş mudur?

Doğu Köktürk Kağanlığı’nın “Devlet Ulusu” olan Orhun bölgesinde uzun yıllar zarfında protoşehir (önşehir) iskân yerleri ve şehirlerin bulunduğunu hem arkeolojik kazılar, hem yazılı kaynaklardaki bilgiler doğrular. Nitekim Uygur Kağanlığı’na ait birkaç şehir kalıntısının (Karabalgasun, Bajin-Allak, Şagonar gibi) Köktürk Kağanlığı döneminde de mevcut bulunduğu üzerine görüşler vardır.⁴⁷ Sayan – Altay ve Hangay gibi dağlık bölgelerde Köktürk Kağanlığı döneminde hayvancılık ve metalürji (maden işçiliği) genişçe yayılmıştı.⁴⁸ Bunun yanı sıra doğa şartlarının elverişsiz olmasına rağmen Moğolistan topraklarında Hunlardan başlayarak yerli ahalinin çiftçilikle de uğraştığı bilinmektedir.⁴⁹ Buna Doğu Köktürk Kağanlığı’nda ahalinin başlıca iskân yerlerinin sınır bölgelerindeki ticaret merkezleri, askerî korganlar, nehir kıyısındaki çiftçilik meskenleri ve hükümdarların başkent karargâhları dâhil edilmelidir.⁵⁰

Örneğin, sadece Alman – Moğol ortak ekibinin Orhun bölgesinde sürdürdükleri arkeolojik kazıların sonucunda bölgede birçok önşehir ve şehirlerin bulunduğu dair yeni ve net bilgiler sunulmuştur.⁵¹ Buradaki birçok şehir kalıntısında uzak maziye sahip dikey tarih yattığı pek muhtemeldir, daha doğrusu bu dönemdeki ahalinin yaşamına uygun olan topraklar kendi önemini daha sonraki dönemlerde de korumuştur. Ancak insanların yaşadıkları toprakların sürekliliği veya onlardan “geri yararlanım” delili her zaman için de geçerli değildir ve bu durumda epey çelişki bulunmaktadır.⁵²

Yeri gelmişken, “Ötüken dağı çevresindeki bozkırda Türk kağanlarının kutsal merkezi bulunurken orada çevresi duvarla çevrili herhangi bir şehir veya korgan var mıydı?” şeklinde bir soru yöneltilebilir. Bu konuda Çin yıllıklarında; “*Mukan Kağan (553–572) sürekli Tu-kin (Ötüken) dağında yaşardı. Kağan dağın yakınında saray ve başkenti inşa ettirdi. Karargâhının kapısına kurdun başı [tasviri] ve damgasını koydu. Karargâhın kapısı doğuya bakar, Kağan daima doğuya bakarak oturur*”⁵³ şeklindeki kayda göre bir şehrin var olduğunu söylemek gerekir.

Nitekim “Sui-shu”da görüldüğü üzere çölün kuzeyinde kendi kabilesiyle ayrı bir yönetime sahip olan Tuli Kağan (Çin. *Ch’i-min, Jan-gan*; öl. 608–609), Tulan Kağan (Çin. *Tu-lan, Yün-yüi-lüi*; 588–600) ile anlaşamayınca Sui hanedanından yardım almak için Çinli melikeyle evlenir ve “*güneydeki eski Tu-kin korganına (yani, çölün güneyine, Ordos’un kuzeyine) taşınır*”.⁵⁴ Eğer *Tu-kin*, Ötüken yer adının Çince yazımıysa, Ötüken korganı yukarıda adı geçen Mukan Kağan’ın inşa ettiği saray ve başkent olmalıdır. Korganın dağın adıyla adlandırılması onun tam olarak Ötüken’de yerleştiğini gösterir. Çoğu zaman bölgedeki şehirlerin yakınındaki dağ veya nehir adıyla adlandırıldığı görülür. Örneğin Cengiz Han’ın oğlu Ögedey’in kurdurduğu şehir Karakurum dağı adıyla “Karakurum şehri” olarak anılmıştır.⁵⁵

T. Osawa’ya göre, Köktürk kağanlarının kendi siyasi merkezini dağda değil, bozkırda kurdukları, *Otiukan yer* sadece *Otiukan yiş* “Ormanlı dağ”, yani Hangay dağını anlatmakla kalmayıp belki de kağanlar ordusunun bulunduğu Hangay sıradağlarındaki bozkırı da anlatmış olmalıdır. Çünkü Kağan karargâhının bulunduğu meskenin ve kervanlarının konup geçtiği yer olan bozkırda veya ovada olması gerekirdi.⁵⁶

⁴⁶ Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 55.

⁴⁷ Pis’mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, *Sbornik trudov Orhonskoy ekspeditsii*, vyp. 1, Sankt-Peterburg 1892, s. 13-23; Dmitriy Tihonov, “Uigurskiy kaganat”, *Materialy po istorii i kul’turye uigurskogo naroda*, Alma-ata 1978, s. 52-53; Yuliy Hudyakov, “Drevniye i srednevekovyye fortifikatsionnyye soorujeniniya v Yujnoy Sibiri i Sentral’noy Azii”, *Voyennoye delo i srednevekovaya arheologiya Sentral’noy Azii*, Kemerovo 1995, s. 64.

⁴⁸ Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri*, s. 495-496; Kyzlasov, *age*, s. 11; Nikolay Zinyakov, *Chernaya metallurgiya i kuznechnoye remeslo altayskiy plemen VI-X vv.*, Avtoreferat diss... kand. ist. nauk, Kemerova 1983, s. 6.

⁴⁹ Bichurin, *agm*, s. 269.

⁵⁰ Munire Hatamova, *Türk hoqonligi shaharlari (VI – VIII asrlar)*, Tarih fan. ...falsafa doktori (PhD) disser. avtoreferati, O’zR FA SHI, Toshkent 2018, s. 25-26.

⁵¹ Jan Bemann, “Im Zentrum der Steppenreiche”, *Archaeologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18.

⁵² Daniel Waugh, “Nomads and Settlement: New Perspectives in the Archaeology of Mongolia”, *The Silk Road*, vol. 8, 2010, s. 112.

⁵³ Bichurin, *agm*, s. 230-231; Kyuner, *agm*, s. 327; Liu Mau-tsai, *age*, s. 23. Burası Çin kaynaklarında *Di-shen*, yani “Zemin’in İlahı” anlamında olup, Eski Türk yazıtlarındaki *Yer-Sub* – “Yer-Su İlahı”na denk gelmektedir (Osawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, s. 407-408).

⁵⁴ Bichurin, *agm*, s. 241.

⁵⁵ Rashid-ad-din, *age*, s. 136, 146.

⁵⁶ Osawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, s. 407-408.

Gerçekten de Köktürk kağanlarının başkentleri dağ tepesinde değil, belki de eteğindeki düz ova veya bozkırlarda bulunuyordu. Bunu Çuğay-yiş (Çin. *Yin-shan*) dağı eteğindeki Karakum (Çin. *Hei-sha*) ovasındaki Karakum şehri (Çin. *Hei-sha-cheng*)nden de öğrenebiliriz.⁵⁷ Aslında başkent için herhangi bir yer seçilirken onun bir yandan dağ, nehir gibi doğal unsur ile çevrelenmiş olmasına bozkır yöneticileri de değer vermişlerdir.⁵⁸ “Tang-Shu”da sözü edilen Köktürk kağanlarının Ordası (Çince *ya-so* veya *ya-chang*) Çin kaynaklarındaki haritalarda 47° enlemde, 103° boylamda, Orhun nehrinin kıyısında gösterilmesi ilgi çekicidir.⁵⁹ *Va-chang* terimindeki *ya* – “otağ (çadır)”ı kastettiği gibi, *chang* ismi de “yüksek ve muhkem duvarlarla çevrilmiş şehir” anlamındadır.⁶⁰ Demek ki Çince metinlerdeki Kağan’ın otağı bulunan yeri, yani *ya-chang*ı tercümanlar *Ordu-kent*⁶¹ olarak doğru çevirmişlerdir.⁶² Köktürklere sonra onların mirasçısı olarak ortaya çıkan Uygurların da başkentlerini tam olarak burada inşa etmeleri ve onu “Ordu-Balık” diye adlandırmaları bunu tasdik eder.

Adı geçen Çin yıllığında; “682 yılında İl Kağan’ın neslinden olan Ku-tu-lu (Kutluğ) önderliğinde yine isyanlar başlar. Onlar *Szun-sa-shan* dağına yerleşerek orada *Hei-sha-cheng* şehirciğini inşa ederler. Onların sayısı 5000 kişiye ulaşınca Ku-tu-lu kendisini Kağan olarak duyurur”⁶³ şeklinde kayıt söz konusudur. Böylece İleriş Kağan (682–691) adıyla tahta oturan Kutluğ kendisine ataları İl Kağan’ın “Güney karargâhı” yerinde⁶⁴ Tang ordularından savunmak amacıyla birer karargâh şehir inşa ettirmiştir. Bu şehrin yerinin Gobi çölünden güneyde, Yishan sıradağlarının kuzeyinde, bugünkü Kuku-Hoto (Çin. *Gui-hua-cheng*) şehri yakınında olduğu düşünülür. Ancak Uygurlar üzerinde galip geldikten sonra İleriş Kağan kendi karargâhını Gobi çölünün kuzeyindeki Ötüken’e taşımıştır. Önceki “Güney karargâhı”nda ise onun kardeşi Kapgan Böğü-Çor (Çin. *Mo-ch’o*; 691–716) bulunarak yönetimi sürdürmüştür.⁶⁵

Böylece İl Kağan döneminden başlayarak (büyük ihtimalle ondan da önce) “Güney karargâh” görevini yapan Karakum-balık daha sonraki yıllarda da kağanlar için karargâh şehir görevini yapmıştır. Daha sonradan 9.-12. yüzyıllara gelince de bu şehre Tangutlar yerleşir ve burası “Tangutların Hara-Hoto’su” olarak adlandırılmaya başlar.⁶⁶

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Mukan Kağan, Ötüken dağında veya onun yakın civarında kendine başkent inşa ettirmiştir. Daha sonra ise bu şehre Ch’i-min Kağan taşınmıştır. Nitekim Ch’i-min Kağan, Sui imparatoruna “Çinliler gibi giyinmeyi, Çin geleneklerini kabul etmeyi, hatta kendi topraklarında Çin vatandaşlığını uygulamayı” önermiştir.⁶⁷ Aslında onun böyle bir tutum sergilemesine Çinli melike İ-chen’in etkisi veya taht çekişmeleriyle bağlantılı telaşlı siyasi durumun sebep olduğu düşünülür. 599 yılında Tang imparatoru onun şerefine Sho-cheng’de *Da-li-cheng*⁶⁸ şehrini inşa ettirmiştir.⁶⁹ E. Esin Çin yıllıklarına dayanarak Ch’i-min Kağan döneminde Huang-he (Sarı nehir) kıyısında pek çok şehir, iskân yeri ve korganlar inşa ettirildiğini ileri sürmüştür.⁷⁰ Öyleyse Ch’i-min Kağan, Çinli melike ile birlikte Ötüken’deki gerçek bir şehirde yaşamış olmalıdır. Daha sonra Köktürklere zayıflamasından yararlanan Uygurlar bu şehri elde etmişlerdir. Ancak İleriş Kağan onu Uygurlardan geri almayı başarmış ve kendisine başkent yapmıştır.

Ancak adı geçen Çin yıllığında yukarıda vardığımız sonuçları reddedecek bilgiler bulunmaktadır. Bilge Kağan kendi ordusunu duvarla çevirerek Buddha ve Tao-szi’ye adanarak tapınak inşa ettirmek istediğinde Başbakan Tunyukuk onu bu görüşten caydırmıştır: “Biz Çinlilerin yüzde biri kadar bile değiliz. Şehir kurarak orada yaşarsak düşman bizi mahveder. Eğer önceki yaşam tarzımız gibi ot ve suları takip ederek göçebe yaşarsak güçlü olduğumuzda ilerleriz, zayıf düştüğümüz zaman da geri çekiliriz. Üstelik Buda dini insanı cesur olmanın yerine açık gönüllü ve zayıf yapar.”⁷¹

⁵⁷ Hildiko Czeglédy, “Çoğay-quzi, Qara-qum, Kök-öng”, *AOH*, №15, Budapest 1962, s. 57.

⁵⁸ *Materialy po istorii syunnu*, s. 145-146.

⁵⁹ *Eski T’ang tarihi (Chiu T’ang-shu) 194 a: “Türkler” bölümü (Açıklamalı Metin neşri)*, çev. İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara 2006, s. 296.

⁶⁰ Çin dili kurallarına göre, *chang* işareti hep sürerlilik arz eden şehir adından sonra yazılmış ve bu işaret böyle bir vasfa sahip olmayan şehirler için kullanılmamıştır (Ablat Hojayev, “Qadimgi Parkona (Yuan-cheng) shahri to’g’risida hitoy manbalari”, “*Farg’ona vodiysi tarihi yangi tadqiqotlarda*” mavzusidagi ikkinchi Respublika ilmiy anjumani, Farg’ona 2012, s. 24-31).

⁶¹ Daha doğrusu Ordu-balık şeklindedir.

⁶² *Eski T’ang Tarihi*, s. 296.

⁶³ Bichurin, *agm*, s. 266.

⁶⁴ Burası İl Kağan’ın güney toprakları olup, onda kağanın “Güney karargâhı” bulunmaktaydı (bkz. Czeglédy, *age*, s. 65-66; Klyashtorniy, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti*, s. 519).

⁶⁵ *Arheologiya SSSR: Stepi Yevrazii v epohu srednevekov’ya*, Moskva 1981, s. 29.

⁶⁶ Karjaubay Sartkojauly, “Orda-balyk – stolitsa Tyurkskogo kaganata”, *Yeurazyashlydyq ideyasy konteksindegi Qazaqstan turkitanuy: meseleleri men bolashag’y halyqaralyq g’ylymi-teoriyalıq konferensiyasynyn g’ylymi-teoriyalıq maqalalar jinag’y*, Astana 2009, s. 116.

⁶⁷ Bichurin, *agm*, s. 244.

⁶⁸ *Da-li* veya *Da-li-cheng* şehirciği *Gui-hua-cheng*’den batıda, *Yui-lin-fu*’dan 47 li uzakta bulunmaktaydı (bkz. Bichurin, *agm*, T. 3, s. 24).

⁶⁹ Bichurin, *agm*, s. 242.

⁷⁰ Esin, “Baliq and Ordu”, s. 188.

⁷¹ Bichurin, *agm*, s. 274; Liu Mau-tsai, *age*, s. 462.

Zamanında Sovyet bilim adamları Karabalgasun'un birkaç defa inşa edildiği, bu şehrin sadece bir dönemin ürünü olmadığı görüşüne değer vermişlerdir.⁷² Araştırmacılar bu şehrin Bilge Kağan'ın emriyle inşa edildiği ve burada onun 731 yılında Tang İmparatorluğu'nun bakanlarından birini kabul ettiği, Çin yıllıklarına dayanarak burasının Köktürk Kağanlığı'nın başkenti olduğu sonucuna varmışlardır.⁷³ Geçen yüzyılda Karabalgasun şehir kalıntısındaki arkeolojik kazılar döneminde Sui ve Tang hanedanı dönemine ait seramik kaplar ve çatı tuğlaları bulunmuştur. Bu buluntular daha Sui döneminde (582–618) Ordu-Balık'ın bulunduğunu göstermektedir. Uygur kağanı Bilge Kül (Moyen Çor/ Bayan Çor; 747-759) ise 751 yılında kendi karargâhını Köktürk kağanlarının başkenti üzerinde inşa etmiştir.⁷⁴

Orhun nehrinin güneybatı kıyısında bulunan Karabalgasun şehir kalıntısının geneli 55 km² olup, şehrin güney sınırı 20 km'ye kadar uzanan düzlüğe ve oradan Ondor-ovoot dağına ulaşmaktadır. Düzlükten batıda Hotont-somon yerleşmekte olup, ondan 60 km biraz daha batıda Tsagaan-sum pınarı bulunmaktadır. Pınarın güneyinde arkeologlar Tsagaan-sum kadim şehir kalıntısını bulmuşlardır. Bu şehir kalıntısında Uygur Kağanlığı döneminde Kök-Ordu diye adlandırılan kutsal merkezi bulunmuş olup, radyokarbon analizi buranın 595 ve 665 yılları arasında inşa edildiğini göstermiştir.⁷⁵ Ancak bu konuda daha farklı görüşlerin bulunduğu da bilinmektedir.

Kazakistanlı bilim adamları Moğolistan'da "Orhun" bilimsel saha çalışmaları esnasında Karabalgasun'un daha 7. yüzyılın başlarında mevcut bulunduğunu tespit etmişlerdir. Arkeologlar Ordu-Balık'tan biraz kuzeyde, Köl Tigin yazıtından 20 km uzaklıkta bulunan Çilen-Balık şehrini⁷⁶ incelemişlerdir. Orhun'un kaynağının ve ırmaklarının oluşturduğu adada bulunan bu şehir kalıntısının planı, ölçüsü, korunmuşluk derecesi Karabalgasun şehir kalıntısı⁷⁷ ile çok benzerlik gösterir.

Yapılan stratigrafik incelemeler onun Köktürklerin dönemine ait bir mesken olduğunu kanıtlamıştır. K. Sartkocaulı, Tsagaan-sum kalıntısının Ötüken şehri olduğunu ileri sürmüştür. Ondoor-ovoot'tan başlayan Cirimt adlı çok büyük olmayan nehir Tsagaan-sum'un yanından geçerek, güney tarafı Karabalgasun (Ordu-Balık)'a kadar akar ve Orhun Nehri'ne dökülür. Ordu-Balık ve Tsagaan-sum'un arası 65 km'dir⁷⁸. Ancak bu arkeolojik saha çalışması raporu⁷⁹ hala yayınlanmadığı için bu sonuç bugünlerde ilim âleminde geniş taraftar bulamamıştır.

SONUÇ

Kısacası, Köktürk kağanları kendi karargâhını kendisinden daha önce hüküm sürmüş Hun, Wusun, Juan-Juan gibi devletlerin yönetim merkezleri ile aynı yerde tesis etmişler ve böylece kendilerinin bozkırdaki siyasi meşruiyetini temellendirmeye çalışmışlardır. Karabalgasun, Çilen-Balık ve Tsagaan-sum'da sürdürülecek arkeolojik kazılardaki bilgiler yazılı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılarak incelenirse, Mukan Kağan döneminde inşa edilen başkent şehir – Ötüken ve Bilge Kağan'ın inşa ettirdiği Ordu-Balık şehrinin yeri ve görüntüsü hakkında bilgilere sahip olmak mümkündür. Ne olursa olsun Ötüken ve Orhun Nehri kıyısında Köktürk kağanlarına ait yazıtlar, şehir kalıntıları ve diğer yadigarların bulunması buraların siyasi ve kutsal merkez olarak ayrı bir öneme sahip olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- Abulghozi, Bahodirhon, *Shajarayi turk*, Toshkent 1993.
Arheologiya SSSR: Stepi Yevrazii v epohu srednevekov'ya, Moskva 1981.
AYDIN, Erhan, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1262-1270.
BABAYAR, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007.
BEMMANN, Jan, "Im Zentrum der Steppenreiche", *Archäologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18.
BEMMANN, Jan, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", *Xiongnu archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* / Ed. By Ursula Brosseder, Bryan K. Miller. Bonn Contributions to Asian Archaeology / Ed. By Jan Bemann, Vol. 5, Bonn 2011, s. 441-461.
BUSHAKOV, Valeriy, "Etimologiya ta lokalizatsiya davn'otyurks'kogo horonima Otyuken", *Visnik L'vivs'kogo universitetu*, seriya filologichna, vip. 42, L'viv 2007, s. 192-196.

⁷² Pis'mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, s. 13-23.

⁷³ Sartkojauly, *age*, s. 116-121; Zaynolla Samashev, "Ordabalyq jauharlary", *Medeni mura*, №1, 2008, s. 51-55.

⁷⁴ Sartkojauly, *age*, s. 117.

⁷⁵ Judith Kolbas, "Khukh Ordung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Ser. 3, 15/3, Cambridge University Press 2005, s. 307.

⁷⁶ Moğolistan'ın Arhangay aymağındaki Ogiy Nurr gölünden 2,5 km uzaklıktaki Çilen adındaki yerde bulunmaktadır.

⁷⁷ Sergey Kiselev, "Drevniye goroda Mongolii", *Sovetskaya arheologiya*, №2, Moskva 1957, s. 94; Tihonov, *age*, s. 52-53.

⁷⁸ Sartkojauly, *age*, s. 118.

⁷⁹ Bemann, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", s. 451, n. 20.

- BICHURIN, Nikolay, *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevniye vremena*. T. I. Nauka, Moskva – Leningrad, 1950.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon, Oxford, 1972.
- COULANGES, de Fustel, *La Cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*, Paris 1866.
- CZEGLEDY, Hildiko, “Çoçay-quzi, Qara-qum, Kök-öng”, *AOH*, №15, Budapest 1962, s. 55-69.
- Drevnetyurkskiy slovar'*, Nauka, Leningrad 1969.
- DROBYSHEV, Yuliy. “Prirodopol'zovaniye i vospriyatiye prirody u hunnu”, *Vostok (Oriens)*, №1, Moskva 2005, s. 44-55.
- DROBYSHEV, Yuliy, *Istoriya vzaimodeystviya cheloveka i prirody v Sentral'no-aziatskih kochevyh obshestvah rannego srednevekov'ya*, Avtoreferat kandidata istoricheskikh nauk, Moskva 2008.
- DROBYSHEV, Yuliy, “Srednevekovyi Otyuken”, *Vostok (Oriens)*, №4, Moskva 2012, s. 5-22.
- DROMPP, Michael, “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after AD 840”, *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, 1999, s. 390-403.
- DURAND-GUÉDY, David, “Introduction. Location of rule in a context of Turko-Mongol domination”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City-life*, Ed. by David Durand-Guédy. Brill's Inner Asian library, vol. 31, Leiden [etc.]: Brill 2013, s.1-20.
- EKREM, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- ESİN, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi*, VI/10-11, Ankara 1972, s. 135-215.
- ESİN, Emel, “Baliq and ordu”, *Central Asiatic Journal*, № 27, Wiesbaden 1983, s. 168-208.
- Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194 a: “Türkler” bölümü: (Açıklamalı Metin Neşri)*, çev. İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara 2006.
- GOLDEN, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992.
- HATAMOVA, Munira, *Türk hoqonligi shaharlari (VI – VIII asrlar)*, Tarih fan. ...falsafa doktori (PhD) disser. avtoreferati, O'zR FA ShI, Toshkent 2018.
- HOJAYEV, Ablet, “Qadimgi Parkona (Yuan-cheng) shahri to'g'risida hitoy manbalari”, “*Farg'ona vodiysi tarihi yangi tadqiqotlarda*” mavzusidagi ikkinchi Respublika ilmiy anjumani, Farg'ona 2012, s. 24-31.
- HUDYAKOV, Yuliy, “Drevniye i srednevekovyye fortifikatsionnyye soorujeniniya v Yujnoy Sibiri i Sentral'noy Azii”, *Voyennoye delo i srednevekovaya arheologiya Sentral'noy Azii*, Kemerovo 1995, s. 62-73.
- Hüttel, Hans-Georg, Erdenebat, Ulambayar, *Karabalgasun und Karakorum – Zwei Spätnomadische Stadsiedlungen im Orchon-Tal*, Ulaanbaatar 2009.
- JEONG, Jaehun, “Where was 'Ötüken' in the Early Period of Uyghur Empire (744–840)?”, *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010)*, 3th–5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 249-254.
- JUKOVSKAYA, Nataliya, *Kategorii i simvolika tradisionnoi kul'tiry mongolov*, Vostochnaya literatura, Moskva 1988.
- KISELEV, Sergey, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, T. IX, Moskva-Leningrad 1949.
- KISELEV, Sergey, “Drevniye goroda Mongolii”, *Sovetskaya arheologiya*, № 2, Moskva 1957, s. 91-101.
- KLYASHTORNIY, Sergey, *Drevnetyukskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii*, Moskva 1964.
- KLYASHTORNIY, Sergey, “Formy sotsial'noy zavisimosti v gosudarstvah kochevnikov Sentral'noy Azii (kones I tys. do n.e. - I tys. n.e.)”, *Rabstvo v stranah Vostoka v sredniye veka*, Nauka, Moskva 1986, s. 312-339.
- KLYASHTORNIY, Sergey, “Hunny i tyurki”, *Vostochnyi Turkestan v drevnosti ii rannem srednevekov'ye. Etnos, yazyk, religii*, T. II, Nauka, Moskva 1992, s. 116-157.
- Klyashtorniy, Sergey, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 833.
- KOLBAS, Judith, “Khukh Ordnung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Ser. 3, 15/3, Cambridge University Press 2005, s. 303-327.
- KONONOV, Andrey, “Sposoby i terminy opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov”, *Tyurkologicheskiy sbornik 1974*, Nauka, Moskva 1978, s. 72-89.
- KRADIN, Nikolay, SKRYNNIKOVA, Tatyana, *Imperiya Chingiz-hana*, Vostochnaya literatura, Moskva 2006.
- KWANTEN, Luk, *Imperial Nomads: a History of Central Asia, 500–1500*. Philadelphia 1979.
- Kyuner, Nikolay, *Kitayskiye izvestiya o narodah Yujnoi Sibiri, Sentral'noi Yevrazii I Dal'nego Vostoka*, Vostochnaya literatura, Moskva 1961.
- KYZLASOV, Leonid, *Istoriya Yujnoi Sibiri v sredniye veka*, Moskva 1984.

- Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T'u-küe)*, Buch 1-2 ("Göttinger Asiatische Forschungen", Bd, 10), Wiesbaden 1958.
- MALYAVKIN, Anatoliy, *Istoricheskaya geografiya Sentral'noy Asii (Materialy i issledovaniya)*, Nauka, Novosibirsk 1981.
- Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam)*, Pred., perevod i primechanii V.S. Taskina, vyp. 1, Moskva 1968.
- Mifologicheskiy slovar'*, T. 1, Moskva 1991.
- Mify narodov mira*, Moskva 1988.
- MINERT, Lyudvig, "Mongol'skoye gradostroitel'stvo v XIII-XIV vv.", *Sentral'naya Aziya i sosedniye territorii v sredniye veka (istoriya i kul'tura vostoka Azii)*, Novosibirsk 1990, s. 89-106.
- Mirzo Ulughbek, *To'rt ulus tarihi*, Toshkent 1994.
- MONGUSH, Andrey, "Odugen: location, etymology and linkage with the Hangai analogue", *The New Research of Tuva*, 2018, no. 3 [on-line] Available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/791> (accessed: ...). DOI: 10.25178/nit.2018.3.7.
- MORI, Masao, *Politicheskaya struktura drevnego gosudarstva kochevnikov Mongolii*, Moskva 1970.
- MURZAYEV, Eduard, *Tyurkskiye geograficheskiye nazvaniya*, Moskva 1996.
- TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Gocebe (=Otuken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, №3, Ankara 1972, s. 36-37.
- The History of the World Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini*. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester University Press, UNESCO Publishing 1997.
- OSAWA, Takashi, "The Cult-Religious Relations between Old Turkic kingship and their Sacred Mountains in the Early periods of the Western Old Turkic Kaganate", *Medeni mura*, №1, Astana 2009, s. 47-55.
- OSAWA, Takashi, "The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks", *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3th-5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 407-408.
- ÖZCAN, Koray, "Orta Asya Türk Kent Model(ler)i Üzerine Bir Araştırma (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 12, İstanbul 2005, s. 10-11.
- ÖZCAN, Koray, "Notes on Turkish Towns in Central Asia (Pre-Islamic period)", *Central Asiatic Journal*, № 52/2, Wiesbaden 2008, s. 186-196.
- PELLIOT, Paul, "Sur la legende d'Oguz-Khan en ecriture ouigoure", *T'oung Pao*, 27/4-5, Brill, 1930, s. 247-538.
- Pis'mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, *Sbornik trudov Orhonskoy ekspeditsii*, vyp. 1, Sankt-Peterburg 1892, s. 13-23.
- POTAPOV, Leonid, "Novyye dannyye o drevnetyurkskom Ötükän", *Sovetskoye vostokovedeniye*, №1, Moskva 1957, s. 106-117.
- RASHID-AD-DIN, Fazlullah, *Sbornik letopisei*. T. I. Kniga 1. Perevod s persidskogo L.A. Hetagurova, Moskva – Leningrad 1952.
- ROSSMAN, Vadim, *Stolitsy: ih mnogoobraziye, zakonmernosti razvitiya i peremesheniya*, Moskva 2013.
- SAMASHEV, Zaynolla, "Ordabalyq jauharlarlary", *Medeni mura*, №1, Astana 2008, s. 51-55.
- SARTKOJAULY, Karjaubai, "Orda-balyk – stolitsa Tyurkskogo kaganata", *Yeuraziyashlydyq ideyasy konteksindegi Qazaqstan turkitanuy: meseleleri men bolashag'y halyqaralyq g'ylymi-teoriyalyq konferensiyasynyn g'ylymi-teoriyalyq maqalalar jinag'y*, Astana 2009, s. 116-121.
- SINOR, Denis, "The establishment and dissolution of the Turk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 285-316.
- Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Pratyurkskiy yazyk osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka, T. 6. Otv. red. E.R. Tenishev, A.B. Dybo, Nauka, Moskva 2006.
- TATARINSEV, Boris, "O proishojdenii slova Otuken", *Sovetskaya tyurkologiya*, №6, Baku 1990, s. 42-48.
- TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 3, Ankara 1972, s. 36-37.
- THOMSEN, Vilhelm, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", Übersetzt von Hans Heinrich Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1924, s. 121-175.
- TIHONOV, Dmitriy, "Uigurskiy kaganat", *Materialy po istorii i kul'turye uigurskogo naroda*, Alma-ata 1978.
- TIVANENKO, Aleksey, *Drevniye svyatilisha Vostochnoy Sibiri v epohu rannego srednevekov'ya*, Nauka, Novosibirsk 1994.
- TREPAVLOV, Vadim, *Gosudarstvenniy stroy Mongols'skiy imperii XIII v.*, Moskva 1993.
- VLADIMIRSTOV, Boris, "Po povodu drevne-tyurkskogo Otuken yiš", *Doklady Akademii nauk SSSR*, seriya "B", №7, Leningrad 1929, s. 133-136.

VOYTOV, Vladimir, *Kul'tovo-pominal'nyye soorujeniya VI–VIII vv. Na territorii Mongolii*, Avtoreferat dis. kand. istor. nauk, Moskva 1989.

WAUGH, Daniel, “Nomads and Settlement: New Perspectives in the Archaeology of Mongolia”, *The Silk Road*, vol. 8, 2010, s. 97-124.

WHEATLEY, Paul, *The Pivot of the Four Quarters: a Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*. Chicago 1971.

ZINYAKOV, Nikolay, *Chernaya metallurgiya i kuznechnoye remeslo altayskih plemen VI–X vv.*, Avtoreferat diss... kand. ist. nauk, Kemerova 1983.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 333-338.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.03.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
HARZEMŞAHLAR TARİHİ ÜZERİNE YENİ BİR METİN
MEHMET AKİF ERDOĞRU*

ÖZET

Şeyh Muhammed b. Yar Muhammed isimli Buharalı bir Nakşi şeyhi tarafından yazılmış *Tarih-i Selatin-i Tatar Han* isimli Arapça bir el yazması eserde Harzemşahlar tarihi üzerine küçük bir bölüm bulunmaktadır. Nakşi şeyhinin bu eseri ne zaman yazdığı bilinmiyor, ancak metinde geçen kimi ifadelerde metnin on yedinci yüzyıl başlarında istinsah edildiği anlaşılıyor. Müstensihinin ismi de belli değildir. Bugün elimizde tek nüsha olmak üzere müstensih kopyası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserin müellifi, Dünya İslam tarihini yazmayı denemiş, Mısır, Arabistan, Endülüs, Hindistan ve Türkistan gibi yerlerdeki İslam hanedanlarının kısa tarihini yazmıştır. Özellikle bu eser Hindistan İslam tarihi açısından değer taşır. Kronoloji, Babürlü sultanı Ekber dönemine kadar getirilmiştir. Kültür Bakanlığı'nın Yazma Eserler Kataloğunda kayıtlı bulunan eser her nasılsa ise şimdiye kadar tarihçilerin dikkatini çekmemiştir. Harzemşahlar tarihi açısından ele alındığında, bu metnin modern araştırmalarda zikredilmediği görülmektedir. Doğal olarak geç tarihli ve ikinci el bir kaynak olarak görüldüğünden mi yoksa bilinmediğinden mi zikredilmediği anlaşılamamaktadır. Biz bu yazımızda Harzemşahlar tarihi ile ilgili kısmı Arapçadan Türkçeye çevirerek yayımlıyoruz. Görüldüğü kadarıyla Harzemşahlar dönemi İslam tarihi açısından parlak bir dönem olarak gösterilmektedir. Bu dönemde çok sayıda İslamî kitap yazılmış ve İslam âlimleri sultanlar tarafından desteklenmiştir. Tarih metodolojisi açısından ikinci el olan bu metin de son sultan olarak Celaleddin Mengüburni b. Sultan Kutbüddin zikredilmektedir.

Anahtar kelimeler: Harzemşahlar, Harezm, Orta Asya, Buhara, Nakşi, Maveraünnehir,

A NEW TEXT ON THE HISTORY OF HARZEMSHAHS

ABSTRACT

We have an Arabic text on the history of Harzemshahs of Mawaraunnahr from 11th to 13 centuries. The author is Sheyh Muhammed b. Yar Muhammed b. Muhammed who was a Nakshibandiyye sheyh that was active in Bokhara at the end of the sixteenth century. The title of the text is as follows: *Tarih-i Selatin-i Tatar Han* (The History of Tartar Sultans). The text was probably prepared by him in Bokhara for Muslim students of Bokhara madrasas. He wrote a concise Islamic history of the world for their Muslim students. Now a chapter copied from it has been protected at the Library of Manuscripts of Konya in Turkey as the History of the Sultans of Tartar Khan. He briefly gives information about the sultans of Harizmshahs. As a second hand source, he also points the biographies of Muslim scholars, theologians, sufis and authors of that time such as Abu Said Marwazi, Sheyh Nacmaddin Daya, Sheyh Sayfaddin Baharzi, Imam Fahrürradı, Sheyh Burhanaddin Hawarizmi, Sheyh Feridüddin Attar and Sheyh Necmaddin Kubra. All of them were Sunni Muslims. In this paper, I translated the Arabic passages on Hawarizmshahiyye have been translated in Turkish. Although the passage is small, I think it is important and precious from the history of Hawarizmshahiyye point of view.

Key Words: Harzemshahs, Harzem, Central Asia, Bokhara, Naqshi, Mawaraunnahr.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: aerdogru@gmail.com.

Harzemşahiyyenin¹ Zikri²

İlki Nuş Tegin³ Garca⁴'dır. Sultan Melik Şah'ın⁵ memleketlerini intizam eden Bilge Tegin'in⁶ kölesidir. Bilge Tegin'in ölümünden sonra, o, *taştdâr*⁷ olarak, Sultan'a hizmet etmeye başladı. Sultan'ın *taş* hizmetine başladı. *Taşthâne* ismiyle Harizm malına göz dikti. Yine, *camehâne* olarak da Huzistan malına göz dikti. Buralar ona verildi. Bu beldeleri ele geçirdi. Nuş Tegin, Sultan Sancar'ın⁸ asrında, 491 yılında⁹ öldü. Sultan Sancar, onun oğlu Kutbüddin Muhammed'e¹⁰, Harzem'in idaresini ita etti ve ona Harzemşah diye bir lakap taktı. Bunun saltanatı bu tabaka ile bu tarihten itibaren başladı. İlki Kutbüddin b. Nuş Tegin Garca olup 521 yılında¹¹ vefat etti. Yerine Alaüddin Tekiş¹² b. İl Arslan¹³ 568 yılı Rebiyülahirin on ikinci gününde¹⁴ oturdu. Askerini Irak'a gönderdi. Selçukluları bastırdı. Hemedan'a kadar olan yerleri zapt etti. 596 yılı Ramazanının onuncu günü¹⁵ Harzemşah ile Nişabur arasında vefat etti. 562 senesinde¹⁶ *Muhaddis ve Ensâb*¹⁷ ve *Tarih-i Bağdad ve Merv*¹⁸ ve *Sem'an Tabakuhi min Temimî* kitaplarının yazarı Ebu Said Abdülkerim b. Ebu Bekir Es-Sem'anî El-Mervezî¹⁹ vefat etti. Bu tabaka tamam oldu. *Makamâtü'l-Hamidî* ve diğer kitapların yazarı Kadı Hamidüddin,²⁰ 559 yılında²¹ vefat etti. Bunun şair Enverî²² ile karşılıklı muhabbeti vardı. Şair Enverî 585 yılında²³ vefat etti ve Tebriz'de, Hakanlar Mezarı'na yakın Şairler Haziresinde (haziretü'ş-şuarâ) defin olundu. Onun Sultan Ahmed Hızruya²⁴ Kabristanlığı'na da defin olunduğu söylenir. *Mirsâdü'l-İbâd* kitabının yazarı Şeyh Necmeddin²⁵, 641

¹ Harzemşahlar Devleti (1097-1231).

² Şeyh Muhammed Nakşibendî, *Tarih-i Selâtin-i Tatar*, No. 692, Arapça. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Mecmuanın içinde, yaprak: 1b-5b, Burdur Umumi Kütüphanesinden Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'ne sonradan getirilmiştir. Kültür Bakanlığı Yazmalar Kataloğundaki mevcut tarih (kad temmet sabi-i Şaban sene erbaa ve elf mine'l-hicriyye / 7 Şaban 1004) yanlıştır. Yazmanın 1014 tarihli olduğu anlaşılıyor (tasalluta Baki Han b. Cami Sultan b. Ahat Abdullah Han teveffa fi sene erbaa, aşere ve elf/ 1014, yaprak: 4a).

³ Harizmşah hanedanının atası Garcalı Anuş Tegin (öl. 1097). Sultan Melikşah'ın taşdârı, sonra Harzem valisi. Sultan Muhammed Berkiyaruk, Anuş'un oğlunu, Harzem valisi olarak atadı. Prof. Aydın Taneri, Anuş Tegin'in, zümresi belli olmamakla beraber Türk olduğunu; F. Köprülü'nün onun Oğuzların Begdili şubesine mensup olduğunu yazdığını; Faruk Sümer'in, Garcistanlı bir Türk kölesi olduğunu kabul ettiğini; İ. Kafesoğlu'nun, Garcistanlı Türk bir köle olduğunu ama bunların çoğunun delilden yoksun faraziye olduğunu belirttiğini; Z. V. Togan'ın, onun Kalaç Türklerinden olma ihtimalini ileri sürdüğünü yazar. Bkz. Aydın Taneri, *Celaliüddin Harizmşah ve Zamani*, Ankara Kültür Bakanlığı, Ankara 1977.

⁴ Garca (günümüzde Kalça) Semerkand bölgesindedir. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Kervan yay., İstanbul 1981, s. 403.

⁵ Büyük Selçuklu hükümdarı (1072-1092), Ebü'l-Feth Celâlî'd-devle ve 'd-dîn Muizzü'd-dünyâ ve 'd-dîn Kasimü emîri'l-mü'minin Melikşâh b. Alparslan (ö. 485/1092). Bkz. Abdülkerim Özeydin, 'Melikşah', *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 54-57.

⁶ Barthold, Bilge Tegin'in veya Bilge Bey'in Selçuklu emirlerinden biri olduğunu; Anuş Tegin'i Garcistan'dan köle olarak satın aldığını, bu nedenle ona Garca lakabının verildiğini söyler. Bilge Tegin, bu erkek köleyi Melikşah'ın sarayına götürdü. O, Sultan'ın ibrikdârlığına kadar yükseldi. Sarayın ibrik masrafları için Harezmi'nin geliri ona havale edilmişti. Bu nedenle Harezmi valisi unvanını da taşıyordu. Bkz. Barthold, *age*, s. 404.

⁷ İbrikdâr.

⁸ Son büyük Selçuklu hükümdarı (1118-1157). Ebü'l-Hâris es-Sultânü'l-a'zam Muizzü'd-dünyâ ve 'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcûki bkz. Abdülkerim Özeydin, 'Sencer', *DİA*, C. 26, İstanbul 2009, s. 507.

⁹ 491/ 1098. Anuş Tegin'in ölüm tarihi diğer eserlerde zikredilmiyor.

¹⁰ Harizmşah Muhammed (1066-1097)

¹¹ 521/ 1127

¹² Harizmşah Tekiş (1172-1200)

¹³ Harizmşah İl Arslan (1156-1172)

¹⁴ 12 Rebiyülahir 568/ 1 Aralık 1172

¹⁵ 10 Ramazan 596/ 24 Haziran 1200

¹⁶ 562/ 1167

¹⁷ *El-Ensâb*; Müellifin en meşhur eseridir. 550 (1155) yılında Semerkant'ta yazılmaya başlanmış, kabilelerin nesebi yanında şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gibi mensubiyetler esas alarak hazırlanmıştır.

¹⁸ Yazarın zamanımıza ulaşmamış eserlerinden biridir.

¹⁹ Tarihçi ve hadis hâfızı Ebü Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'anî (ö. 562/1166) 1 Rebiyülevvel 562 (26 Aralık 1166) tarihinde vefat etti ve Sencezân Kabristanı'na defnedildi. Bkz. Mehmet Efendioğlu, 'Sem'anî, Abdülkerim b. Muhammed', *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 461.

²⁰ Ebü Bekir Hamidüddin Ömer b. Mahmûd el-Belhî (öl. 559/ 564), müellif 551'de (1156) yazmaya başladığı kitabını bir yıl içinde tamamlamış olmalıdır. Eser, yirmi dört konuyla ilgili yirmi üç makame ve bir hâtimedden meydana gelmektedir. Bkz. Tahsin Yazıcı, 'Makamât-ı Hamidî', *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 417.

²¹ 559/ 1164

²² Evhadüddin Muhammed b. Ali b. İshak (?-1168?), Selçuklular özellikle Sancar devrinin en büyük şairi. Önce Havarân'da doğduğu için Havarî mahlasını kullandı. Sultan Sancar'ın yanında bulundu, onun bazı seferlerine katıldı. Harizmşah Atsız'a karşı yapılan bir seferde, Sultan Sancar'a eşlik etti. Sancar ve vezirleri için kasideler yazmıştır. Sancar'ın vezirleri Sadreddin Muhammed b. Farhrülmülk el-Muzafferî (öl. 511), Nasirüddin Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî (öl. 526), Nasirüddin Ebulfeth Tahir b. El-Muzaffer Fahrülmülk (öl. 548), Mecdüddin Ebulhasan İmrani (öl. 549) için kasideler yazmıştır. Kadı Ebubekr Hamidüddin Ömer b. Mahmud el-Mahmudî'nin *Makamat*'ında Enverî'nin bir medhiyesi vardır. Şairin ölüm tarihi tartışmalıdır. Ahmed Ateş, 563 yılını kabul eder. Ahmet Ateş, 'Enverî', *İA*, C. 4, İstanbul 1997, s. 279. Bu tarih metnimizdeki tarihle uyuşmaz

²³ 585/1189

²⁴ Ahmed Ateş, Devletşah'a dayanarak, onun mezarının Belh'te olduğunu ve Şeyh Ahmed Hızruya'nın mezarının yanında olduğunu yazar. Bkz. Ateş, *agm*, s. 280.

²⁵ Kübrevî şeyhi ve müfessir Ebü Bekr Necmüddin-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256). Tam adı: *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd*. Bu kitap, 825 (1422) yılında Karahisarlı Kâsım b. Muhammed tarafından *İrşâdü'l-mürîd ile'l-Murâd* adıyla Türkçe'ye tercüme edilip II. Murad'a ithaf edilmiştir. Bkz. Mehmet Okuyan, 'Necmeddin-i Dâye', *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 496.

yılında²⁶ vefat etti. 654 yılında²⁷ Cengiz Han vakası zamanında Rum'a (Anadolu) kaçtığı da söylenir.²⁸ Bağdat'ta vefat etti. Oradaki Şeyh Serî es-Sakatî²⁹ kabri civarında defin olundu. Şeyh Seyfeddin El-Baharzi³⁰, 576 yılında³¹ doğdu ve 645 yılında³² vefat etti. Buhara'da defin olundu. İmam Fahrürrazi,³³ *Kitâbu Hadâikü'l-Envâr fi Sittin A'lim*³⁴ isimli kitabını Alaüddin Tekiş adına yazdı. İmam Razî, 606 yılında³⁵ vefat etti ve Herat'ın Hıyabat'ta defnolundu. *İzahı Makâmâtı'l-Harîrî Fi Harezm* kitabının yazarı Şeyh Burhaneddin Muhammed Mutarrizi'l-Harezmî,³⁶ Sultan Kutbüddin b. Tekiş zamanında, 610 yılında³⁷ vefat etti. Şeyh Mecdüddin El-Bağdâdî³⁸, sultanın validesine âşık olması suçlamasıyla 613 yılında³⁹ öldürüldü. 627 senesinde⁴⁰ Şeyh Ferîdüddin Attar⁴¹ Nişaburî, Nişabur'daki katliamda öldürüldü. 617 yılında⁴² Şeyh Necmeddin Kübra Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdullah El-Hivekî,⁴³ Moğol askerleri tarafından katledildi. Bunların sonuncusu Sultan Celâleddin Mengüburnî⁴⁴ b. Sultan Kutbüddin'dir.

²⁶ 641/1244

²⁷ 654/1256

²⁸ Onun Anadolu'ya geldiği kesinleşiyor. 'Şeyh Necmeddin, bir yıl Hemedan'da kaldıktan sonra Anadolu'ya hicret etmeyi uygun bulup Erbil ve Diyarbekir yoluyla Anadolu'ya geçti. Malatya'da Halife Nâsır-Lidînillâh'ın danışmanı Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverdî ile tanıştı ve kendisinden Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a sunulmak üzere bir tavsiye mektubu aldı. 618 Ramazanında (Kasım 1221) Kayseri'ye ulaştı. Ünlü eseri *Mirşâdü'l-ibâd*'ı 620'de (1223) Sivas'ta Alâeddin Keykubad'a takdim etti. Abdurrahman Câmî, onun Konya'da Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Sadreddin Konevî ile görüştüğünü²⁹ belirtir Bkz. Okuyan, *agm*, s. 497.

²⁹ Ebü'l-Hasen Serî b. el-Mugallis es-Sakatî (ö. 251/865), Bağdatlı ilk sofilerden. Bkz. Süleyman Uludağ, 'Serî es-Sakatî, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 564.

³⁰ Mutasavvıf ve Kübreviyye tarikatının Bâharziyye kolunun kurucusu Seyfüddin Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî (ö. 659/1261) 'Cuci'nin oğlu Berke kendisini Buhara'da ziyaret etmiş ve onun telkinleriyle Müslüman olmuştu. Mengü Kaan'ın annesi Sirkutay Bigi Buhara'da yaptırdığı medresenin idaresini Şeyh Bâharzî'ye bıraktı, ayrıca birkaç köyün gelirini buraya vakfetti. Altın Orda Hükümdarı Batu Han, kendisi Müslüman olmadığı halde kardeşi Emir Berke'nin şeyhin irşadiyle Müslüman ve ona mürit olmasından memnun kalmıştı. Bazı menkıbelere göre Batu Han ile Hülâgu Han da onun vasıtasıyla Müslüman olmuşlar, ancak bunu gizli tutmuşlardı. Bkz. Süleyman Uludağ, 'Baharzi Seyfeddin', *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 474.

³¹ 576/1181

³² 645/1248

³³ Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210). Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 89. Fahrüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer er-Razi (606/1210), *Camii'l-ulûm* isimli ansiklopedik eserini Harezmşah Tekiş için yazmıştı. Bu büyük bilgin ve filozof, Harzemşahların sarayında ikamet ederdi. Bkz. Barthold, *age*, s. 43,525.

³⁴ *Hadâikül-envâr fi hakâiki'l-esrâr: Câmi'u'l-'ulûm'a* yapılan ilâvelerle ortaya çıkan bu Farsça eserin çeşitli yazma nüshaları vardır (Y. Ş. Yavuz).

³⁵ 606/1210

³⁶ Arap dili ve edebiyatı âlimi, sözlükçü. Ebü'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213) el-İzâh şerhu Makâmâtı'l-Harîrî. Bkz. M. Sadi Çögenli, 'Mutarrizi', *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 375.

³⁷ 610/1214

³⁸ Kübreviyye tarikatı şeyhi Ebü Saîd Mecdüddin Şeref b. Müeyyed b. Ebi'l-feth el-Bağdâdî (ö. 616/1219 ?) Hamdullah el-Müstevfi, Hârizm'de Mecdüddin'in vaazlarını takip edenler arasında sultanın annesinin de bulunduğu belirtilen bu kadının zaman zaman şeyhi ziyarete ettiğini, bunu fırsat bilen bazı kötü niyetli kimselerin, sarhoş olduğu bir sırada Sultan Alâeddin Muhammed'e annesinin Hanefî mezhebine göre şeyhle evlendiğini söylediğini, sinirlerine hâkim olamayan sultanın şeyhin nehirde boğdurulmasını emrettiğini ve Mecdüddin'in bu emir üzerine öldürüldüğünü kaydeder. Bkz. Reşat Öngören, 'Mecdüddin el-Bağdâdî', *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 231. Barthold, Harizmşah Muhammed'in ani bir öfke ile 1216'da Bağdâdî'yi idam ettirdiğini, ulamanın bu katilden dolayı onu affetmediğini yazar. Bkz. Barthold, *age*, s. 46, 463-368. F. Köprülü, Bağdâdî'nin, Necmeddin Kübra'nın (540-618) öğrencisi olduğunu, Kübrevî tarikatının kurucusu olarak bundan başka öğrencilerinin de olduğunu yazar. Öğrencisinin öldürülmesinden sonra N. Kübra, Harizmşah Muhammed'e karşı olumsuz bir tavır almıştır. Terken Hatun ile umumi efkâr, Kübra'dan yana tavır takınmıştır. Terken Hatun, Bağdâdî'yi himaye etmişti. Bağdâdî, *şeyhül-şüyuh* unvanını da taşıyordu. Bkz. F. Köprülü, 'Harizmşahlar', *İA*, C. 5, İstanbul 1987, s. 286-87.

³⁹ 613/1216

⁴⁰ 627/1230

⁴¹ İranlı meşhur şair ve mutasavvıf Ebü Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbüfî (ö. 618/1221). Bkz. M. Nazif Şahinoğlu, 'Attar, Feridun', *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 95-96.

⁴² 617/1220

⁴³ Kübreviyye tarikatının kurucusu Ebü'l-Cennâb Necmüddin-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hivekî el-Hârizmî (ö. 618/1221). Necmeddin-i Kübrâ, 580'de (1184) Hârizm'e döndükten sonra hayatını sayılarının altmış kadar olduğu kaydedilen müridlerin terbiyesine vakfetti. Mecdüddin el-Bağdâdî, Necmeddin-i Dâye, Radyüddin Ali Lala, Sa'deddin-i Hammûye, Cemâleddin-i Cîfî, Baba Kemâl-i Cendî ve Seyfeddin-i Bâharzî önde gelen müritleri arasında zikredilir. Gürgenç'in (Köhne Ürgenç) dışında Necmeddin-i Kübrâ'ya atfedilen bir kabir ve onun adına tesis edilmiş bir zâviye günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz. Hamid Algar, 'Necmeddin-i Kübra', *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 498-500. Cend ile Harezm arasında yer alan Buğaydîd/ Bağdad/ Bağdâdek isimli köyde doğdu. Baherzi'nin hocası, sofilerin üstadı Necmeddin Kübra, Moğollara karşı Gürgenç ve Buhara müdafaasında şehit olmuştur. Moğollar Gürgenç'i ele geçince Şeyh Necmeddin Kübra'nın türbesi yıkılmadan kalmıştır. Bkz. Barthold, *age*, s. 67, 534, 580.

⁴⁴ Harizmşahlar Devleti'nin son hükümdarı (1220-1231). Bkz. Aydın Taneri, 'Celâleddin Harizmşah', *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 248-250. F. Köprülü, bunun ismini Celâleddin Mengübirdi olarak yazıyor. Moğolların, Harezm'e yaklaştıklarını haber alınca, Horasan'a kaçtı. Zira burada Humar Tigin isimli bir komutan sultanlığını ilan etti. Bazı Türk komutanlar Mengübirdi'nin Harezm'de velihtliğini kabul etmediler. 1221'de Ürgenç ve Gürgenç, Moğolların eline düştü. Batya doğru yayılan Moğol istilasını geciktirmeyi başarmıştır. Bu sultan ile Harizmşahlar Devleti'ne son ermiştir. 1230'da Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad'a yenilmesiyle, Erzincan ve Erzurum bölgesi Selçukluların eline, Diyarbakır bölgesi de Eyyubilerin eline geçmiştir. 1231'de ölümüyle, onun komutasındaki *Kanglı-Kıpçak kabileleri*, Selçuklular ve Eyyubilerin hizmetine girdiler. *Kırhan* isimli biri, bu kabilelere reis olmuştur. Keykubad 1233'te Ahlat'ı Eyyubi Melik Arslan'dan alınca bu Harizm aşiretlerini kendi hizmetine almıştır. Bunlardan Kırhan'a Erzincan, Berke Hana Amasya, Güçlü Hana Larende, Yağan Doğdu Han'a Niğde, iktâ olarak verilmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Kırhan'ı tutuklayarak Zamantı kalesinde hapsetti. Bunun üzerine Haremlilerin çoğu Eyyubilerin hizmetine girdi. Bunlar Muhammed Berke Han b. Devletşah'ın reisliğinde Diyar'ı Mudar'da yerleştirildiler. Babailer, Harizmlileri de isyana davet ettiler. 1245 Hums hezimetine kadar Suriye'de epey faal rol oynadılar. Anadolu'dan

SONUÇ

Elimizdeki Arapça metinde, Harzemşahların atasının Garcalı Nuş Tegin olduğu ifade edilerek, Kutbüddin Muhammed, İl Arslan, Alaüddin Tekiş ve Celalüddin Harizmşah olmak üzere dört sultan, Harezmsah sultanı olarak yazılmıştır ama Atsız'dan (1128-1156) söz edilmemiştir. Bu durum nasıl yorumlanabilir? Selçuklu sultanı Sancar'ın, Harezmsah Kutbüddin Muhammed'in ölümünden sonra, onun oğlu Alaüddin Atsız'ı, Harezm valisi olarak tayin ettiği bilinmektedir. Müellifin, Atsız ile bilgiyi bilmediğinden mi, yoksa Atsız'ı Harzemşah sultanı olarak görmek istemediğinden mi onu yazmadığını bilmiyoruz. Sünni bir tarihçi olan Şeyh Muhammed'in, Sünni olmayan sultanları eserine almadığını biliyoruz. Ama bu konuda eserinde hiçbir şey söylememektedir. Harzemşahlar ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklarda, Beyhaki, Vatvat, Ravendi, Cüzcani ve Cüveyni gibi kaynak eserlerde Atsız'dan söz edildiğini biliyoruz. Bu durumda bu metnin eksik olduğunu ileri sürebiliriz. Bu metnin diğer önemli bir tarafı da Harzemşahlar döneminde Maverâünnehr'de yetişmiş İslam âlimleri üzerine de bilgiler verilmesidir. Harzemşahların yıkılmasıyla çok sayıda âlim, mutasavvıf himayeden mahrum kalmışlardır. İlim ve edebiyat hayatı, sona ermiştir (merhum Prof. Aydın Taneri'nin görüşü). Elimizdeki metin sekiz ünlü âlim, mutasavvıf ve şeyhin biyografisi açısından da önem taşır. Necmeddin Kübra, Feridüddin Attar, Burhaneddin Harezmi, Fahrürrazi, Seyfeddin Baharzi, Necmeddin Daye, Kadı Hamidüddin ve Ebu Said Mervezi hakkında bilgi veriliyor ki bu bilgiler fevkalade değerlidir.

KAYNAKÇA

I-YAZMA ESER (ARAPÇA)

Şeyh Muhammed Nakşibendî, *Tarih-i Selâtin-i Tatar Han*, No. 692, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Mecmuanın içinde, yaprak: 14a,

II-BASILILIK ESERLER

ALGAR, Hamid, 'Necmeddin-i Kübra', *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 498-500.

ATEŞ, Ahmet, 'Enverî', *İA*, C. 4, İstanbul 1997, s. 278-281.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Kervan Yayınları., Haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.

ÇÖGENLİ, M. Sadi, 'Mutarrizi', *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 375-377.

EFENDİOĞLU, Mehmet, 'Sem'anî, Abdülkerîm b. Muhammed', *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 461-462.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

KÖPRÜLÜ, F., 'Harizmşahlar', *İA*, C. 5, İstanbul 1987, s. 265-296.

OKUYAN, Mehmet, 'Necmeddin-i Daye', *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 496-497.

ÖNGÖREN, Reşat, 'Mecdüddin el-Bağdadi', *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 230-231.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, 'Melikşah', *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 54-57.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, 'Sencer', *DİA*, C. 26, İstanbul 2009, s. 507-511.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, 'Attar, Feridun', *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 95-96.

TANERİ, Aydın, Celaleddin Harizmşah, *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 248-250.

TANERİ, Aydın, *Celalüddin Harizmşah ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

ULUDAĞ, Süleyman, 'Serî es-Sakatî', *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 564-465.

kaçmayan bazı küçük Harizm aşiretleri ise özellikle Manisa civarında köyler kurdular ve Saruhan Beyin maiyetinde yaşamaya devam ettiler. Bkz. F. Köprülü, 'Harizmşahlar', *İA*, C. 5, İstanbul 1987, s. 292.

- ULUDAĞ, Süleyman, 'Baharzi Seyfeddin', *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 474-475.
YAVUZ, Yusuf Şevki, 'Fahredden er-Razî', *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 89-95.
YAZICI, Tahsin, 'Makamat-ı Hamidi', *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 417.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 339-372.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR

OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ*

MUSTAFA KALKAN**

ÖZET

Erken dönemlerden itibaren sikke kullanmaya başlayan İskitlerin (Grek ve Rum ustalara kestirmişlerdir) ve daha sonra Göktürklerin kendilerine ait stilistik özelliklere sahip paralar kestirdikleri bilinmektedir. Karahanlılar ve Selçuklularla zirve dönemini yaşamaya başlayan sikkeler, gerek gümüş kalitesi, gerek yazı stilleri ve gerekse tedavüldeki değerleri ile şehirlilere kendilerini kabul ettirecek, güç ve kudretin sembolü hâline geleceklerdir. Anadolu Selçukluları ile şaheser örnekler veren Türk sikke tarihi, Moğol zulmüne ve ekonomik yıkımına rağmen gelişim seyrini sürdürerek, Beylikler döneminde de var olmaya çalışmış, isimsiz anonim sikkeler keserek “koruk dönemini” atlatmayı başarmıştır.

Osmanlı'nın kuruluşuyla birlikte, eski Orta Asya geleneğinin izleri varlığını devam ettirmiş, Kayı boyu damgası ve diğer damgalar, beylikler ortadan kaldırılana kadar varlığını sürdürmüştür. Eski Türk yaşamına dair bütün kültürel unsurlar, İslam medeniyet dairesinde yer almalarına rağmen geleneğin dışına taşarak örfi hukuku da yaşatmıştır. Ok atan süvarileri, insan yüzü tasvirleri, at, ejderha, aslan, kurt, tavşan, güvercin, keklik, tavus kuşu, balık gibi hayvanları dirhem ve mangırların üzerine darp etmeye devam etmişlerdir. Kendine ait medeniyeti ve onu süsleyen ticari hayatına özel, halkın kabulüne uygun, boyut ve ağırlıklarda sikke kestiren sultanlar, asla gösterişe kaçmamışlardır. Osmanlı'nın ekonomik olarak hırpalanmaya başladığı yıllarda gösterişli, ağırlığı fazla olan ve büyük boyutlarda paralar darp edilmeye başlanmıştır. Piyasadaki altın ve gümüş rezervini sarsacak kadar yüksek ayar ve sayı ile basılan dinar-dirhemler, ekonominin kötü olması sebebi ile piyasayı canlandıramamıştır. Yurtdışında darp edilen sikkelerin maliyeti de hazineye yük getirecek, metal değeri dışında basım masrafları ve yol giderleri de iyiden iyiye sarsıntıyı artıracaktır. Aslında sikkelerin durumundan, satın alma gücünden, ayar kaybından, basım kalitesinden Osmanlı ekonomisinin hangi dönemde nereye doğru gittiğini görmek mümkündür. İşte bu seyri, her döneme ve sultana ait örneklerle ortaya koyarak, ekonomide yaşanan sarsıntıları ve kültürel açıdan Orta Asya geleneğinden kopmaya başlayan Osmanlı'nın sikke tarihinin gelişim seyri, para bilimi boyutuyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ekonomi, Darphane, Nümismatik, Akçe, Medini, Mangır, Pul.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF UNIQUE-RARE OTTOMAN COINS IN THE EVOLUTION OF TURKISH HISTORY

ABSTRACT

It is known that the Scythians (Greek and Greek masters) who started using coins from the early ages and later Gokturks cut their own stylistic coins. Coins, which started to experience the peak period with Karahanids and Seljuks, will now make themselves accepted by the citizens with their silver quality, writing styles and the values in circulation, and they will become a symbol of power and power. The Turkish coin history, which gives masterpieces with the Anatolian Seljuks, continued its course of development despite the Mongolian cruelty and economic destruction, and tried to survive in the Beyliks period, and managed to survive the “fear period” by cutting anonymous coins.

With the establishment of the Ottoman Empire, the traces of the ancient Central Asian tradition continued to exist, and the Kayı height stamp and other stamps continued to exist until the principalities were eliminated. Although all the cultural elements related to the old Turkish life are included in the Islamic civilization circle,

* Araştırmamızda yer alan bütün sikkeler, ilk kez bu çalışmada yayınlanmıştır. Daha önce herhangi bir yerde (birkaç örnek hariç) kullanılmamış ve neşredilmemiştir. Makalede yer alan sikkelerin tamamı, koleksiyonerlere ait neşredilmemiş, fels, mangır ve dirhemlerden oluşmaktadır.

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: kalkan12@hotmail.com.

they continued to carry out customary law by moving out of the tradition. Arrow shooting cavalry continued to beat human face depictions, horses, ejdarha, lions, wolf, rabbits, pigeons, partridges, peacocks, fish such as fish on dirhams and coins. Sultans who cut coins in dimensions and weights that are suitable for the acceptance of their people, special to their own civilization and the commercial life that adorns it, never fled to show off. In the years when the Ottomans started to be economically battered, large and large sums of money began to be minted. Dinars and dirhams, which are printed with high settings and numbers that will shake the gold and silver reserves in the market, will not revive the market due to the bad economy. The cost of the coins crashed abroad will also bring a burden to the treasury, and printing costs and travel expenses will increase the shaking, except for the metal value. In fact, it is possible to see where the Ottoman economy was heading from the status of the coins, purchasing power, loss of settings, printing quality. By revealing this course to the examples of each period and the sultan, it will be tried to be explained with the numerical dimension of the development of the history of the coins of the Ottoman Empire, which began to break from the Central Asian tradition and the tremors in the economy.

Key Words: Ottoman Empire, Economy, Mint, Numismatic, Akce, Medini, Mangır, Pul.

GİRİŞ

Bizans'ın ağır vergileri ve valilerin adil olmayan yönetim anlayışı sebebiyle, ahalinin ağır şartlar altında çalışmaya zorlanması, lejyonlar için yüksek miktarlarda aynı bedel üzerinden mahsulün toplanması, uzun süren savaşlar döneminde yerli ahalden dahi asker alınarak açığın kapatılmaya çalışılması, Anadolu halkını isyan noktasına getirmiştir. Ağır şartların yanı sıra mezhepsel farklılıklar sebebiyle de Bizans Kilisesi'nin halka baskı uygulaması, durumu içinden çıkılmaz bir noktaya taşımıştır. Uygulanan zulüm sebebiyle Anadolu'dan kaçarak farklı bölgelere giden halk, birçok şehrin terk edilmesine neden olmuştur. Can, mal ve namus garantisinin olmadığı bir bölge hâline dönüşen Anadolu, Bizans'ın askerî, idari ve ticari gücünü kaybetmesi ile birlikte anarşi ülkesine dönüşmeye başlamıştır.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin Doğu Anadolu üzerinden düzenledikleri 1015-1018 keşif seferleri ile Bizans tedirgin edilmeye başlanacaktır.¹ Urfalı Mateos'un verdiği bilgiler ışığında Anadolu'da Erzurum üzerinden Van'a kadar ilerleyen birliklerin önünde durabilecek herhangi bir askerî birlik mevcut değildir ve Bizans, Selçuklular karşısında varlık gösterememiştir.² Bölgede keşif hareketlerini tamamlayan askerî birlikler, Anadolu'nun yerleşime uygun bir coğrafi saha olduğuna kanaat getirmiş olmalıdır ki seferler bundan sonra kesintisiz olarak devam edecek ve Anadolu daha sonra fethedilecektir. Anadolu Selçukluları ile birlikte bölgeye gelen Saltuklular, Mengücekler, Danişmendler ve Artuklular farklı şehirleri ele geçirecek ve buralarda yerleşeceklerdir.

Yerli ahaliyle kan bağı kurarak, yerel hâkimlerle ittifak içinde hareket eden askerî-siyasî otorite, Anadolu'nun kültürel açıdan vatan hâline dönüştürülmesinde büyük rol oynayacak, zamanla halk işgalci olarak gördükleri insanlarla birlikte yaşamaya ve ticaret yapmaya başlayacaktır. Yerli ahalden şehirlerdeki cari ticaret usullerini öğrenen Türkler, fiilen bu ticari hayata müdahil olmayacak, yönetimi ellerinde tutuyor olmaları sebebiyle koordinasyon rolünü üstleneceklerdir. Vergilerin düşük oranlarda tutulması, adil yargılama ve dinî hayata mezhepsel müdahalelerde bulunulmaması, kısa süre içinde ticaretin canlanmasını sağlamıştır. Ticaret yollarının güvenliğinin temini ile başka ülkelerden kervanlar gelecek, alışverişte kullanılan sikkelerin metal değerlerinin bu beylikler-devletler tarafından garanti altına alınmasıyla birlikte de kısa bir süre içinde Anadolu'nun eski yaşam şekline yeniden döndüğü görülecektir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla bazı beyliklere-devletlere ait arazilerin sınırlar içine dâhil edilmesiyle büyüyen topraklar, Kafkaslara, İran'a ve Mezopotamya'ya kadar genişleyecektir. İdari ve askerî düzeni zamanla oturan Selçukluların tesis ettikleri adil düzen ve ticaret ağı, Harzemşahlarla, Kafkas Hanlıkları-Beylikleri, Gürcü ve Ermeni Krallıklarıyla sürdürülecek, canlı ticaret zamanla halkın zenginleşmesine zemin hazırlayacaktır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde zenginleşen halk, sermayeyi mimariye, sanata ve teknolojiye yönlendirecek, zaman içinde şehirler birer kültür ve eğitim merkezi hâline dönüşmeye başlayacaktır. İki yüz otuz üç yıl boyunca Anadolu'da inşa ettiği mimari ve kültürel zenginlik, Moğolların yıkımına uğrayana kadar varlığını koruyacaktır. Moğolların bölgedeki zulüm ve kırgın dönemlerinde tekrar fakirleşen halk, Anadolu'dan kaçmanın yollarını aramaya başlamıştır. Moğol Noyanların zulümleri ve aldıkları ağır vergiler, yerli halka ve Türklere yaşama şansı bırakmamıştır.³

¹ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.8.

² Urfalı Mateos, *Vekayiname, Çev.H. Andriasyan, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s.48-9

³ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev. İ. Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.21.

Zamanla kültürel yönden İslamlaşan Moğolların nüfuzunun bölgede zayıflamaya başlamasıyla birlikte “korku dönemi” sona erecek ve farklı bölgelerde yeni beylikler, boylarının hâkimiyet alanlarını belirleyerek idari bağımsızlıklarını ortaya koyacaklardır. Beylikler arasında yer alan, diğer boylara oranla daha küçük bir sahaya sahip olan Osman Beyliğinin stratejik yaklaşımları ve diğer beylikler ile olan ilişkilerinde sergilediği tutum, kısa süre içinde önemli değişimlerin yaşanmasını sağlayacaktır.⁴ Osmanlı Beyliğinin başında bulunan Osman Bey’in iyi eğitim almış olması, yaptığı evliliğin sosyo-kültürel yönden bu beyliğe nüfuz kazandırması ve bir devlet adamında bulunması gereken liderlik vasıflarının kendisinde bulunması, Osmanlıların kısa sürede bulunduğu bölgenin en önemli askerî gücü hâline getirmiştir.⁵ Diğer beyliklerin askerî gücü yüksek, nüfus potansiyelleri ile mal varlıkları daha iyi olmasına rağmen, öngörü sahibi olmayan beylerin yanlış yönetim anlayışı sebebiyle bu gücü ve zenginliği başarıya dönüştüremedikleri görülecektir. Osmanlıların konuşlandırıldıkları bölgelerin stratejik konumları ve daha sonra geldikleri Söğüt bölgesinin önemi, gelişen olaylarla daha iyi anlaşılacaktır.

Osman Bey’in İlhanlılara tabi hâlde bölgede bir süre varlığını sürdürdüğü ve Kastamonu’ya bağlı olarak Çobanoğullarının riyasetinde hem Bizansla hem de İlhanlılarla mücadeleyi devam ettirdiği görülmüştür. İlk dönemlerde görülen bu siyasî-askerî vassallık şekli devam ettirilecek, daha sonra Moğol nüfuzunun zayıflaması ile bağımsızlık anlamı taşıyan sikke darbına kadar varan gelişmeler yaşanacaktır. İlhanlıların diğer ülkelerdeki askerî seferlerinin öncelikli ve daha önemli olması sebebiyle Anadolu’ya çok fazla zaman ayıramadıkları da görülecektir.

Osman Bey’in toprak bütünlüğünü içine alan bölgelerde Bizans follislerini ve çeşitli beyliklere ait akçe ya da mangırları kullanmış olduğu düşünülmektedir. İlhanlı otoritesinin zayıflaması ile birlikte de adına mangır ya da akçe kestirmesi düşünülen ve imkânlar dâhilinde gerçekleştirilebilmesi mümkün olan bir hareket tarzı şeklinde görülebilir. Gümüş ve bakır madenlerine yakın olan şehirlerde (Bursa ve İpsala) ilk örneklerin bastırılmış olması normaldir. Bölgedeki Rum ustalara ya da Selçuklu geleneğinden süregelen dirhem ya da fels kestirme işinde ehil olan Müslüman ustalara da darp ettirilmiş olması şaşkınlık yaratmamalıdır. Bu tarihlerde diğer beyliklerin kestirdikleri akçe, dirhem ve mangırlar bu geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir. Bilinen ilk örneğin beylik sikkeleri kalitesinde darp edilmesi de bu minvalde değerlendirilmelidir.⁶

Osman Bey’e ait olduğu düşünülen mangırın⁷ dışında son yıllarda iki sikke daha bulunmuştur. Biri akçe-dirhem⁸ diğeri ise mangırdır. Akçe’nin Germiyanogulları Beyliği’ne ait olduğunu örnekleriyle izah eden numismatik otoritelerinden Kamil Eron benzer sikkeleri paylaşmıştır. Diğer sikke de⁹ alan otoriteleri tarafından kabul görmemektedir, Şiraz darplıdır ve ön yüzündeki Osman adı ile arka yüzündeki el sultanü’l adil yazısının yer aldığı örnek tartışmaya açılmıştır.

Osman Bey’e ait olduğu iddia edilen¹⁰ sikkelerin tabiiyet sıfatıyla kesildiği (www.zeno.ru’da) önemli bir diğer iddia olarak dikkat çekmektedir. Osman Bey adına darp edilen dirhem ya da mangırlar oldukça düşük kalite ve bozuk darp özellikleri taşıırken, devlet kurulu kurulmaz Orhan Bey döneminde kestirilen dirhemler şaşkınlık yaratacak kadar yüksek ayar ve kaliteli darp özelliklerine sahiptir. Bugüne kadar bulunan örnekler, bir iki sikke hariç tamamı 925 ayar gümüş kalitesinde ve şahane kalıp formlarıyla darp edilmiştir. Orhan Bey’in sikkeleri, Anadolu Selçuklu sikkelerindeki o güzel formları ve yüksek ayar üzerine şahane kompozisyonla oturtulan farklı yazı hatlarını arattırmayacaktır. Bu kalitede sikke darbını birçok Osmanlı sultanı yakalayamamıştır. Bu konu, para bilimi açısından üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır.

۱ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان العظام اورخان بن عثمان خلدالله ملكه ضرب عثمان

۲ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان العظام اورخان بن عثمان خلدالله ملكه

۳ لا اله الا الله محمد رسول الله اورخان ضرب برسا

۴ مراد بن اورخان خلد ملكه

۵ مراد خان عزنصره رمضان ۷۹۰

۶ مراد

⁴ Uğur Altuğ, *Cihan İmparatorluğunun Kurucusu Osman Beg*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.47.

⁵ Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. K. Tanrıyar, İstanbul, 2010, s.49.

⁶ Nevyan Mitev, “Early Ottoman Coins (14 th 15 th C.) From the Region of Varna Bugaria”, *Numizmatika, Sfragistika i Epigrafika*, 14, 2081, pp. 189-197.

⁷ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=7562>

⁸ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181742>

⁹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=138535>

¹⁰ Atom Damalı, *150 Devlet 1500 Sultan, İslami Sikkeler*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.242.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.1:Ç.:14X14 mm, A.:1.103 gr. AE. RRR. Akçe. Sikke Nu.2:Ç.:15.8X15.2 mm, A.:1.111 gr. AR. RRR. Akçe. Sikke Nu.3:Ç.:16.5X15.5 mm, A.:0.767 gr. AE. UQ/RRRRR. Mangır. Sikke Nu.4:Ç.:12.5X11.5 mm, A.:1.174 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.5:Ç.:15.5X15.1 mm, A.:2.027 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.6: Ç.:15.6X15.5 mm, A.:1.129 gr. AE. R/RR. Mangır. KE:Env.6511/Zeno:5683/KE:Env.5553 /ŞB:Env.1756/Zeno:177838/Zeno:118746

Sikke Nu.1: Ön yüzünde kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı, el sultanu'l azam Orhan bin Osman halledallahu mülkehu, etrafında duribe Osman yazılıdır.¹¹ Darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır.

Sikke Nu.2: Ön yüzünde kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı, el sultanu'l azam Orhan bin Osman halledallahu mülkehu yazılıdır. Darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır.

Sikke Nu.3: Ön tarafında Orhan, üstünde duribe Burusa-Bursa yazısı okunabilmiştir, arka tarafında ise kelime-i tevhid yazılıdır. Bursa'nın yazılışı farklıdır. Ya da aynalı baskı olabilir. Orhan Bey'e ait olduğu bilinen bir iki mangır vardır. İlki, www.zeno.ru'da kayıtlı olan örnektir.¹² İkincisi ise Bursa Müzesi'ne kayıtlıdır ama ulaşılamamıştır. Üçüncü örneğin ise özel bir koleksiyonere ait koleksiyonda yer aldığı ve yayınlanacağı bilgisine ulaşılmıştır.

Sikke Nu.4: Ön yüzünde Murad bin Orhan, arka yüzünde hullide mülkehu yazılıdır. Darp tarihi ve yeri yoktur. A. Damalı tarafından çizgiler arası noktasız tip olarak tanımlanmıştır, bir başka tipi daha vardır.¹³ I. Murad Han (H.763-791/M.1362-1389) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁴

Sikke Nu.5: Ön yüzünde Murad Han azze nasruhu, arka yüzünde Ramazan, H.790/M.1388 yazılıdır, darp yeri yoktur.¹⁵ I. Murad Han (H.763-791/M.1362-1389) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶

Sikke Nu.6: Ön tarafında iki paralel çizginin yer aldığı iki harfin bulunduğu yerde stilize olarak Murad ? yazılıdır, arka tarafında sağa doğru hareket eden bir aslan figürü vardır. Bu tespit, alan otoritelerinden Şevkullah Bal'a aittir.

٧ مراد بن اورخان خلد ملکه السلطان العدل خلد ملکه

٨ مراد بن اورخان مراد بن اورخان

١٠ بایزید بن مراد خلد ملکه

١١ بایزید بن مراد خلد ملکه

١٢ لاله الله محمد رسول الله ضرب بروسا دمور خان کورکان محمد بن بایزید خان خلد ملکه

¹¹ Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 114.

¹² <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=124918>

¹³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.143.

¹⁴ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.457.

¹⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.144.

¹⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 73.

Sikke Nu.7:Ç.:20.5X20 mm, A.:3.852 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.8:Ç.:13.8X13.5 mm, A.:1.643 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.9:Ç.:12.1X12 mm, A.:1.398 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.10:Ç.: 17X16.2 mm, A.:3.395 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.11: Ç.:13.5X12.5 mm, A.:1.177 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.12: Ç.:18.9X15 mm, A.:1.061 gr. AE. RRR. Mangır. ŞB:Env.1346/Zeno:100696/NK:M.66/KE:Env.1556/NK:M.68-9/NK:M.71/KE:Env.1562/Zeno:134479/88868/Zeno:103524/Zeno:41677

*Sikke Nu.7:*Ön yüzünde Murad bin Orhan halledallahu mülkehu, arka yüzünde el sultan el adil halledallahu mülkehu yazılıdır. I. Murad dönemine ait mangırdır.¹⁷ I. Murad Han, H.763-791/ M.1362-1389 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.8:*Ön yüzünde Murad bin Orhan, arka yüzünde Murad bin Orhan yazılıdır. I. Murad dönemine ait mangırdır.¹⁸ I. Murad Han, H.763-791/M.1362-1389 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.9:*Sultan Murat dönemine ait olan motifli mangırlar olarak bilinirler, Üstad Necdet Kabaklarlı'nın çalışmalarında sınıflandırılmıştır. Farklı bir kalıptır. I. Murad Han, H.763-791/ M.1362-1389 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁹

*Sikke Nu.10:*Ön yüzünde Bayezid bin Murad, arka yüzünde hullide mülkehu yazılıdır. Darp yeri ve tarihi yoktur.²⁰ H.805/M.1402 tarihli olanları mevcuttur. I. Bayezid (H.791-805/M.1389-1402) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.11:*Ön yüzünde Bayezid bin Murad, arka yüzünde hullide mülkehu H.792/M.1389-90 yazılıdır. A. Damalı tarafından darp tarihinin sağında üç noktalı tip olarak tanımlanmıştır ve bu tarihe ait sikkenin on beş çeşidi tespit edilmiştir.²¹ I. Bayezid-Yıldırım Bayezid (H.791-805/M.1389-1402) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.12:*Ön yüzünde la ilaha illallah Muhammed Resulallah, Bursa H.806/M.1403-4, arka yüzünde Timur Han Küregen Mehmed bin Bayezid Han hullide mülkehu yazılıdır. Çelebi Mehmet'in Emir Timur adına darp ettirdiği sikkedir. Sikkenin arka tarafında 6 rakamı görülmektedir. Bu sikkelerin gümüşleri bol miktarda mevcuttur ama bakırları yok denilecek kadar azdır. Mehmed Çelebi'nin hâkimiyet dönemi H.805-816/M.1402/3-1413/4 yılları arasındadır.²²

I. Murat döneminde de darp edilen yüksek ayarlı gümüş sikkeler mevcuttur. Fakat Yıldırım Bayezid döneminde darp ettirilen kaliteli sikkelerin yanı sıra Ankara Savaşı'nda alınan yenilgiden sonra mali ve idari çöküş sebebiyle düşük ayarlı dirhemler ve kötü kalıplı mangırlar kesilmiştir. Her ne kadar Fetret Devri'nde bir toparlanma yavaş yavaş sağlanmış olsa da Sultan Orhan dönemine ait darp kalitesi yakalanamamıştır. Fetret Devri'nin uzun sürmesinin yıkıcı sonuçlar doğurduğu, ticari hayatta ekonomik açıdan toparlanma sürecinin sikke darbına da metal ayarı ve darp kalitesi açısından olumsuz yansımaları neden olduğu anlaşılacaktır.

۱۳ محمد بن بایزید خلد ملکه سنه ۸۱۲

۱۴ السلطان الملك الاعظم محمد بن بایزید خلد ملکه و دولته سنه ۸۱۳

۱۵ امیر سلیمان بن بایزید ابوبکر عمر عثمان علی خلد ملکه ۸۰۶

۱۶ محمد بن بایزید خلد ملکه سنه ۸۱۲

۱۷ محمد بن بایزید خلد ملکه سنه ۸۱۲

۱۸ سلطان محمد بن بایزید خلد ملکه

¹⁷ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.66.

¹⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.68, 69.

¹⁹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 71.

²⁰ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.80.

²¹ Ş. Şentürk, B. Johnson, *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Dönemi*, Tayf Ofset, C.IV, İstanbul, 1995, s.23; Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul, 2010, s.155.

²² Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.93.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.13:Ç.:14X12.5 mm, A.:1.158 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.14:Ç.:17X14.5 mm, A.:2.526 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.15:Ç.:17X15.5 mm, A.:2.974 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.16:Ç.:15.5X13.5 mm, A.:0.962 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.17:Ç.:15X13.5 mm, A.:0.791 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.18:Ç.:15.1X15 mm, A.:1.706 gr. AE. R. Mangır. KE:Env.6018/Zeno:103295/ŞB:Env.31/Zeno:222026/142738 ŞB:Env.1785/KE:Env.1566/KE:Env.6018/Zeno:103295/KE:Env.1582/Zeno:221025/NK:M.95/NK:M.93/Zeno:?

*Sikke Nu.13:*Ön yüzünde Mehmed bin Bayezid, arka yüzünde hullide mülkehu yazılıdır, darp yeri yoktur ve darp tarihi H.812/M.1409-1410 yılıdır. Mehmed Çelebi'nin hâkimiyet dönemi H.805-816/M.1402/3-1413/4 yılları arasındadır.

*Sikke Nu.14:*Ön tarafında el sultan el melikü'l azam Mehmed, arka tarafında ise hullide mülkehu ve devletehu H.813/M.1410-1 tarihi yazılıdır. Mehmed Çelebi dönemine ait olan H.813/M.1410-1 tarihli darp yeri bulunmayan (diğer örneklerinde de yoktur) mangırdır.²³

*Sikke Nu.15:*Ön yüzünde Emir Süleyman'a (Emir Süleyman bin Bayezid) ait olan bir tuğra, arka yüzünde halledallahu mülkehu H.806/ M.1403-4 tarihi ve Dört Halife'nin adı yazılıdır. Emir Süleyman, (H.805-813/ M.1402-1413) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁴

*Sikke Nu.16:*Ön yüzünde Mehmed bin Bayezid, arka yüzünde hullide mülkehu yazılıdır, darp yeri yoktur ve darp tarihi H.812/M.1409-1410 yılıdır.²⁵ Mehmed Çelebi'nin hâkimiyet dönemi H.805-816/M.1402/3-1413/4 yılları arasındadır.

*Sikke Nu.17:*Ön tarafında Mehmed Çelebi, arka tarafında hullide mülkehu yazılıdır ve H.812-3/M.1409-1410 tarihli bir mangırdır.²⁶ Mehmed Çelebi'nin hâkimiyet dönemi H.805-816/M.1402/3-1413/4 yılları arasındadır.

*Sikke Nu.18:*Mehmet Çelebi'ye'e ait olan mangır, ön yüzünde tuğra taşır,²⁷ üzerinde Mehmed bin Bayezid yazılıdır, arka yüzünde ise hullide mülkehu duribe Brusa (Bursa) yer alır, darp tarihi belli değildir.²⁸ Mehmed Çelebi'nin hâkimiyet dönemi H.805-816/M.1402/3-1413/4 yılları arasındadır.

Fetret Devri'nin sona ermesiyle birlikte toparlanan siyasî ve sosyal yapı, ekonomiye yönelecek ve kuruluş yıllarında olduğu gibi toplumun her kesimini içine alan yeni düzenlemeler başlayacaktır. İlk olarak mali idarede sikke darbı meselesine merkezî bir çözüm getirilecek, darphaneler Bursa dışında da (İpsala) inşa edilecektir. Merkeze yakın olan diğer illerde iç kale ya da şehrin güvenilir yerlerinde muhafazası kolay olan kamu binalarında *defterdarların* riyasetinde *takrir emirlerinin* olurlarıyla bölgenin özellikleri ve örfi hukuklarına göre hazırlanmış olan fermanlardaki şartlar yerine getirilerek sikke darbı yapılacaktır. Devletin gelir elde ettiği *mukataalarda* diğer gelir kalemleriyle birlikte (muhtelif vergiler, tarım alanlarından gelen gelir, ticaretten alınan vergiler vd.) sikke gelirleri de *hazine-i amire* içine dâhil edilirdi. Gelir getiren her iş ya devletin atadığı memurlara (*eminler*) ya *iltizam usulüyle* ücret karşılığı ya da götürü usulü güvenilir olan belirli şahıslara verilir.²⁹ Onlarda bu işi yapar ve kendilerine uygun görülen miktarı aldıktan sonra geriye kalan meblağı hazineye devrederlerdi. Bu eminlere *amil* de denirdi. Osmanlı Devleti, üçlü saç ayağı sisteminde olduğu gibi (İslam devletlerinde ikta sisteminden gelen gelenekle) otokontrolü sağlamak için bir amiri diğer amire denetleterek, yolsuzlukların önüne geçmeye çalışmıştır. Bazen üç amir de birbiriyle anlaşınca (vali, kadı, bir süre adı kullanılan berid-istihbarat sorumlusu ya da sancak-eyalet beyi) eyaletteki mali ve idari düzeni kontrol etmek imkânsız hâle gelecek, halk ağır vergiler ve zulüm altında inleyecektir. Nadiren görülen bir durum olsa da Osmanlı bu tür durumları göz önünde tutmuş ve o eyalette esnaf (*ahiler*) arasında muhakkak merkeze bağlı bir istihbaratçı istihdam etmiştir. Mali sistemde de *eminleri mültezimlere* denetleterek ya da *kadıyı* devreye sokarak sistemi kontrol altında tutma arayışına yönelmiştir.³⁰

١٩ لاله الاالله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على امير اعظم تمور كوركان خلد ملكه ضرب انكوريه

٢٠ لاله الاالله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على امير اعظم تمور كوركان خلد ملكه ضرب انكوريه

²³ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.96.

²⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.88.

²⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.96.

²⁶ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.42.

²⁷ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.192.

²⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.93.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, İstanbul, 1998, s.2.

³⁰ Halil Sahillioğlu, "Darphane", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ed. B. Arı, Ankara, 2011, s.214-221

- ۲۱ لاله الاالله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على امير اعظم تمور كوركمان خلد ملكه ضرب انكوريه
 ۲۲ سلطان بن سلطان محمد بن بايزيد خان ضرب بلد ۸۱۶
 ۲۳ محمد بن بايزيد خان عز نصره خلد ملكه ضرب اماسيه ۸۲۲
 ۲۴ سلطان بن سلطان محمد بن بايزيد خان ضرب بروسا ۸۲۲

Sikke Nu.19:Ç.:28.5X28 mm, A.:1.675 gr. AR. R. Akçe. Sikke Nu.20:Ç.:17.5X16.5 mm, A.:1.658 gr. AR. R. Akçe. Sikke Nu.21:Ç.:16.5X15 mm, A.:1.964 gr. AR. RR. Akçe. Sikke Nu.22:Ç.:10X9.5 mm, A.:1.044 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.23:Ç.:12X11 mm, A.:1.046 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.24:Ç.:11X10.5 mm, A.:1.109 gr. AR. Akçe. Zeno:9549/KE:Env.4452/Zeno:9549/KE:Env.5404/Zeno:9549 KE:Env.2420/Zeno:56785/Zeno:9566/KE:Env.5635 /KE:Env.3163/ŞB:Env.1430

*Sikke Nu.19:*Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed resulallah, Dört Halifenin adı, arka yüzünde Emir-i azam Temür (Timur) Küregen halledallahu mülkehu duribe Engüriye (Ankara) yazılıdır. Darp tarihi mevcut değildir. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.³¹

*Sikke Nu.20:*Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed resulallah, Dört Halifenin adı, arka yüzünde Emir-i azam Temür (Timur) Küregen halledallahu mülkehu duribe Engüriye (Ankara) yazılıdır. Darp tarihi mevcut değildir. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.³²

*Sikke Nu.21:*Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed resulallah, Dört Halifenin adı, arka yüzünde Emir-i azam Temür (Timur) Küregen halledallahu mülkehu duribe Ankara yazılıdır. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.22:*Ön yüzünde Sultan bin el sultan Mehmed bin Bayezid, arka yüzünde duribe Beled, H.816/M.1413-4 hullide mülkehu yazılıdır. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.23:*Ön yüzünde Mehmed bin Bayezid azze nasruhu, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Amasya, H.822/M.1419-20 tarihi yazılıdır. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.24:*Ön yüzünde Mehmed bin Bayezid azze nasruhu, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Bursa, H.822/M.1419-20 tarihi yazılıdır. I. Mehmed, H.816-824/M.1413-1421 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

- ۲۵ مراد بن محمد خلد ملكه ضرب بروسا ۸۲۴
 ۲۷ مراد بن محمد خلد ملكه ضرب بروسا ۸۲۵
 ۲۸ مراد بن محمد خان خلد ملكه ضرب ايتلق
 ۲۹ مراد بن محمد خان ۸۴۸ خلد ملكه ضرب تيره
 ۳۰ مراد بن محمد خان

³¹ Ruy Gonzalez De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, Çev. Ö. R. Doğrul, Sad. K. Doruk, İstanbul, 1993, s. 95.

³² Şerefüddin Ali Yezidi, *Emir Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, Çev. A. Batur, İstanbul, 2013, s.388.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.25:Ç.:11.5X11 mm, A.:1.067 gr. AR. RR. Akçe. Sikke Nu.26:Ç.:14.8 mm, A.:2.825 gr. AE. RRRR. Mangır. Sikke Nu.27:Ç.:28.2X15 mm, A.:3.399 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.28:Ç.:12X11.1 mm, A.:1.090 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.29:Ç.:14X12.5 mm, A.:1.922 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.30:Ç.:14.5X14.4 mm, A.:2.124 gr. AE. Mangır. ŞB:Env.449/KE:Env.4689/Zeno:228023/NK:M.120/ŞB:Env.12/Zeno:114195/EO:Env.854/KE:Env.1653/EO:Env.622/Zeno:206222/EO:Env.937/Zeno:97315 KE:Env.4867/NK:M.132
Sikke Nu.25:Ön yüzünde Murad bin Mehmed Han, arka yüzünde duribe Bursa, hullide mülkehu, ortada H.824/M.1421-2 tarihi yazılıdır. II. Murad, H.824-848/850-855/M.1421-1444/1446-1451 yılları arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.26:Ön tarafında tuğ şekli vardır, diğer tarafında ise otağ formunun ortasında dört nokta görülmektedir. II. Murad (H.824-848/M.1421-1444) yılları arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ona ait bir mangır olabilir. II. Bayezid döneminde darp edilen sikkelere de ağırlık ve çap olarak benzemektedir.

Sikke Nu.27:Ön yüzünde tuğra (Murad bin Mehmed), arka yüzünde hullide mülkehu duribe Bursa, H.825/M.1421-2 tarihi yazılıdır. II. Murad (H.824-848/850-855/M.1421-1444/1446-1451) yılları arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.28:Ön yüzünde Murad bin Mehmed Han hullide mülkehu, arka yüzünde duribe Ayasuluk-Hamele usrel bab yazılıdır, H.827/M.1423-4 tarihli dir.³³ II. Murad (H.824-848/850-855/M.1421-1444/1446-1451) yılları arasında hüküm sürmüştür.³⁴ İki kez tahta çıkmıştır.³⁵

Sikke Nu.29:Ön yüzünde Murad bin Mehmed Han, H.848/M.1444-5 ? azze nasara sene, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Tire yazılıdır. II. Murad (H.824-848/850-855/M.1421-1444/1446-1451) yılları arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır ve ikinci döneme ait mangırdır.³⁶

Sikke Nu.30:Ön yüzündeki tuğranın üzerinde Murad bin Mehmed Han yazılıdır, arka yüzünde saadet düğümü bulunan mangırın darp yeri yoktur.³⁷ II. Murad (H.824-848/850-855/M.1421-1444/ 1446-1451) yılları arasında hüküm sürmüştür.³⁸ İki kez tahta çıkmıştır.³⁹

II. Murad dönemi sikkeleri, ekonomide bir toparlanma yaşandığını gösteriyor olsa da Orhan Bey dönemi ile karşılaştırıldığında mevcut zenginliğin istenilen ölçüde yakalanamadığını ortaya koyar. Bu dönemde askerî hareketliliğin fazla olması, hazineden yapılan harcamaların ağır yük teşkil etmesi, askerlere ödenen maaşlar ve deniz ticaretinin mevcut ticari hareketliliği vurması sebebiyle sıkıntılı bir dönem yaşanacaktır. Osmanlı sikkelerinde Fetret Devri'nden itibaren görülmeye başlayan tuğra uygulaması artık sikkelerin ön yüzünde stilize edilmiş şekilde genelde tercih edilecek, diğer yüze darp tarihi yeri ve belirli kalıp cümleler eklenecektir.

۳۱ محمد بن مراد خان خلد ملکه ۸۵۵ ضرب اما سیه

۳۲ محمد بن مراد خان خلد ملکه ۸۵۵ ضرب برسا

۳۳ محمد بن مراد خان عزنصره ۸۵۵ سنه خلد ملکه ضرب ادرنه

۳۴ محمد بن مراد خان عزنصره ۸۵۵ سنه خلد ملکه ضرب سرز

۳۵ محمد بن مراد خان عزنصره ۸۶۵ خلد ملکه ضرب اما سیه

۳۶ محمد بن مراد خان عزنصره ۸۷۵ خلد ملکه ضرب نوار

³³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.244.

³⁴ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.53.

³⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.115.

³⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.42.

³⁷ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.466.

³⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.132.

³⁹ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.67.

Sikke Nu.31:Ç.:11X11 mm, A.:0.937 gr. AR. R. Akçe. Sikke Nu.32:Ç.:0.9X0.9 mm, A.:1.016 gr. AR. Akçe.
Sikke Nu.33:Ç.:11X10.5 mm, A.:0.980 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.34:Ç.:11.5X10.5 mm, A.:0.909 gr. AR. Akçe.
Sikke Nu.35:Ç.:10.5X0.90 mm, A.:0.882 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.36:Ç.:10 mm, A.:0.906 gr. AR. Akçe.
Zeno:8028/ KE:Env.1647/ŞB.Env.1275/Zeno:100911/Zeno:160682/ŞB.Env.534
ŞB:Env.536/KE:Env.1667/EO:Env.636/Zeno:8032.

Sikke Nu.31: Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Amasya, H.848/M.1444-5 tarihi yazılıdır.⁴⁰ II. Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.32: Ön yüzünde Mehmed bin Murad, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Bursa yazılıdır ve H.848/M.1444-5 tarihlidir. II. Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.33: Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han azze nasara sene H.855/M.1451-2, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Edirne yazılıdır.⁴¹ II. Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/ M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.34: Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han azze nasara sene H.855/M.1451-2, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Edirne yazılıdır.⁴² II. Mehmed (H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.35: Ön tarafında Mehmed bin Murad Han azze nasara H.865/ M.1460-1, arka tarafında hullide mülkehu duribe Amasya yazılıdır.⁴³ Fatih Sultan Mehmed-II. Mehmed (H.848-850/ M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

Sikke Nu.36: Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han azze nasara H.875/M.1470-1, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Novar yazılıdır.⁴⁴ Fatih Sultan Mehmed-II. Mehmed (H.848-850/ M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁴⁵

۳۷ محمد بن مراد خان خلد ملکه ضرب بولی

۳۸ محمد بن مراد خان عز نصره ضرب برسا ۸۶۱

۳۹ خلد ملکه ضرب تیره

۴۰ ضرب تیره خلد ملکه

۴۱ محمد بن مراد خان عز نصره خلد ملکه ضرب تیره

۴۲ محمد بن مراد خان عز نصره خلد ملکه ضرب تیره

۴۳ خلد ملکه محمد ابن مراد خان ضرب ایتلق

۴۴ عز نصره ضرب تیره

۴۵ محمد ابن مراد ضرب اماسیه

⁴⁰ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.71.

⁴¹ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.88.

⁴² Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.88.

⁴³ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.96.

⁴⁴ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.131.

⁴⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.301.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.37:Ç.:11.1X11 mm, A.:1.400 gr. AE. RRR. Mangır. Sikke Nu.38:Ç.:13.2X12.5 mm, A.:1.368 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.39:Ç.:16.5X15 mm, A.:3.100 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.40:Ç.:12.5X11.5 mm, A.:1.251 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.41:Ç.:14X13 mm, A.:2.015 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.42:Ç.:16X15.9 mm, A.:3.012 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.43:Ç.:12.5X12.3 mm, A.:1.214 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.44:Ç.:16.8X14 mm, A.:2.823 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.45:Ç.:14X13 mm, A.:1.904 gr. AE. RR. Mangır. Zeno:229439/KE:Env.5722/NK:M.157/Zeno:41572/76769/ŞB:Env.543/NK:M.159/KE:Env.2353/NK:TM.78/ŞB:Env.1465/KEK:Env.3919/Zeno:103646/EO:Env.940/Zeno:206229 Zeno:123134/43487/ŞB:Env.1982/NK:M.154-5/NK:TM.117/KE:Env.5239/ AP/NK:M.148/Zeno:123076/ Sikke Nu.37:Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Bolu yazılıdır. Fatih Sultan Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁴⁶

*Sikke Nu.38:*Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Bursa, H.861/M.1456-7 tarihi yazılıdır.⁴⁷ Fatih Sultan Mehmed-II. Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁴⁸

*Sikke Nu.39:*Ön yüzünde üç yıldız, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Tire yazılıdır. Fatih Sultan Mehmed-II. Mehmed, H.848-850/ M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

*Sikke Nu.40:*Ön tarafında geometrik süsleme (karşılıklı saadet düğümleri) duribe Tire, arka tarafında ise iki saadet düğümü arasında hullide mülkehu yazılıdır.⁴⁹ Darp yeri ve tarihi yoktur. II. Mehmed (H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

*Sikke Nu.41:*Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Tire yazılıdır ve darp tarihi yoktur.⁵⁰ II. Mehmed (H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁵¹

*Sikke Nu.42:*Ön yüzünde Mehmed bin Murad Han azze nasruhu, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Tire yazılıdır, darp tarihi yoktur.⁵² II. Mehmed (H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/ M.1541-1481) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁵³

*Sikke Nu.43:*Ön yüzünde ejdarha figürü sağa doğru üstte H.852/M.1448-9 tarihi, arka yüzünde hullide mülkehu Mehmed ibn Murad Han yazılıdır. Diğer örneklerden hareketle Ayasuluk darplı olduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.⁵⁴

*Sikke Nu.44:*Ön yüzünde ejderha portresi sağa doğru, arka yüzünde azze nasruhu duribe Tire yazılıdır, tarihi bulunmamaktadır. Diğer ejder-dragon sikkeleri, II. Mehmed-Fatih Sultan Mehmed dönemine tarihlenirken, bu sikke Üstad Kabaklarlı tarafından II. Bayezid sikkeleri arasına dâhil edilmiştir.

*Sikke Nu.45:*Ön tarafında aslan tasviri duribe Amasya, arka tarafında hullide Mehmed ibn Murad Han azze nasara yazılıdır.⁵⁵ II. Mehmed, H.848-850/M.1444-1446/H.855-886/M.1541-1481 tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve iki kez tahta çıkmıştır.

⁴⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.157.

⁴⁷ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.107.

⁴⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.159.

⁴⁹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.72.

⁵⁰ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.123.

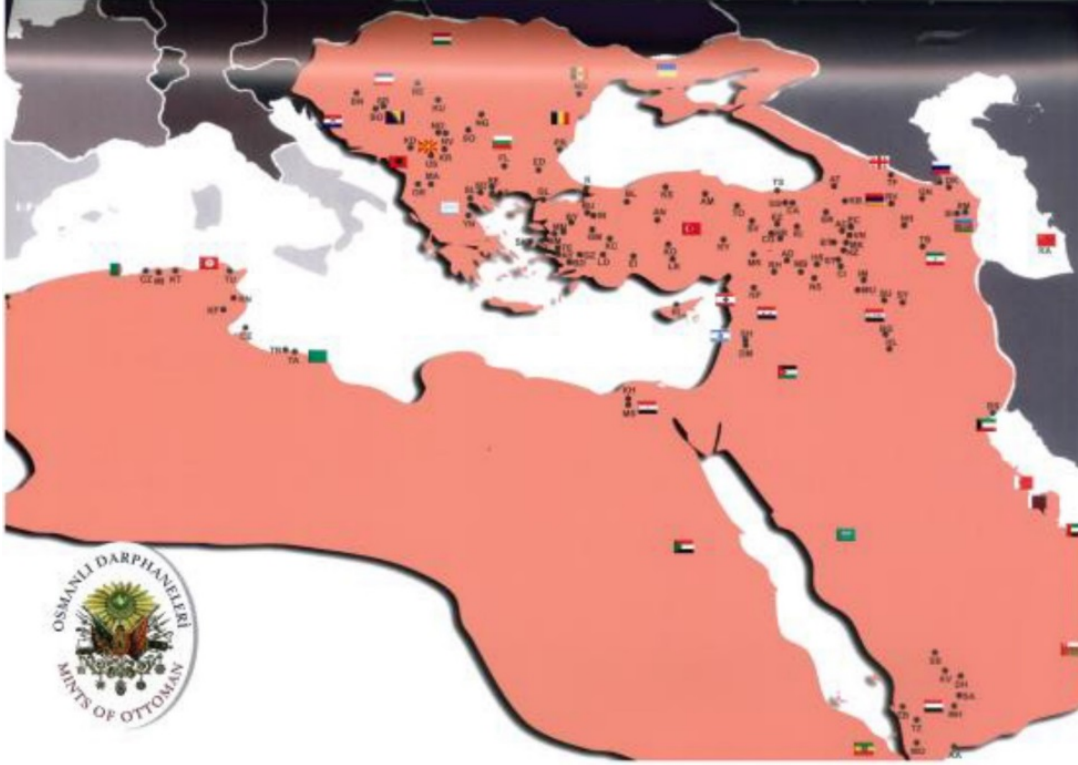
⁵¹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.75.

⁵² Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.120.

⁵³ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.58.

⁵⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.154-5.

⁵⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.166, 148.

Resim 1. Atom Damalı tarafından hazırlanan darphane yerlerini gösterir detaylı harita.⁵⁶

DARPHANE KODLARI / MINT CODES

AA	ADEN	EI	EĞİRDİR	KN	KAYREVAN	SA	SAN'A
AC	ADILCEVAZ	ER	ERZURUM	KO	KONYA	SB	SAT'DA
AD	AMİD	EZ	ERZİNCAN	KR	KRATOVA	SD	SİDREKAPSI
AD	KARAAMİD	FL	FİLİBE	KS	KASTAMONU	SE	SEREZ
AM	AMASYA	GL	GELİBOLU	KT	KOSTANTİNE	SH	ŞAM
AN	ANKARA	GM	GERMİYAN	KU	KOÇANIYE	SI	ŞİRVAN
AN	ENGÜRİYE	GN	GENCE	KV	KEVKEBAN	SK	SAKIZ
AT	ARDANUC	GS	GÜMÜŞHANE	KY	KAYSERİ	SL	SELANK
AY	AYASLUK	GZ	GÜZELHISAR	LD	LADIK	SM	ŞAMAHİ
BD	BALAD	HL	HİLLE	LR	LARENDE	SO	SOFYA
BE	BELGRAD	HP	HALEB	MA	MANASTIR	SR	SREBRENIÇE
BG	BAĞDAD	HR	HARPUT	MB	MARĐIN	ST	SİRT
BL	BOLU	HS	HASANKEYF	MD	MODAVA	SU	SULTANIYE
BM	BERGAMA	HS	HİSN	MH	MALHAZ	SV	SİVAS
BN	BANALLUKA	HS	HİSNKEYF	MI	MİDYE	SY	SÜLEYMANIYE
BY	BALYA	HZ	HIZAN	MK	MİKÖS	SZ	SİROZ
BS	BASRA	İM	İMADİYE	MN	MANİSA	TA	TACURA
BT	BITLİS	İN	İNEGÖL	MO	MUHA	TB	TEBRİZ
BU	BURSA	İZ	İZMİR	MR	MARAŞ	TE	TİRE
BO	BOSNA	K	İSLAMBOL	MS	MİSİR	TF	TİFLİS
BO	SARAY	K	DARE'L-SALTANATE'L-ALİYE	MU	MUSUL	TL	TİLİMSAN
CA	CANCA	K	DARE'L-HİLAFETE'S-SENİYYE	NG	NİĞBOLU	TR	TRABLUS
CE	CERBE	K	DARE'L-HİLAFETE'L-ALİYE	NH	NAHİCİVAN	TR	TRABLUSGARP
CI	CEZİRE	K	KOSTANTİNE	NO	NOVAR	TS	TRABZON
CG	ÇEMİŞGEZEK	KA	KAŞGAR	NS	NUSAYBİN	TT	TOKAT
CZ	CEZAYİR	KB	KARS	NV	NOVABERDE	TU	TUNUS
CZ	CEZAYİR-I GARP	KC	KARAHİSAR	OH	ORDUJU HÜMAYUN	TZ	TAİZZ
DK	DEMİRKAPI	KD	KOSOVA	OR	OHİRİ	US	ÜSKÜB
DH	DHI MARMAR	KF	KAFSA	PR	PREVADI	VN	VAN
DM	DİMİŞK	KG	KİĞİ	RH	RUHA	YN	YENİŞEHİR
EC	ERCİS	KH	KAHİRE	RV	REVAN	ZB	ZEBİD
ED	EDİRNE	KI	KIBRIS				

Resim 2. Atom Damalı tarafından hazırlanan darphane yerlerini gösterir kısaltmalar.⁵⁷

Osmanlı Devleti, merkezî sistemi esas almış olduğu için darphane işlerini de bir düzene oturtmuş, kontrolü tamamen elinde tutarak, sikke darbını önemli bir kazanç alanı hâline getirmiştir. Bu gelir miktarı, gümüş bedeli üzerinden hesaplandığında oldukça yüksek oranlara varıldığı görülecektir. Fatih Sultan Mehmet döneminde 1479 yılından itibaren altın paralar basılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Önemli tüccarların kullandıkları altın paraların dışında, başka şehirlerde yüksek ayarlı gümüş ve mangırlar kullanılmıştır.⁵⁹ Paranın gerçek değeri ile itibari değeri

⁵⁶ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.27

⁵⁷ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.26

⁵⁸ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p.21.

⁵⁹ M. F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s.48-9.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

arasındaki bağ, asırlardır devam ettiği için halk altın ve gümüş dışındaki paraya fazla itibar etmemiştir.⁶⁰ Yerel hâkimlerin, kale komutanlarının, valilerin ya da ordu komutanlarının baskısıyla karşı karşıya kalan halk, bakır para kullanma mecburiyetinde bırakılmıştır.⁶¹ Merkezî idare tarafından karşılığının garanti altına alınmasına rağmen gümüş ile bakır paralar değiştirilirken ya da taht değişikliklerinde eski sikkeler toplanırken % 20-30'lara varan oranlarda halkın zarar ettiği görülecektir. Buna rağmen tebaanın mangır kullanmayı reddetme gibi bir şansı yoktur, bu konu da çok sert cezalar ve idari yaptırımlar vardır. Hatta *yasakçı kullar* tarafından tespit edilmesi durumunda bütün paraya el konulması dahi söz konusu olmaktadır.

Sahte para darbinin önüne tarihin hiçbir döneminde geçilememiştir. Osmanlı dirhemleri ve mangırları arasında da her dönemde darp edilen sahte örnekler vardır. Kötü sahte mangırlar olduğu gibi, üzeri gümüşle kaplanmış bakır paraların da varlığı tespit edilmiştir. Görülmesi açısından özellikle aşağıda, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait kaplama sahte gümüş bir para paylaşılmıştır.

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب بروسه سنه ۸۸۶

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب قرطوه ۸۸۶

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب نوار سنه ۸۸۶

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب بروسه سنه ۸۸۶

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب اسكوب سنه ۸۸۶

۸۸۶ سلطان بايزيد بن محمد خان عزنصره ضرب اماسيه سنه ۸۸۶

Sikke Nu.46:Ç.:11.5X11 mm, A.:0.694 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.47:Ç.:11X10.8 mm, A.:0.711 gr. AR. Akçe.

Sikke Nu.48:Ç.:12X10 mm, A.:0.754 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.49:Ç.:12X10.5 mm, A.:0.749 gr. AR. Akçe.

Sikke Nu.50:Ç.:10.5X0.95 mm, A.:0.718 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.51:Ç.:11X9.5 mm, A.:0.707 gr. AR. Akçe.

EO:Env.39/ŞB:Env.548/Zeno:49965/Zeno:166132/233550/ŞB:Env.567/Zeno:53740/

EO:Env.39/ŞB:Env.548/Zeno:49965/Zeno:99837/ŞB:Env.547

*Sikke Nu.46:*Ön yüzünde Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka yüzünde azze nasara duribe Brusa (Bursa) sene H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁶² II. Bayezid (H.886-918/M.1481-1512) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶³

*Sikke Nu.47:*Ön yüzünde Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kratova, H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁶⁴ II. Bayezid (H.886-918/M.1481-1512) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶⁵

*Sikke Nu.48:*Ön tarafında Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka tarafında azze nasara duribe Novar sene H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁶⁶ II. Bayezid (H.886-918/M.1481-1512) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶⁷

*Sikke Nu.49:*Ön tarafında Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka tarafında azze nasara duribe Brusa (Bursa) sene H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁶⁸ II. Bayezid, H.886-918/M.1481-1512 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶⁹

*Sikke Nu.50:*Ön tarafında Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka tarafında azze nasara duribe Üsküb sene H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁷⁰ II. Bayezid, H.886-918/M.1481-1512 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

⁶⁰ Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Çev. A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 2.

⁶¹ Süleyman Sudi, *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettebiyesi Matbaası, İstanbul, 1311, s.208

⁶² Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.147.

⁶³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.324.

⁶⁴ Andrei Crivenco, "A New Observe Variety of Ottoman Akches During the Reign of Bayezid II", *ONS Journal of the Oriental Numismatic Society*, No 216 Summer 2013, s.18-21.

⁶⁵ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.165.

⁶⁶ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.169.

⁶⁷ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.330.

⁶⁸ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.147.

⁶⁹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.I, İstanbul, 2010, s.324.

⁷⁰ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.163.

*Sikke Nu.51:*Ön tarafında Sultan Bayezid bin Mehmed Han, arka tarafında azze nasara duribe Amasya sene H.886/M.1481-2 yazılıdır.⁷¹ II. Bayezid, H.886-918/M.1481-1512 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

۵۲ سلطان بایزید

۵۳ عزنصره ضرب تیره

۵۴ بایزید بن محمد خان

۵۵ ضرب برسه

۵۶ ضرب برسه

۵۷ سلطان بایزید خان

*Sikke Nu.52:*Ç.:16X15 mm, A.:1.420 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu.53:*Ç.:15X12.5 mm, A.:2.858 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu.54:*Ç.:12X11.5 mm, A.:0.835 gr. AE. R. Mangır. *Sikke Nu.55:*Ç.:14.5X13.5 mm, A.:2.690 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu.56:*Ç.:15.5X13.2 mm, A.: 2.570 gr. AE. RRR. Mangır. *Sikke Nu.57:*Ç.:15.5X15 mm, A.:2.874 gr. AE. Mangır. Zeno:? Zeno:? KE:Env.4484/Zeno:161405/NK:M.240/Zeno:?! KE:Env.2591

*Sikke Nu.52:*Ön tarafta altı köşeli yıldız içinde (daire şeklinde) ve dışında noktalar vardır.⁷² Arka tarafında ise Sultan Bayezid yazılıdır. II. Bayezid (H.886-918/M.1481-1512) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.53:*Ön yüzünde ağzı açık ejderhabaşı sola doğru, arka yüzünde azze nasrahu duribe Tire yazılıdır.⁷³ II. Bayezid (H.886-918/ M.1481-1512) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁷⁴

*Sikke Nu.54:*Ön yüzünde Bayezid bin, arka yüzünde Mehmed Han yazılıdır, darp yeri ve tarihi yoktur.⁷⁵ II. Bayezid (H.886-918/M.1481-1512) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁷⁶

*Sikke Nu.55:*Ön yüzünde kare benzeri ortasında dört noktanın yer aldığı şekil, arka yüzünde duribe Bursa yazılıdır. Sehven ya da eldeki örneğin açık olmaması sebebiyle önceden Tire olarak okunmuştur. II. Bayezid, H.886-918/M. 1481-1512 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁷⁷

*Sikke Nu.56:*Ön yüzünde saadet düğümünün altında bir kuş resmi yer alır, arka yüzünde azze nasara duribe Bursa yazılıdır. Necdet Kabaklarlı Üstadımız tarafından II. Bayezid dönemine tarihlenmiştir. Darp tarihi yoktur.

*Sikke Nu.57:*Ön yüzünde Sultan Bayezid Han, arka yüzünde bitkisel motif yer almaktadır.⁷⁸ II. Bayezid, H.886-918/M. 1481-1512 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Fatih Sultan Mehmet tarafından kestirilen hayvan süslemeli mangırların II. Bayezid döneminde de darp edildiği görülmektedir. Özellikle dragon-ejderha, yılan, güvercin ve bitkisel bezemelerin mangırlarda tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti büyüyüp genişledikçe her sultan döneminde sikke kesilen darphanelere bir yenisinin daha eklendiği görülecektir. Bu da bölgenin askerî olarak ele geçirilmesinin dışında, ticari hayata da müdahale edilerek önceki devlete ait para birimlerinin hızla tedavülden kaldırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

۵۸ سلطان سلیمان شاه بن سلیم شاه عزنصره ضرب قسطنطنیه سنه ۹۱۸

۵۹ سلطان سلیم شاه بن بایزید خان عزنصره ضرب قسطنطنیه سنه ۹۱۸

۶۰ ضرب قسطنطنیه ۹۲۳

۶۱ ضرب تیره

⁷¹<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3400&lot=1063>

⁷² Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.235.

⁷³ Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 89.

⁷⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.115.

⁷⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.222, 228.

⁷⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.215.

⁷⁷ Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 93.

⁷⁸ Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 165.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

۶۲ ضرب ادرنه ۹۲۲

۶۳ ضرب دمشق ۹۲۵

Sikke Nu.58:Ç.:11.5X10 mm, A.:0.728 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.59:Ç.:15.5X11 mm, A.:1.552 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.60:Ç.:16.5X15 mm, A.:2.767 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.61:Ç.:16.1X16 mm, A.:2.869 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.62:Ç.:16X14.5 mm, A.:2.387 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.63:Ç.:14X13.9 mm, A.:1.258 gr. AE. Mangır. Zeno:124439/KE:Env.6449/Zeno:95925/KE:Env.5258/Zeno:?! EO:Env.657/Zeno:168056/NK:M.245, 270/Zeno:?

Sikke Nu.58: Ön yüzünde Sultan Selim Şah bin Bayezid Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kostantiniye yazılıdır ve H.918/M.1512-3 tarihlidir.⁷⁹ I. Selim, (H.918-926/M.1512-1520) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.59: Ön yüzünde Sultan Selim Şah bin Bayezid Han, arka yüzünde azze nasruhu duribe Kostantiniye yazılıdır, darp tarihi yoktur, diğer örnekler H.918/M.1512-3 tarihlidir. I. Selim (H.918-926/M.1512-1520) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁸⁰

Sikke Nu.60: Ön yüzünde duribe Kostantiniye, H.923/M.1517-8 tarihi yazılıdır.⁸¹ Arka yüzünde geometrik geçme motifi vardır.⁸² I. Selim (H.918-926/M.1512-1520) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.61: Sikkenin ön yüzünde geometrik bir şekil, arka yüzünde duribe Tire yazılıdır ve tarihsizdir. I. Selim, H.918-926/M.1512-1520 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.62: Sikkenin ön yüzünde geometrik bir şekil, arka yüzünde duribe Edirne yazılıdır, darp tarihi yoktur.⁸³ Diğer örnekler, H.922/M.1516-7 tarihlidir. I. Selim, H.918-926/M.1512-1520 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁸⁴

Sikke Nu.63: Ön yüzünde çember içinde yıldız, etrafında çelenk, arka yüzünde duribe Dimaşk, H.925/M.1519 tarihi yazılıdır. I. Selim, H.918-926/M.1512-1520 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁸⁵

۶۴ سلطان سليم بن بايزيد خان ضرب قسطنطينيه ۹۱۸ ۶۵ ضرب رهی ۲۶ سلطان سليم بن بايزيد خان ضرب امد

Sikke Nu.64:Ç.:11.5X10.5 mm, A.:1.197 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.65:Ç.:15X12.5 mm, A.:2.976 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.66:Ç.:15X14.9 mm, A.:2.851 gr. AE. Mangır. Zeno: ?

Zeno:190723/228436/NK:M.248/Zeno: ?

Sikke Nu.64: Ön tarafında Sultan Selim bin Bayezid Han, arka tarafında Sultan Selim, duribe Kostantiniye yazılıdır. Diğer örnekler, H.918/M.1512 tarihlidir.⁸⁶

Sikke Nu.65: Ön yüzünde geometrik bir şekil, arka tarafında ise saadet düğümünün altında duribe Ruha şeklinde okunabilen yazı mevcuttur. A. Perçin'e göre Urfa darplı sikkeler olarak bilinmektedirler. I. Selim ve

⁷⁹ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.183.

⁸⁰ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.269.

⁸¹ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.186.

⁸² Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.271.

⁸³ Halil Edhem, *Meskükâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.187.

⁸⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.245, 270.

⁸⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.271, 258; R. Kılıç "Kars, Ardahan ve Çıldır Havalisinin XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Katılması", İdeal Kültür Yayıncılık, Ed. R. Kılıç, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı, Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, İstanbul, 2014, s. 703-768.

⁸⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.269.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde farklı (H.926/M.1520) örnekleri mevcuttur. Anonim mangır olabileceği bazı alan uzmanları tarafından belirtilmektedir.⁸⁷ I. Selim (H.918-926/M.1512-1520) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.66:*Ön tarafında Sultan Selim bin Bayezid Han, arka tarafında ise duribe Amid yazılıdır.⁸⁸ I. Selim (H.918-926/M.1512-1520) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

- ٦٧ سلطان سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب نوار سنه ٩٢٦
 ٦٨ سلطان سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب حلب سنه ٩٢٦
 ٦٩ سلطان سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب برسه سنه ٩٢٦
 ٧٠ سلطان سليمان بن سليم عزنصره صرب مرعش سنه ٩٢٦
 ٧١ سلطان سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب امد سنه ٩٢٦
 ٧٢ سلطان العدل سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب امد سنه ٩٢٦

*Sikke Nu.67:*Ç.:11.5 mm, A.:0.722 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu.68:*Ç.:13X11.5 mm, A.:1.180 gr. AR. R. Medini. *Sikke Nu.69:*Ç.:11X10 mm, A.:0.569 gr. AE/AR. Akçe. *Sikke Nu.70:*Ç.:14.5X12.5 mm, A.:1.178 gr. AR. R. Medini. *Sikke Nu.71:*Ç.:10X9 mm, A.:0.604 gr. AR. R. Medini. *Sikke Nu.72:*Ç.:13.8X11.5 mm, A.:0.917gr. AR. R. Medini. KE:Env.3335/Zeno:139904/Zeno:216483/EO:Env.823/Zeno:190824/KE:Env.4824/Zeno:183449/57399/Zeno:244797/KE:Env.2280

*Sikke Nu.67:*Ön tarafta Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka tarafta azze nasara duribe Novar sene H.926/M.1520 yazılıdır.⁸⁹ I. Süleyman- Kanuni Sultan Süleyman (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁹⁰

*Sikke Nu.68:*Ön tarafta Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka tarafta azze nasruhu duribe Halep, sene H.926/M.1520 tarihi yazılıdır.⁹¹ Kanuni Sultan Süleyman (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.69:*Ön tarafta Sultan Süleyman Şah bin Selim Han, arka tarafta azze nasruhu duribe Bursa, H.926/M.1519-20 tarihi yazılıdır. Dönem sahtesidir, bakır üzerine gümüş kaplama yapılmıştır. I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.70:*Ön yüzünde Sultan Süleyman bin Selim, arka yüzünde azze nasara, duribe Maraş, sene H.926/M.1519-20 yazılıdır. I. Süleyman- Kanuni Sultan Süleyman, H.926-974/M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.71:*Ön yüzünde Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka yüzünde duribe Amid, sene H.926/M.1519-20 yazılıdır.⁹² I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman, H.926-974/M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁹³

*Sikke Nu.72:*Ön yüzünde sultanu'l adil Süleyman Şah bin Selim Şah, arka yüzünde duribe Amid, sene H.926/M.1519-20 tarihi yazılıdır. I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman, H.926-974/ M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٧٣ ضرب ارزوم سنه ٩٢٨

⁸⁷ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 343; R. Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 131.

⁸⁸ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.192.

⁸⁹ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.315.

⁹⁰ S. Sreckovic, *Osmanlijski Novac Kovan na Tlu Jugoslavije*, Özel Yayın, Beograd, 1987, s.88; Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.II, İstanbul, 2010, s.680.

⁹¹ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.265.

⁹² Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.235.

⁹³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.II, İstanbul, 2010, s.516.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

۷۴ عزنصره ضرب مرعش

۷۵ ضرب حلب سنه ۹۵۴

۷۶ سلطان سليمان بن سليم شاه ضرب مرعش

۷۷ ضرب حلب سنه ۹۶۴

۷۸ سلطان سليمان شاه بن سليم شاه عزنصره ضرب رها ۹۲۶

Sikke Nu.73:Ç.:16.5X15 mm, A.:2.666 gr. AE. RRR. Mangır. Sikke Nu.74:Ç.:17.2X14 mm, A.:2.704 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.75:Ç.:18.X11.7 mm, A.:1.616 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.76:Ç.:15.3X13.1 mm, A.:1.397 gr. AE. RRRRR/UQ. Mangır. Sikke Nu.77:Ç.:12.8X12.2 mm, A.:1.381 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.78:Ç.:19.1X18 mm, A.:2.468 gr. AE. RR. Mangır. Zeno:? KE:Env.4691/Zeno:177082 Zeno:248690/NK:M.328/Zeno:126594/NK:M.380/KE:Env.6855

*Sikke Nu.73:*Ön yüzünde darp yeri olarak Erzurum yazılıdır, darp tarihi okunamamaktadır, diğer örnekler H.926/M.1519-20 tarihlidir. I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.74:*Ön yüzünde yedi nokta bulunan, arka yüzünde azze nasruhu duribe Maraş yazısı yer alan bir mangırdır. I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁹⁴

*Sikke Nu.75:*Ön yüzünde Süleyman Yıldızı içinde saadet düğümü işlenmiştir, arka yüzünde duribe Halep H.954/M.1547-8 tarihi yazılıdır.⁹⁵ I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han (H.926-974/M.1520-1566) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.76:*Ön yüzünde Süleyman bin Selim Şah, arka yüzünde duribe Maraş yazılıdır. Darp yılı yoktur. I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han, H.926-974/M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Mangır tek örnektir.

*Sikke Nu.77:*Ön yüzünde iki farklı çiçek formu yer alırken, arka yüzünde duribe Halep, sene H.964/M.1556-7 yazılıdır.⁹⁶ I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han, H.926-974/M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.78:*Ön yüzünde Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka yüzünde azze nasara duribe Ruha, H.926/M.1519-20 tarihlidir.⁹⁷ I. Süleyman-Kanuni Sultan Süleyman Han, H.926-974/M.1520-1566 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁹⁸

N. Kabaklarlı'nın tespitlerine göre Kanuni Sultan Süleyman döneminde devlet para dağıtımı ve değişiminden % 100'lere varan oranlarda kâr etmeye başlamıştır. Bu da gümüş karşılığı olarak kabul edilen mangır miktarı ile gümüşlerin ağırlıkları üzerindeki değişikliklerle sağlanmıştır. Osmanlı da bakır paranın ilk kez kesildiği I. Murat döneminden itibaren bu değişim yapılmıştır. Bazı dönemlerde 10-12 mangırın 1 akçeye, Basra Vilayeti'nde 8 Heşti'nin (bakır para) 1 akçeye karşılık olarak değiştirildiği görülecektir. Bu oranlar sürekli değişmiş, Osmanlı Devleti ekonomik durumuna göre birkaç kez para reformu yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde 150'ye yakın şehirde sikke darbı gerçekleştirilmiştir. Bursa'dan sonra İpsala'da darp edilmeye başlayan sikkeler daha sonra Amasya, Edirne, Serez ve Ayasuluk'ta kesilmeye başlanmıştır. İlk örnekleri mangır, fels, dirhem adı altında kesilen paralar, daha sonra tenge, pul, tilla, metelik, pare, para, akçe, medini, şahruhi, zolta ve kuruş gibi isimlerle Osmanlı hâkimiyeti altında yer alan ya da

⁹⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.338.

⁹⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.327.

⁹⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.328.

⁹⁷ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.380.

⁹⁸ Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 176.

üstünlüğünü tanıyan topraklarda kullanılmıştır⁹⁹

۷۹ سلطان سلیمان شاه بن سلیم شاه عزنصره ضرب قرطوه ۹۷۴

۸۰ سلطان سلیمان شاه بن سلیم شاه عزنصره ضرب قرطوه ۹۷۴

۸۱ عزنصره ضرب حلب سنه ۹۷۸

۸۲ سلطان سلیم بن سلیمان شاه ضرب امد ۹۷۰

۸۳ ضرب قسطنطینیہ ۹۷۷

Sikke Nu.79:Ç.:10.1X10 mm, A.:0.416 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.80:Ç.:14.5X12.5 mm, A.:0.587 gr. AR. Akçe.
Sikke Nu.81:Ç.:12.5X12.4 mm, A.:1.584 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.82:Ç.:13X11.5 mm, A.:2.063 gr. AE.
Mangır. Sikke Nu.83:Ç.:14.5X14 mm, A.:2.183 gr. AE. Mangır. Zeno:134985/Zeno:134985/Zeno:53744/
KE:Env.4201 ?/NK:M.403

*Sikke Nu.79:*Ön tarafında Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka tarafında azze nasara duribe Kratova, H.974/M.1566-7 tarihi yazılıdır.¹⁰⁰ II. Selim, (H.974-982/M.1566-1574) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.80:*Ön tarafında Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah, arka tarafında azze nasara duribe Kratova, H.974/M.1566-7 tarihi yazılıdır.¹⁰¹ II. Selim, H.974-982/M.1566-1574 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.81:*Ön tarafında çiçek süslemesi, arka tarafında azze nasara duribe Halep, H.978/M.1570-1 tarihi yazılıdır. II. Selim, (H.974-982/M.1566-1574) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹⁰²

*Sikke Nu.82:*Ön yüzünde Sultan Selim bin Süleyman Şah, sene H.97X/M. M.156X, arka yüzünde çerçeve içinde duribe Amid-Diyarbakır ? yazılıdır. II. Selim, H.974-982/M.1566-1574 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.83:*Ön tarafında dört yönde saadet düğümü ortada yıldız, arka tarafında iki saadet düğümünün ortasında yıldız, azze nasara duribe Kostantiniye yazılıdır.¹⁰³ II. Selim, Kostantiniye, H.974/M.1566-7 tarihlidir. II. Selim, H.974-982/M.1566-1574 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

۸۴ سلطان مراد بن سلیم خان عزنصره ضرب قسطنطینیہ

۸۵ سلطان مراد بن سلیم خان عزنصره ضرب ارزروم حلد ملکه وسلطانہ ۹۸۲

۸۶ سلطان مراد بن سلیم خان فی البر و البحر ضرب کنجه ۹۷۶

۸۷ سلطان مراد بن سلطان سلیم خان ضرب ارزروم حلد ملکه و دولته ۹۸۲

۸۸ سلطان مراد بن سلطان سلیم خان عز نصره ضرب دمشق سنه ۹۸۲

⁹⁹ Halil Sahillioğlu, "Darphane", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ed. B. Arı, Ankara, 2011, s.216.

¹⁰⁰ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.346.

¹⁰¹ Halil Edhem, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.346.

¹⁰² Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.400

¹⁰³ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.403.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.84:Ç.:9X8.5 mm, A.:0.354 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.85:Ç.:19.5X19 mm, A.:3.086 gr. AR. RR. Akçe. Sikke Nu.86:Ç.:20X18.5 mm, A.:2.769 gr. AR. RRR. Dirhem. Sikke Nu.87:Ç.:18.5X16 mm, A.:2.719 gr. AR. RR. Dirhem. Sikke Nu.88:Ç.:17X16.1 mm, A.:3.709 gr. AR. R. Dirhem. Zeno:40589/AP/ Zeno:? AP/Zeno:?:Zeno:106079/ŞB:Env.1496/Zeno:5348

*Sikke Nu.84:*Ön yüzünde Sultan Murad bin Selim Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kostantiniye yazılıdır.¹⁰⁴ Darp tarihi kesiktir. Sultan III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁰⁵

*Sikke Nu.85:*Ön yüzünde Sultan Murad bin Sultan Selim Han, arka yüzünde ortada azze nasara duribe Erzurum etrafında hullide mülkehu ve sultanehu, H.982/M.1574-5 ? tarihi yazılıdır.¹⁰⁶ III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.86:*Ön tarafında Sultan Murad bin Sultan Selim Han fi'l berri ve'l bahri, arka tarafında Gence duribe H.986/M.1578-9 halledallahu mülkehu ve sultanehu fi sene yazılıdır.¹⁰⁷ III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.87:*Ön yüzünde Sultan Murad bin Sultan Selim Han, arka yüzünde ortada duribe Erzurum, etrafında hullide mülkehu ve sultanehu, H.982/M.1574-5 tarihi yazılıdır. Sultan III. Murad, H.982-1003/M.1574-1595 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.88:*Ön yüzünde Sultan Murad bin Sultan Selim Han, arka yüzünde azze nasara duribe Dımaşk yazılıdır.¹⁰⁸ H.982/M.1574-5 tarihlidir. III. Murad, H.982-1003/ M.1574-1595 yılları arasında hüküm sürmüştür.

٨٩ ضرب دمشق سنة ٩٩٦

٩٠ عز نصره ضرب حلب سنة ٩٩٣

٩١ عز نصره ضرب قسطنطينيه ٩٩٨

٩٢ ضرب المحروسه مصر

٩٣ عز نصره ضرب حلب سنة ٩٩١

٩٤ سلطان مراد بن سليم حان عز نصره ضرب حلب

Sikke Nu.89:Ç.: 16.5X16.2 mm, A.: 3.617 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.90:Ç.:14.5x12.5 mm, A.:2.984 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.91:Ç.:13.5X11.2 mm, A.:1.919 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.92:Ç.:18.5X17.5 mm, A.:11.681 gr. AE. Mangır. Sikke Nu.93:Ç.:17.8X17.2 mm, A.:5.006 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.94:Ç.:19X17.5 mm, A.:2.844 gr. AE. R. Mangır. Zeno:? Zeno:53744/Zeno:?: NK:M.401/Zeno:?:Zeno:228438/NK:M.418/Zeno:228438/NK:M.418

*Sikke Nu.89:*Ön yüzünde çiçek figürü, arka yüzünde duribe Dımaşk, H. 996/M.1587-8 tarihi yazılıdır. Sultan III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) dönemine ait nakışlı bir mangırdır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.355.

¹⁰⁵ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.129; Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.III, İstanbul, 2011, s.1017.

¹⁰⁶ Halil Edhem, *Meskükâtü Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334, S.362.

¹⁰⁷ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.III, İstanbul, 2010, s.993.

¹⁰⁸ https://www.vcoins.com/en/stores/cybernumis_world_coins/209/product/9449_ottoman_syria_murad_iii_ar_dirham_377g_20mm_Halep_mint_np200_js1228_lightly_toned_vfaef/656116/Default.aspx

¹⁰⁹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.414.

*Sikke Nu.90:*Ön yüzünde Mührü Süleyman'ın (Süleyman Yıldızı'nın) içinde altı yapraklı çiçek figürü yer alır, arka yüzünde azze nasruhu duribe Halep, H.993/M.1585 tarihi yazılıdır. III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹⁰

*Sikke Nu.91:*Ön yüzünde Mührü Süleyman, arka yüzünde azze nasruhu duribe Kostantiniye ve H.998/M.1589-90 tarihi yazılıdır. III. Murad (H.982-1003/M.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹¹

*Sikke Nu.92:*Ön tarafında bitkisel motif, arka tarafında duribe el Mahrusa Mısır yazılıdır ve darp tarihi yoktur.¹¹² III. Murad, H.982-1003/M.1574-1595 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.93:*Ön tarafında beş dilimli geometrik geçme, arka tarafında azze nasruhu duribe Halep, H.991-998/M.1583-1590 tarihi yazılıdır.¹¹³ III. Murad, H.982-1003/M.1574-1595 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹⁴

*Sikke Nu.94:*Ön tarafında beş dilimli geometrik geçme, arka tarafında azze nasruhu duribe Halep, H.991-998/M.1583-1590 tarihi yazılıdır.¹¹⁵ III. Murad, H.982-1003/M.1574-1595 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹⁶

Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde yer alan darphanelerde çok sayıda usta istihdam edilmiş her birinin alacağı maaş götürü-kesim usulü ya da aylık şeklinde hesaplanmıştır. Güvenilir insanlar arasından seçilen Darphane Emini bir darphanede görevlendirilir, kesilen para defterlerle kayıt altına alınarak devletin zarar görmesinin, fazla para basılmasının, kayıt dışı para aktarımının önüne geçilirdi. Emin farklı sebepler dâhilinde görevini yapamaz duruma düştüğünde onun yerine bakacak olan Darphane Mevkufat Emini atanırdı. Bunun yanı sıra sikke kesme işlemlerinde teknik detayı kontrol altına alması için Darphane Sahib-i Ayarı görevlendirilirdi.¹¹⁷ Bu kişinin ehil olmasına ve zanaat ehli insanlar arasından seçilmesine dikkat edilirdi. Sikkelerin gümüş ayarları, ağırlıkları, kalıp formlarına ait bütün detay bu kişi tarafından kontrol edilirdi. Ayrıca teknik ekibin içinde kalcılar (esnaf ı kalcıyan), kehleciler (esnaf ı kehlecıyan) yer alır, sikkeciilerin kestikleri paraların haddeleri, cilaları ve düzleştirilmesi gibi ameliyeleri yapılarak, tedavüle girmeden önceki son işlemleri tamamlanırdı.

۹۵ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب قسطنطنیه سنه ۱۰۰۳

۹۶ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب اردنه سنه ۱۰۰۳

۹۷ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب چانجه سنه ۱۰۰۳

۹۸ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب قسطنطنیه سنه ۱۰۰۳

۹۹ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب قونیه سنه ۱۰۰۳

۱۰۰ سلطان محمد بن مراد خان عزنصره ضرب سدره قبسی سنه ۱۰۰۳

۱۰۱ حلد ملکه ضرب خالب سنه ۱۰۰۳ ۱۰۲ حلد ملکه ضرب خالب سنه ۱۰۰۳

Sikke Nu.95:Ç.:11 mm, A.:0.263 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.96:Ç.:11.5X10 mm, A.:0.338 gr. AR. Akçe. Sikke

¹¹⁰ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.418.

¹¹¹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 426.

¹¹² Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 178; İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.535.

¹¹³ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.418.

¹¹⁴ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.548.

¹¹⁵ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.418.

¹¹⁶ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.548.

¹¹⁷ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.15-16.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Nu.97:Ç.:12X11.2 mm, A.:0.326 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.98:Ç.:10X9.2 mm, A.:0.224 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.99:Ç.:12X10 mm, A.:0.317 gr. AR. R. Akçe. Sikke Nu.100:Ç.:10.1X10 mm, A.:0.283 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.101:Ç.:18X17 mm, A.:2.068 gr. AR. R. Onluk. Dirhem. Sikke Nu.102:Ç.:20X17.5 mm, A.:2.511 gr. AR. Onluk. Dirhem. Zeno:37487/57198/Zeno:8037/100390/KE:Env.2396/Zeno:237819/
Zeno:37487/57198/ŞB:Env.2091/ŞB:Env.1301/Zeno:135468/ ŞB:Env.Zeno:?!
Zeno:190811/KE:Env.5414

*Sikke Nu.95:*Ön yüzünde Sultan Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kostantiniye sene H.1003/M.1595 tarihi yazılıdır. III. Mehmed (H.1003-1012/M.1595-1603) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹⁸

*Sikke Nu.96:*Ön tarafında Sultan Mehmed bin Murad Han, arka tarafında azze nasara duribe Edirne, H.1003/M.1595 tarihi yazılıdır. III. Mehmed (H.1003-1012/M.1595-1603) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹⁹

*Sikke Nu.97:*Ön tarafında Sultan Mehmed bin Murad Han, arka tarafında azze nasruhu duribe Canca yazılıdır, darp tarihi H.1003/M.1595'tir. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹²⁰

*Sikke Nu.98:*Ön yüzünde Sultan Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kostantiniye sene H.1003/M.1595 yazılıdır. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹²¹

*Sikke Nu.99:*Ön yüzünde Sultan Mehmed bin Murad Han, arka yüzünde azze nasruhu duribe Konya, H.1003/M.1595 yazılıdır. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.100:*Ön tarafında Sultan Mehmed bin Murad Han, arka tarafında azze nasara duribe Sidrekapısı sene H.1003/M.1595 yazılıdır. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹²²

*Sikke Nu.101:*Ön tarafında tuğranın içinde Sultan Mehmed bin Murad Han, arka tarafında hullide mülkehu, duribe Haleb, sene H.1003/M.1595 yazılıdır. Yukarıda yer alan zeno örneğinde kalıp farkı mevcuttur, Halep adı kare içinde yazılmıştır. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.102:*Ön tarafında tuğranın içinde Sultan Mehmed bin Murad Han, arka tarafında hullide mülkehu, duribe Haleb, sene H.1003/M.1595 yazılıdır. III. Mehmed, H.1003-1012/M.1595-1603 yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٠١٣ سلطان احمد بن محمد خان عزنصره ضرب حلب سنه ١٠١٢

١٠١٤ سلطان احمد بن محمد خان عزنصره ضرب جانجه سنه ١٠١٢

١٠١٥ سلطان احمد بن محمد خان عزنصره ضرب جانجه سنه ١٠١٢

١٠١٦ حلد ملکه ضرب خالب سنه ١٠١٣-١٠١٢

١٠١٧ سلطان احمد بن محمد خان عزنصره ضرب مضر سنه ١٠١٢

Sikke Nu.103:Ç.:17.5X15.5 mm, A.:2.026 gr. AR. Dirhem. Sikke Nu.104:Ç.:18X16 mm, A.:1.362 gr. AR. Medini. Sikke Nu.105:Ç.:15X13 mm, A.:0.691 gr. AR. Akçe. Sikke Nu.106:Ç.:14.5X13.5 mm, A.:1.461 gr. AR. RR. Akçe. Sikke Nu.107:Ç.:16.5X14 mm, A.:0.589 gr. AR. R. Medini. Zeno:92741/102808/
Zeno:92741/34003/KE:Env.2412/Zeno:92741/34003/KE:Env.2412/Zeno:215895/KE:Env.3755/

*Sikke Nu.103:*Ön tarafında tuğra (Sultan Ahmed bin Mehmed Han) azze nasara duribe Halep sene H.1012/M.1603-4 tarihi yazılıdır. I. Ahmed (H.1012-1026/M.1603-1617) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹²³

¹¹⁸ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1242,1243.

¹¹⁹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1207.

¹²⁰ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1207.

¹²¹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1242,1243.

¹²² Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1269, 1270.

¹²³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1364.

*Sikke Nu.104:*Ön tarafında tuğra (Sultan Ahmed bin Mehmed Han) yer alan sikkenin, arka tarafında hullide mülkehu duribe Canca yazılıdır, darp tarihi yoktur. Diğer örnekler H.1012/M.1603-4 tarihlidir. I. Ahmed (H.1012-1026/M.1603-1617) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹²⁴

*Sikke Nu.105:*Ön tarafında tuğra (Sultan Ahmed bin Mehmed Han) yer alan sikkenin arka tarafında hullide mülkehu duribe Canca yazılıdır, darp tarihi yoktur. Diğer örnekler H.1012/M.1603-4 tarihlidir. I. Ahmed (H.1012-1026/M.1603-1617) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹²⁵

*Sikke Nu.106:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde duribe Halep, H.1012-3/M.1603-5 tarihi yazılıdır. 5 Akçe. I. Ahmed, H.1012-1026/M.1603-1617 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.107:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde ise azze nasara duribe Mısır yazılıdır, darp tarihi mevcut değildir. Diğer örnekler H.1012/M.1603-4 tarihlidir. I. Ahmed, H.1012-1026/M.1603-1617 yılları arasında hüküm sürmüştür.

۱۰۸ سلطان عثمان بن احمد خان عز نصره ضرب قسطنطنيه ۱۰۲۷ سلطان البرين و خاقان البحرين سلطان ابن سلطان

۱۰۹ سلطان مراد بن احمد خان عز نصره ضرب قسطنطنيه

۱۱۰ عز نصره ضرب حلب سنه

۱۱۱ سلطان ابراهيم بن احمد خان ضرب قسطنطنيه سنه ۱۰۴۹

۱۱۲ سلطان ابراهيم بن احمد خان عز نصره ضرب قسطنطنيه سنه ۱۰۴۹

*Sikke Nu.108:*Ç.:17.5X16.5 mm, A.: 2.492 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu.109:* Ç.:8.5 mm, A.:0.346 gr. AR. Akçe.

*Sikke Nu.110:*Ç.:13.5X12.5 mm, A.:2.690 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu.111:*Ç.:17X16 mm, A.:1.590 gr. AR.

Akçe. *Sikke Nu.112:*Ç.:11.5X10.5 mm, A.:0.294 gr. AR. Akçe. KE:Env.5290/Zeno:? Zeno:49967

Zeno:33999/NK:M.461/KE:Env.3767/Zeno:160806/2001001

*Sikke Nu.108:*Ön yüzünde Sultan Osman duribe Konstantiniye H.1027/M.1617-8, arka yüzünde sultanu'1 berreyini hakanu'1 bahreyini el sultan ibn el sultan yazılıdır.¹²⁶ 10 Akçe değerindedir.¹²⁷ II. Osman H.1027-1031/M.1618-1622 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.109:*Ön yüzünde Sultan Murad bin Ahmed Han, arka yüzünde azze nasara duribe Kostantiniye yazılıdır, darp tarihi belli değildir. IV. Murad (H.1032-1049/M.1623-1640) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹²⁸

*Sikke Nu.110:*Ön yüzünde dört adet küçük saadet düğümü, arka yüzünde azze nasara duribe Halep yazılıdır, H.1032/M.1623 tarihlidir.¹²⁹ IV. Murad, H.1032-1049/M.1623-1640 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.111:*Ön yüzünde Sultan İbrahim bin Ahmed Han, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Kostantiniye ve sene H.1049/M.1640 yazılıdır.¹³⁰ 5 akçe değerindedir.¹³¹ Sultan İbrahim (H.1049-1058/M.1640-1648) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹³²

*Sikke Nu.112:*Ön tarafta Sultan İbrahim bin Ahmed, arka tarafta azze nasruhu duribe Kostantiniye, H.1049/M.1640 tarihi yazılıdır. Sultan İbrahim, H.1049-1058/M.1640-1648 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Zahmetli olan ve hata payı daha yüksek oranda görülen darp usulünden zamanla vazgeçilmiş, iç içe geçen iki kalıp yöntemiyle darp işlemi başlamış, bu yöntemle paraların kenar boşlukları daha düzenli çıkarılmıştır.

¹²⁴ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1342.

¹²⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1342.

¹²⁶ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1379.

¹²⁷ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.577.

¹²⁸ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.IV, İstanbul, 2011, s.1379.

¹²⁹ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.301.

¹³⁰ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.585.

¹³¹ https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=11&lot=349&lang=1

¹³² Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.V, İstanbul, 2012, s.1717.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Mekanik üretim sayesinde seri para kesme işlemi mümkün hâle gelmiş, paralar daha düzgün formlarla piyasaya sürülmüştür.

۱۱۳ سلیمان بن ابراهیم المظفر دایما ضرب فی قسطنطنیه ۱۰۹۹

۱۱۴ سلیمان بن ابراهیم المظفر دایما ضرب فی سرای ۱۱۰۰

۱۱۵ سلطان سلیمان بن ابراهیم خان ضرب وان سنه ۱۱۰۰

Sikke Nu.113:Ç.: 18.5X18.2 mm, A.: 1.620 gr. AE. A. Mangır. Sikke Nu.114:Ç.: 16.5X16.4 mm, A.: 1.181 gr. AE. R. Mangır. Sikke Nu.115:Ç.:17X16 mm, A.:2.895 gr. AE. RR. Mangır.

Zeno:10724/67686/Zeno:137932/41107/Zeno:112464

*Sikke Nu.113:*Ön yüzünde tuğra (Süleyman bin İbrahim el muzaffer daima) yer almaktadır.¹³³ Arka yüzünde duribe fi Kostantiniye sene H.1099/M.1687 tarihi yazılıdır.¹³⁴ II. Süleyman (H.1099-1102/ M.1687-1691) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹³⁵

*Sikke Nu.114:*Ön yüzünde tuğra (Süleyman bin İbrahim el muzaffer daima) yer almaktadır.¹³⁶ Arka yüzünde duribe fi Saray sene H.1100/M.1688 tarihi yazılıdır. II. Süleyman (H.1099-1102/ M.1687-1691) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹³⁷

*Sikke Nu.115:*Ön yüzünde Sultan Süleyman bin İbrahim Han, arka yüzünde nasrullah duribe Van ve sene H.1100/M.1688-9 tarihi yazılıdır. II. Süleyman (H.1099-1102/M.1687-1691) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹³⁸

۱۱۶ سلیمان بن ابراهیم المظفر دانما ضرب فی قسطنطنیه ۱۱۰۲

۱۱۷ السلطان مضطی بن محمد خان دام ملکه ضرب فی قسطنطنیه ۱۱۰۶ سلطان البرین و خاقان البحرین السلطان ابن السلطان

۱۱۸ احمد بن محمد خان المظفر دانما ضرب فی قسطنطنیه ۱۱۱۵

۱۱۹ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب فی قسطنطنیه ۱۱۱۵

Sikke Nu.116:Ç.:19.5 mm, A.: 1.683 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.117:Ç.:28.8X28.5 mm, A.:9.734 gr. AG. 40 Para-1 Kuruş. Sikke Nu.118:Ç.:14 mm, A.:0.5920 gr. AR. Para. Sikke Nu.119:Ç.:0.9 mm, A.:0.208 gr. AR. S. Akçe. Zeno:163836/Zeno:3602/40927/Zeno:*/ KE:Env.5861/Zeno:48877

*Sikke Nu.116:*Ön yüzünde tuğra yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi Kostantiniye sene H.1102/M.1691 tarihi yazılıdır.¹³⁹ II. Ahmed (H.1102-1106/M.1691-1695) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹⁴⁰

*Sikke Nu.117:*Ön yüzünde es Sultan Mustafa bin Mehmed Han dame mülke darebe fi Kostantiniye, arka yüzünde sultanü'l berreyn ve hakanü'l bahreyn es sultan ibn es sultan yazılıdır.¹⁴¹ H.1106/ M.1694-6 tarihli ve Kostantiniye darphıdır.¹⁴² II. Ahmed, H.1102-1106/M.1691-1695 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹⁴³

¹³³ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.597.

¹³⁴ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1998, s.490.

¹³⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.1889.

¹³⁶ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.598.

¹³⁷ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.1893.

¹³⁸ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 33.

¹³⁹ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s.604.

¹⁴⁰ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.1913.

¹⁴¹ K. Uslu, M. F. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.53.

¹⁴² İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul 1974, s. 607.

*Sikke Nu.118:*Ön yüzünde tuğra (Ahmed bin Mehmed Han el muzaffer daima) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi Kostantiniye sene H.1115/Ha/M.1703 tarihi yazılıdır. III. Ahmed (H.1115-1143/ M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁴⁴

*Sikke Nu.119:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde azze nasruhu duribe Kostantiniye, H.1115/M.1703 tarihi yer alan bir akçedir.¹⁴⁵ III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁴⁶

١٢٠ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب في بدليس سنة ١١١٧

١٢١ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب في وان ١١٣٣

١٢٢ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب في بدليس

*Sikke Nu.120:*Ç.:17.5X16 mm, A.: 2.744 gr. AE. RR+. Mangır. *Sikke Nu.121:*Ç.:22X12.5 mm, A.:2.879 gr. AE. R+. Mangır. *Sikke Nu.122:*Ç.:40.5X14 mm, A.:8.257 gr. AE. RR+. Mangır.

Zeno:? Zeno:112540/Zeno:?

*Sikke Nu.120:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde azze nasruhu duribe Bidlis, H.1117/M.1705-6 tarihinin yer aldığı bir mangırdır.¹⁴⁷ III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.121:*Ön yüzünde el sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde azze nasruhu duribe Van, H.1133/M.1720-1 tarihi yer alan bir mangırdır. III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁴⁸

*Sikke Nu.122:*Ön yüzünde Sultan Ahmed Han bin Mehmed Han arka tarafında ise duribe fi Bidlis yazısı yer almaktadır, mevcut örnek şu ana kadar ağırlık ve çap olarak tespit edilememiştir.¹⁴⁹ Sikke, 1124, 1133, 1134 ya da 1138 tarihli olmalıdır. Alan otoriteleri, H.1133/M.1720-1 olabileceğini belirtmektedir. III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁵⁰

١٢٣ السلطان احمد بن محمد حان ضرب وان

١٢٤ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب في بدليس

١٢٥ السلطان احمد بن محمد حان عزنصره ضرب في بدليس

*Sikke Nu.123:*Ç.:14.1X14 mm, A.:1.096 gr. AE. R+ Mangır. *Sikke Nu.124:*Ç.:20X19 mm, A.:2.940 gr. AE. RR+. Mangır. *Sikke Nu.125:*Ç.:19.5X18 mm, A.:3.204 gr. AE. RR+. Mangır.

Zeno:? Zeno:? Zeno:?

*Sikke Nu.123:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde duribe Van yazısı mevcuttur ve mangırın darp tarihi yoktur.¹⁵¹ III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.124: Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde duribe Bitlis yazılıdır ve darp tarihi okunamamaktadır. Diğer örnekler H.1123/M.1711-2 tarihlidir.¹⁵² III. Ahmed (H.1115-1143/M.1703-1730) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.125:*Ön yüzünde Sultan Ahmed bin Mehmed Han, arka yüzünde duribe Bitlis yazılıdır ve darp

¹⁴³ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.1913.

¹⁴⁴ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.2046, 2048.

¹⁴⁵ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 78.

¹⁴⁶ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.2047.

¹⁴⁷ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 65.

¹⁴⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.514.

¹⁴⁹ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 65.

¹⁵⁰ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.514.

¹⁵¹ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 92.

¹⁵² K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 65.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

tarihi okunamamaktadır. Diğer örnekler H.1143/M.1730-1 tarihlidir.¹⁵³ I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٢٦ محمود بن مصطفى ضرب في قسطنطينيه ١١٤٣

١٢٧ محمود بن مصطفى ضرب في مصر ١١٤٣

١٢٨ محمود بن مصطفى ضرب بدليس ١١٥٠

Sikke Nu.126:Ç.:11 mm, A.:0.1895 gr. AR. S. Para. Sikke Nu.127:Ç.:15 mm, A.:0.546 gr. AR. A. Para. Sikke Nu.128:Ç.:19X15.5 mm, A.:3.211 gr. AE. R+ Mangır. Zeno:70206/Zeno:? Zeno:?

*Sikke Nu.126:*Ön yüzünde tuğra (Mahmud bin Mustafa) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi Kostantiniye sene H.1143/Ayn+ Elif/M.1730 yazılıdır. I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁵⁴

*Sikke Nu.127:*Ön yüzünde tuğra (Mahmud bin Mustafa) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi Mısır sene H.1143/Sad/M.1730 yazılıdır. Kataloglarda mevcut değildir.¹⁵⁵ I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.128:*Ön tarafında Sultan Mahmut'a (Mahmud bin Mustafa) ait olan bir tuğra mevcuttur, arka tarafında H.1150/M.1737-8 tarihi vardır ve Bitlis darplıdır.¹⁵⁶ I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁵⁷

١٢٩ ضرب وان سنه ١١٥٦

١٣٠ محمود بن مصطفى ضرب وان سنه ١١٦٢

١٣١ محمود بن مصطفى ضرب وان

Sikke Nu.129:Ç.:11.5X11.3 mm, A.:1.212 gr. AE. RRR. Mangır. Sikke Nu.130:Ç.:18X12 mm, A.:5.489 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.131:Ç.:13.5X13 mm, A.:0.614 gr. AE. RRR. Mangır. Zeno:? Zeno:? Zeno:?

*Sikke Nu.129:*Ön tarafında duribe Van, arka tarafında Mührü Süleyman içinde bir çember yer almaktadır. Van darplı ve H.1156/ M.1743-4 tarihlidir. Alan otoritesi N. Kabaklı tarafından tarihi tespit edilmiştir. I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.130:*Ön yüzünde Mahmud bin Mustafa, arka yüzünde duribe Van H.1162/M.1748 ? tarihi yazılıdır. I. Mahmud (H.1143-1168/ M.1730-1754) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.131:*Osmanlı mangırları arasında özel tipe sahip olan Van mangırlarından biridir, kimliğine dair tuğra dışında hiçbir kanıt yoktur. Tuğra tipinden I. Mahmud (H.1143-1168/M.1730-1754) dönemine ait olabileceği düşünülmektedir.

١٣٢ عثمان خان بن مصطفى المظفر دائما ضرب في قسطنطينيه ١١٦٨

١٣٣ مصطفى خان بن احمد المظفر دائما ضرب في أسلامبول ١١٧١

١٣٤ سلطان البرين و خاقان البحرين السلطان ابن السلطان السلطان مصطفى ابن احمد خان دامه ملكه ضرب في أسلامبول ١١٧١

١٣٥ مصطفى خان بن احمد المظفر دائما ضرب في أسلامبول ١١٧١

١٣٦ مصطفى خان بن احمد المظفر دائما ضرب في أسلامبول ١١٧١

¹⁵³ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.100.

¹⁵⁴ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.2146.

¹⁵⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 2012, s.2169.

¹⁵⁶ Necdet Kabaklı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.519.

¹⁵⁷ K. Uslu, M. F. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.100.

Sikke Nu.132:Ç.:11.5 mm, A.:0.1903 gr. AR. RR. Para. Sikke Nu.133:Ç.:38.8 mm, A.:18.09 gr. AR. A. 40 Para-1 Kuruş. Sikke Nu.134:Ç.:37.5 mm, A.:13.95 gr. AR. S. 30 Para-Zolta. Sikke Nu.135:Ç.: 19X18.5 mm, A.: 2.191 gr. AR. R+. 20 Para. Sikke Nu.136:Ç.:19.5X19 mm, A.:1.851 gr. AE. S. Para. Zeno:10189/Zeno?: Zeno?: Zeno?: Zeno?:

*Sikke Nu.132:*Ön yüzünde tuğra (Osman Han bin Mustafa el muzaffer daima) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi Kostantiniye sene H.1168/Be+Elif/M.1754 yazılıdır. III. Osman (H.1168-1171/M.1754-1757) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁵⁸

*Sikke Nu.133:*Ön yüzünde tuğra (Mustafa Han bin Ahmed el muzaffer daima) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi İslambol sene H.1171/Y:81/M.1757 yazılıdır. III. Mustafa (H.1171-1187/M.1757-1774) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁵⁹

*Sikke Nu.134:*Ön yüzünde Sultan Mustafa bin Ahmed Han dame mülke duribe fi İslambol sene H.1171/Y:82/M.1757, arka yüzünde ise sultanü'l berreyn ve hakanü'l bahreyn el sultan ibn el sultan yazılıdır. III. Mustafa (H.1171-1187/M.1757-1774) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁰

*Sikke Nu.135:*Ön yüzünde tuğra (Mustafa Han bin Ahmed el muzaffer daima) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi İslambol sene H.1171/Y:3/M.1757 yazılıdır. III. Mustafa, H.1171-1187/M.1757-1774 yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.136:*Ön yüzünde tuğra (Mustafa Han bin Ahmed el muzaffer daima) yer almaktadır. Arka yüzünde duribe fi İslambol sene H.1171/Y:6/M.1757 yazılıdır. 5 para değerindedir.¹⁶¹ III. Mustafa, H.1171-1187/ M.1757-1774 yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٣٧ السلطان مصطفى ضرب وان ١١٧٧

١٣٨ السلطان مصطفى ضرب وان ١١٨٤

١٣٩ السلطان عبدالحميد بن احمد المظفر داما ضرب في قسطنطينيه ١١٨٧ سلطان البرين و خاقان البحرين السلطان ابن السلطان

Sikke Nu.137:Ç.:13X11.5 mm, A.:1.822 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.138:Ç.:17.5X12 mm, A.:2.433 gr. AE. R+. Mangır. Sikke Nu.139:Ç.:43 mm, A.:28.32 gr. AR. A. 60 Para-Çifte Zolta. Zeno:229443/Zeno:99625/Zeno?:

*Sikke Nu.137:*Ön yüzünde el Sultan Mustafa Han, H.1177/M.1763-4, arka yüzünde duribe Van yazılıdır.¹⁶² III. Mustafa (H.1171-1187/ M.1757-1774) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.138:*Ön yüzünde el Sultan Mustafa, H.1184/M.1770-1, arka yüzünde duribe Van yazılıdır.¹⁶³ III. Mustafa (H.1171-1187/ M.1757-1774) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.139:*Ön tarafında el Sultan Abdulhamid bin Ahmed Han dame mülkühu duribe fi Kostantiniye

¹⁵⁸ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VII, İstanbul, 2013, s.2276.

¹⁵⁹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VII, İstanbul, 2013, s.2330.

¹⁶⁰ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VII, İstanbul, 2013, s.2332,2333.

¹⁶¹ K. Uslu, M. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 157.

¹⁶² Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.545.

¹⁶³ K. Uslu, M. F. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010, s.170.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

sene H.1187/Y:5/M.1774, arka tarafında ise sultanü'l berreyn ve hakanü'l bahreyn el sultan ibn sultan yazılıdır. I. Abdulhamid (H.1187-1203/M.1774-1789) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁴

١٤٠ خان عبد الحميد بن احمد ضرب وان ١٢٠١
١٤١ خان عبد الحميد بن احمد ضرب وان ١٢٠١
١٤٢ سليم خان بن مصطفى المظفر دانما ضرب في اسلامبول ١٢٠٣
١٤٣ محمد خان بن عبد الحميد المظفر دنما ضرب في قسطنطينيه ١٢٢٣

Sikke Nu.140:Ç.:15X14.5 mm, A.:1.962 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.141:Ç.:14.8X12.5 mm, A.:2.331 gr. AE. RR. Mangır. Sikke Nu.142:Ç.:14.5 mm, A.:0.306 gr. AR. R+. Para. Sikke Nu.143:Ç.:38.5X38.2 mm, A.:14.578 gr. AR/AE. A. Kuruş. Zeno:11469/Zeno:11469/Zeno:114104/Zeno:100470/NK:M:555

*Sikke Nu.140:*Ön yüzünde Sultan Abdulhamid Han'a ait tuğra, arka yüzünde duribe fi Van, H.1201/M.1786-7 tarihi yazılıdır.¹⁶⁵ I. Abdulhamid (H.1187-1203/M.1774-1789) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁶

*Sikke Nu.141:*Ön yüzünde Sultan Abdulhamit Han'a ait tuğra, arka yüzünde duribe fi Van, H.1201/M.1786-7 tarihi yazılıdır. I. Abdulhamid, H.1187-1203/M.1774-1789 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁷

*Sikke Nu.142:*Ön tarafında tuğra (Selim Han bin Mustafa el muzaffer daima), arka tarafında ise duribe fi İslambol sene H.1203/Y:1/M.1789 yazılıdır. III. Selim (H.1203-1222/M.1789-1807) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁸

*Sikke Nu.143:*Ön tarafında tuğra adli (Mahmud Han bin Abdulhamid el muzaffer daima), arka tarafında ise duribe fi Kostantiniye sene H.1223/Y:25/M.1808 yazılıdır. 5 Kuruş. II. Mahmud (H.1223-1255/M.1808-1839) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁶⁹

١٤٤ محمد خان بن عبد الحميد المظفر دنما ضرب في قسطنطينيه ١٢٢٣
١٤٥ محمد خان بن عبد الحميد المظفر دنما ضرب في قسطنطينيه ١٢٢٣
١٤٦ محمد خان بن عبد الحميد ضرب وان ١٢٢٥

Sikke Nu.144:Ç.:20X19.8 mm, A.:1.328 gr. AR/AE. A. Para. Sikke Nu.145:Ç.:20 mm, A.:1.384 gr. AR/AE. A. Para. Sikke Nu.146:Ç.:13x12.8 mm, A.:0.871 gr. AE. R+. Mangır. Zeno:100470/Zeno:103366/Zeno:107487

*Sikke Nu.144:*Ön tarafında tuğra adli (Mahmud Han bin Abdulhamid el muzaffer daima), arka tarafında ise duribe fi Kostantiniye sene H.1223/Y:29/M.1808 yazılıdır. 20 Para-½ Kuruş. II. Mahmud (H.1223-1255/M.1808-1839) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VII, İstanbul, 2013, s.2423,2424.

¹⁶⁵ http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=22&lot=469&lang=1

¹⁶⁶ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.555.

¹⁶⁷ Necdet Kabaklarlı, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.555.

¹⁶⁸ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VII, İstanbul, 2013, s.2511,2512.

¹⁶⁹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VIII, İstanbul, 2014, s.2793.

¹⁷⁰ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VIII, İstanbul, 2014, s.2797.

*Sikke Nu.145:*Ön tarafında tuğra adli (Mahmud Han bin Abdulhamid el muzaffer daima), arka tarafında ise duribe fi Kostantiniye sene H.1223/Y:32/M.1808 yazılıdır. 20 Para-½ Kuruş. II. Mahmud (H.1223-1255/M.1808-1839) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷¹

*Sikke Nu.146:*Ön tarafında sultana (Mahmud Han bin Abdulhamid) ait tuğra, arka tarafında duribe Van, H.1225/M.1810-1 tarihi yazılıdır. II. Mahmud (H.1223-1255/M.1808-1839) yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٤٧ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ٨ عز نصره ضرب في قسطنطينيه ١٢٥٥

١٤٨ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ١٣ عز نصره ضرب في قسطنطينيه ١٢٥٥

١٤٩ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما ضرب في قسطنطينيه ١٢٥٥ سنه ٣

*Sikke Nu.147:*Ç.:36.5X37 mm, A.:23.472 gr. AR. A. Kuruş. *Sikke Nu.148:*Ç.:12.5X12.4 mm, A.:0.597 gr. AR. RR. Para. *Sikke Nu.149:*Ç.:20X20.5 mm, A.:1.332 gr. AR/AE. Kuruş. Zeno:158125/Zeno:?
Zeno:77857

*Sikke Nu.147:*Ön tarafta tuğranın altında saltanat yılı 8, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839 yazılıdır. 20 Kuruş. Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷²

*Sikke Nu.148:*Ön tarafında tuğra, altında yılı 13, arka tarafında ise 20 (para) azze nasara duribe fi H.1255/M.1839-1861 yazılıdır.¹⁷³ Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷⁴

*Sikke Nu.149:*Ön tarafında tuğra, arka tarafında ise duribe fi Kostantiniye sene H.1255/Y:3/M.1839 yazılıdır. 1/2 Kuruş. Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

٤٠ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٥٥ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ١٩

٢٠ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٥٥ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ٢٠

١٠ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٥٥ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ١٩

*Sikke Nu.150:*Ç.: 36.5 mm, A.: 21.08 gr. AE. A. Para. *Sikke Nu.151:*Ç.:30.5 mm, A.:10.546 gr. AE. A. Para. *Sikke Nu.152:*Ç.:26.5 mm, A.:4.957 gr. AE. A. Para. Zeno:99679/Zeno:64235/Zeno:22882

*Sikke Nu.150:*Önde ortada 40, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 19 yazılıdır. 40 Para. Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.151:*Önde ortada 20, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 20 yazılıdır. 20 Para. Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.152:*Önde ortada 10, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 19 yazılıdır. 10 Para. Abdulmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

٥ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٥٥ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ٢٠

١١ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٥٥ عبدالمجيد بن محمد المظفر دنما سنه ١١

١٥٥ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما سنه ١١ عز نصره ضرب في قسطنطينيه ١٢٧٧

¹⁷¹ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, C.VIII, İstanbul, 2014, s.2797.

¹⁷² Cüneyt Ölçer, *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1978, s.33.

¹⁷³ M. Fatih Beyazıt, T. Kara, K. Uslu, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1839-1918 (1255-1336)*, İmak Ofset, İstanbul, 2011, s.20

¹⁷⁴ <https://www.ma-shops.com/saenn/item.php?id=25051&lang=en>

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Sikke Nu.153:Ç.:22.5 mm, A.:2.406 gr. AE. A. Para. Sikke Nu.154:Ç.:13X14 mm, A.:1.056 gr. AE. S. Para. Sikke Nu.155:Ç.:36.5X37 mm, A.:23.804 gr. AR. R. Kuruş. Zeno:70111/Zeno:86846/Zeno:158072

*Sikke Nu.153:*Önde ortada 5, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 20 yazılıdır. 5 Para. Abdülmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.154:*Önde ortada 1, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1255/M.1839, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 11 yazılıdır. 1 Para. Abdülmecid (H.1255-1277/M.1839-1861) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.155:*Ön tarafında tuğranın altında saltanat yılı 11, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1277/M.1861 yazılıdır. 20 Kuruş. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٥٦ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما سنه ٤ عز نصره ضرب في قسطنطينيه ١٢٧٧
٢٠ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٧٧ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما سنه ٤
١٠ عز نصره ضرب في قسطنطينيه سنه ١٢٧٧ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما سنه ٤

Sikke Nu.156:Ç.:23X23 mm, A.:5.881 gr. AR. R. Kuruş. Sikke Nu.157:Ç.:31.5X32 mm, A.:10.694 gr. AE. A. Para. Sikke Nu.158:Ç.:28 mm, A.:5.159 gr. AE. A. Para. Zeno:158646/Zeno:58987/Zeno:64182

*Sikke Nu.156:*Ön tarafında tuğranın altında saltanat yılı 3, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1277/M.1861 yazılıdır. 5 Kuruş. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷⁵

*Sikke Nu.157:*Önde ortada 20, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1277/M.1861, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 4 yazılıdır. 20 Para. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.158:*Önde ortada 10, azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1277/M.1861, arka tarafında ise tuğra ve altında saltanat yılı 4 yazılıdır. 10 Para. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.

١٥٩ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما پ ٤ ضرب ٤ في مصر ١٢٧٧
١٦٠ عبدالعزيز خان بن محمد المظفر دنما پ ١٠ ضرب ٤ في مصر ١٢٧٧
١٦١ عبدالحميد بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ٩ عز نصره ضرب في قسطنطينيه ١٢٩٣

Sikke Nu.159:Ç.:21.5X22 mm, A.:2.263 gr. AE. S. Para. Sikke Nu.160:Ç.:29 mm, A.:5.805 gr. AE. S. Para. Sikke Nu.161:Ç.:23.5X24 mm, A.:5.9034 gr. AR. A. Kuruş. Zeno:13689/59005/Zeno:13689/59005/Zeno:91354

*Sikke Nu.159:*Ön tarafta tuğranın altında 4 para, duribe fi Mısır sene H.1277/M.1861 ve saltanat yılı 4 yazılıdır. 4 Para. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.160:*Ön tarafta tuğranın altında 10 para, duribe fi Mısır sene H.1277/M.1861 ve saltanat yılı 4 yazılıdır. 10 Para. Abdülaziz Han (H.1277-1293/M.1861-1876) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.161:*Ön tarafta el gazi, tuğranın altında saltanat yılı 9, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1293/M.1876 yazılıdır. 5 Kuruş. Abdülhamid Han (H.1293-1327/M.1876-1909) yılları

¹⁷⁵ Cüneyt Ölçer, *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1979, s.37

arasında hüküm sürmüştür.

۱۶۲ عبدالحميد بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۲۹ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۲۹۳

۱۶۳ عبدالحميد بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۲۷ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۲۹۳

۱۶۴ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۲۹۳ عبدالحميد بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۲۷

Sikke Nu.162:Ç.:17.5X18 mm, A.:2.346 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.163:Ç.:14.5X15 mm, A.:1.131 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.164:Ç.:17.5X18 mm, A.:2.263 gr. AR/AE. A. Para. Zeno:15360/Zeno:46113/Zeno:158048

Sikke Nu.162:Ön tarafta el gazi, tuğranın altında saltanat yılı 29, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1293/M.1876 yazılıdır. 2 Kuruş. Abdulhamid Han (H.1293-1327/M.1876-1909) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.163:Ön tarafta el gazi, tuğranın altında saltanat yılı 27, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1293/M.1876 yazılıdır. 1 Kuruş. Abdulhamid Han (H.1293-1327/M.1876-1909) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.164:Ön tarafta ortada ayın içinde 10, altında sene H.1293 azze nasara duribe fi Kostantiniye, arka tarafında tuğranın üstünde el gazi altında ise saltanat yılı olan 27 yazılıdır. 10 Para (Metelik). Abdulhamid Han (H.1293-1327/M.1876-1909) yılları arasında hüküm sürmüştür.

۱۶۵ محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۷ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۳۲۷

۱۶۶ محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۳ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۳۲۷

۱۶۷ محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۴ عزنصره ضرب في قسطنطنيه ۱۳۲۷

Sikke Nu.165:Ç.:28 mm, A.:11.961 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.166: Ç.:24 mm, A.:5.974 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.167:Ç.:18.5 mm, A.:2.370 gr. AR. A. Kuruş. Zeno:110185/Zeno:16548/Zeno:164491

Sikke Nu.165:Ön tarafta tuğranın üstünde el gazi, altında saltanat yılı 7, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1327/M.1909 yazılıdır. 10 Kuruş. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.166:Ön tarafta tuğranın üstünde Reşad, altında saltanat yılı 3, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1327/M.1909 yazılıdır. 5 Kuruş. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu.167:Ön tarafta tuğranın üstünde Reşad, altında saltanat yılı 4, arka tarafında ise azze nasara duribe fi Kostantiniye sene H.1327/M.1909 yazılıdır. 2 Kuruş. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

۱۶۸ محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۶ ضرب في ۱۳۲۷

۱۶۹ محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۳ ضرب في مصر من عشرالقرش نصف سنه ۱۳۲۷

۴۰ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب في قسطنطنيه محمد خان بن عبدالمجيد المظفر دنما سنه ۴

Sikke Nu.168:Ç.:25.5X26 mm, A.:6.982 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.169:Ç.:20 mm, A.:3.179 gr. AR. A. Kuruş. Sikke Nu.170:Ç.:23mm, A.:5.852 gr. Ni. A. Para. Zeno:56263/Zeno:55381

Sikke Nu.168:Ön tarafta tuğranın altında 5, arka tarafta üstte saltanat yılı 6, altta duribe fi Mısır sene

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

H.1327/M.1909 yazılıdır. 5 Kuruş. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.169:*Ön tarafta tuğranın altında saltanat yılı 3, arka tarafta ise duribe fi Mısır min aşarül ğuruş nisf sene H.1327/M.1909 yazılıdır. 1/20 Kuruş-2 Para. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.170:*Önde ortada 40 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1327/M.1909, arka tarafında ortada tuğra, üstte Reşad altında saltanat yılı 4, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁷⁶ 40 Para. V. Mehmed Han (H.1327-1336/ M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

٤٠ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب فی قسطنطنیه محمد خان بن عبدالمجید المظفر دنما سنه ٤

١٠ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب فی قسطنطنیه محمد خان بن عبدالمجید المظفر دنما سنه ٦

٥ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب فی قسطنطنیه محمد خان بن عبدالمجید المظفر دنما سنه ٦

Sikke Nu.171:Ç.:21 mm, A.:4.008 gr. Ni. A. Para. Sikke Nu.172:Ç.:19 mm, A.:2.667 gr. Ni. A. Para.
Sikke Nu.173:Ç.:15.5X16 mm, A.:1.723 gr. Ni. A. Para. Zeno:22731/Zeno:55380/Zeno:21484

*Sikke Nu.171:*Önde ortada 20 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1327/M.1909, arka tarafında ortada tuğra, üstte Reşad altında saltanat yılı 4, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁷⁷ 20 Para. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.172:*Önde ortada 10 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1327/M.1909, arka tarafında ortada tuğra, üstte Reşad altında saltanat yılı 6, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁷⁸ 10 Para. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.173:*Önde ortada 5 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1327/M.1909, arka tarafında ortada tuğra, üstte Reşad altında saltanat yılı 6, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁷⁹ 5 Para. V. Mehmed Han (H.1327-1336/M.1909-1918) yılları arasında hüküm sürmüştür.

٤٠ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب فی قسطنطنیه محمد خان بن عبدالمجید المظفر دنما سنه ٤

٤٠ پاره دولت عثمانیه حریت مساوت عدالت ضرب فی قسطنطنیه محمد خان بن عبدالمجید المظفر دنما سنه ٤

Sikke Nu.174:Ç.:24 mm, A.:6.0923 gr. Ni. S. Para. Sikke Nu.175:Ç.:24 mm, A.:6.003 gr. Ni. S. Para.
Zeno:91360/Zeno:91360

*Sikke Nu.174:*Önde ortada 40 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1336/M.1918, arka tarafında ortada tuğra, altında saltanat yılı 4, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁸⁰ 40 Para. VI. Mehmed (H.1336-1341/M.1918-1923) yılları arasında hüküm sürmüştür.

*Sikke Nu.175:*Önde ortada 40 para, çevresinde duribe fi Devleti Osmaniye Kostantiniye sene H.1336/M.1918, arka tarafında ortada tuğra, altında saltanat yılı 4, çevresinde hürriyet, müsavat ve adalet yazılıdır.¹⁸¹ 40 Para. VI. Mehmed (H.1336-1341/M.1918-1923) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Yukarıda bütün Osmanlı sultanlarına ait dirhem, medini ve mangır (metelik, para, pul) örnekleri, sınırlılık alanını aşmamak ve araştırmayı örneklere boğmamak açısından birer numune alınarak verilmeye çalışılmıştır. İlk dönemlerde görülen darp teknikleri daha sonraki süreçlerde tamamen değişmiş, sikke darbı teknik olarak şekillenmiş, ağırlık ölçü birimleri oturmuş, gümüşte ayar yakalanmış, değer birimleri kullanılan sikkenin diğer

¹⁷⁶ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

¹⁷⁷ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

¹⁷⁸ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

¹⁷⁹ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

¹⁸⁰ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

¹⁸¹ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968, s.290.

sikkelerle değişim değeri türüne göre kesinleştirilmiştir. Zamanla sikkeler sadece mali değer değişimi açısından kullanılan unsur olarak görülmemiş, kullanılan semboller, paranın büyüklüğü, değeri ve gösterişi açısından da devletin kudretinin göstergesi olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Zirve dönemlerinde darp edilen dinar, dirhem ve mangırlar, adeta birer sanat eseri olarak tasarlanmış, sikkenin dizaynı uzun çalışmalarından sonra kararlaştırılarak piyasaya sürülmüştür. Sultanların ilk dönemlerde kullandıkları sade ve eski Türk devlet geleneğine uygun olan kısa unvanları, yerlerini daha uzun Arapça ve Farsça tamlamalardan müteşekkil isimlendirmelere bırakmaya başlamıştır. Dinarlar 10 gram, dirhemler 25-30 gramlara varan ağırlıklara ulaşmış, 20-25 gram ağırlığında para ve mangır örnekleri görülmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi sonrasında para tiplerinde reformlar yapılmış, Avrupa'da darp edilen paralara mukabelede bulunabilecek şatafatlı, üzerinde gösterişli süslemelerin yer aldığı ağır paraların kesilmesine yönelinmiştir. Yüksek gramaja sahip altın paraların çok miktarda basılması (darphanelerde baskı miktarları mevcuttur), gümüş dirhemlerin adeta külçe gibi ağırlıklarının artırılarak yeniden kesilmesi, bir anlamda tonlarca ağırlıktaki değerli madenin piyasadan çekilmesine neden olmuştur.

Bu gösteriş uzun sürmeyecek, kısa süre sonra değerli metal sıkıntısı yaşanacak ve saray her cülus töreninde yeni maden kaynaklarını aramaya başlayacaktır. Metal temininde zorluklar yaşanınca da paranın değişim değerini düşürmemek için süslemelerle fark ettirilmeden gramını düşürme yoluna gidilecektir. Mükemmel ve kusursuz denilebilecek ağırlık ölçü sistemleri oluşturulduğu için, esnaf teşkilatı kısa bir süre sonra durumu anlayacak, saray üzerinde zamanla baskı kurmaya başlayınca olumsuz etki sebebiyle dinar, dirhem ve mangırların alım gücü iç ve dış pazarlarda düşecektir.

Değerli metaller dışında halk ve esnaf, mangır-fels (bakır para) almak istemeyecek, iç piyasada ve taşrada ticaret ağırlıklı olarak bu para birimi üzerinde döndüğü için devlet çıkardığı yaptırımlar ve mali baskı ile esnafları mangır kullanmaya mecbur etmeye çalışacaktır. Mangırların gümüş ve altın para ile değişimi sırasında da önemli kayıplara uğramaya başlayan halk ve esnaf, isyan eder duruma gelecektir. Kanunların sert ve zecri olması sebebiyle yerel idarecilerle başa çıkamayan bazı yerli ve yabancı esnaf, yaşadıkları şehirleri terk etmeye yönelecektir.

Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde ise durum daha vahim noktalara ulaşacak, dinarlar (altın para) yarı yarıya değer kaybederken, dirhemler (gümüş para) üçte iki hatta dördte bir oranına kadar küçüleceklerdir. Para pul oldu (pul adıyla 0.25 ve 0.50 gr ağırlığındaki küçük gümüş sikkelerin darp ettirildiği dönemler sebebiyle) deyimi Osmanlı tebaası arasında kullanılmaya başlanacaktır. Bunun yanı sıra ekonomideki çöküş anlaşılmasın diye ilk dönemlerde düşük ayarlı paralar basılacak, daha sonra ise düşük ayarda para kesmeye metal bulunamadığı için kaplama dinar ve dirhemler darp ettirilecektir.

Sikkeler arasında da dikkat çeken ve bölgesel özellikler taşıyan mangırlar ve dirhemler vardır. Arap coğrafyası, Güneydoğu Anadolu bölgesi, Afrika şehirleri için darp ettirilen paraların ağırlıkları ve boyutları Osmanlı hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerin paralarına hiç benzememektedir. Gerek formları, gerek ağırlıkları, gerek süslemeleri ve gerekse yazı hatları itibarıyla diğer paralardan hemen ayrılabilirlerdir. Kare, yuvarlak, dikdörtgen, uzun çubuk formu şeklinde diğer bölgelerde kullanılmayan ve tamamen bu bölgelere has olan sikke tipleri tercih edilmiş ve bölge halkının geleneğine uygun sikkelerin tedavülde kullanımına büyük bir önem verilmiştir. Bu sikkeler aynı zamanda diğer Osmanlı sikkelerinden ağırlık olarak da fazladır, bazen iki hatta üç katına varan ağırlıkta kesilmiş olan örnekler mevcuttur.

SONUÇ

Üç kıtaya yayılan, yüz elliden fazla darphanesi bulunan, bir baskısında dahi yüzlerce ton altını ve binlerce ton gümüşü ticareti canlı tutabilmek için piyasaya süren devletin nasıl bir güce sahip olduğunu tam olarak açıklayabilmek oldukça zordur. Büyümek, zenginleşmek, askerî zaferlere ardı arkası gelmeyen fetihlere yönelmek, tabii sınırlara ulaşmak, eğitim ve kültür merkezi olarak çekim alanı hâline gelmek, dünya üzerinde başat güç olarak ülkelerin, medeniyetlerin geleceklere üzerinde kararlar alarak bunları kabul ettirmek ve kendine ait bir sistemi yapılandırarak yeni bir yönetim biçimi ortaya koyabilmek, dünyanın en zor görevleri arasındadır. Tarihte çok az imparatorluk ve devlet bunu yapabilmıştır. Eski dünyada Mısır, Persler, üç kıtada Roma İmparatorluğu, Orta Asya'da Hunlar, Uygurlar ve Moğol İmparatorluğu, Hindistan'da Babür Devleti ve dünyanın geride kalan denizaşırı bölgeleri hariç birçok bölgesinde hâkimiyet tesis eden Osmanlı Devleti, sayılı devletler arasındaki yerini almıştır.

Dünya hâkimiyeti, sadece askerî güce, zengin bir hazineye, büyük topraklara dayanmaz, ele geçirilen yerlerde tesis edilen adil düzene, cari olan kültürü kendi kültürü içerisinde eriterek üst kültür olmaya, dil zenginliğini silahla fethettiği topraklarda kalemlerle hâkim kılmaya, dinler arası dengeyi bozmadan insanlara özgürce yaşama hakkı tanımaya, hâkimiyeti altındaki zengin kültürleri mezcederek bir kültür bağı kurmaya, dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ticaret ağlarını yapılandırarak dünyaya açılmayı başaran devletlerin edinebileceği bir zaferdir.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Bunun içinde en küçük yerleşim biriminden (mezra, köy, nahiye, sancak, eyalet) en büyüğüne kadar her türlü eksikliği, hukuki düzeni, güvenliği, mali kazanç teminini, üretim fazlasının değerlendirilmesini, vergi düzenini, sağlık hizmetini, ulaşım ağıyla merkezle olan bağı, idari tasarrufla göreve getirilen insanların denetimini, toplumun dinî ihtiyaçlarını ve ibadet merkezlerinin çalışma örgüsünü, eğitim kurumları ile yetiştirilecek insan modelini, devlete olan bağlılık ve vatan sevgisinin değer yargıları içinde toplumda yerleşmesini sağlayacak önde gelen insanlarla olan bağları tesis edebilen devlet, büyük ve güçlü bir yapı kurabilmiştir. Merkezden kontrol edilebilen ve kurgusu mükemmel bir ağı oluşturulan eyalet sistemi altı yüz yıl kadar sürmüş, ilmiye sınıfı bozulana, seyfiye sınıfı askerî niteliklerini kaybedene, adalet sistemi çökene, devlete bağlılık yok olana, mali düzen hırsızlıklar sebebiyle içinden çıkılmaz hâl alana kadar varlığını muhafaza etmiş ve dünyanın bilinen en iyi yönetim sistemi olarak tatbik edilmiştir.

Bu düzenin tesisinde tabii ki ekonominin yeri büyüktür ve reddedilemeyecek kadar önemlidir. Dönemine, ihtiyaçlara ve toplumun değer yargılarına göre ekonomiyi yönetmek ve geniş kitleler arasındaki uçurumu en aza indirerek sosyal adaleti tesis edebilmek, büyük devlet olmanın şartları arasında sayılmıştır. Sosyo-ekonomik olarak insanlar arasındaki gelir uçurumunu tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir, bu yaratılış kurallarına da aykırıdır. Zenginleşen toplumun vergisi, meslek gruplarının gelirlerinin toplumun tabanına yayılması, demografik alt yapı oluşturmak amacıyla belirli sosyal kesitlerin devlet eliyle sübvansede edilmesi, hizmet çeşitliliği oluşturarak devletin kontrolü altında bu kesitlerin mevcut hizmetlerden faydalanması amacıyla ön hazırlık yapıldığında, en fakir insanla en zengin arasında yaşam kalitesi arasındaki uçurum en aza indirilebilecektir. Tarihte bu dönemleri yaşayan toplumlar ve var olan büyük imparatorluklar, mevcut sisteme benzer yönetim şekilleri geliştirmiş ve halklarını refah içerisinde yaşatmanın arayışına yönelmişlerdir.

Osmanlı ekonomisi bunu uzun süre başarmış, sadaka taşlarında aylarca, yıllarca sahibini bekleyen sadakaları ve diğer yardımları almaya gelen insan bulunamamıştır. Küçük bir beylikten büyük bir devlet olmaya atılan her adımın asıl unsuru insandır, yetiştirilen ahlaklı, namuslu ve çalışkan dönem insanını “Osmanlı” yapan dürüst vatandaşlıktır. Bütün bu hasletler, insanda vücut bulduğunda zenginlik, yükselen refah seviyesi, elde edilen kazanç, dâhil olduğu inanış sistemine göre yapılan yardım, adil paylaşım sistemi kurguladığı için ağ belirlenen kurallara göre çalışacak, mükemmele en yakın refah içinde bir hayat şekli yakalanacaktır.

Bakır küçük paraların darp edildiği ufak dükkân avlularından, ayarı birçok işlemde geçerek kontrol edilen mükemmel darphanelere, göz kamaştırıcı kompozisyon ve tuğrularla paleografinin dans ettiği örneklerle ulaşmayı başaran sikke darp amelîyesi seyrinin diğer yüzü “değerlendirme” kısmında dile getirilmek istenmiştir. Osmanlı Para Bilimi'nin tarih disiplini içindeki yeri ve gelişim seyri içindeki önemi de kısaca bu değerlendirmede vurgulanmaya çalışılmıştır. Maalesef büyük bir devletin bakiyeleri olarak Osmanlı sikkelerine ve para bilimine gereken önemi vermediğimiz için dünyanın en güzel sikke örnekleri bizim müzelerimizi değil de Avrupa'nın, İngiltere'nin ve ABD ile Rusya'nın müzelerini süslemektedir. Ülkemizde Osmanlı sikkeleri üzerine akademik olarak çalışan insan sayısı iki elin parmakları kadar yoktur. Üniversitelerimizde Arkeoloji ya da Sanat Tarihi Bölümleri'nde hâlen daha Nümismatik disiplini altında Osmanlı Nümismatik Anabilim Dalı bulunmamaktadır. Kültür politikalarımızın ne kadar sağlam bir alt yapıya sahip olduğunu ortaya koyması açısından bu üzücü durum dile getirilmiştir.

Kısaltmalar

AD: Atom DAMALI Koleksiyonu (Osmanlı Sikkeleri Tarihi adlı IX. ciltten müteşekkil olan eser esas alınmıştır).

AP: Aydın PERÇİN Koleksiyonu.

BC: Burak CEBECİ Koleksiyonu (https://www.vcoins.com/en/stores/alibaba_coins-244 isimli sitede yer alan koleksiyon esas alınmıştır).

EY: Ertekin YENİSEY Koleksiyonu.

EO: Dr. Erol OLCAŞ Koleksiyonu (<http://www.parakoleksiyon.com> isimli sitede yer alan koleksiyon esas alınmıştır).

KE: Kamil ERON Koleksiyonu (<http://www.eroncoins.com> isimli sitede yer alan koleksiyon esas alınmıştır).

ŞB: Dr. Şevkullah BAL Koleksiyonu (<http://www.balcoins.com> isimli sitede yer alan koleksiyon esas alınmıştır).

NK:M.: Necdet KABAKLARLI Koleksiyonu (Mangır isimli eserlerin sayfa numaraları esas alınmıştır).

NK:TM.: Necdet KABAKLARLI Koleksiyonu (Tire Mangırları isimli eserlerin sayfa numaraları esas alınmıştır).

A.: Çok bulunur.

C.: Bulunur.

- S.:** Az bulunur.
R.: Nadir.
R+: Nadir +
RR.: Çok nadir.
RR+: Çok nadir +
RRR.: Son derece nadir.
RRRR.: Aşırı derecede nadir.
RRRRR.: Bilinen en yüksek nadirlik derecesi.
UQ: Tek örnek.

KAYNAKLAR

- ALTUĞ, Uğur, *Cihan İmparatorluğunun Kurucusu Osman Beg*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- ARTUK, İ., C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C.II, İstanbul, 1974.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- BEYAZIT, M. Fatih, T. Kara, K. Uslu, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1839-1918 (1255-1336)*, İmak Ofset, İstanbul, 2011.
- CLAVIJO, Ruy Gonzalez De, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, Çev.:Ö. R. Doğrul, Sad.:K. Doruk, İstanbul, 1993.
- CRIVENCO Andrei, "A New Observe Variety of Ottoman Akches During the Reign of Bayezid II", *ONS Journal of the Oriental Numismatic Society*, No 216 Summer 2013, s.18-21.
- DAMALI, Atom, *150 Devlet 1500 Sultan, İslami Sikkeler*, Nilüfer Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.I, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.II, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.III, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.IV, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.V, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.VI, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.VII, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- DAMALI, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C.VIII, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
- GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev.: İ. Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- HALİL EDHEM, *Meskûkâtı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, C.I, Kostantiniye, 1334.
- HINZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Çev.: A. Sevim, İstanbul, 1990.
- KABAKLARLI, Necdet, *Mangır*, Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- KABAKLARLI, Necdet, *Mangır, Tire'de Darpedilen Osmanlı Bakır Paraları*, Tire Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- KILIÇ, R., "Kars, Ardahan ve Çıldır Havalisinin XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Katılması", *İdeal Kültür Yayıncılık*, Ed.:R. Kılıç, Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı, *Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, İstanbul, 2014 ss.703-768.
- KILIÇ, R., *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- KIRZIOĞLU, M. F., *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.
- MİTEV, Nevyan, "Early Ottoman Coins (14 th 15 th C.) From the Region of Varna Bugaria", *Numizmatika, Sfragistika i Epigrafika*, 14, 2018, pp. 189-197.
- NOWRIY, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev.:K. Tanrıyar, İstanbul, 2010.
- ÖLÇER Cüneyt, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975.
- ÖLÇER Cüneyt, *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1978.
- ÖLÇER Cüneyt, *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1979.
- PAMUK, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge Universty Press, Cambridge, 2000.

TÜRK TARİHİNİN GELİŞİM SEYRİ İÇERİSİNDE UNIQUE-NADİR OSMANLI SİKKELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

PERE, Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Darphane", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ed.: B. Arı, Ankara, 2011, ss. 214-221.

SRECKOVIC S., *Osmanlıjski Novac Kovan na Tlu Jugoslavije*, Özel Yayın, Beograd, 1987.

SÜLEYMAN SUDİ, *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi Matbaası, İstanbul, 1311.

ŞENTÜRK, Ş., B. Johnson, *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, Osmanlı İmparatorluğunun Doğuş Dönemi*, Tayf Ofset, C.IV, İstanbul, 1995.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZİDİ, *Emir Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, Çev.A. Batur, İstanbul, 2013.

URFALI MATEOS, *Vekayiname*, Çev.:H. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

USLU, K., M. F. Beyazıt, T. Kara, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1687-1839 (1099-1255)*, Anka Matbaacılık, İstanbul, 2010.

İnternet Kaynakları

Osman Bey, 1299-1324, AE, Mangır, 1299, 13X16 mm, 0.72 gr. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=7562>

Osman Bey, 1299-1324, AR, Dirhem, 22 mm, 1.3 gr. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181742>

Osman Bey, 1299-1324, AE, Mangır, 15 mm, 1.26 gr. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=138535>

Orhan Bey, 1324-1362, AE, Mangır. Bursa ? <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=124918>

II. Bayezid, 1481-1512, AR, Akçe, Üsküb, 10 mm, 0.67 gr. <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3400&lot=1063>

III. Murad, 1574-1595, AR, Dirhem, Haleb, 20 mm, 3.77 gr. https://www.vcoins.com/en/stores/cybernumis_world_coins/209/product/9449_ottoman_syria_murad_iii_ar_dirham_377g_20mm_Halep_mint_np200_js1228_lightly_toned_vfaef/656116/Default.aspx

İbrahim, 1640-1648, AR, Beşlik, Kostantiniye, 17 mm, 1.54 gr. https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=11&lot=349&lang=1

I. Abdulhamid, 1774-1789, AE, Mangır, Van, 15 mm, 2.30 gr. http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=22&lot=469&lang=1

Abdulmecid, 1839-1861, AR, Para, Kostantiniye, 12.5 mm, 0.50 gr. <https://www.ma-shops.com/saenn/item.php?id=25051&lang=en>

www.balcoins.com

www.eroncoins.com

www.parakoleksiyon.com

www.rasmir.com

www.stevealbum.com

www.zeno.ru

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 373-380.

Geliş Tarihi–Received Date: 25.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVII. VE XVIII. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE ANKARA MAHALLELERİ

ŞEYMA YAPICI*

ÖZET

Şehirler, nüfus bakımından köy ve kasabalardan daha kalabalık olan yerleşim yerlerinin oluşturduğu mekânlardır. Bunun yanında şehir demek çevresinden beslenen ve çevresini de besleyebilen demektir. Şehir kelimesinin anlamını tam anlamıyla taşıyan Ankara, tarihi çok eskilere dayanan önemli bir şehirdir. Anadolu'nun merkezinde bulunmasından ötürü ticaret ağının önemli bir yerinde bulunmuş, ayrıca yüksekçe bir tepede kurulması da savunmasını kolaylaştırdığından tarih boyunca dikkatleri üzerinde toplamıştır. Osmanlı Devleti'nde bir süre Anadolu eyalet merkezliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde şehirler, çeşitli sebeplerden ötürü birbirine daha yakın olanların birlikte yaşamak istemeleri sonucunda mahallelere ayrılmışlardır. Ayrılan mahalleler, merkezde bir cami ya da kilisenin etrafında şekillenmiştir. Yönetim içerisinde mahalle en küçük birimi teşkil etmektedir. Mahallenin başında kadı tarafından atanmış imamlar bulunmaktadır. İmamların mahallelerdeki etkinlikleri, muhtarlık kurumu kuruluncaya kadar devam etmiştir. Muhtarlık kurumunun kurulması ile beraber dinî görevli olarak mahallelerdeki görevleri sürmüştür. Mahalleleri kimi zaman aynı dinî gruba mensup insanlar, kimi zamanda aynı meslek gruplarından olan insanlar kurmuşlardır. Osmanlı'da aynı zamanda mahalle demek birbirinden sorumlu bir topluluk da demektir. Ankara'da bahsettiğimiz sebeplerle mahallelere ayrılmıştır. Bu mahallelere zamanla başka mahalle isimleri eklenmiş bazıları da yok olup gitmiştir. Bu çalışmada Ankara'dan bahsedilerek Özer Ergenç'in "XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya" adlı eserinde 1601 yılına ait Ankara mahalle isimleri ve 1720-1722 kadı sicilinde geçen mahalle isimleri karşılaştırmalı olarak verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Mahalle, Osmanlı Devleti, Ankara.

ANKARA NEIGHBORHOODS IN THE 17TH AND 18TH CENTURY OTTOMAN STATE

ABSTRACT

The city is the place formed by settlements that are more crowded than villages and towns in terms of population. In addition, the city means that it can benefit from around and can also benefit its surroundings. Ankara, which carries the meaning of the city literally, is an important city whose history dates back to very old times. Due to its location in the center of Anatolia, it has been at an important place in the trade network, and it has also attracted attention throughout history as its establishment on a high hill facilitates its defense. Ankara was the center of Anatolian province for a while in the Ottoman State. In the Ottoman State, cities were divided into neighborhoods for various reasons and as a result of those who were closer to each other wanted to live together. The separated neighborhoods are shaped around a mosque or church in the center. The neighborhood constitutes the smallest unit within the administration. There are imams appointed by the Kadı at the head of the neighborhood administration. The activities of the imams in the neighborhoods continued until the village headman was established. With the establishment of the village headman, his duties as a religious officer continued in the neighborhoods. Sometimes people from the same religious group, and sometimes people from the same professions established the neighborhoods. In the Ottoman, it also means a neighborhood, which means a responsible community. Ankara is divided into neighborhoods for the reasons that have mentioned. New neighborhood names have been added to Ankara neighborhoods over time, and some have disappeared. In this study, Ankara neighborhood names of 1601 that were mentioned in the work of Özer Ergenç titled "Ankara and Konya in the XVI century" and the neighborhood names of 1720-22 will be given comparatively.

Key Words: City, Neighborhood, Ottoman State, Ankara.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: seymayapc27@gmail.com.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde yönetimin kolaylaşması, güvenliğin ve adaletin sağlanması için büyük bir teşkilatlanma sağlanmıştır.¹ Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (liva) ve eyalet şeklinde teşkilatlanmıştır. Kendine bağlı köylerle beraber nahiyelerin birleşmesi ile kazalar, kazaların birleşmesiyle sancaklar, sancakların birleşmesiyle de eyaletler oluşmuştur. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunmuştur. Kadılar askerî olmayan şer'î ve hukukî işlerden sorumlu tutulurken aynı zamanda da belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temini ve tedarikinden de sorumlu olmuştur. Subaşı ise kazanın güvenliğini asayişini sağlamakla görevlendirilirken, askerî meseleler de alaybeyinin yetkisine verilmiştir. Kazaların birleşmesi ile oluşan sancaklar ise sancakbeyi adı verilen kişi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde idare edilmişlerdir. Sancakların birleşmesiyle oluşan eyaletler (beylerbeylik) ise beylerbeyiler veya buna eşit değerde mir-i miranlar tarafından idare edilmişlerdir. Beylerbeyilerin, kendi bölgesinde hükümdarın temsilcisi olarak, beylerbeyi divanında askerî hususlara ait meseleleri çözmek, tımar tevcihi ve tarakkîlerini yürütmek gibi görevleri olmuştur.² Ankara da Osmanlı döneminde bu teşkilatlanmanın önemli bir parçası olmuştur.

Ankara, tarih boyunca pek çok (Frigler, Hititler...) uygarlığa ev sahipliği yapmıştır.³ Yapılan kazı ve sondaj çalışmaları sonucunda şehrin ilk olarak Frigler tarafından kurulduğu (M.Ö. VIII-VII. yüzyıl) ortaya çıkarılmıştır.⁴ Ardından Galatlar'ın şehre hâkim olduğu bilinmektedir. Galatlar'ın arkasından Ankara'ya Romalılar hâkim olmuştur. 1071 Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasıyla Ankara şehri, Selçuklular'dan Danişmendî Hükümdarı Emir Gazi tarafından 1127 yılında kesin olarak fethedilmiştir. 1354 yılında da Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁵

Şehir ve kasabalar, kırsal alanlardaki yerleşimlere göre daha fazla nüfusu barındıran aynı zamanda da kırsal alandaki yerleşim yerlerinden daha geniş alanları kaplayan yerlerdir. Şehirlerin önemli özelliği, çeşitli açılardan farklılaşmış grupların (din, inanç, meslek vs.) farklı alanlarda müşterek yaşamlarından dolayı mahallelerden oluşmasıdır.⁶ Bir şehrin onu çevreleyen bölge ve diğer kasabalarla iletişim halinde olmadığı sürece var olması mümkün değildir. Kalabalık şehirlerin özellikle yiyecek ihtiyacını karşılamak için çevresi oldukça büyük önem taşımaktadır. Bir şehri çevre bölgelerinden bağımsız değerlendirmek imkânsızdır.⁷

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, sosyal dayanışma içerisinde olan kişilerin oluşturduğu bir topluluğun yaşadığı yerdir.⁸ Dini bir yapının etrafında toplanma veya aynı meslekten olan zanaatkarların bir araya gelmeleri, ya da aynı din, mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzuları sonucunda mahalleler oluşmuştur.⁹ XV. ve XVI. yüzyıllardaki tahrir defterlerinde Hristiyanlar, Müslümanlardan ayrı olarak "cemaat-i gebran" şeklinde yazılmışlardır. Bu durum Müslüman mahallelerinde hiç gayrimüslim olmadığı anlamı taşımamaktadır.¹⁰ Ankara, tüm bu özellikleri yansıtan tipik bir Türk şehridir.¹¹

Ankara tarihin hemen her döneminde yüksek bir tepe üzerinde müstahkem bir yerleşme alanı olarak önem taşımıştır. Coğrafi olarak Anadolu'nun ortasında bulunmasının yanı sıra korunaklı bir tepede kurulmuş olması ve çevresindeki tarım alanları, kır yerleşmeleri ile olan ilişkileri Ankara'nın Osmanlı Devleti'ndeki önemini açıkça göstermektedir.¹²

Ankara'da tımar sistemi uygulanmış ve şehir 1462 yılına kadar Anadolu eyaletinin paşa sancağı merkezliğini yapmıştır. Bu tarihten sonra eyalet merkezi Kütahya'ya taşınmış, Ankara da sancak durumuna gelmiştir.¹³

¹ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.29.

² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.85-87.

³ Taş, *age*, s.105.

⁴ Sargon Erdem, "Ankara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s.201.

⁵ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.21.

⁶ Taş, *age*, s.7.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2018, s.15.

⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.33.

⁹ Özdemir, *age*, s.75.

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.24.

¹¹ Özdemir, *age*, s.75.

¹² Taş, *age*, s.105.

¹³ Taş, *age*, s.29.

1.Osmanlı Devleti Döneminde Ankara

Ankara, 1354 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1402'de Yıldırım Bayezid ve Timur'un savaşına sahne olan Ankara, Timur'un Anadolu'dan çekilmesi ile Çelebi Mehmed'in hâkimiyetine girmiştir.¹⁴

Şehir ve kasabalar büyük oranda, su kullanımını sebebiyle nehir vadileri boyunca kurulmuşlardır.¹⁵ Ankara, İç Anadolu'nun kuzeybatısında, Sakarya Nehri'nin kollarından akan Ankara Çayı'nın geçtiği ova üzerinde yer almaktadır. Anadolu'nun ortasında, Hatib Çayı'nın (Bentderesi) kenarında ve savunmaya uygun bir tepede bulunmuş olması eskiden beri kervan yollarının uğrak noktalarından biri olmasını sağlamıştır. Bu özelliği Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Pek çok kervanın uğrak yeri olması zaman zaman dikkatleri üzerinde toplamasına ve saldırıya uğramasına sebep olduğu gibi kimi zaman da sükûn içinde gelişmesini sağlamıştır.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde Ankara şehrinin görünümüne Kale (Hisar) egemendir.¹⁷ Kale, şehrin merkezi ve en kalabalık yeridir. Kale ve çevresinde önemli iş, ticaret ve sanat yerleri bulunmakta ve bu sebeple civardaki mahallelerin de alan bakımından küçük olsalar da nüfus bakımından yoğun olduğu görülmektedir.¹⁸ Kale dışında Ankara şehri iki bölümden oluşmuştur. Kale ve şehrin en eski kesimleri olan Bedesten, Hanlar Bölgesi ve Uzun Çarşı'nın bir kısmı *Yukarı Yüz*, bugünkü Anafartalar Caddesi'nin altında kalan ve Hacı Bayram Camii'nden Karacabey Külliyesi'ne kadar uzanan kısım ise *Aşağı Yüz* olarak isimlendirilmiştir. Bu tanımlar Cumhuriyet Dönemine kadar aynen devam etmiştir.¹⁹

Ankara, Osmanlı idaresine girdikten sonra aynı adlı sancağın merkezi olmuştur. 1462'ye kadar Anadolu Eyalet merkezliği yapmış, bu tarihten sonra eyalet merkezi Kütahya'ya taşınsa da XVI. yüzyılda şehzadelerin Kütahya'da ikametleri üzerine beylerbeyi Ankara'da oturmuş ve böylece zaman zaman yeniden eyalet merkezi durumuna gelmiştir. XVI. yüzyılda Ankara sancağı merkez kazadan başka Murtazaâbât, Çubuk, Ayaş, Bacı ve Yabanâbât, kazalarından meydana gelmektedir.²⁰

Ankara XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'nun diğer şehirleri gibi celali saldırılarına uğramıştır. Bu sebeple Ankaralıları "*Tavilden ayrılan eşkiyâ havfından kendü malları ile bir sur binâ*" itmişleridir. Bu sur şehri bütünüyle kaplamıştır. Doğuda Ayvancıklar'dan başlayarak Cenabi Ahmed Paşa Camii'ni de içerisine alarak Karacabey İmâretini geçerek, Hâcet Depesi'ne buradan da Namazgâh'a uzanmıştır. Namazgâh'dan Araba Pazarını çevirerek Tahte'l-kal'a'nın altından Hacı Bayram'a oradan da Debbağhâne'ye ulaşan bu suru Ankaralıları kendi imkânları ile yapmışlardır. Bu sura duyulan ihtiyaç Ankara'nın önemli bir ticaret şehri olmasından kaynaklanmıştır.²¹

Sicil kayıtları ve Ankara'ya uğramış bazı seyyahların eserlerine ve içerisindeki resim ve krokilere bakıldığında şehri saran surun belli başlı üç kapısının olduğu bilinmektedir. Bunlar, *Cenâbi kapısı*, *Doğan Bey zâviyesi* yakınındaki kapı ve *Araba Pazarı* kapısıdır.²² Osmanlı Devleti'nde Ankara şehrinin genel olarak yapısı zamanla genişleme gösterse de genel olarak bu çerçevede incelenmektedir.

2.Ankara Mahalleleri

Mahalle teriminin Osmanlı için üç temel anlamı vardır. Bunlardan ilki şehir ve kasabalarda benzer özellikler taşıyan kişilerin birlikte yaşamlarını sürdürdükleri bir mekândır. İkinci anlamı bir ölçüde birbirinden sorumlu ve sosyal dayanışma içindeki kişilerce oluşan cemaattir. Son anlamı ise tahrir defterlerinde isimleri yer alan ve vergi vermekle yükümlü olan kişilerin oluşturduğu topluluktur. Zaman ve zemine göre bu üç anlam birbirinin yerini almıştır.²³

Yapılan evlerin birbirine doğrudan penceresinin bulunmadığı, bahçelerinin duvarla çevrili olduğu bu evler, toplumun en küçük birimini oluşturan ailenin yaşam alanını oluşturmaktadır. İç içe olsalar da şehrin mahalleleri birbirinden kesin hatlarla ayrılmıştır.²⁴

Osmanlı şehrinde mahalle bir yönetim birimidir. Vergi vermekle yükümlü olan reâya buldukları mahallelere göre tahrir defterlerine kaydedilmişlerdir.²⁵ En küçük idari birimleri oluşturan mahallelerin başında

¹⁴ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.60-74.

¹⁵ Faroqi, *age*, s.20.

¹⁶ Özer Ergenç, *Osmanlı Klâsik Döneminde Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.15-22.

¹⁷ Mehmet Tunçer, *Ankara Şehir Merkezi Gelişimi (14.-20. YY)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.25.

¹⁸ Jülide Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s.69.

¹⁹ Tunçer, *age*, s.25-26.

²⁰ Rifat Özdemir, "Ankara (Osmanlı Devri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s.207.

²¹ Taş, *age*, s.106-107.

²² Ergenç, *age*, s.16.

²³ Taş, *age*, s.17.

²⁴ Ergenç, *age*, s.33.

XVII. VE XVIII. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE ANKARA MAHALLELERİ

imamlar bulunmaktadır. İmamlar mahallenin yöneticisi ve temsilcisi olarak kadı tarafından atanmaktadır.²⁶ İmamlar, cemaate namaz kıldırmanın yanı sıra mahalleyi ilgilendiren bütün işlerle yakından ilgilenmektedirler. Mahallete yaşayan insanların aralarındaki küçük problemlerin çözülmesinden, mahallenin düzeninden sorumludurlar.²⁷ Bir kimsenin mahalleye yerleşebilmesi için mahalle sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şarttı. İmamın en önemli görevi mahalle halkına vergilerin paylaşılması ve toplanması işini yürütmektir.²⁸ Bu durum XIX. yüzyıla kadar böyle devam etmiştir. 1829 yılından itibaren muhtarlık teşkilatının oluşturulması ile birlikte imamların mahallete sadece dinî liderliğe sahip olduğu bilinmektedir.²⁹ XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Müslüman mahallelerinin sorumlu yöneticisi imam, gayrimüslim mahallelerinin yöneticisinin ise haham veya papaz olduğu bilinmektedir.³⁰

Osmanlı mahalleleri genellikle cami ve kilise etrafında şekillenmiştir. Eğitim ve altyapı gibi konularda da mahalle, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumdadır.³¹ Mahallenin güvenlik işlerinden, beylerbeyi ve sancakbeyi tarafından, kadının güvenlik yardımcısı olarak atanan subaşı sorumludur. Şehrin imar düzeninin denetiminde ise mimarbaşı kadının başyardımcısıdır.³²

Merkezden uzaklaştıkça mahallelerin alansal olarak genişlediği, nüfus itibarıyla da nispeten azaldığı istisnalar olsa da görülmektedir.³³ Kale dışındaki Buryacı, Kattanin, Erzurum, Kebkebur-ı Zimmi, Keyyalin, Eşenhor, Leblebici, Molla Büyük, Teke Ahmed mahalleleri büyük mahallelerdir.³⁴

Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerin (Rumlar, Ermeniler, Yahudiler) genellikle ayrı mahallelerde bir arada oturdukları gibi aynı meslek grubuna mensup kişilerin de meslek isimlerini taşıyan mahallelerde oturdukları bilinmektedir.³⁵ Gayrimüslimlerin genellikle ayrı mahallelerde oturmaları demek Müslüman mahallelerinde hiç oturmadıkları anlamına gelmemektedir. Zaman zaman her iki cemaatin de birlikte yaşadığı mahalleler az değildir.³⁶ Ankara'da mahalle isimlerinin zaman zaman değiştiğini, bazılarının unutulduğunu, bazı mahalle isimlerinin de zamanla eklendiği görülmektedir.³⁷ Tüm bunlar dikkate alındığında, Özer Ergenç'in 17. yüzyılda bahsettiği Ankara mahalleleri ile 1720-1722 yıllarına ait kadı sicilindeki isimler karşılaştırıldığında çok da büyük farklılıklar olmadığı görülmektedir.

1601 Ankara Mahalle İsimleri	1720-1722 Ankara Mahalle İsimleri
Ahî Hacı Murad	Ahî Hacı Murad
Tulî	Tûlice
Halife Bayezid	Halife Bâyezîd
Leblebici	Leblebici
Helvayî	Helvâyî
Mürûrî	Mürûrî
Ya'kub Harrat	Ya'kub Harrât
Hacı Halil	Hacı Halil
Kureyş	Kureyş
Hâce Paşa	Havâce (Hoca) Paşa
Ali Bey	Ali Bey
Hallâc Mahmud	Hallâc Mahmûd
Ürgüb	Ürgüb
Buryacı	Buryacı
Kattânî	Kattânî
Rüstem Na'âl	Rüstem Na'âl
Debbâğîn	Debbâğîn

²⁵ Ergenç, *agm*, s.147.

²⁶ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimâi Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.27.

²⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.40.

²⁸ Ali Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Mahalle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s.325.

²⁹ Kütükoğlu, *age*, s.23.

³⁰ Yel ve Küçükbaşcı, *agm*, s.325.

³¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s.173.

³² Tabakoğlu, *agm*, s.27.

³³ Taş, *age*, s.112.

³⁴ Akyüz, *agt*, s.69.

³⁵ Ergenç, *age*, s.145-146.

³⁶ Kütükoğlu, *age*, s.24-25.

³⁷ Özdemir, *age*, s.76.

Çakırlar	Çakırlar
Ya'kub Na'âl	Ya'kub Na'âl
Tiflisî	Tiflis
Hacı İvâz Haddâd	Hacı İvâz
Belkıs	Belkıs
Şemseddin	Şemseddin
Hankâh	Hânkâh
Ahî Ya'kub	Ahî Ya'kub
Bostanî	Bostânî
İğneci	İğneci
Teke Ahmed	Teke Ahmed
Hacı Musa	Hacı Musa
Çeşme Mescidi	Çeşme
Direkli Mescidi	Direkli
Emregölü	Emregölü
Bademli	Bâdemli
Molla Büyük Mescidi	Monla Büyük
Kayabaşı	Kayabaşı
Börekçiler	Börekçiler
Şeyh İzzeddin	Şeyh İzzeddin
Afî	Ahî
Sed	Sed
Kebkebûr-ı Zimmî	Kebkebûr-ı Zimmî
Kebkebûr-ı Müslimîn	Kebkebûr-ı Müslim
Dibek	Dibek
Kurd	Kûrd
Behlûl	Behlûl
Mihriyâr	Mihriyâr
Makramacı	Makramacı
Hendek	Hendek
Kâfir-köyü	Kâfirköyü
Keyyâlin	
Hacı Mansur	Hacı Mansur
Balaban	Balaban
Ahî Tura	Ahî Tura
Valtarin	Valtarin
Eşenhor	Eşenhor
Koyun Pazarı	Bâzâr-ı Ganem
Dellâl Karaca	Dellâl
Celâl Kattânî	Celâl Kattânî
Hacı Arab	Hacı Arab
Yusuf Habbâz	Yusuf Habbâz
Erzurum	Erzurûm
Mevdûd	
Hacı Eshâb	Hacı Eshâb
Papanî	Papânî
Sarâc Sinan	Sarâc Sinân
Hâcendî	Hâcendî
İbn Gökçe	İbn Gökçe
Baklacı	Baklâcı
Öksüzce	Öksüzce
Kızılbey	Kızılbey
Genegî	Kenekî
İmâret	İmâret
Hacı Seydi ve Hacı Tepesi	Hacı Seydi

XVII. VE XVIII. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE ANKARA MAHALLELERİ

Kul Derviş	Kul Derviş
Hâtun	Hatûnî
Mukaddem	Mukaddem
Konurca	Konûrca
Kazur Ali	Kâzur Ali
Kiçülü	Kiçili
İmam Yusuf	İmâm Yusuf
Yenice	Yenice
Boyacı Ali	Boyâcı Ali
Hacı Doğan	Doğân
Koçhisar	Koçhisâr
Yenişehir	
Sabunî	Sâbûnî
	Hacı Bayrâm Veli
	Hâcet Depesi

Molla Büyük (Monla Büyük), Kayabaşı, Çeşme ve Direkli mahalleleri XVII. yüzyılın başlarında Avancıklar mahallesinden bölünmüşlerdir.³⁸ Çok büyük değişiklikler olmamasına rağmen 1720-1722 yılına ait kadı sicilinde bazı mahalle isimleri uzatma harfleri ile okunarak yazılmıştır.

Gayrimüslim Ankara'lıları Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler teşkil etmiştir. Mihriyâr, Makramacı, Keyyalin mahallelerindeki zimmilerin Ermeni; Eşenhor, Valtarin ve Kebkebûr-ı Zimmî mahallelerindeki ise Rum oldukları, sicillerde geçen kişi adlarından tahmin edilebilmektedir.³⁹ 1720-1722 kadı sicilinde bu durumu destekler nitelikte belgeler mevcuttur. "...medîne-i mezbûrede Eşenhor mahallesinde vâki' tarafeyn Rûm Papas Varton nâm zimmîler mülkleri..."⁴⁰, "Medîne-i Ankarada Makramacı mahallesi mütemekkinlerinden Ovakim veled-i Mihail nâm zimmî..."⁴¹, "Medîne-i Ankarada Mihriyâr mahallesi mütemekkinlerinden iken bundan esbak helâk olan Azrail veled-i Gazel nâm zimmînin..."⁴², "Medîne-i Ankarada Valtarin mahallesi mütemekkinlerinden iken bundan esbâk helâk olan Aydın veled-i Tatur nâm zimmînin..."⁴³

Bunların yanı sıra meslek gruplarının adını taşıyan mahalle isimleri vardır. Baklacı⁴⁴ Mahallesi (manavlar), Bostanî Mahallesi (Bostancılar), Buryacı⁴⁵ Mahallesi (Hasırcılar), Debbâğın⁴⁶ Mahallesi (Dericiler), Sabunî Mahallesi (Sabuncular), Börekçiler Mahallesi, Helvâyî⁴⁷ Mahallesi, Leblebici Mahallesi bunlara örnek teşkil etmektedir.

Hacı Bayrâm Veli Mahallesi'nin 1601 yılına ait sicillerde, 1784-1830 yıllarına ait Avarız ve Sâlyâne defterlerinde adı geçmezken, 1720-1722 yılına ait şer'iyye sicilinde mahkemeye intikal etmiş davalarda bu mahalle karşımıza çıkmıştır.⁴⁸ "...işbu ortâ boylı âçık kaşlı bâ'is-i heze'r-rakam Ali nâm şâbb-i emred meclis-i şer'de medîne-i Ankarada Hacı Bayrâm Veli mahallesi sükkânından olub.....olundı ft 15 min Recebi'l-ferd sene 1133"⁴⁹

Yenişehir ve Mevdûd isimli mahallelere 1720-1722 yılına ait kadı sicilinde rastlanmamaktadır.

³⁸ Özdemir, *age*, s.82.

³⁹ Ergenç, *age*, s.57.

⁴⁰ BOA, MŞH.ŞSC.d._581-0-0_Ankara (Ankara; 97), belge 149, s.32.

⁴¹ AŞS, 581, s.52.

⁴² AŞS, 581, s.50.

⁴³ AŞS, 581, s.33.

⁴⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s.78. Bakla: Yeşillik, sebze.

⁴⁵ Buriyâ, hasır demektir. Bkz. Devellioğlu, *age*, s.128.

⁴⁶ Debbâğ, deri terbiye eden yer demektir. Bkz. Devellioğlu, *age*, s.192.

⁴⁷ Helvâyî, helva satan, helvacı anlamını taşımaktadır. Bkz. Devellioğlu, *age*, s. 407.

⁴⁸ Özdemir, *age*, s.88.

⁴⁹ AŞS, 581, s.18.

ŞEYMA YAPICI

1601'deki kayıta Hacı Tepesi ve Hacı Seydi Mahallesi bir iken 18. yüzyılda birbirinden bağımsız iki mahalle olmuşlardır.⁵⁰ 1720-1722 yılına ait kadı sicilinde de bu durumu destekler nitelikte mahkeme kayıtları mevcuttur. “*Medîne-i Ankarada Hâcet Depesi mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem...*”⁵¹

SONUÇ

Ankara ilk çağlardan itibaren önemli ticaret yollarının geçiş noktasında bulunduğundan, önemini daima korumuştur. Merkezde bir cami etrafında çarşı ve bunların etrafında oluşan yerleşim yerleri, Ankara şehrini tipik bir Türk şehri yapmaya yetmektedir. Osmanlı'nın en küçük yönetim birimi olan mahalleler de bu özelliği taşımaktadır.

Anadolu eyalet merkezliği yapan Ankara, en küçük idari birim olan mahallelerden oluşmaktadır. Mahallelerin başında imamlar bulunmaktadır. Osmanlı döneminde Ankara mahalleleri farklı sebeplerle insanların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu farklılıkların oluşmasında kimi zaman inanç faktörü, kimi zaman meslek grupları ve bulunulan çevre koşulları etkili olmuştur. Bu farklılıklar, dönemine ait şer'iyeye sicilleri, sâlyâne defterleri gibi kaydedilmiş belgeler sayesinde ortaya çıkarılmaktadır. Yaptığımız çalışmada 1601 ve 1720-1722 yıllarına ait şer'iyeye sicil kayıtlarında geçen Ankara mahalle isimlerine bakılmış ve çok büyük farklılıklar olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte değişen mahalle isimleri, mahallelerin zamanla birbirlerinden ayrıldığı ve bazı mahalle isimlerinin okunuşu esnasında harflerin uzatmalarında farklılıklar olduğu görülmüştür. Bazı mahalle isimleri sonradan eklenmiş, bazı mahalle isimlerine ise 1601 yılında rastlanırken 1720-1722 yıllarında rastlanmamıştır. Mahalle isimlerinin kimisi bir şahıs ismini, kimisi mahalledeki caminin ya da bir mescidin ismini, kimisi de bir meslek grubunun ismini taşımıştır. Gayrimüslim tebaanın da kendi inançlarına sahip olan insanlarla, ayrı mahallelerde yaşadıklarını belgeler ve önceden yapılmış çalışmalar sayesinde tespit etmek mümkündür. Elbette bu durum karma mahallelerin olmadığını göstermez. Her biri kendi içerisinde birbirinden sorumlu olan bu mahallelerin sınırları kesin olarak çizilmiştir. Vergi vermekle yükümlü olan reaya yaşadıkları mahalle isimleri ile beraber kaydedilmiştir.

Devlet yönetim sistemi içerisinde küçük bir parça olarak görülen mahalleler birleşerek bir bütünü yansıtmaktadır. Osmanlı iktisadi ve içtimai konulara hâkim olmak için hiç şüphesiz en küçük parça olarak görülen mahallelerin incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, MŞH.ŞSS.d._581-0-0_Ankara (Ankara; 97)

Araştırma ve İncelemeler

AKYÜZ, Jülide, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

ERDEM, Sargon, “Ankara”, *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s. 201-203.

ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Klâsik Döneminde Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

⁵⁰ Akyüz, *agt*, s.69.

⁵¹ AŞS, 581, s.15.

XVII. VE XVIII. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE ANKARA MAHALLELERİ

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.32-39.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2018.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

ÖZDEMİR, Rifat, “Ankara (Osmanlı Devri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 204-209.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı İçtimâî Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 17-31.

TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TUNÇER, Mehmed, *Ankara Şehir Merkezi Gelişimi (14.-20. YY)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

YEL, A. Murat, KÜÇÜKAŞCI, M. Sabri, “Mahalle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s. 323-326.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 381-408.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ’NİN ROLÜ (OSMANLI BELGELERİNE VE KAYNAKLARINA GÖRE)

MOHAMMAD BANI İSSA *

ÖZET

Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin idari birimlerinden biri olan Levant’ın kapsamlı bir tablosunu ele almaktadır. Osmanlı iktidarı döneminde Salt şehrinin tarihi ve idari oluşumuna ışık tutmaktadır. Ayrıca, 18. ve 19. yüzyıllara ait Osmanlı, Türkçe ve Arapça kaynaklarına göre Salt şehrindeki dinî, kültürel ve sosyal kurumlar hakkında da bilgi verilecektir.

Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin Salt kentindeki cami, dinî okul, Müslüman mezarlıkları ve kiliseler gibi dinî kurumların yenilenmesi ve gelişmesindeki rolü üzerinde durulacaktır. Bunun yanı sıra, salt şehrinde açılan okulların büyük çoğunluğu 1880’li yıllardan sonra, özellikle yabancı okulların misyonerlik faaliyetlerinin artması üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti bu gelişmelere karşılık olarak Avrupa Hristiyan ülkelerinin hedeflerine karşı dikkatli davranmıştır. Bundan dolayı Salt ve diğer bölgelerde yaşanan eğitim boşluğunu doldurmak için bir dizi İslami ilk ve ortaokul açmıştır. Buna ek olarak, çalışmada Osmanlı sosyal kurumlarının, yetimhaneler, Karakollar, hamamlar, dükkânlar, yollar, hastaneler, belediyeler ve hapishanelerin Salt şehri üzerindeki rolü ve etkisi vurgulanacaktır.

Salt şehri, 19. yüzyılın son çeyreğinde önemli nüfus artışı ve kentleşme yaşamıştır. Osmanlı devlet adamları Filistin, Suriye ve Lübnan kentlerinin sakinlerini Salt şehrine göç etmeye teşvik etmiş ve bunun sonucunda fırınlar, pastane dükkânları, kafeler, hamamlar, restoranlar, dikiş haneler, kuyumcular ve değirmenler açılmıştır. Aynı şekilde, 18. ve 19. yüzyıllarda Salt şehrinin planlanmasının nüfus, konut, resmî ve ticari kurumları birbirine bağlayan yolların varlığı açısından İslam kentlerinin planlanmasının genel özellikleri ile benzerlikleri dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şehri, Belka, Salt, Ürdün, Dinî, Kültürel, Sosyal kurumlar.

THE ROLE OF THE OTTOMAN STATE IN THE CONSTRUCTION OF RELIGIOUS, CULTURAL AND SOCIAL INSTITUTIONS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES IN SALT (BASED ON OTTOMAN DOCUMENTS AND SOURCES)

ABSTRACT

This study deals with a comprehensive picture of the Levant, one of the administrative units of the Ottoman State in the 18th and 19th centuries. In addition, this study focuses on the historical and administrative formation of the city of Salt during the Ottoman rule. Moreover, This research sheds light on the religious, cultural and social institutions in Salt city based on the Ottoman, Turkish and Arabic resources .

In addition to that, it also depicts the role of the Ottoman State in the renewal and development of religious institutions in the city of Salt, such as mosques, religious schools, Muslim cemeteries and even churches. Besides cultural institutions, most of the schools established in Salt by the Ottoman State were inaugurated in the 1880s, especially after the proliferation of foreign schools and missionary activities. Therefore, the Ottoman Empire was careful towards the goals of the European Christian countries and opened a series of Islamic primary and secondary schools to avoid the cultural gap experienced by Salt and other regions. In addition to that, this study sheds light on the role Ottoman social institutions in orphanages, police stations, Turkish baths, shops,

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: mohammad.bniissa@yahoo.com.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

roads, hospitals, municipalities and prisons.

The city of Salt experienced significant population growth and urbanization in the last quarter of the 19th century. Ottoman authorities encouraged residents of Palestinian, Syrian and Lebanese cities to migrate to Salt. As a result of that, there has been an immense economic growth in running many activities including bakeries, pastry shops, cafes, baths, restaurants, sewing houses, jewelers and mills. Likewise, it is noteworthy that the planning of the city of Salt in the 18th and 19th centuries was consistent with the general characteristics of the planning of Islamic cities in terms of the existence of roads connecting population, housing, official and commercial institutions.

Key Words: Ottoman City, Jordan, Belka, Salt, Religious, Cultural, Social institutions.

GİRİŞ

Medeniyet ve kültür tarihi, bir tarihinin dikkate alınması gereken en önemli unsurlardandır. Çünkü medeniyetlerin zaman içindeki gelişimine tanıklık etmektedirler. Üstelik medeniyetin gelişimi, ulus ruhunu, gücünü ve kendi özünü temsil ettiği için çağlar boyunca bunun en belirgin özelliklerinden olmuştur. Medeniyetin gelişmesinde insanın yaşadığı çevre ile iletişime girmesi yakından ilişkilidir. Bu ortak etkileşimi düzenleyen gücün var olması koşuluyla kültürel büyümenin temeli şu üç ana unsura dayanmaktadır: insan, yer ve güç. Bu üç unsur mevcutsa ve doğru yasaya göre düzenlenmişse kültürel yenilenme herhangi bir şehirde veya eyalette başlar. Tarih boyunca bu unsurları önemseyen medeniyetler uzun süre var olabilmişlerdir. Bu kültürel mirasa dikkat etmeyen medeniyetler ise zamanla yok olmaktadır. İlerlemeyi sınırlayan savaşlar olmadıkça uygarlıkların sürekli gelişme içinde olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında tarih boyunca şehirlerdeki gelişim, devletin ve şehrin gücü ile bağlantılıdır ve bu durum şehrin tüm kurumlarını olumlu ya da olumsuz etkileyen medeniyet seviyesi ile bağlantılı hâle gelmektedir. Tarihin tozlu sayfalarına bakacak olursak bu değişim ve gelişimi yaşamış kimliklerini kanıtlamış medeniyetler silsilesine şahit olursunuz. Yunan, Roma, Fars ve İslam devletleri gibi birçok medeniyet buna örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nde medeniyetin kökenleri Türk-İslam kimliğinden gelmektedir. Osmanlılar: Anadolu'da, Rumeli'de, Kuzey Afrika'da, Şam ülkelerinde bu İslami kimliğini temel alarak sosyal, kültürel, dinî ve mimari kurumlarını oluşturmuşlardır. Fethedilen bölgelerdeki kültürlerle saygı duyarak yerel yapıyı bozmadan Osmanlı kültürü ve İslami kimliğini de kullanarak özgün bir sentez oluşturmuşlardır. Böylece Osmanlı Devleti, hem doğuda hem de batıda altı asır boyunca hüküm süren, çeşitli ırkları ve milletleri içeren bir imparatorluk kurabilmiştir. Osmanlı Devleti'nin coğrafi alanının genişlemesi ve nüfusunun çeşitliliği; onu bu dinî, kültürel ve sosyal çeşitliliğe göre nüfusun ihtiyaçlarını karşılayan bir yapıyı oluşturmaya yöneltmiştir.

Pek çok tarihçi Osmanlı eyaletlerinde kurulan idari kurumların yapısı ve işleyişi hakkında çalışmıştır, ancak bu idari birimlere bağlı olarak işleyen kurumların çeşitliliği hem tarihçileri zorlamış hem de konu hakkındaki çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu anlamda Salt şehri¹ hakkında tarihî kaynak az olmasına rağmen bu şehri Osmanlı Devleti'nin bir kazası olarak ele alan birçok çalışma vardır. Ancak Osmanlıların 18 ve 19. yüzyılda uygarlık açısından bu şehir üzerindeki katkılarını gösteren kaynaklar da yetersizdir.

Bu nedenle çalışma, 18. ve 19. yüzyıllara ait Osmanlı Dönemi, Türkçe ve Arapça kaynakları kullanılarak Salt şehrindeki dinî, kültürel ve sosyal kurumlara ışık tutmaktadır.

1. Genel bir bakış:

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıldaki idari birimlerinden biri olan Şam vilayetinin kapsamlı bir resmi çizilmekte, Şam vilayetinde Osmanlı varlığının köklerine değinilmektedir.

Levant'taki² Osmanlı varlığı, Sultan I. Selim'in³ 24 Ağustos 1516 tarihinde Şam'ın kuzeyinde Mercidâbık Muharebesi'nde Memlük ordusunu yendiği zamana dayanmaktadır.⁴ Sultan I. Selim döneminde Suriye ve Mısır;

1 Günümüz idari sistemine göre *şehir* olarak bilinen Salt, Osmanlı idaresindeyken *kaza* olarak bilinmekteydi. Salt *bölgesi* ise diğer bölgelerle olan ilişkilerine atıfta bulunurken kullanılmaktadır. Anlamda karşılığa yol açmamak için, birinci kısımda idari düzenlemeler hakkında bilgi verilmektedir.

2 Akdeniz'in doğu kıyılarına öteden beri "Levant" denirdi. Bu söz, "güneşin yükselmesi" manasına gelen Fransızca "levre" kelimesinden gelir. Zamanla Anadolu ve Suriye'nin sahil kesimini, Yunanistan ve Mısır'ı, XVI. asırdan sonra da bütün Ortadoğu'yu ifade eder hâle geldi. Bugün çoğunlukla Levant Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün gibi çeşitli ülkelere ait olan coğrafi bölgeleri içermektedir. Bkz: Ekinci Ekrem Buğra, Osmanlı Ülkesinde bir Garip Topluluk. Levantenler, Çarşamba:09.4.2014. <http://ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=50> (Erişim tarihi: 25.11.2019); Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Akademik*, C.VII, Sayı: XIV, 2014,s. 130. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73834> (Erişim tarihi: 25.11.2019)

3 I. Selim, bilinen adıyla Yavuz Sultan Selim (Osmanlı Türkçesi: Sultan Selim-i Evvel; 10 Ekim 1470 - 21/22 Eylül 1520). IX Osmanlı İmparatorluğunun sultanı, yetmiş dördüncü Müslüman halifesi ve ilk olarak Osman'ın "İnananlar Komutanı" unvanını aldı. 1512'den 1520'ye kadar Osmanlı İmparatorluğuna hükmetti. İsmail Hami Danişmend, "I Selim Dönemi", Topkapı/İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 1971, s. 26; Nazım Tektaş, "Yavuz Sultan Selim, Çadırdan Saraya, Saraydan Sürgüne Osmanlı", Yeni Şafak Gazetesi Kültür yayınları, 2007,

Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Irak, Arap yarımadası ve Kuzey Afrika Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fetihlerin büyük ölçüde tamamlandığı 17. yüzyılın başlarında, imparatorluktaki 32 eyaletten 13'ü Araplarla meskûndü. Halep, Şam, Trablusşam, Bağdat, Basra, Musul, Rakka, Lahsa (Ahsa), Mısır, Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve Yemen Beylerbeylikleri (eyaletleri) teşekkül ettiği zaman, Arap toprakları büyük ölçüde Osmanlı sistemine dâhil olmuştur. Bu durum, klasik dönem Osmanlı kültür ve medeniyetinin şekillenmesi açısından önemlidir; zira Osmanlı Devleti, Arap bölgeleriyle birlikte geniş toprak ve gelirlerin yanında, farklı dil, kültür ve medeniyet unsurlarını da bünyesine katarak bir dünya imparatorluğu hüviyeti kazanmış; ticari, siyasi ve askerî açılardan oluşmakta olan yeni dünyanın merkezinde yer almıştır.⁵

Sultan I. Selim'in, 26 Eylül 1516'da Şam vilayetini ele geçirmesi ile Osmanlı yönetimi başlamış ve Levant'taki Osmanlı varlığı dört yüzyıl daha devam etmiştir. Sultan I. Selim'in 16. yüzyılın başındaki zaferinden sonra, Mısır ve Irak Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olmuştur.⁶ Sultan I. Selim 1514'te Çaldıran Savaşı'nda İran şahını⁷ ve 1517'de Memlükleri yenerek bölgede egemenlik sağlamıştır.⁸ Osmanlı yönetimi, Şam eyaletinin tamamını baştan beri bir idari bölüm içinde tutmuştur.⁹ Ancak Büyük Arap İsyanı sonrasında¹⁰ ve 1918 Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı korkunç yenilginin ardından Osmanlı Devleti Levant'tan çekilmek zorunda kalmıştır¹¹

16. ve 17. yüzyıllarda Şam vilayeti Osmanlı Devleti ile ilişkilendirilmiştir. Öyle ki bu dönemde, Şam vilayeti ekonomik refah ve nüfus artışı, hac konvoylarının Hicaz'a gitmek için Şam'da buluşmalarıyla ayrıca Basra Körfezi ve Irak'a giden ticaret konvoylarının çoğunun Halep'ten geçmesiyle yaşamıştır.¹² Buna karşılık, Philip Hata "Suriye Tarihi" adlı eserinde Osmanlıların Suriye hükümdarlığı döneminde yerel kültürü desteklemediğini, tarihin 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Suriyeli bir şair, yazar, bilim adamı veya coğrafyacidan bahsetmediğini, bu nedenle bazılarına göre bu dönemin atalet ve kısırlık çağı olarak adlandırıldığını söylemektedir.¹³ Bu olası değildir. Çünkü o dönemlerde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Şam'da birçok bilim adamı ortaya çıkmıştır: 1610'da ölen Şamlı tarihçi Ahmet bin Sinan el-Karamani ve 1632 yılında ölen Muhammed el-Hazar el-Tilmisani ayrıca bu dönemde öne çıkan bir diğer sembol isim 1731 yılında ölen filozof ve mistik bir bilim adamı olan Abdül Gani el-Nabulsi idi.¹⁴

18. yüzyılın Şam vilayetinin yerel yöneticileri mevcut iktisadi durumu devam ettirdilerse de yöneticiler arasında kaos ve iç savaş da görülmüştür. Bu durum yerel iktisadi durumu olumsuz etkilemiştir.¹⁵ Bu durum karşısında Zahir el-Ömer,¹⁶ Ahmet Paşa El-Cazzâr¹⁷ ve Fahreddin Ma'ani el-Thani gibi yöneticiler bağımsız olma yönünde eğilim göstermişlerdir. Aynı zamanda bölge insanı derebeylerinin uyguladığı bazı yerel vergilerden ve bedevi saldırılarından¹⁸ kaynaklanan güvensizlik ve adaletsizlik¹⁹ gibi durumlardan dolayı huzursuzdu. Bölge, 1831 yılında Mehmet Ali Paşa'nın saltanatına girmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın idaresi yönetim, ekonomi ve eğitim açısından reformcu olmasına rağmen uyguladığı zorlama politikası, Şam vilayetindeki Filistin nüfusunun bulunmasını engellemiştir ve ona karşı bir dizi ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁰

s.164.

4 Osman Nuri Topbaş, *Osmanlı / Abide Şahsiyetleri ve Müessesleriyle Osmanlı*, Erkam Matbaacılık, İstanbul 1999, s.152-154; Feridun Emecen, "Mercedîbâk Muharebesi Osmanlılar ile Memlükler arasında (922/1516) yılında yapılan savaş" *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin*. C. XXIX, Ankara, 2004. 174-176. (erişim tarihi: 27.11.2019).

5 Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı.1, 2016, s.s:105-150: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/228072>.

6 Erhan Afyoncu, *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt 5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, 2. Bölüm, s.85-95.

7 Ghulam Sarwar, *History of Shah Isma'il Safawi*, AMS, New York, 1975, s.79; Topbaş, *age*, s.148-149; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri – Kökenleri ve Gelişimi*, Ankara Yayınları, İstanbul, 2001, s. 63.

8 Sir William Muir, *The Mameluke; Or, Slave Dynasty of Egypt*, 1260-1517, A. D. Londra: Smith, Elder 1896 .p.p 285-290; Bkz: Andre Clot, (çev. Turhan Ilgaz) *Kölelerin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı* :Epsilon Yayınları, İstanbul, 2005.

9 Bostancı, *agm*, s.130.

10 David Murphy, *The Arab Revolt 1916–18: Lawrence Sets Arabia Ablaze*, Osprey Publishing, 2008, p. 26.

11 Bostancı, *agm*, s.118-130.

12-Juha Şafik, *Al-Musavvir fi al-Tarih: VII Bölüm*, Dar El-İlim Lel-meleyyin, Beyrut, Lübnan, 2008, C: VII, s.s 34-38; Ayaş Abdül kader, *Fırat Vadisi medeniyeti (Suriye bölümü)*. Şam, Suriye: Basım, Yayın ve Dağıtım için El-Ahâli, 1989, s. 322-324.

13 Philip Hata, *Suriye Tarihi, Lübnan ve Filistin*, Beyrut, Lübnan: Kültür Evi – Beyrut, 1983, s. 320.

14 Hata, *age*, s.307.

15 (M.S. 1720 -1807) arasında Arap ailesi Şam vilayetlerini yönetmiştir. Dick Douwes, *The Ottomans in Syria, a history of justice and oppression*, I.B. Tauris, 2000, p.p.45-47,69.

16 Süleyman Bayoumi Zakaria, *Osmanlı devleti Tarihinde İslami Okuma: Yahudi Sömürgeci İttifakı ve İslam Devletinin Parçalanması*, Dar el- 'Elm ve Iman, Kahire, 2009, s. 122-123; Feridun Emecen, "Zâhir el-Ömer" *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin*, C. XLIV, İstanbul, 2013, 90-91: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahir-el-omer>.

17 Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, C.IV: yayıncı olmadan, yayımlanacak yer olmadan, 1908, C.III , s. 1238.

18 Abdul Karim Eşlik, *Osmanlı döneminde Arap Doğu*, Şam Üniversitesi yayınları, 5. baskı, Şam 1997, s.231.

19 Şouf Emirliği'ni yöneten Ma'an Dürzi ailesinden Lübnan prenslerinden biri. Bkz: Bahij Osman ve diğerleri, *Tarihin Fotoğrafçısı*, Bölüm VII, Milyonlarca Darul Alam, 6. baskı, 1999, s. 16.

20 1182 AH / MS1769'da kuzey Yunanistan'daki Makedonya eyaletindeki Goula şehrinde doğdu, Arnavut bir ailenin, Alevi ailesinin

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Arap milliyetçiliği, 19. yüzyılın başlarında Suriye ve Lübnan'da başlayıp Mısır'a yayılmıştır. Suriye ve Lübnan'da Hristiyan Araplar tarafından yürütülen geçmişe dönüş hareketi ile karşılaştırıldığında, Mısır'daki ilk dönem uyanış hareketi, çoğunlukla Müslüman entelektüeller tarafından gerçekleştirilmiştir.²¹ 1798'de Fransa'nın Mısır'ı kısa süreli işgalinin ardından, iktidara gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769-1849) reform politikaları yol açıyordu. Bununla birlikte yayılan Arap milliyetçiliğinin birçok açıdan sonuçları olmuştur. Şöyle ki:²²

- Yabancı ve ulusal üniversitelerin ve okulların yayılması.
- Ekonominin düzelmesi.
- Kalkınma döneminde, yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda şair ve yazar ortaya çıkması.
- Günümüzdeki partilerin temelini oluşturan siyasi derneklerin ortaya çıkışı.
- 18. yüzyılın başlarında basının yayılması, özellikle ilk Arap gazetesinin kurulması.

Bu gelişmeler ışığında milliyetçiliğin ilk sonuçlarından biri olarak Şam'da 1831'de *Mir'atü'lahvalı*'nın Dergisi²³ adlı derginin ardından 1857'de Sultanlık (*Saltanat*) adlı gazete çıkarılmıştır.²⁴ Arap milliyetçiliği hızla devam ederken siyasette sular durulmuyordu. Bölgede 1833-1837 yılları arasında Mehmet Ali Paşa'ya karşı başarılı olan halk isyanlarının gerçekleşmesiyle ve Çarlık Rusya'sı, İngiltere ve Avusturya'nın askerî desteğiyle Sultan I. Abdülmecid,²⁵ 1840'ta Levant'ı geri kazanmayı başarmıştır.²⁶

2. 18. ve 19. Yüzyıllarda Salt Şehrinde Dinî Kurumların İnşa Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü

2.1 Salt Şehrinin İdari Yapı:

Salt şehri hakkında bilgi vermeden önce Şam bölgesindeki idari bölümlerden bahsedilip, daha sonra şehrin 18. ve 19. yüzyıllardaki idari yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Sultan I. Selim'in, Şam'ı fethinden sonra Osmanlı Devleti Levant'ta 1516 yılında Memlük yönetiminde olduğu gibi idari bölümlerin yapısını devam ettirmiştir. Bununla birlikte "Vilayet" kelimesini "Ayale" kelimesiyle ve "vekil" kelimesini "Vali" kelimesiyle değiştirmiştir. Buna ek olarak, Şam vilayeti, Halep merkezinde bulunan ve Sancak adlı bir grup küçük idari birime bölünmüş tek bir valilik olarak kabul edilmiştir.²⁷ 1549'da ilk idari yapının kurulması ile Halep Eyaleti; Halep, Adana, Maraş, Antep, Bira / Urfa, Kelis, Ma'rat el-Nu'man, Salmiya, Hama ve Humus olmak üzere on sancaktan oluşturulacaktı.²⁸ Şam Vilayeti ise; Şam, Trablus, Suriye, Safed, Nablus, Kudüs, Aclûn, Salt ve Gazze'den oluşan sekiz sancaktan teşekkül etti.²⁹

1579 yılında yapılan idari bölünme ile hem eski vilayetlerin topraklarına hem de yeni sancakların oluşturulmasına dair yeni bir valilik kurulmasıyla durum daha karmaşık hâle gelmiştir. Bundan sonra bedeviler üzerinde daha fazla kontrol sağlamak için Fırat Adası'nın bölgelerini kapsayan Suriye Eyaleti, 1568 yılında ise Rakka Eyaleti oluşturulmuştur. Ayrıca, 1660 yılında, Acre, Celile, Safed, Amel ve Cebel-i Lübnan'ın da bulunduğu Safedli Eyaleti kurulmuştur.

- Halep'te beş sancak içeren Eyalet: Halep, Adana, Maraş, Antep ve Bira / Urfa.
- Şam Trablus'ta dört sancak içeren Eyalet: Trablusşam, Latakya, Hama ve Humus.
- On sancak içeren Şam Eyaleti: Şam, Beyrut, Akka, Safed, Nablus, Kudüs, Gazze, Horan, Aclûn ve Ma'an'dır.³⁰

kurucusu ve 1219 AH / 1805 MS - 1264 AH / 1848 MS arasında Mısır'ın hükümdarı olarak kabul edildi. Samuel Shelburne Robison and Mary L. Robison, *History of Naval Tactics from 1530 to 1930, The Evolution of Tactical Maxims*, The U.S. Naval Institute, 1942.p.54.

21 Ecehan Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap", *Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.III/1, Mart 2015, s.103-111.

22 Muhammed Ebu Azza, *Sultan Abdul Hamid Dönemi: Döneminin Gerçekleri, Saltanatının Detayları, Yönetimi Ve Politikası, Bani Osman Saraylarının Sırları Ve Gizemleri*, Ann Arbor, Michigan, Michigan Üniversitesi, ABD 1997, s.215-216.

23 Ek No:1. "İlk Arap sesi Osmanlı günahlarıyla karşı karşıya" *Sahifet Miratü'l al'ahwal* صحيفة مرآة الأحوال : <https://3thmanly.com/ar/article>. (Erişim tarihi:26.08.2019)

24 Muhammed Ebu Azza, *age*, s.215.

25 Sultan Abdülmecid (25 Nisan 1823, İstanbul – 26 Haziran 1861, İstanbul), 31. Osmanlı padişahı ve 110. İslam halifesidir. II. Mahmud'un Bezmialem Sultan'dan olan oğludur. Yusuf Halaçoğlu, Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât), Ahmet Cevdet Paşa, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010, s.45.

26 Halaçoğlu, *age*, s.449.

27 Vadih Başour, *Suriye 'ikamet Devlet Va-vilâdet 'uma*. Ann Arbor, Michigan, Michigan Üniversitesi, ABD, 1996, s.307.

28 Sühail Saban, *Ansiklopedik Osmanlıca Tarih Terimleri Sözlüğü*. Kral Fahd Ulusal Kütüphanesi Yayınları, Riyad, 2000, s. 45-46.

29 Başour, *age*, s.307-308.

30- Başour, *age*, s.309; Bkz: Joseph von Hammer-Purgstall, *Evlîya Çeleb: Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*, Oriental Translation Fund,1834. s. 90.

Ayrıca beşinci eyalet, 1660 yılında, Acre, Celile, Safed, Amel ve Lübnan Dağı'nın da bulunduğu Safedli Eyalet olarak ve ek olarak, Cebeli Lübnan'ın kontrolü için kurulmuştur.³¹

İdari bölümler 19. yüzyıla kadar beş eyalette kalmıştır ve 1861'de yeni bir hükümet yapısı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bazı isyanlar görülmüştür. İlk hareket "Cebel-ü Lübnan Ayaklanması" idi ve 1874 yılında Kudüs "Kutsal Kudüs" olarak isim değişikliğine uğramıştır. 1877'de "düzenleme" döneminde ülke idari olarak yeniden düzenlenmiştir. "Eyalet" kelimesi "Vilayet" kelimesi ile değiştirilmiş ve bu isimlendirme 1877'den Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Buna göre:

- Halep, Adana'dan ayrıldı.
- Şam'ın başkenti olan Şam Eyaleti, Ürdün ve Filistin'i de kapsadı.
- Beyrut Valiliği, Sidon Eyaleti'ne ait bölgeleri içeren, kuzeydeki Lazkiye'den, güneydeki Nablus'a kadar, Baalbek ve Bekaa olmadan, Şam'ın yetkisi altında kalan bölgelere yayıldı.
- 1860 katliamlarının ardından Cebel-ü Lübnan Eyaleti oluşturuldu.
- **"Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı"**
- Rakka Eyaletlerini miras alan Zour Valiliği, Fırat Adası'nı ve Bediyetu'l Şam'ın geniş alanlarını kapsadı.³²

Özetle Salt şehri, Levant bölgesinin idari düzenlemesine göre değişen bir idari yapı olarak Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kaldı. Buna ek olarak bir belge, Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Sancak, Hama, Şam, Houran ve Salt bölgelerine ait toplam arazinin yaklaşık 1.435.230 dönüm olduğuna atıfta bulunmuştur.³³

Bu şu şekilde yapıldı:

- CEBEL-İ HAMÎDE (جبل حميد) Nâhiye (1517-1530) Salt ve Aclûn → Arap vilâyeti.³⁴
- Salt, 1544-1732 yılları arasında Şam eyaletine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir.
- 1868-1892 Sûriye vilâyetine bağlı bir kaza olarak idare edilmiştir.
- 1896-1918 yılları arasında Kerek'e bağlanan Salt kazası Suriye vilâyeti idaresinde kalmıştır.³⁵
- (Nablus نابلس/ Salt /السلط) Belka البلقاء
- Kazâ (1856-1860) Aclûn → Şam eyâleti.³⁶
- Kazâ (1861-1864) Havran → Şam eyâleti.
- Kazâ (1865) Havran → Sûriye vilâyeti.
- Sancak (1868-1888) → Sûriye vilâyeti.
- Sancak (1889-1918) → Beyrut vilâyeti.³⁷

19. yüzyılda, Ürdün'ün doğusu aşağıdaki şekilde bölünmüştür:

İbrahim Paşa ve ordusunun Levant'tan çekilmesinden sonra, 1841'den 1849'a kadar Ürdün'ün doğusu hükümete kalmıştır. Osmanlı Devleti, ülkeyi kendi adına yönetebilecek yerel liderleri atayarak Levant bölgesini yönetmeye başlamıştır.

- 1851'de, Osmanlı Devleti, Irbid'deki merkezi ile Horan Tugayı'na bağlı olarak Aclûn bölgesini kurmuştur.
- 1866 yılında, El-Belka bölgesi kurulmuştur ve merkezi Salt'tır. Horan Tugayı'na, bazen Nablus'a veya Beyrut'a bağlamıştır.
- 1893 yılında Kerak ve Tafileh'i içeren Ma'an Tugayı kurulmuştur, 1894'ten beri Kerak Tugayı'nın ismi Suriye'ye eklenmiştir.³⁸

Yukarıdaki bilgiler, Levant'taki idari değişimin, Osmanlı topraklarının 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yayılmasının bir sonucu olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bu vilayetlerin korunması için Osmanlı Devleti, devlet hiyerarşisine bağlı idari sistemlere göre devlette reyanın işlerini düzenleyen askerî ve idari sistemler kurmak için çalışmıştır.

31 "System of universal geography founded on the works of Malte-Brun and Balbi", Open Library, The Library Of The University Of California Los Angeles, 2007, p. 647. <https://ia802705.us.archive.org/28/items/systemofuniversa02balbiala/systemofuniversa02balbiala.pdf>. (Erişim Tarihi:17.01.2020); Bkz: Başour, age, s.309.

32 Başour, age, s.309; Bkz: "Milliyetçiliği, Vakanüvis", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı.1. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/228072>.

33 BEO 1323 99205 S 03: 1317.

34 SEZEN TAHİR, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017, s.147.

35 Tahir, age, s.655.

36 Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", *FÜSBD*, XIII/1, Elazığ, 2003.ss.262-371.

37 Tahir, age, s.102.

38 *Safahat min Tarih al'Ürdün 41*: <https://www.ammonnews.net/index.php>. (Erişim Tarihi: 21.11.2007, Saat'ta: 02:00AM.)

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Daha önce Salt şehrinin idari olarak Şam eyaletine bağlı olduğundan bahsedilmişti. Şehrin, Şam, Trablus, Safed, Nablus, Kudüs, Aclûn ve Gazze'ye de bağlı olduğu da belirtilmişti. Bundan sonra Salt şehrinin kısaca tarihine ve coğrafi yapısına değinilip, siyasi, kültürel ve sosyal yapısı hakkında bilgi verilerek 18. ve 19. yüzyılda Salt şehrinde dinî kurumların kurulmasında Osmanlı Devleti'nin rolüne değinilecektir.

2.1.1 Salt Şehrinin Tarihi ve Coğrafi Yapısı:

Salt şehrinin tarihi, Saltus olarak bilindiği Bizans dönemine kadar uzanır, sonra Hz. Ömer'in döneminde İslam hâkimiyetine geçmiştir. Sırasıyla Fatımilerin, Eyyubilerin ve Memluklerin elinde kalmıştır.³⁹ Memluklerden sonra 1517'de I. Sultan Selim tarafından alınarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Ayrıca Salt şehri, 19. yüzyılda Mısır Vali Yardımcısı İbrahim Paşa'nın Filistin'e yaptığı saldırılarla da yeniden yıkılmış ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Salt şehri Ürdün'ün özerk sistemine bağlı şehirlerden biri olmuştur.

Salt kelimesi yakın zamana kadar sonunda harfî (ت) bulunacak şekilde (السلت) olarak yazılır ve söylenirdi. Ancak günümüzde Salt (السلط) şeklinde yazılmaktadır. Bu kelimenin "Ağaçlık Vadisi" veya "Yoğun Orman" anlamına gelen Latince (Saltus) kelimesinden türetildiği söylenmektedir. Ayrıca bazı Süryani otoriteleri bu kelimenin "kaya" ve "sert taş" anlamında Süryanice bir kelime olduğunu ileri sürmektedirler.⁴⁰ Bu ifadelerden yola çıkarak Salt şehrinin ismini etrafındaki en güvenli şehir anlamına gelen "yükseklik ve sırt" kelimesinden aldığı söylenilebilir.

Salt (Arapça: السلط El-Salt), Ürdün'ün Belka ilinin merkezi olan şehirdir. Ülkenin orta batı kesiminde başkent Amman'ın batısında yer almaktadır. Yüzölçümü 79 km² olan şehrin nüfusu 2011 yılı itibarı ile 88,900'dür.⁴¹ Öyle ki 2015 yılında Salt'ın nüfusu 99.890'a ulaşmıştır ve Ürdün Haşimi Krallığı'nın sekizinci büyük şehridir.⁴² Belka Valiliği bölgesinin yaklaşık 1120,4 km² veya Krallık alanının % 3,1 olduğu tahmin edilmektedir.⁴³

Belka ili içerisinde yer alan Salt şehrinin iklimi, özellikle yağışların yaşandığı dönemlerde Akdeniz iklimidir. Dağlarda, 820 ila 950 metre arasında değişen, orta ve batı rüzgârları ortalama hızı 21 km / s'yi geçmeyen ılık bir iklim vardır ve yüzey görünüşleri düz ovalar ve tepeler, sarp dağlar ve vadiler arasında değişmektedir.⁴⁴

2.2 Salt Şehrinde Oluşturulan Yerleşim Bölgeleri:

Filistin'den, Suriye'den ve diğer bölgelerden art arda gelen göçler sonucunda, Saraya (Hükûmet Sarayı), Ulu Cami ve vali konağı gibi ana binaların yakınında bulunan Kürt yerleşim yerlerinin bir kısmı olan Salt kentine yeni unsurlar yerleşmiştir.⁴⁵

Salt şehri antik çağlarda önemli bir tarımsal yerleşim yeri idi, Hristiyanlar bu kentin nüfusunun yaklaşık % 35'ini oluşturmaktaydı ve Osmanlı Devleti Salt'a hâkim olana kadar şehir bu durumunu korumuştur. Osmanlı'nın Levant bölgesinde konuşturduğu güvenlik nedeniyle, Müslümanlar ve gayrimüslimler, dinî ayinleri uygulamakta serbestti. Salt şehrinde, Osmanlı Devleti'nin koruması altında belli bölgelerde yaşayan Hristiyan ve Sünni kabileler vardı. Bu kabile isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- İlk Müslüman kabileler: *El-Cezire* الجزيرة, *El-Gunaimat* الغنيمات, *El-Hleyfat* الخليفات, *El-Arabiyyat* العربيات, *El-Ensur* النصور, *El-Hrîsât* الخريسات, *El-Rehhalah* الرحالة, *El-Hezeyemeh* الهزيمية, *El-Riyal* الريال, *El-Dabbasah* (El-Dabbas) الدبابسة, *El-'Anasava* العنصوة, *El-Hayârat* الحيرات ve *El-Remâmena* الرمامنة.
- İlk Hristiyan kabileler: El-kamakma (Kamoh) القمامة ve Hadadin'den bölümü. Salt kentindeki ikinci bölge, formdaki iki ana bölümü ayıran ılık bölgedir. Sonraki, El-'Avamleh العواملة yerleşimi: ana meydandan batıya uzanır. El-ktyşat yerellik: *ktyşat* القطيشات, aşağıdaki klanlara yerleşmiştir:
- Müslüman kabileleri: *El-ktyşâ* القديسات, *Abdillât* العبدالات, *El-Hgabra* الهقابرة (El-Jaghbir), *El-Halâika* الحلايقة (El-Hulaik), *El-Harabşeh* الخرابشة ve *Al-Favvâ 'yir' di* الفوأعير 'di.
- Hristiyan Kabileleri: *Debâbneh* الدبابنة, *Fâhoury* (Fâhriya) الفاخوري, *Tavadrosa* (Tadros), *El-Nashîyyat* النصحيات, *El-Zâ'amtâ* (El-Za'mat) الزعامطة, *El-Hattatra* (Hattar) الخطاطرة, *El-Muasher*, *El-'Aor* العور ve *El-Javâbra* (Abu Jaber) الجوابرة, *El-Sha'er* الشعر, *El-Mashini*, *El-Nafa'ah* (Abu Nafâ) أبو نافا, *El-Kâbe*

39 G. W Bowersock; Brown, Peter; Grabar, Oleg , *Late Antiquity: A guide to the Postclassical World*, Harvard University Press, 1999, pp. 468-469; Maysoun Al-Nahar, *The Abbasid Caliphate*. In Ababsa, Myriam (ed.). Atlas of Jordan, 2014, pp. 177-180.

40 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

41 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

42 Bu bilgi 24/10/2019 tarihinde alınmıştır. Aşağıdaki linke: <https://www.citypopulation.de/en/jordan/cities>.

43 *Planlama ve Uluslararası İşbirliği Bakanlığı, Belka Valiliği Kalkınma Programı 2016-2018*, Eylül 2015, <http://mop.gov.jo/EchoBusV3.0/SystemAssets/pdf/gov>. Bkz: Muhammed Adnan Al-Bahit, Novan Raja Hamoud, *defter mufasssal liva' Aclûn, Tabu Defteri 970 'Listanbul* (Çalışma, inceleme ve çeviri), 1.Baskı, Ürdün Üniversitesi yayınları, Amman, 1989, ss. 9, 11, 12; Ahmet Sidki Şkeîrât, Tarih Al'üidara Al-Osmaniye fi şarki Al-Ürdün 1864-1918, Amman, Ürdün, 1413/1992..

44 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

45 Muhammed Hreyiset, ve diğerler, "Zilzal Medînet El-Salt fi 'am 1927", Ürdün Tarih ve Arkeoloji Dergisi, C.II / 3, 2008, s.19-120.

(Kâbe) الكعبة ve bir demirci kesimi (Hadadin) Kuvkesih, Nabur (Naber), Havatmeh الحواتمة ve Şalalfa (Şleif) الشالفة⁴⁶

Belka bölgesinde yaşayan bu kabilelerin bazıları İslami fetih arifesinde Levant'ta öne çıkmıştır. Ghassan kabilesinin bu aşiretlerinden bazıları (Cüzam) (جذام), (Lahm) (لحم), (Enra) (عنرة), (Kudâ'h) (كضاعة)⁴⁷ (Selih) (سليح) ve (Beli) (بلي) yerleşmişlerdir. Ayrıca Salt şehri, 17. ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı varlığı tarafından düzenlenen sosyal ve dinî bir yapıya bağlandıktan sonra konumunu ve gücünü arttırmıştır.⁴⁸

1516'da Levant'ın Osmanlı tarafından fethinden sonra Belka'da başka kabileler de ortaya çıkmıştır. Örneğin Bani Mehdi بنى مهدي, Bani Tim بنى تيم, Bani Ummaya بنى أمية, Bani Mohammadi بنى محمدي, Bani Sahir بنى ساهر ve Bani Akabe بنى عكبة⁴⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti, Levant'ı idari olarak böldüğünde Aclûn Tugayı beş bölüme ayrılmıştı: Aclûn, Alan ve Salt; ilçeleri ve toplulukları, Arban Belka topluluklarını, Kerak ilçesini ve beşinciye: Arban mezheplerini: Bani Mehdi ve Bani Sahir.⁵⁰

Salt şehrinde ve çevresinde yaşayan kabilelerin sayısının çokluğuna rağmen Osmanlı Devleti, bu kabilelerin her birinin dinî yaşamlarında müsamaha gösteren bir sistem geliştirmiştir.

Levant'taki vilayetler, Osmanlı idaresinin bu hoşgörülü idaresine tanık olmuştur. Bu nedenle bu topraklarda ortaya çıkan dinî kurumlar özellikle Hristiyan Batı ülkelerinin koruması altında kurulmuştur. Sonuç olarak Salt'ta 1850'de ilk yabancı misyoner okulu kurulmuş, ilk devlet okulu ise 1880'de tesis edilmiştir.⁵¹ Ayrıca, yerel halk ve yeni yerleşimciler (Çerkezler, Çeçenler ve Hristiyanlar), 19. yüzyılda Salt kentindeki güvenlik ve özgürlükten yararlanmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti, nüfusu örgütlemek, Hac yollarını güvence altına almak ve onları Bedevi saldırılarına karşı korumak için çeşitli askerî merkezler kurmuştur.⁵²

Osmanlı Devleti, Batılı Hristiyan devletlerle yaptığı savaşlar ve düşmanlıklara rağmen, Levant'a veya Kudüs'e yabancıların hacı olarak gelmesini engellememiştir

1899 tarihli bir belgede Osmanlı yönetiminin, Avusturyalı Ressam Mösyö Emill ve arkadaşlarının görevlerini kolaylaştırmak ve düzenlemek için Salt, Amman ve Jeraş bölgelerine bir mektup gönderdiğini belirtmektedir.⁵³ Dahası, bu alanları gezmek için üç aylık bir süre boyunca girmelerine izin verildiğini göstermektedir. Ayrıca bu belge Avusturyalıların, Osmanlı Devleti'nin yönetiminden gelen bazı telgraf mesajlarıyla Şam yöneticisi ve Kudüs yöneticisi taraflarından gerekli kolaylıkları elde ettiklerini de içermektedir.⁵⁴ Sonuç olarak bu belge seyahatin ilerleyişini ve tamamlanmasından sonraki aşamasını da içermektedir.⁵⁵ Ayrıca, vilayetlerin haberlerini ve mevcut durumlarını hızlı bir şekilde iletmek için Osmanlı yönetimi bu vilayetlerde telgraf ağı oluşturmuştur. 1319 tarihli bir belgede Osmanlı yönetiminin Salt kazasını Kerak bölgesine bağlayan bir telgraf hattının inşasını emrettiği bildirilmektedir.⁵⁶ Ayrıca Osmanlı idaresinin nezareti, Salt kazası Levant'ı birbirine bağlayan telgraf hattını genişletme kararı vermiştir.⁵⁷ Bunun yanında başka bir belge de devletin Salt bölgesini Ma'an şehriyle telgraf hattıyla bağladığından bahsetmiştir⁵⁸ ve bu telgraf hattının başkanlığını Ahmet Efendi'nin üstlendiği zikredilmektedir.⁵⁹ Sonrasında Osmanlı Devleti, Hicaz bölgesini Salt şehrine telgraf hattıyla bağlamaya başlamıştır.⁶⁰

Osmanlı Devleti göç politikalarının kurumsallaşması çerçevesinde Salt kentinde iskân politikası uygulamıştır. Yerleşim kanunu ile kente yeni yerleşimciler iskân ettirilmiştir. Toprak koruma kanununa göre yerleşimciler toprak verilecek, toprak işlenecek ve korunacaktır. İskân politikası sayesinde göçmenlerin üretici konumuna gelmesi amaçlanmıştır. Bunun karşılığında yerleşimciler devlete %10'luk vergi ödemek zorundadırlar. Bu anlamda göç politikası ile bir nevi Osmanlı Devleti'nin hazinesi için sabit gelir sağlamak amaçlandığı görülmektedir.⁶¹

46 HRÎSÂT, Muhammed, "Salt, Dirasat Medeniye Beşeriye Merrat Bi-siclet el-Mahketü'l şer'yye fi el-Salt, 1299 AH - 1345 AH / 1881-1926", *Araştırmalar Dergisi*, Ürdün Üniversitesi, C.XIII /IV, 1986, s. 71-75.

47 Casim Avcı, "KUDÂA (Benî Kudâa)" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVI, Ankara, 2002, s308-309.

48 Hatta, *agm*, s.319.

49 Muhammed Hreyiset, M13, S. 4, s. 28-29.

50 Muhammed Adnan Al-Bahît, *agm*, s.9,11,12.Bkz: Muhammed Hreyiset, M13, Sayı 4, s. 133-136.

51 Bkz: *Safahat min Tarih al-Ürdün 41* <https://www.ammonnews.net>. 21.11. 2007. Erişim tarihi: 15.11.2019.

52 Bkz: G Bell, *Turkish Rule East of the Jordan, The Nineteenth Century and After*, Vol. 52 (August 1902), P. 228.

53 BEO 1244 93234 0: 6.Ş.1316.

54 BEO 1244 93234 :11.Ş.1316.

55 BEO 1244 93234 :20.Ş.1316. Bkz: BEO 1244 93234 24.Ş.1316.

56 BEO 1136 85155 :15.M.1316.

57 BEO 1687 126452: 22.Re.1319.

58 DH.MKT. 1122 54 :19.Ş.1324. Bkz: İ..PT 13 16 :11.R.1318.

59 ŞD. 991 31: 23. Ca.1319. Bkz: ŞD. 1019 5: 19.Ca.1321.

60 FTG.f. 1044: 10.07.1900.

61 Jurj Saba, Ruks bin zayid El-'ezîzi, *Safahat min El-Tarih el-Ürdüni ve min hayat el-Bâdiye: Medeba ve Devâhiye*, Amman, Ürdün, 1961, s.152-153.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler sonucunda Osmanlı yönetimi, göçmenlerin sorunlarını çözmek için birkaç kararname yayımlamıştır. Bu belgede uygun yöntemlere göre göçmenlerin devlet topraklarına yerleşmesi belirtilmiştir. Belge aynı zamanda Salt kentine ait miri arazilerinin toplamını da içermekte ve göçmenlerin topraklarını nasıl iyileştirilebileceği ve geliştirilebileceği konusundaki desteğini de belirtmektedir. Üstelik Osmanlı Devleti yeni sakinlerini temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olacak buğday, arpa ve diğer bitkiler gibi ürünler yetiştirmeye teşvik etmiştir.⁶²

Osmanlı Devleti, Salt şehrinde ve çevresinde yaşayan bedevi kabileleri ile ilgilenirken iki farklı politika izlemiştir. İlk politika güç kullanımına dayanmaktadır. İkincisi ise devletin koşullarına ve çıkarlarına bağlı olarak kabileleri kazanmaya yöneliktir.⁶³

Doğu Ürdün'deki modern yönetim sonucunda, köylülerin bedevilere ödedikleri bir miktar para ya da eşyalar olan "Hava Vergisi الضريبة الخاوة" kaldırılmıştır. Bu, Osmanlı Devleti tarafından bedevilerin aşırılıklarına karşı yapılan bir dizi disiplin kampanyası sonrasında gerçekleşmiştir. Raşit Paşa'nın gücü Medeba, Salt ve Amman'daki sorunları kontrol edebilmiştir. Ek olarak, Doğu Ürdün'de vali tarafından yürütülen bir dizi kampanyadan sonra, Salt kentinde kâim-makâm (kaymakam) kurmak için çalışılmış ve 400 atlı askerden oluşan bir garnizon kurulmuştur ve bu resmen Salt kentinde Osmanlı Devleti'nin ilk varlığı anlamına gelmektedir.⁶⁴

Osmanlı Devleti, idare ettiği bölgelerdeki istikrarı sağlamak için devlete sadık olan kabile büyükleriyle iyi ilişkiler kurmaya önem vermiştir. "H1292/M.1875" tarihli bir Osmanlı belgesi kabilelerin sadakatini sağlamanın yanı sıra, Osmanlı Devleti'yle hizmetler alanında iş birliğini sağlamak için yerel yönetim altında ve Osmanlı Devleti'nin doğrudan denetimi altında bulunan kabilelerin boyun eğdirilmesine atıfta bulunmaktadır.⁶⁵ Osmanlı Devleti, Salt kaymakamına çeşitli görevler vermiştir:⁶⁶

- Salt kentinde ve komşu bölgelerde yasa ve yönetmeliklerin yayılması.
- Devlet tarafından doğum, ölüm ve toprakla ilgili olarak yapılan soruşturmaların kaymakama bildirilmesi (istatistik nedenleriyle).
- Belediye başkanlarının ve seçmeli konseylerin seçimini denetlemek.
- Suç işleyenleri sorgulama için getirmek.
- Güvenliği sağlamak, tasarruf veya vergi toplamak.
- Osmanlı Devleti'ne aşiret hareketleri, yerel isyanlar ve diğer görevler hakkında bilgi vermek.

Osmanlı Devleti, vilayetlerdeki idari konuları düzenlemek için devlet idaresi, belediye meclisleri için seçimlerin yapıldığı ve Salt kentinde bu yasamadan sorumlu organ gözetiminde özel kararlar vermiştir.⁶⁷

19. yüzyılın sonunda görev yapan paşalar arasından, Medeba ve Salt'ta iki hükümet evi kuran Kerak mutasarrıfı Muhammed Râşit Paşa (1315/1897-1320/1902), Medeba ve Amman köylerini ziyaret etmiş ve sakinleri tarafından çok sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Paşa, durumu güvence altına aldıktan sonra Kerak'a dönmüş ve bölgedeki bazı kabileler arasındaki bir takım farklılıkların çözümü için ikinci ziyaretini yapmıştır.⁶⁸

Ürdün'deki bir basın toplantısında, Amman'ın batısındaki Salt Belediye Başkanı Hâlet Hüseyin El-Haiman El-Fâ'uri, Salt kentinin altın çağını Osmanlı idaresinde iken yaşadığını söylemiştir.⁶⁹

62 BEO 1323 99205: 03.S.1317. Bkz: DH.MKT. 293 12: 09.R.1312; DH.MKT. 774 3 12. B.1321.

63 Ürdün'ün doğusuna giren Osmanlı yönetimi hakkında daha fazla bilgi için, Bkz: Ali Mahafza, *Al-fikir Essiyasi El-Ürdüni münzû bidayet el-Savra el-'Arabiya el-Kübra va hata nihayet ahit el-'imara 1916 - 1946*, I. Bölüm, I. Baskı, Amman, 1990, s.120.

64 Eugene Lawrence Rogan, "In Incorporating the Perighey: The Outoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Trans Jordan) 1867 - 1914", Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1991, P 85.

65 Salnâme Vilayet Suriye, li-senet 1297/1879, s.240-241.

66 Nizam 'iidarat el-vilâyat el-Osmaniye, el-Düstur, Madde 1, Tercemet: Nufil Ni'matullah Nufil, el-Tab'etü el'edbiyye, Beyrut 1301h/1883m., s.40.

67 BEO 3593 269437 C 19: 1327.

68 *El-Beşir Gazetesi*, Sayı 1224, 24 Şubat 1898 tarihli, s.3. Bkz: *El-Beşir Gazetesi*, Sayı 1353, 3 Ekim 1898,s.3.

69 "Ürdün'ün başkenti Amman'ın batısında yer alan Salt kenti Büyükşehir Belediye Başkanı Halid Hüseyin El-Haşmen El-Fauri, Salt şehrinin altın çağını Osmanlı döneminde yaşadığını söyledi.

Ürdün'ün başkenti Amman'ın batısında yer alan Salt kenti Büyükşehir Belediye Başkanı Halid Hüseyin El-Haşmen El-Fauri, Salt şehrinin altın çağını Osmanlı döneminde yaşadığını söyledi.

Osmanlı Devleti'nin bugünkü Ürdün topraklarındaki merkezi olan Salt kentinde, çok sayıda Osmanlı eserini görmek mümkündür. Salt Büyükşehir Belediye Başkanı Fauri, "Salt, Ürdün'ün rakımı en yüksek şehri olduğundan stratejik açıdan da önemli bir şehir ve bu yüzden Osmanlı'nın da askeri merkezidi. Osmanlı'nın büyük önem verdiği Salt, altın çağını Osmanlı döneminde yaşamıştır" dedi.

Bugünkü Ürdün topraklarının 1516 yılında Osman Devleti'nin himayesine geçtiğini ve Salt'ın da 1840 yılında vilayet statüsü kazandığını belirten Fauri, "Salt, Ürdün'ün rakımı en yüksek şehri olduğundan stratejik açıdan da önemli bir şehir ve bu yüzden Osmanlı'nın da askeri merkezidi. Osmanlı'nın büyük önem verdiği Salt, altın çağını Osmanlı döneminde yaşamıştır" dedi.

Fauri, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Nablus'tan mimar ve işçiler getirerek şehri yeni baştan kurdurduğunu vurgulayarak, şöyle devam etti:

"O dönemler Osmanlı'nın zayıfladığı zamanlar olmasına rağmen, Osmanlı Salt'ta belediyeçilik kurmuş, okul, medrese gibi ilim

3. 18. ve 19. Yüzyıllarda Salt Şehrinde Kültürel Kurumların İnşa Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü

Osmanlı Devleti son zamanlarında Ürdün'ün doğusunu, Şam bölgesinde yer alan Horan ile Kerak sancağına bağlamıştır. Kerak sancağı Ürdün'ün orta ve güney toprakları Amman, Salt, Tafife, Ma'an ve Couf gibi, Horan ilçesi ise Aclün da dâhil Ürdün'ün Kuzeyinde yer alan bölgeleri kapsamıştır.⁷⁰

19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Ürdün ve ülkedeki Maarif-i Umumiye Nezareti olarak görev yapan Eğitim Bakanlığı, Salt bölgesi de dâhil olmak üzere çeşitli eyaletlerdeki eğitim kurumlarını denetlemiştir.⁷¹

1939 yılına kadar Osmanlı eğitim sistemi Ürdün bölgesinde pragmatik bir eğitim modeli olarak uygulanmıştır. Bu nedenle Osmanlı pragmatik eğitim modelinin Salt Kenti ve çevresinde kurulan okul ve kurumlar için önemini incelemek gerekmektedir.⁷²

Osmanlı Devleti tarafından Kerak ve Aclün'da kurulan okulların çoğu, özellikle yabancı okulların ve misyonerlik faaliyetlerinin artması sonrasında 1880'lerde açılmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Avrupa Hristiyan ülkelerinin hedeflerine karşı dikkatli davranmış ve Salt ve diğer bölgelerin yaşadığı kültürel boşluktan kaçınmak için bir dizi ilk ve ortaokul açmıştır.

Bu anlamda Osmanlı Devleti, Salt kentinde çeşitli aşamalarda başlayan birkaç okulun kurulmasıyla ilgileniyordu. Bu eğitim müesseseleri şunlar olmuştur: Küttâp Müesseseleri, Sıbyan Mektepleri, İdadiler, Rüştiyeler ve Umumiye Mektepleri.

Osmanlı Devleti tarafından Ürdün ilçelerinde kurulan okulların çoğunluğu özellikle yabancı ve misyoner okulların yayılmasından sonra 1880'lere dayanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı devleti, bu kültürel boşluktan kaynaklanan tehlikeye karşı uyarılmış ve aşamalı olarak ilk ve rasyonel okulları kurmaya başlamıştır. 1321 / 1903'te yayınlanan Salnâmesine göre, Ürdün doğusundaki kurulduğu tarihte kurulan ilkokullar şöyledir.⁷³

- Irbid Birincil Mektebi 1306/1888.
- Jaraş İlköğretim Erkek (Sıbyan) Mektebi 1306/1888.
- Jeraş İlköğretim Kızlar Mektebi 1306/1888.
- El-Hosn İlköğretim Erkek Mektebi 1311/1893.
- El-Hosn İlköğretim Mektebi 1311/1893.
- Kufranja İlköğretim Mektebi 1311/1893.
- Birincil İdare Mektebi 1311/1893.
- Ma'an Hicazı İlk Mektebi 1310/1892.
- Tafila İlköğretim Mektebi 1310/1892.
- Vâdi Mousa İlköğretim Mektebi 1318/1899.
- Kerak İlköğretim Kızlar Mektebi 1311/1893.
- Kerak - El Mecali İlköğretim Okulu 1311/1893.
- Kutherba İlkokulu 1311/1893.
- Güney Taiba Güney İlköğretim Okulu 1311/1893.
- Al - Şubak İlkokul Erkek Çocuk Mektebi 1318/1899.
- Vadi İlköğretim Mektebi 1318/1899.
- Amman İlköğretim Mektebi 1318/1899.
- Medeba İlköğretim Mektebi 1318/1899.
- Boizer İlköğretim Mektebi 1318/1899.
- Hararah İlköğretim Mektebi 1318/1899.

merkezleri inşa etmiş, dini mabedler yapmıştır. Osmanlı'nın yıkılma döneminde dahi, Salt'a yatırım yapmış, şehri geliştirmiştir. Salt, Osmanlı'nın inşa ettiği bir kenttir."

Fauri, Osmanlı'nın Salt'ta, bugünkü Ürdün toprakları içerisinde ilk idari mahkeme ve belediyeyi kurduğunu söyledi.

Şehirde 250'den fazla Osmanlı eseri bulunduğunu ifade eden Fauri, camiler, iç ve dış mimarisi Osmanlı sanatları ile süslenmiş yüksek pencereci evler ve çarşıları ile hala bu yapıların ayakta olduğunu vurguladı."

Yaman, Zehra, Ürdün'de Osmanlı Salt şehri, Amman, 25.03.2014. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/urdunde-osmanli-sehri-salt/172142>. (Erişim tarihi:10.11.2019).

70 Ahmad Sıdkı Şkeirât, Tarih el'iidara el-Osmaniye fi şark Al-Ürün 1864-1918, Amman lil-Tıbâ'a vel-Tasmimim, Amman, 1992, s.266-267.

71 *Salnâme Vilayet Suriye 1309-1310/1891-1892*, edad: 27, Makatib al-Vilayat, s. 240-241.

72 Muhammed Amayreh, *Altarbia waltaelim fi al-eahd al-Osmani wahataa eam 1997*, 1.Bbaskı, Dar El-Masirah, Amman 1999, s.15-17.

73 *Salnâme Maarif-i Umumiye, el-senetü el-Rabi'a 1319*, Dar al-Hilafa al-Aliye, Matbaat Amira, 1901-1902, s.544. Bkz: Ahmad Şkeirât irat , age, s.285-286.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

- 'Aima İlköğretim Mektebi 1318/1899.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda eğitim süreci 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile başlamıştır. Ancak öncesinde Osmanlı eyaletlerinde eğitim yaygın olarak Küttap vakıfları aracılığı ile yapılmaktaydı ve bu eğitim daha çok dinî eğitime dayanmaktadır. Modern eğitim kurumları ile birlikte çocuklara Kur'an-ı Kerim'i ezberleme, okuma-yazma, matematik ve fen bilimleri öğretilmiştir.⁷⁴ Ayrıca camiler 19. yy sonlarında eğitim hareketinde önemli bir rol oynamış ve o zamanların orta öğretim eğitimini temsil etmişlerdir. Çünkü bazıları dilbilgisi, morfoloji, İslâm mevzuatı ve yorumu derslerini almışlardır. Aynı durum Osmanlı illerindeki Müslüman olmayan milletler için de geçerlidir, çünkü dinî eğitim, gayrimüslim çocukların kutsal kitaplarını, manastırlardaki ve bazı misyoner okullardaki kitapları okumayı öğretmeyi kapsamıştır.⁷⁵ Salt şehrinde eğitim gerçekliğinin kapsamlı bir resmini sunmak için, o zamanlar Osmanlı Devleti tarafından kurulan en önemli eğitim okullarına başvurmak gerekmektedir.

3.1 Vakıf müesseseleri:

Bu okullar, Osmanlı'nın Maarif-i Umumiye Nezareti'nde⁷⁶ onaylanan modele göre düzenlenmiş olup birinci form (Vakıf وقف ve Küttâb المكتاب) kurumları ile ilişkilendirilmiş, ikinci form ise Osmanlı kamu bilgisine ait ve modern sisteme göre öğretilen ilköğretim okullarından oluşmuştur.⁷⁷

Tarihsel kaynaklarda, 1812 yılına kadar Salt kentinde herhangi bir Osmanlı okulunun varlığını gösteren bir emare bulunmamıştır. Okuma-yazma oranı özellikle 19. yüzyılın ortalarına kadar çok düşüktü. Ayrıca, Salt kentinde eğitim o zamanlar sadece büyük bir cami ve bir de kilisede yapılmaktaydı. Yine bu büyük caminin bazı köşeleriyle (Zaviyeler الزوايا) eğitim sınırlıydı.⁷⁸

3.2 Osmanlı Devleti Bu okullarda eğitim programını şu şekilde düzenlemiştir:⁷⁹

- Bu okullarda öğrenim süresi, 5-7 yaşları arasındaki öğrenciler için dört yıldır.
- Derslerin ana konuları şu şekildedir: Alfabe, Cüzü Amma ve üstü, Türkçe, Etik, Yazı, Vaka Bilimi, Din Bilgisi, Tonlama, Okunma, Ezberleme ve Kur'an-ı Kerim'in mühürlenmesi.
- Öğrenim süresi öğrenme güçlüğü çeken öğrencilere göre uzatılabilmektedir.
- İslam hukuku kökenli olmadığı için (falaka فلكة)⁸⁰ cezasının kaldırılması ve kişiliğini rencide eden kelimelerle öğrencinin cezalandırılmaması kararı vardır.
- Her semtte ve her köyde okul inşa etmeye çalışmıştır.
- Okullar Müslüman ve Hristiyan mezheplerine göre ayrılmaktadır.
- Hristiyan okulları kendi dinlerini öğretebilirler.
- Eğitim, yedi ila dokuz yaş arasındaki erkekler için ve altı ile on yaş arasındaki kızlar için zorunludur.
- Her ders için ayrılan süre yarım saat ile 45 dakika arasındadır.

3.3 Rüştüye Okulları المدارس الرشدية⁸¹

1839 yılında ilkokullara eklenen Rüştüye Okulları eğitimin ilk aşaması olarak bilinmektedir. Buradan mezun olanlar yetişkin olarak kabul görmüşlerdir.⁸² Osmanlı Devleti sona ermeden ve Osmanlı eğitim sisteminin yapısı değişmeden önce, Ürdün'de dört Rüştüye okulu bulunmaktaydı. Bunlar: Irbid, Salt, Kerak ve Ma'an. Bu okullarda öğrenim süresi dört yıldır, 1863'te 5 yıla çıkarılmış ve 1892 yılında ise üç yıla düşürülmüştür. Birinci yılda Din Bilimleri, Türkçe Okuma, Kurallara Giriş, Türkçe Dersleri, Dikte, Noktalama İşaretleri, Rikkat ve Sülüsü Hattı. İkinci ve üçüncü yıl aynı dersler: Arapça, Farsça, Osmanlıca, İmla, Aritmetik, Türkçe dersleri,

74 Muhammed Hüseyin 'Amayreh, (1997), "R'uyeten Cedide El'avzâ Ett'lîm fi Filistin Hilal El'ehd El-Osmani", *Mejelatü Sâmîd El-İktisadiye*, 'Eded 109, s. 230-231.

75 Abdürrezzâk El-hilali,(1959), *Tarih El-tealim El-Osmani 1638-1917*, Bidon naşir, Bağdat, s.47-50.

76 Bkz: Mustafa Gündüz, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, 1869, (Sadeleştirilmiş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s.550-571. Teyfur Erdogdu, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilat-ı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51 (1-4) (1996) 183-247.

77 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5.baskı.; Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994, s.198, ss140-142.

78 Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

79 Yahya Akyüz, *age*, s.140-141.

80 Ayak tabanlarına uygulanan dayak cezası için geliştirilmiş alet.

"Yaklaşık 1M. boyunda, uçları arasına, başlarından itibaren iki elle tutulacak kadar birer kabza kısmı bırakıldıktan sonra 50-60 cm. uzunluğunda bir urgan parçası tespit edilmiş kalın bir sopadan ibarettir. Sırt üstü yatırılan şahsın ayak bileklerine geçirilip iki kişi tarafından tutularak kendi eksenini etrafında çevrildiğinde urgan ayaklara sarılır ve onları hareket edeme hale getirir; üçüncü kişi de (bazen iki kişi birden) genellikle kızılık dalından yapılmış değnekle ayak tabanlarına vurur. Bu cezaya "falaka cezası" veya kısaca "falaka", uygulanmasına da "falakaya yatırmak, falakaya yıkmak" denilir".

Uğur Göktaş, "Falaka", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul, 1993, 256-257.

81 Bkz: Mustafa Gündüz, *age*, s.s.550-560; Teyfur Erdogdu, a.g.e.,s.s.183-210, Mahmut Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i ve Teşkilat ve İcrat*, 1.baskı, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2002, s.278; Mehmedoğlu Yurdağül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, 1.baskı, M.Ü.I.F vakfı, İstanbul, 2002, s.112, 128.

82 DH.MKT. 2760 64: 15.S.1327.

Coğrafya Çizimleri. Dördüncü yıl: Dini Bilimler, Türkçe Okuma, Din ve Ahlak Bilimlerindeki dersleri, Farsça öğretilmiştir. Osmanlıca, İmla, Aritmetik, Coğrafya, Geometri, Tarih, Divani, Rikkat ve Sülüs hattı, Çizim, Retorik. Ayrıca kız okulları, dikiş ve oymacılık gibi farklı dersler işlese de müfredat açısından erkek okullarına en yakın olanlardır.

3.4 İdadi Okullar / المدارس الإعدادية (Hazırlık Okulları):

Osmanlı döneminde hazırlık aşaması, yüksek orta öğretim aşamasını temsil ediyordu, buna ek olarak, Salt şehri bu aşamada İdadi okullardan yoksundu. Çünkü bu okullar Osmanlı Devleti'nin merkezi yerleşim yerlerinde bulunmaktaydı.⁸³

3.5 Umumiye İdadi Mekteplerinin Evresi:

Bu aşamada talebeler, İdadi ve Rüştiye mekteplerinden mezun olduktan sonra üçüncü aşamada Umumiye İdadi mektebine devam etmekteydiler. İdadi ve Rüştiye mektepleri 7-12 yaşları arasındaki öğrenciler için zorunlu iken Umumiye İdadi mektepleri zorunlu değildi.⁸⁴ Umumiye İdadi mekteplerinde müfredat Rüştiye mekteplerinde uygulanan programa bazı derslerin eklenmesi ile düzenlenmiştir. Mesela: Tıbbi Bilgiler, Hijyen Uygulamaları, Ekonomik Bilgiler, Ulusal ve Dini Şarkılar, Beden Eğitimi, Oyunlar, Erkek öğrenciler için Askeri Eğitim, Kız öğrenciler için Temizlik ve Dikiş gibi derslerden oluşmaktadır.⁸⁵

3.6 Yabancı Okullar ve Hristiyan Mezheplerin Okulları:

ABD, İngiltere ve Fransa gibi dünya ülkelerinden pek çok yabancı kurumun Hristiyan dinî kurumların kurulması konusundaki çabalarına karşın, Osmanlı Devleti Hristiyan topluluklarına hizmet veren kurum ve okulların kurulmasına engel olmamıştır.⁸⁶

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Yasası, bir okul kurmak isteyen herkesin belirli şartları yerine getirmesini şart koşturmuştur. Yasada belirtilen şartları şu şekilde sıralayabiliriz.⁸⁷

- Bölgedeki Maarif-i Umumiye Nezareti'nden öncelikle bir ruhsat alınması gerekmektedir.
- Bu okullar halk edebiyatı ve devlet politikasına aykırı dersleri vermiştir.
- Bölgedeki Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yabancı okullara verilecek müfredatı onaylanması gerekmektedir.

Mezhepler ve yabancı ilköğretim okullarının toplam Osmanlı ilköğretim okullarının % 33'ünü oluşturduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerdeki Müslüman olmayan topluluklara verdiği dinî özgürlüğü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca 1870-1900 arasında Salt'ta kurulan Hristiyan din okulları şu şekildedir:⁸⁸

- 1850'de Romanlar için Salt'ta Okulu.
- 1856'da Salt'taki İncil Okulu.
- 1867'de Salt'taki Protestan Okulu.
- 1870'de Salt'taki Latin Çocukları Okulu.
- 1871'de Salt'ta Latin Kızları Okulu.
- 1874'te Fuheis'te Latin Okulu.
- 1885'te Salt'ta Erkek Çocuklar İçin Protestan Okulu.
- 1886'da Fuheis'teki Alrrahibat el-Vardîa Okulu.
- 1887'de Salt'ta Protestan Kızları Okulu.

Yukarıda belirtilen Hristiyan okulları Salt kentindeki İslami okullardan yıllarca önce eğitim vermeye başlamıştır. Bu yüzden Osmanlılar misyoner okullarını sürekli sansürleme eğiliminde olmuşlardır. Bu anlamda, Osmanlıların ilgisi Salt şehrinde ve diğer bölgelerde ortaya çıkmıştır.⁸⁹

1856'da Hristiyan mezhepleri okulları Salt şehrinde yayılmıştır. Bir Anglikan tarafından İncil Okulu açılmıştır. Ayrıca bu okulun bir öğretmeni ve 10-15 arasında değişen öğrencisi mevcuttu. Bu okullar, şehirdeki yabancı dillerin eğitimine ve yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. 1900 yılında uygulanan Osmanlı eğitim sistemi, Maarif-i Umumiye Nezareti'nin denetlediği belirli koşullar altında öğretmenlik ve derslerin içeriğinin

83ALP Ö Reşat, Aydozan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Tahim ve Terbiye Kurulu-Milli Eğitim Şurası) Hıfzı rahman Raşit Öymen'in Bir Önsözü İle*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, 1977, s.556-557.

84 Yahya Akyüz, *age*, s.231-232.

85 Daha fazla bilgi almak için Bkz: Yurdagül, Mehmedoğlu, *agm*, s.116; Yahya Akyüz, *age*, s.231-232.

86 Abdülleziz 'vvâd, *El-'idare al-Osmaniye fi vilayet Suriye*, darül m'rifa, Al-kahire, 1969, s.266.

87 Abdülleziz 'vvâd, aynı, s.266.

88 Muhamad Al-Teraavna, *Tarih Mintakat Al-Belka Va-Ma'an Val-kerak, Manşûrat Vezaret El-terbiye Vattelyim, Amman, 1992...*, s.s.211-213.

89 Muhamad Al-Teraavna, "...", s.212; Abdülleziz 'vvâd, aynı, "...", s.261.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

bozulmaması amacıyla öğretmenlerini ve okul müdürlerini belirlemek için eğitim sistemini özel ve mezhep okullarına bırakmıştır. Bu nedenle ilk şubesi 1885 yılında kurulmuş ve Şeriat milletvekili ve müftülerden ve 8-10 nüfustan seçilen üyelerden oluşmuştur. Dikkate değer bu bölümün görevi, eğitim davranışını denetlemek ve eğitim koşullarını yetkili makamlara rapor etmektir.⁹⁰

Avrupa ülkeleri, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak ve yıkmak için misyoner okullarını desteklemeye çalışan bir ilke benimsemiştir. Bu nedenle Avrupa; özgürlük, adalet ve eşitlik fikirlerini yayarak yerel halk ile Osmanlı garnizonları arasında düşmanlık yaratma fırsatı bulmuştur. Bu nedendir ki faaliyet gösteren bu yabancı okullar ve misyonerler bu düşmanlığın araçları olmuşlardır.

Osmanlı Devleti, Kerak Bölgesi ve diğer bölgelerde okullar inşa etmek için vakıflardan 100.000 Osmanlı kuruşu (قروش) tahsis etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti bu alanlarda dinî rehberlik görevini yerine getirmek için imamlar ve vaizler görevlendirmiştir. Örneğin, Ma'an mahkemesinin yasal kaydında Hacı Muhammed Halit Efendi, 1901 yılında bölgedeki insanlara vaaz görevini ve dinî rehberlik işlevini yerine getirmekle vazifelendirilmiştir.⁹¹

Salt kentinde bir ilkokulun varlığının en eski göstergesi, elimizdeki 1879 yılına ait bu Salnamedir. Bu salnameye göre, bu okulda yaklaşık olarak 40 öğrencinin olduğu yazmaktadır. Buna ek olarak, ilk kız devlet okulu 1892 yılında kurulmuştur ve Suriye Devleti sınırları içerisinde olduğu belirtilmiştir. 1907'de Salt Şeriat Mahkemesi'nin şerhiye sicillerinden birine göre, öğretmen Mariam bintü Abdullah Efendi bin Muhammed Lababidi, Salt'taki ilk kız ilkokulunun öğretmeni idi. Bu öğretmen Şam kökenli bir aileye mensuptu.⁹²

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Salt kentinde eğitim, Osmanlı Devletleri'nin diğer şehirlerine göre daha ileri bir seviyededir. Neyse ki eğitim, devlet okullarıyla sınırlı kalmamış; ayrıca Küttâp (الشيوخ الكُتَّاب Şuyuhül-Küttâp) gibi küçük eğitim kurumları ve Salt'ta konuşlanmış mezhep okulları da varlığını devam ettirmiştir. Bu bölgelerin sadakatini sağlamak için Osmanlı Devleti, Türkçe dersini zorunlu eğitim olarak uygulamıştır. Ve öğretmenler dersleri Türkçe okutup, Arapça olarak açıklamışlardır. Bu durum çok sayıda öğrencinin eğitimden çekilmesine neden olmuştur.⁹³

Ayrıca ilk aşamadaki öğretim, yani Küttâp eğitim sisteminde, yalnızca Kur'an-ı Kerim öğretimine yönelik, Kur'an-ı Kerim alfabesi ve aritmetik ilkelerini öğrenmekle sınırlıydı. Bunlar Salt şehrinde yayımlanmıştır ve 20. yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir.⁹⁴

Ayrıca, Osmanlı Devleti müderris maaşlarının ödenmesiyle ilgilenirken bazı maaşları yerel topluluktan tahsil etme yoluna gitmiştir. Salt'taki en meşhur müderrislerinden El-Küttâp şeyhlerinden, Şeyh Muhammed El-Afgan, Şeyh Selim bin Yahya el-Sa'id, Şeyh Ahmet El-Oraki el-Hıyari, 'vvâd Raşit el-Hrîsât ve Şeyh Abdul Halim Zait el- Kilani'dir. Ayrıca, Zeynep bintü Yahya Al-Said (1875-1935), Salt'taki kızlar okulunda ders veren en ünlü müderrislerinden biriydi. 1892 yılında özellikle Kur'an-ı Kerim konusunda uzman olan kadın müderrislerinden biri Şeyhî Aziza Çerkez'dir.⁹⁵

Osmanlı Eğitim Kanunu'nda eğitimin ücretsiz ve zorunlu olmasına rağmen, eğitime katılan insan sayısı oldukça azdı. Ayrıca, eğitim üst sınıfla ve aşiret büyükleriyle sınırlı kalmıştı. Bunun nedeni Salt ve diğer komşu bölgelerdeki düşük yaşam standartlarıydı.⁹⁶

Düşük eğitim seviyesine rağmen, 14. yüzyılda Salt El-Seyfiye Okulu adlı bir okul vardı. Bu okulun kurucusu Seyfî'd Devle Abdullah Baktamer'edir. Ve okul kurucusunun ismini almıştır. Bu okulda alınan eğitimden ve diğer alanlardan Salt kentinin ilerlemesinde etkili olan pek çok âlim, yazar ve fakih bu okuldan mezun olmuştur.⁹⁷

Osmanlılar eğitim kurumlarına büyük önem vermiş; okullar, eğitim kültürünün yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinde birçok okul ve enstitü açılmıştır.

4. 18. ve 19. Yüzyıllarda Salt Şehrinde Sosyal Kurumların İnşa Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü

90 Derviş Al-keşif, "Al-Taelim fi Al-Salt Va-Jivâriha esna al-ahd'ül Osmani (1517-1917 m)" *Sahifet Alraay*, Tarih'te 2.11.2018-Saat'ta:12.00 öö. <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

91 Muhamad Al-Teraavna, "., s.212; Abdülleziz 'vvâd, aynı, "., s.261.

92 Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

93 Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

94 Bkz: Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

95 *Salnâme vilayet Suriye*, 1291/1874, s.160 ve *Salnâme* 1292/1875.s.148.

96 Bkz: Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

97 Bkz: Al-keşif, *agm* <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

Salt kenti yüzlerce yıldır Belka'nın merkezinde yer alan bir kent olarak tanımlanmaktadır. Salt Şehri sadece tarımsal merkez değil, aynı zamanda dinî açıdan da önemli bir merkezdi ve buna bağlı olarak 15. ve 16. yüzyıllarda bir Hristiyan piskoposluğunun merkezi konumundaydı.⁹⁸

Tarih kitapları, koru ve su kaynağının Salt Kalesi'nin içinde bulunduğunu söylemektedir.⁹⁹ Ayrıca 1812 yılına ait Belka ibn Syria'nın, Salt şehrini inşa ettiğini söyleyen bir roman vardır. Belka bölgesindeki tek yerleşim o zamanlar Salt kentiydi.¹⁰⁰

Salt şehrinde ağaçlar ve ormanlarla kaplı üç dağ vardır: "Güdük, Ced'a ve Kaledir". Buna ek olarak, Salt şehrinde cami, yönetim sarayı, ticari tesisler ve çeşmeler gibi temel tesisleri içeren mimari bir modelden oluşur.¹⁰¹

Salt şehri, 200 yıl önce idari sistemin (Kaim-makamı) merkezi olan bir şehrin, kentsel mirasına şahitlik etmiştir. Ayrıca Salt şehri, 20. yüzyılın başlarında bir köylü topluluğundan ve bir askerî merkezden,¹⁰² bir metropol yapılanmasına geçmiş ve Salt, Amman Emirliği'nin daha sonra Ürdün Hâşim'i Krallığı'nın başkenti olarak seçilmesinden önce kentsel refah için bir model olarak hizmet etmeye başlamıştır.¹⁰³

Ayrıca Salt şehrinde, taş evler yoğun olarak gözlenmektedir.¹⁰⁴ Kentte, bazıları 400 yaşın üzerinde olan 700'den fazla tarihî yapı bulunmaktadır. Diğerleri 100-200 yaş arasındadır. Ek olarak, Salt şehri ticari bir yapı stili ile karakterize edilmiştir. Bazı kaynaklar şehrin Levant'tan gelen tüccarlar için ticari bir merkez olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵

İlk Belediye Meclisi, 1887'de Osmanlı Devleti valisi tarafından Salt şehrinde kurulmuştur ve belediye meclisi inşaat izinlerinin verilmesi, sokakların düzenlenmesi ve aydınlatılması, ücretlerin alınması, erkekler ve kadınlar için hamamlar yapılması ve yeni yolların açılması konularında görevlendirilmiştir. Fiyatları izleme, Ramazan toponu patlatma, fakir hastaları tedavi etme, muhtaçlara yardım tahsis etme, saldırganlara ve suç işleyen müteahhitlere para cezası verme, konutları numaralandırma, sokaklara ağaç dikme ve hanları izleme gibi belediyelerin misyon kavramlarına neredeyse ulaşan görevler arasındadır.¹⁰⁶

Buna ek olarak Osmanlı Devleti halkın koşullarını iyileştirmek, çiftçileri tarımsal kredilerle finanse edebilmek için bir tarım bankası kurmuştur.¹⁰⁷ Ayrıca 1908 yılında, çiftçilerin yaşam koşullarını tarım yoluyla iyileştirmelerine destek olmak için 30.000 Osmanlı kuruşu Salt kentine tahsis edilmiştir.¹⁰⁸ Aynı zamanda Osmanlı Devleti, Salt caddelerini düzenlemekle de ilgilenmiştir. Şehrin en ünlü caddelerinden biri şehir merkezindeki Türk Hamamı Caddesi adını yine bu cadde üzerinde bulunan hamamdan almıştır. Ayrıca, Al-Maidan caddesi, at yarışlarının yapıldığı bir yerdir. Hızır sokağı, Hızır'ın tapınağına atfedilmiştir. Deir sokağı, Yeşil sokağın son uzantısıdır.¹⁰⁹

18. ve 19. yüzyıllarda Salt şehrinin planlanmasının nüfus, konut, resmî ve ticari kurumları birbirine bağlayan yolların varlığı açısından İslam kentlerinin planlanmasının genel özellikleri ile tutarlı olması dikkat çekicidir.¹¹⁰ Aslında, miras binalarının kökenlerinin araştırılması ve bunların nasıl inşa edileceğine dair araştırma, binaların yapımındaki ayrıntıları ve pratik parçacıkları ve bu binaların yapımını oluşturan belirli unsurların ve kentsel kimliğin salgılanmasını belirlemek için büyük çabalar ve olasılıklar gerektirmektedir. Çünkü gelecek nesiller için bu mimari yapılar toplum mirası olarak kabul edilmektedir.¹¹¹

Salt şehri, 19. yüzyılın son çeyreğinde önemli nüfus artışı ve kentleşme yaşamıştır. Osmanlı yetkilileri Filistin, Suriye ve Lübnan kentlerinin sakinlerini Salt şehrine göç etmeye teşvik etmiş ve sonuç olarak şehirde fırınlar, pastane dükkânları, kafeler, hamamlar, restoranlar, dikiş haneler, kuyumcular ve değirmenler açılmıştır. Bu nüfus artışı ve ticari faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak mimari açıdan da yeniden yapılanma Salt şehrinin

98 Şihab el-Din Ebu Abdullah bin Abdullah el-Rumi el-Baghdadi "Yaqout el-Hamwi", *Ülkeler Sözlüğü* C.V, Dar Sadır, 1977, C.I, s 489.

99 Habis, Mahmüd Abdullah, "Al-Hayakili Al-Turasiya Valhaviyatül 'emrania li-Essalt", *Ürdün Tarih ve Arkeoloji Dergisi*, C.V/ 1, Ürdün, 2011. s.91-92.

100 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019). Bkz: Yaqout el-Hamwi, *age*, s.489.

101 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. Bkz: Muhammed Abdül Qader Khreizat, "Zilzal madinat El-Salt fi 'eam 1927", C.II/3, 2008, s. 118.

102 Daha fazla bilgeleri almak için Bkz: Hasan Işık, "Bir Sözlü Tarih Örneği: Ürdün Salt Türk Şehitliği", *JHS History Studies*, Volume: 6, Issue :3, April, 2014, ss 179-198.

103 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm.

104 Eugene L Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, London, 1999, p. 27.

105 http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

106 Bkz: http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Municipality/Areas/SALT.htm. (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

107 DH.MKT. 463 31: 21. Z.1319.

108 'vvâd, "., s.242.

109 'vvâd, "., s.243-245.

110 Mahmut Ebu Talep, Muhammed Khreizat, Mustafa Hiari, *Tarih mdinat al-Salt ela mari aleusur*, va-i'âdet bina al-Salt, Salt, 1999, s. 199-217.

111 Patricia Yaeger, "Introduction: Narrating Space, The Strange Effects of Ordinary Space". In: Patricia Yaeger, ed, *The Geography of Identity*. Ann Arbor: Michigan University Press, 1999, p.p. 2-33.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

çehresini değiştirmiştir. Bu gelişimle birlikte “El-Ced’a mahallesi منطقة الجدعة”, “Selâim mahallesi منطقة السلام”, “El-Hızır mahallesi منطقة الخضر”, “Kürtlerin vadisinin mahallesi وادي الذئاب” ve “Miden mahallesi منطقة الميدان” gibi yeni yerleşim alanları oluştu. Ayrıca 1863’ten beri evlerin çoğu Salt şehrinin dağlarından getirilen sarı taştan inşa edilmiştir.¹¹²

Osmanlı’nın güvenliği sağlama çabalarının bir sonucu olarak Salt, Nablus ve Kudüs’ün kentsel kimliğinden etkilenerek bir kimlik oluşturan bu binaların sayısında bir artış yaşanmıştır. Kültürel değişime mekânsal genişleme ve ticari binaları genişletmek için eski binaların yapısındaki değişiklikler ve sakinlerin şehir merkezinden komşu hamamlara serbest dolaşımı da eşlik etmektedir.¹¹³

Salt Kenti’nin kent dokusu, kentin sosyal ve ekonomik ilişkilerini yansıtan bir kentsel yapıya sahip olması ile karakterize edilebilir. Yazı nakışları ve kemerleri, binalara Arap-İslam sanatının özgünlüğünü yansıtan estetik bir görünüm kazandırmıştır. Bu sanatın bir özelliği güneş ışığının içeri girmesi ve havalandırma sisteminin olmasıdır. Ayrıca şehirdeki kentsel büyüme durumunda ortaya çıkarılan mimari miras tasarımları; camiler, kiliseler, Salt’ın çevresindeki konut birimleri, şehrin dar sokakları ile pazara bağlanmasıdır. Salt şehri tüm bu mimari yapısı ile manevi ve sosyal ifadeleri somutlaştırmıştır. Kapalı bir sosyal ortamda sosyal samimiyeti ve uyumu teşvik eder bir yapıya sahiptir.¹¹⁴

Osmanlı Devleti’nin, Salt kentinde dini açıdan ilgisinin tezahürlerinden biri, bir belgeye yansıyan ve Salt kentinde bir cami inşa etmek için Hayfa’dan Amman’a ulaşım ücreti ödemedi yaklaşık 10 ton kiremit getirildiğini göstermesidir.¹¹⁵

Osmanlı Devleti’nin Salt kentinde gayrimüslim konulara ilgisinin tezahürlerinden biri Osmanlı idaresinin, Salt kentine bağlayan Medeba bölgesinde Latin gruplarına bir kilise kurma lisansı verilmesini onaylayan bir kararname çıkarmasıdır.¹¹⁶

Ayrıca Osmanlı Devleti, kiliseler kurmak ve yenileştirme ruhsatı almak için Salt kentine bağlayan El-Fuheis (الفيحيس) köyünde bulunan Ermeni vatandaşlarına bazı imkânlar vermiştir.¹¹⁷

Bir başka belgede ise, Osmanlı yönetiminin Salt ilçesine bağlı olan El-Fuheis köyü ahalisine Roman kilisesini restore etmelerine izin verilmiştir.¹¹⁸ Buna ek olarak, Salt bölgesinden çıkarılan bir Osmanlı belgesinde, Roma Ortodoks Hristiyanların kiliselerini yeniden düzenlemelerine, yıkılan kiliseleri yeniden inşa etmelerine ve hareket özgürlükleri için sokakları organize etmelerine izin verildiği zikredilmektedir.¹¹⁹

Osmanlılar, Salt şehri sakinlerinin İslami sistemlerini hesaba katan mimari yapı tipini seçmelerine ve bu binaların yükseklik ve seviyelerinin homojenliğine rağmen binaların pazarların, caddelerin, evlerin, drenaj ağlarının ve diğerlerinin düzenlenmesine izin verecek şekilde nasıl inşa edileceğini göstermiştir.¹²⁰

112 Hâbis, *agm*, C.V/1, s.95-100.

113 Hâbis, *agm*, C.V/1, s.95-100.

114 Hani Al-Amad, *Alsalt: Hasayis al-hayat al-yavmîa lilmadina m’ sijillat alsijil lieam 1928 lilbaladia*, “, Etüd ve inceleme, “, Amman, 2002, s.18.

115 *BEO 3926 294413: 14.Ş.1329.*

116 *BEO 2046 153376 20. M.1321.*

117 *BEO 2829 212120 22.Ra.1324.*

118 *DH.MKT. 1084 86 05.R.1324.*

119 *DH.ID..162 2 5 03.B.1331.*

120 Hani Al-Amad, *El-Salt: Belediyenin 1928 sicil kayıtları ile kentin günlük yaşamının özellikleri*, “Etüd ve inceleme”, Amman, 2002, s.18; Saleh Ceradat, *Dawr altakhtit al-hadari fi himayat al-hyakel wal-mawaqie al’atharia*, Amman, Ürdün, 1997.

4.1 Salt şehrindeki Miras Binaları:

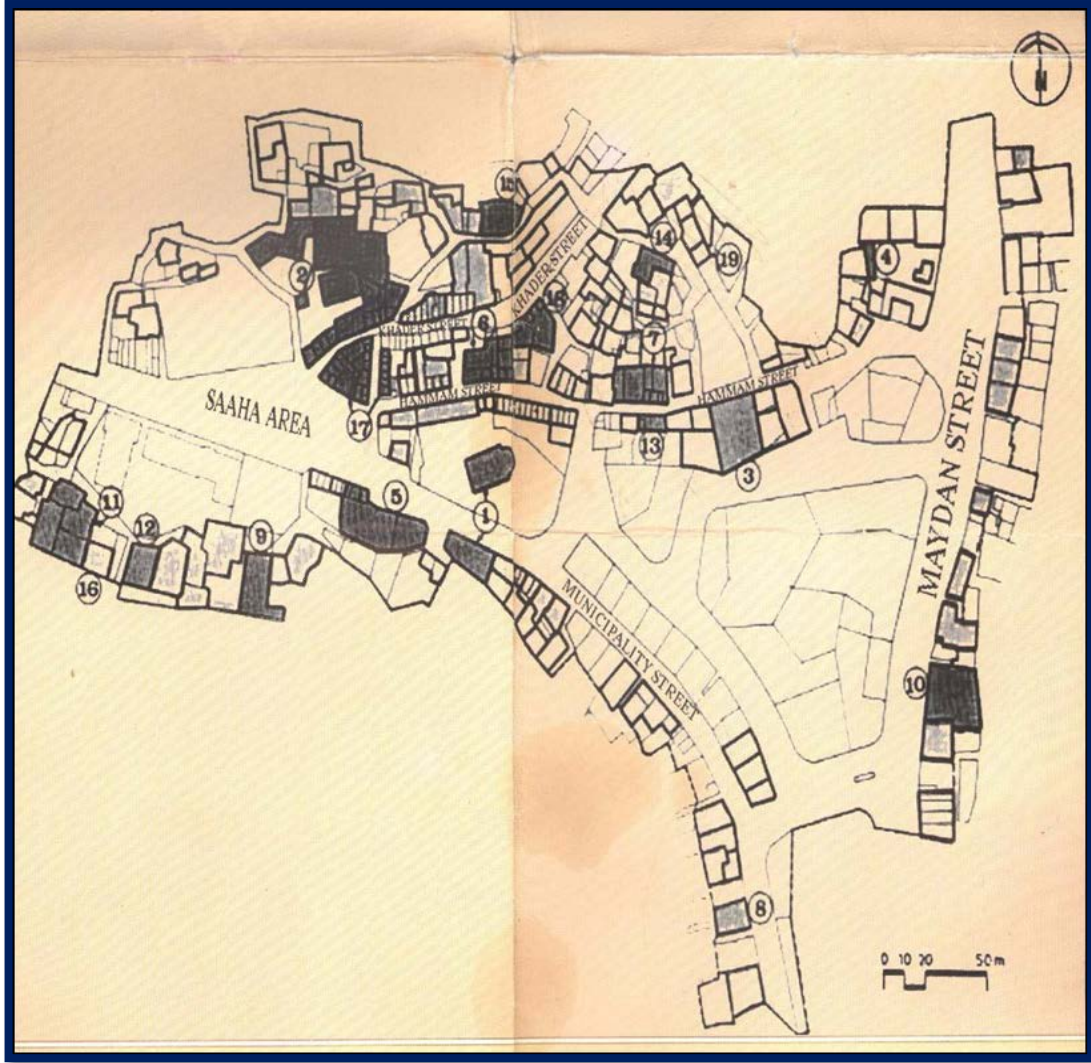
Salt kentinin diğer kentlerden en önemli farkı, bir grup olarak 18 miras binasının varlığı ile temsil edilen ve miras şehirlerinin sınıflandırmasına göre tescil edilmiş ve sınıflandırılmış eski miras yapılarının varlığıyla ayırt edilmektedir.

Tablo:1- 18. Ve 19. Yüzyılda Salt Şehri'ndeki en önemli 18 binanın adı ve konumu aşağıdaki gösterilmiştir.¹²¹

NO.	Yapının Adı ve Tanımı	Yer	Kuruluş Yılı
1-	Latinlerin Kilisesi Cemaat: (Özel okullar, Misyoner Sarayı, Katolik manastır paternalizmi) (Pazar, Kilise ve Hristiyan Okulu)	Deir Sokağı	1893-1896
2-	İngilizce Kompleksi (Kilise, Okul, Hastane)	Arena alanı	1849
3-	Küçük camii	Hemmam Caddesi	1906-1907
4-	Felah El-Hemâd Binası (2 katlı konut binası)	Kürtler Vadisi	19. yüzyılın son çeyreği.
5-	Abu Cabir Evi (üç katlı konut binası)	Arena alanı giriş katı binası Birinci kat üç bölümden oluşmaktadır. İkinci kat ise binadır.	1887 1896 1905
6-	Tokân Binası (Zemin Kat, Mağazalar, Birinci Kat 2 daireden oluşmaktadır)	Hamam Caddesi	19. yüzyılın son çeyreği
7-	Mehyar Binası (Ticari ve Konut Tarzı)	Hemmam Caddesi	1880
8-	El-Maşş'er Binası (1. Katta: Mağazalar, 2. Kat: Daire)	Deir Sokağı	19. yüzyılın son çeyreği.
9-	El-Sükkar Binası (dört katlı konut)	Arena alanı	1879-1884
10-	Tokân binası (iki katlı), birinci katta ticaridir, ikinci katta ise binadır.	Meydan Caddesi	1900 1910-1915 döneminde
11-	Sakit binaları (Konut Binaları)	Saha	Mevcut değil
12-	Hatip binaları üç bitişik konut binasını birleştiriyor	Saha	1860-1925
13-	Nâbülsi Binası (Konut Binası)	Selâlim El-Ruman	Mevcut değil
14-	Hakiş binası (üç katlı konut binası)	El-Yamamah / El-Hızır mıntıkası	19. yüzyılın ikinci yarısı
15-	El-Beit El-Fellâhi (Konut Binası)	Saha	19. yüzyılın ilk çeyreği
16-	El-Davud Binası (Ticari veya Özel Kullanım)	Saha	1881
17-	El- Nâbülsi Binası (Bodrum: Mağaza, Birinci Kat: Konut)	El-Hızır mıntıkası	1900'un sonunda
18-	Fırın (Ticari bina)	Selâlim El-Rumân	Mevcut değil

121 Hâbis, a.g.m C.V/1, s.s.101-102.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Bu harita, el-Salat Eski Kenti'ndeki 18 miras binasının dağılımının yanı sıra, kentin merkezindeki belirli yerlerdeki konsantrasyonlarını ve pazar ile ilişkilerini göstermektedir.¹²²

Medine programında yer alan bu miras yapılarının önemine rağmen, Ürdün Kentsel ve Kentsel Mirası Koruma Yasası kapsamında resmî olarak kayıtlı olmayan miras yapılarını belirlemeye yönelik birçok girişim vardır. Kraliyet Bilim Derneği, Salt şehrinin en önemli miras binalarının mimari mirasını sunmuş ve (685) miras binası ile sınırlı kalmıştır.¹²³

Binaların dağılımı kentin topoğrafyasından etkilendiğinin göstergesi mahallelerinin at nalı şeklinde olmasıdır. Ayrıca bölgede nüfusun dağılımı şu şekildedir:

- Avamleh bölgesi: (Cebelü' El-Hossn'un جبال الحصن) kuzeydoğu yamacında.
- Kürt bölgesi: Güneybatı yamacında yer almaktadır.
- Selâlim dağı (Cebelü' Iselâlim جبل السلام) : Kentin doğu bölgesine yerleşimler yapılmıştır.
- Al-Jada'a bölgesi: Güneyden bir tepe üzerindedir.¹²⁴

Osmanlı idaresi bu dağılımı Salt şehrinin mahallelerindeki nüfus ve tarikatların modelini baz alarak örgütsel temellere göre yapmıştır. Osmanlı Devleti halk arasında varlığını yeniden yerleştirme, barındırma ve istikrar politikası ile bedevi fenomenliğinin hafifletilmesi politikasını izlemiştir. Ayrıca, Sultan Abdülhamid'in politikası, kuzeyde Kuneitra köyünden güneyde Medeba'ya kadar uzanan bir dizi sivil ve askerî merkez kurarak, tarım arazilerine yönelik bedevi yürüyüşüne karşı çıkmanın ana yollarından biri olmuştur.¹²⁵ Osmanlı Devleti

122 Habis, *agm*, C.V/1, s.s.102-103.

123 Habis, *agm*, C.V/1, s.s.111.

124 Eugene L Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, London 1999, p. 27. Daha fazla bilgi için, Bkz. Hind Abu El-Ş'ür, "Qasbat Al-salt fi matla eahid 'imart sharqii Al-Ürdün (1923-1924) Salt Belediyesi Kayıt Kaynağı", *Mu'tah Araştırma ve Araştırma Dergisi*, C. XV/ V, Mu'tah Üniversitesi, 2000: 104-107.

125 G Bell, *age* P. 228.

Çerkezleri, Çeçenleri ve Hristiyanları bu tür merkezlere yerleştirmek için çalışmıştır.¹²⁶ Ayrıca, Salt ve Doğu Ürdün'deki diğer şehirlerde, yerel halk ve yeni yerleşimciler güvenlik ve özgürlükten yararlanmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti nüfusu örgütlemek, hac yollarını güvence altına almak ve onları bedevi saldırılarına karşı korumak için çeşitli askerî merkezler kurmuştur.¹²⁷

Osmanlı Devleti,"Bani Sakhr'a "بني صخر"¹²⁸ Şam hac konvoyunu, yıllık para toplamı karşılığında etki alanlarından geçen Hicaz demiryolunu koruma görevi vermiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Bani Sakhr'a, arpayı Hac Şami'nin evlerine sabit bir ücret karşılığında taşımaları konusunda güvenmiştir.¹²⁹

Osmanlı-Rusya savaşı esnasında Ermeni göçü yaşanmış, Kafkasya bölgesinden birçok insan göç etmiştir.¹³⁰ Bu insanların bir kısmı Salt bölgesine yakın olan Nâ'ur kasabasına yerleşmişlerdir.¹³¹

19. yüzyılda Ürdün'ün doğusundan ticaret ve tarım için farklı bölgelerden çok sayıda göçmen Salt şehrine gelmiştir. Medeba kasabası dâhil olmak üzere Al-Salt bölgesi, Suriye, Lübnan, Mısır, Necid ve Fas'tan gelen tüccarların gelişine tanık olmuştur. Ayrıca bölgeye Nablus, Kudüs, "el-Lod اللد", "Al-Halil الخليل" ve "Jenin جنين" de dâhil olmak üzere çok sayıda göçmen yerleştirilmiştir.¹³²

Salt şehrinde ve çevresinde sağlık koşulları zaman içerisinde kötüleşmiştir. Ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin bölgedeki çeşitli problemlere zayıf ekonomik koşulları nedeniyle 19. yüzyılın sonuna kadar bu alana gerekli dikkati gösterememiştir. Bunun bir sonucu olarak yerel doktorlar ailelerdeki hastaları tedavi için Şam, Beyrut ve Kudüs'e göndermişlerdir.¹³³

Salt kenti, 19. yüzyılın sonlarında bir sağlık merkezinden ya da hastaneden yoksundu ve bunun sonucunda 1895'te, en önemli hastalıkların başında gelen ateş, ishal, akciğer enfeksiyonları, bronşit ve tifo vakalarının artışı söz konusudur. Özellikle Ürdün vadisinde ve uzak bölgelerde tüberküloz, göz hastalıkları ve sıtma ateşi vakaları da ortaya çıkmıştır. Ateş, çocuklara da yayılmış ve bu hastalık nedeniyle 70 çocuk ölmüştür. Ne yazık ki diğer hastalıklar da birçok ölümlü sonuçlanmıştır.¹³⁴

İngilizler, Salt kentindeki hastanelerin yetersizliğinden dolayı, İngiliz Hastanesi adlı bir hastane kurmaya çalışmışlardır. İngiliz Hastanesi, Salt kentindeki ilk modern tıbbi dispanser olarak kabul edilir. 1883 yılında İngiliz vatandaşı Henry Wright tarafından bağışlanan 600 sterlinlik bu özel hediye sayesinde Misyonerler Kilisesi tarafından kurulmuştur. Bu hastane sadece tıbbi muayene değil aynı zamanda cerrahi operasyonlara da olanak sağlamıştır.¹³⁵

Osmanlı yönetimi, güvenliği sağlamak ve toplum arasındaki ilişkileri düzenlemek için Salt kentinde yargıya da önem vermiştir. Osmanlı Devleti, cinayet ve vatandaşlara karşı işlenen toplumsal suçları çözmekle de ilgilenmiştir. Salt'ta cinayet, boşanma ve reform gibi sosyal meselelere değinen çok sayıda şeriat mahkemesi kaydı bulunmaktadır. Salt şehrinde, iki kişinin başka bir kişiyi öldürdüğünü ifade eden bir belge bulunmaktadır ve soruşturmadan sonra Houran Bölgesi'ndeki mahkeme, kasıtlı öldürmeden kaynaklı bir mahkûmiyet kararı vermiştir.¹³⁶

Güvenlik Alanında ise devlet yönetimi Salt kazasına hapis hane inşa edilmek üzere 10.159 kuruş göndermiştir.¹³⁷ Ayrıca bu konuya örnek bir belgede yer alan bilgilere göre; Sancak Hama'nın güvenlik işlerini düzenlemek için Salt kazasına 300 askerden oluşan bir birlik gönderilmiştir.¹³⁸

19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti ciddi ekonomik sorunlarla uğraşmaktadır. II. Abdülhamid, devleti içinde bulunduğu büyük borçlardan kurtarmak amacıyla devlet hazinesini desteklemek için ekonomik kaynaklar aramaya başlamıştır.¹³⁹ Osmanlı Devleti, fosfat madeninin önemine binaen Salt bölgesini Filistin'deki

126 DH.MKT. 293 12: 09.R.1312Bkz: DH.MKT. 774 3 12. B.1321. DH.MKT. 1666 125 19.S.1307. DH.MKT. 2713 44: 27. Z.1326.

127 Muhamad Nawayran Alqueayidat, *Tarih madba wajawarha, dar al'aelam*, 1.Baskı, Amman, 2010, s.21.

128 Bani Sahr, güneydeki ve Ürdün Haşimi Krallığı'nın merkezinde farklı alanlarda yaşayan en ünlü klanlardan biridir.

129 Walid Kazziha, *The Social History Southern Syria (Trans Jordan) in the 19th and Early 20th Century*, Beirut Arab University, Beirut, 1972, P.15.

130 DH.ŞFR. 507 89: 19.Ks.1331.

131 DH.TMİK.S. 37 26 :15.M.1320.

132 Bkz: Nufan Raja Alhumud Alsawaria, *Amman wa jiwara hilal alfatra 1281H/1864M – 1340H/1921M*, 1.baskı, Manshurat bank al'aemal, Amman, 1996, s.185.

133 Walid Sulayman, "Al-Salt: Al-Tarih Wa-Zikraiyat", *Al-mjme El-anjilizi - Sahifat Alraay*, Cuma, 02.09. 2016, <http://alrai.com/article/1010463>. (Erişim Tarihi: 15.11.2019)

134 Sulayman, *agm*

135 Sulayman, *agm*

136 BEO 1639 122919: 14. Z.1318.

137 DH.MB.HPS. 11 39: 24. L.1334.

138 BEO 1144 85752 M 29: 1316.

139 BEO 3718 278778 Re 01: 1328.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

limanlardan bu maddeyi yurt dışı ticaretine katkıda bulunabileceği bir merkez haline getirmiştir.¹⁴⁰ Bu fosfat madeni Hayfa limanı vasıtasıyla yurt dışına ihraç edilmiştir.¹⁴¹

Osmanlı Devleti ormanlarla ilgili olarak, Aclûn memuruna gönderilen bir belgede, Salt ve Aclûn bölgelerindeki ormanları insanların yakmaları ve bozmalarını engellemek üzere bir kişi tayin edilmesini istemiştir.¹⁴² Ayrıca Osmanlı yönetimi, Kerak ve Salt bölgelerindeki ormanlardan kömür ve odun temin edilmesini sadece resmî izinle mümkün kılmıştır.¹⁴³

SONUÇ

Makalede, Osmanlı Devlet'inin, İbrahim Paşa'nın Levant'tan ayrılmasından sonraki dönemde eğitim hayatına olan ilgisini artırdığı için, Osmanlı döneminin sonunda Ürdün'ün doğusundaki eğitim hareketine değinilmiştir. Dahası, 1831-1841 yılları arasındaki Mısır yönetimi, Levant'taki eğitim koşulları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir, bu da Osmanlı Devlet'ini eyaletlerdeki eğitim hareketinde reform yapmaya itmıştır ve devlet eğitim yasaları ve mevzuatları çıkarmaya ve okullar inşa etmeye başlamıştır. Buna ek olarak, Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında Levant'taki diğer bölgelere kıyasla çok geç bir dönemde Ürdün'ün doğusunda devlet okulları kurmuş ve eğitimi İptidaiye veya Rüştîye okullarıyla sınırlamıştır. Bu okullar sınırlı sayıda olmasına rağmen, Küttâp müessesesi ile işbirliği içinde, Ürdün'ün doğusunda yaşayan insanlar arasında eğitimin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu çalışma aynı zamanda Salt şehrindeki sosyal mirasın korunmasında Osmanlı Devleti'nin rolüne ve kentin mimari açıdan düzenlenmesinde ve çeşitli bölgelerdeki yerel nüfus arasında güvenliğin sağlanmasında izlenen yöntemlerin vurgulanmasına katkıda bulunmuştur.

18. ve 19. yüzyıllarda Salt kentinde sosyal, kültürel ve dinî kurumların yeniden inşası ve yenilenmesinde Osmanlı Devleti'nin rolüne değinilmiştir. Önceki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin vilayet merkezlerine olan ilgisine rağmen, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Arap şehirlerine özellikle de Salt şehrine olan ilgisi birkaç nedenden dolayı azalmıştır. Bunlardan biri devlet ekonomisini tüketen bir kamu borç sorunudur. Bu nedenle Osmanlı Devleti bir yandan Avrupa ülkeleri diğer yandan Çarlık Rusya'sı ile birçok askerî savaşa girmiştir. Bu savaşlar arasında Kırım Savaşı ve Yunan Savaşı da bulunmaktadır. İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletler sömürge amacıyla yeni topraklar aramaya başlamışlardır. Ayrıca bu yıllarda Osmanlı Devleti, Anadolu, Rumeli, Balkanlar ve Levant bölgesinde bazı yerel isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Yerel yöneticiler 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idaresini kabul etmişler ancak 19. yüzyılın sonlarında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu isyanlar ve bağımsızlık faaliyetlerinde Hristiyan misyonerlerin etkisi oldukça fazladır. Bu misyonerlerin çalışmaları Osmanlı Devleti ile bölgedeki yerel yöneticilerin arasındaki iletişimin zayıflatılmasında önemli etkiye sahiptir.

Osmanlı Devleti'ni çevreleyen iç ve dış sorunlara rağmen devlet idaresi, devletlerin merkezileştirilmesini sağlamak ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını tehdit edecek misyoner hareketler ve yabancı projelerle yüzleşmek için çok çalışmıştır. Bu açıdan devlet, Salt şehri de dâhil olmak üzere bu alanlarda yönetişimin temellerini oluşturmak için çalışmak üzere dinî, sosyal, kültürel ve eğitimsel bir ağ oluşturmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

BAB-I ALİ EVRAK ODASI

BEO 1136 85155: 15.M.1316.

BEO 1144 85752: 29.M.1316.

BEO 1244 93234: 20.Ş.1316.

BEO 1244 93234: 06. Ş 1316.

BEO 1244 93234: 11.Ş.1316.

BEO 1244 93234: 24.Ş.1316.

BEO 1323 99205: 03.S.1317.

BEO 1639 122919: 14.Z.1318.

BEO 1687 126452: 22. Re.1319.

140 BEO 3724 279265 Re 16: 1328.Bkz: BEO 3761 382027 Re 28: 1328.

141 BEO 3822 286587 Za 08: 1328.

142 DH.ID..189 16 13.Ş.1332.

143 DH.MKT. 943 17: 25.M.1323.

BEO 2046 153376: 20. M.1321.
BEO 2829 212120: 22.Ra.1324.
BEO 3593 269437: 19.C.1327.
BEO 3718 278778: 01.Re.1328.
BEO 3724 279265: 16.Re.1328.
BEO 3761 382027: 28.Re.1328.
BEO 3822 286587: 08.Za.1328.
BEO 3926 294413: 14.Ş.1329.

(DH.İD) DÂHİLİYE NEZÂRETİ İDARE BELGELERİ.

DH.İD..162 2 5 03.B.1331.
DH.İD..189 16: 13.Ş.1332.

(DH.MKT) DAHİLİYE NEZÂRETİ MEKTUBÎ KALEMİ.

DH.MKT. 1084 86: 05.R.1324.
DH.MKT. 1122 54: 19.Ş.1324.
DH.MKT. 1666 125: 19.S.1307.
DH.MKT. 2713 44: 27. Z.1326.
DH.MKT. 293 12: 09.R.1312.
DH.MKT. 463 31: 21. Z.1319.
DH.MKT. 774 3: 12. B.1321.
DH.MKT. 943 17: 25.M.1323.

(DH.TMİK.S)DAHİLİYE NEZÂRETİ TESRÎ-İ MUAMELÂT:”DAHİLİYE NEZÂRETİ TESRÎ-İ MUAMELÂT VE ISLAHAT KOMİSYONU.”

DH.TMİK.S.. 37 26: 15.M.1320.

(DH.MB. HPS) DAHİLİYE NEZARETİ MEBANİ-İ EMİRİYE-HAPİSHANELER MÜDÜRİYETİ EVRAKI.

DH.MB..HPS. 11 39: 24. L.1334.

(İ.PT) İRADE TELGRAF VE POSTA.

İ..PT 13 16: 11.R.1318.

(ŞD) ŞURA-YI DEVLET EVRAKI.

ŞD. 991 31: 23. Ca.1319.
ŞD. 1019 5: 19.Ca.1321.

(DH.ŞFR) DAHİLİYE NEZARETİ ŞİFRE EVRAKI.

DH.ŞFR. 507 89: 19.Ks.1331.

(FTG.F)FOTOĞRAFLAR.

FTG.f.. 1044: 10.07.1900.

(SALNÂMELER VE GAZETELER)

El-Beşir Gazetesi, Sayı 1224, 24 Şubat 1898.
El-Beşir Gazetesi, Sayı 1353, 3. Ekim.1898.
Salnâme vilayet Suriye, li-senet 1297ha/1879m.
Salnâme Maarif-i Umumiye, al-senetü el-Rabia 1319, Dar al-Hilafa al-Aliye, Matbaat Amira, 1901-1902.
Salnâme Vilayet Suriye 1309-1310 /1891-1892, aded: 27, Makatib al-Vilayat.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Salnâme vilayet Suriye 1333-1334, Hilal matbaası, 1334.

Nizam 'ıdarat el-vilâyat el-Osmaniye, el-Düstur, Madde 1, Tercemet: Nufil Ni'matullah Nufil, el-Tab'etü el'edbiyye, Beyrut 1301h/1883m.

Yoqalmah Bani Sakhr 1313/1897 Finans.

(KİTAP VE MAKALELER)

'VVÂD, Abdülleziz, *El-'idare al-Osmaniye fi vilayet Suriye*, darül m'rifa, Al-kahire, 1969.

ABU EL-Ş'ÜR, Hind, "Qasbat Al-salt fi matla eahid 'imart sharqii Al-Ürdün (1923-1924)", Salt Belediyesi Kayıt Kaynağı, *Mu'tah Araştırma ve Araştırma Dergisi*, C. XV/ V, Mu'tah Üniversitesi, 2000.

AFYONCU, Erhan, 1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu, 5 Bölüm, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı, Tatbikatında Vakıf Müessesesi, 3. Baskı, Türk Tahrir Kurumu, Türkiye, 2013.

AL-AMAD, Hani, *Alsalt: Hasayis al-hayat al-yawmia lilmadina mae sijillat alsijil lieam 1928 lilbaladia*, "Etüd ve inceleme", Amman, 2002.

AL-BAHÎT, Muhammed Adnan, HAMOUD, Novan Raja, defter mufassal liva' Aclûn, Tabu Defteri 970 'Listanbul (Çalışma, inceleme ve çeviri), 1.Baskı, Ürdün Üniversitesi yayınları, Amman, 1989.

AL-HİLALÎ, Abdürrezzâk, *Tarih El-tealim El-Osmani 1638-1917*, Bidon naşir, Bağdat, 1959.

AL-KEŞİF, Derviş, "Al-Taelim fi Al-Salt Va-Jivâriha esna al-ahd'ül Osmani (1517-1917 m)" *Sahifet Alraay*, 2.11.2018. <http://alrai.com/article/10457593/>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

ALLOUCHE, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri – Kökenleri ve Gelişimi*, Ankara Yayınları, İstanbul, 2001.

AL-NAHAR, Maysoun, *The Abbasid Caliphate*. In Ababsa, Myriam (ed.). Atlas of Jordan, 2014.

ALQUEAYİDAT, Muhamad Nawayran, *Tarih madba wajawarha*, dar al'aelam, 1.Baskı, Amman, 2010.

AL-TERAAVNA, Muhamad, Tarih Mintakat Al-Belka Va-Ma'an Val-kerak, Manşûrat Vezaret El-terbiye Vattelyim, Amman, 1992.

AMAYREH, Muhammed, *Altarbia waltaelim fi al-eahd al-Osmani wahataa eam 1997*, 1.Bbaskı, Dar El-Masirah, Amman, 1999.

AVCİ, Casim, "KUDÂA (Benî Kudâa)" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVI, Ankara, 2002, s308-309.

AYAŞ, Abdul kader, *Fırat Vadisi medeniyeti (Suriye bölümü)*. Şam, Basım, Yayın ve Dağıtım için El-Ahâli, Suriye, 1989.

BAŞOUR, Vadih, Suriye 'ikamet Devlet Va-vilâdet 'uma. Ann Arbor, Michigan, Michigan Üniversitesi, ABD, 1996.

BAYOUMÎ, Zakaria Süleyman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihinde İslami Okuma: Yahudi Sömürgeci İttifakı ve İslam Devletinin Parçalanması*, Dar el-'Elm ve Iman, Kahire, 2009.

BELL, G, *Turkish Rule East of the Jordan, The Nineteenth Century and After*, Vol. 52(August 1902).

BOSTANCI, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Akademik Bakış*, C.VII, Sayı: XIV, 2014, s.s:117-136. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73834>.

BOWERSOCK, G. W.; Brown, Peter; Grabar, Oleg , *Late Antiquity: A guide to the Postclassical World*, Harvard University Press, 1999.

BUĞRA, Ekinci Ekrem, *Osmanlı Ülkesinde bir Garip Topluluk. Levantenler*, Çarşamba. 09.4.2014. <http://ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=50>.

CERADAT, Saleh, *Dawr altakhtit al-hadari fi himayat al-hyakel wal-mawaqie al'atharia*, Amman, Ürdün, 1997.

CLOT, Andre, *Kölelerin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı*, çev: Turhan Ilgaz Epsilon Yayınları, İstanbul, 2005.

ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *FÜSBD*, C.XIII/1, Elazığ, 2003.ss.351-374.

ÇELEBİ, Ahmet, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976.

- DANIŞMEND, İsmail Hami, *I Selim Dönemi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 1971.
- DOUWES, Dick, *The Ottomans in Syria*, a history of justice and oppression, I.B. Tauris, 2000.
- EBU AZZA, Muhammed, *Sultan Abdul Hamid dönemi: döneminin gerçekleri, saltanatının detayları, yönetimi ve politikası, Bani Osman saraylarının sırları ve gizemleri*. Ann Arbor, Michigan, Michigan Üniversitesi, ABD, 1997.
- EBU TALEP, Mahmut, Muhammed Khreisat, Mustafa Hiari, *Tarih madinat al-Salt ela mari aleusur*, va-i'âdet bina al-Salt, Salt, 1999.
- EL-HİLALİ, Abdürrezzâk, *Tarih El-tealim El-Osmani 1638-1917*, Bidon naşir, Bağdat, 1959.
- EMECEN, Feridun, "Mercidâbık Muharebesi Osmanlılar ile Memlükler arasında (922/1516) yılında yapılan savaş" *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin*, C. XXIX, Ankara, 2004. 174-176.
- EMECEN, Feridun, "ZÂHİR el-ÖMER" *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin*, 44 cilt, İstanbul, 2013, 90-91: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahir-el-omer>
.Http://www.salt.gov.jo/ar/inside/About_Manicipality/Areas/SALT.htm.
- ERDOĞDU, Teyfur, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51 (1-4), Ankara, 1996.
- EŞLİK, Abdul Karim, *Osmanlı döneminde Arap Doğu*, Şam Üniversitesi yayınları, 5. baskı, Şam, 1997.
- GÖKTAŞ, Uğur, "Falaka", *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin*, C.XII, İstanbul, 1995, s.s:140-141.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1869, (Sadeleştirilmiş)*, Milli Eğitim basımevi, İstanbul, 1977.
- HABİS, Mahmûd Abdullah, "Al-Hayakilü Al-Turasiya Valhaviyatül 'emrania li-Essalt", *Ürdün Tarih ve Arkeoloji Dergisi*, C.V/ 1, Ürdün, 2011, s.s: 91-116.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât), Ahmet Cevdet Paşa*, Babîali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.
- HAMMER, Joseph von -Purgstall, *Evliya Çelebi: Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*, Oriental Translation Fund,1834.
- HATTA, Philip, *Suriye Tarihi*, Lübnan ve Filistin, Beyrut, Lübnan: Kültür Evi – Beyrut, 1983.
- HREYİSET, Muhammed ve diğerler, "Zilzal Medînet El-Salt fi 'am 1927", *Ürdün Tarih ve Arkeoloji Dergisi*, C.II / 3, 2008.
- HRÎSÂT, Muhammed, "Salt, Dirasat Medeniye Beşeriye Merrat Bi-siclet el-Mahknetü'l şer'yye fi el-Salt 1299 AH - 1345 AH / 1881-1926", *Araştırmalar Dergisi*, Ürdün Üniversitesi, C.XIII /IV, 1986.
- HUT, Davut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı.1, 2016. s.s: 105-150. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/228072>.
- HÜSEYİN, Muhammed 'Amayreh, "R'uyeten Cedide El'avzâ Ett'lîm fi Filistin Hilal El'ehd El-Osmani", *Mejlatü Sâmid El-İktisadiye*, 'Eded 109, 1997.
- İŞİK, Hasan, "Bir Sözlü Tarih Örneği: Ürdün Salt Türk Şehitliği", *JHS History Studies*, Volume: 6, Issue :3, April, 2014,ss 179-198.
- JURJ SABA, Ruks bin zayid El-'ezîzi, *Safahat min El-Tarih el-Ürdüni ve min hayat el-Bâdiye: Medeba ve Devâhiye*, Amman, Ürdün, 1961.
- KAZZİHA, Walid, *The Social History Southern Syria (TransJordan) in the 19th and Early 20th Century*, Beirut Arab University, Beirut, 1972.
- MAHAFZA, Ali, *Al-fikir Essiyâsi El-Ürdüni münzü bidayet el-Savra el-'Arabiya el-Kübra va hata nihayet ahit el-'imara 1916 - 1946*, I. Bölüm, 1. Baskı, Amman, 1990.
- MAHMUD, Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihe-i ve Teşkilat ve icraat*, 1.baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 2002.
- MUIR, Sir William, *The Mameluke; Or, Slave Dynasty of Egypt, 1260-1517*, A. D. Londra: Smith, Elder, 1896.
- MURPHY, David, *The Arab Revolt 1916-18: Lawrence Sets Arabia Ablaze*, Osprey Publishing, 2008.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

- NUFAN, Raja Alhumud Alsawaria, *Amman va jiwaraaha hilal alfatra 1281H/1864M – 1340H/1921M*, 1.baskı, Manshurat bank al'aemal, Amman, 1996.
- OSMAN, Bahij ve diğerleri, *Tarihin Fotoğrafçısı*, Bölüm VII, Milyonlarca Darul Alam, 6. basım, 1999.
- Planlama ve Uluslararası İşbirliği Bakanlığı, Belka Valiliği Kalkınma Programı 2016-2018*, Eylül 2015, <http://mop.gov.jo/EchoBusV3.0/SystemAssets/pdf/gov>.
- RASİM, Ahmet, *Osmanlı Tarihi*, C.IV: yayıncı olmadan, yayınlanacak yer olmadan, 1908.
- REŞAT, Ö, Alp. Aydozan Ataüenal, Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (*Talim ve Terbiye Kurulu-Millî Eğitim Şurası*) Hızırrahman Raşit Öymen'in Bir Önsözü İle, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.
- ROBİSON, Samuel Shelburne and Mary L. Robison, *History of Naval Tactics from 1530 to 1930, The Evolution of Tactical Maxims*, Naval Institute, The U.S, 1942
- ROGAN, Lawrence Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University, Press, London, 1999.
- ROGAN, Lawrence Eugene, *In Corporating the Perighey: The Outoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Trans Jordan) 1867 – 1914*, Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1991.
- SABAN, Sühail, *Ansiklopedik Osmanlıca Tarih Terimleri Sözlüğü*, Kral Fahd Ulusal Kütüphanesi Yayınları, Riyad, 2000.
- Safahat min Tarih al-Ürdün 41* <https://www.ammonnews.net>. 21.11. 2007.
- SARWAR, Ghulam: *History of Shah Isma'il Safawi*, AMS, New York, 1975.
- SOMUNCUOĞLU, Ecehan“ On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap, Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Mart, 2015.
- SULAYMAN, walid, *Al-Salt: Al-Tarih Va-Zikriyat Al-mjme El-anjilizii - Sahifat Alraay*, <http://alrai.com/article/1010463>. Cuma, 02.09.2016.
- System of universal geography founded on the works of Malte-Brun and Balbi*, Open Library, The Library Of The University Of California Los Angeles, 2007: <https://ia802705.us.archive.org/28/items/systemofuniversa02balbiala/systemofuniversa02balbiala.pdf>.
- ŞAFİK, Juha, *Al-Musavvir fi al-Tarih: VII Bölüm*, Dar El-İlim Lel-meleeyin, Beyrut, Lübnan, 2008.
- Şkeirât, Ahmad Sıdk, *Tarih el'üidara el-Osmaniye fi şark Al-Ürün 1864-1918*, Amman lil-Tıbâ'a vel-Tasmimim, Amman, 1992.
- TAHİR, Sezen, *Osmanlı yer Adları*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017.
- TEKTAŞ, Nazım, “Yavuz Sultan Selim, Çadırdan Saraya, Saraydan Sürgüne Osmanlı”, *Yeni Şafak Gazetesi*, 2007.
- TOPBAŞ, Osman Nuri, *Osmanlı / Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle*: Erkam Matbaacılık, İstanbul, 1999.
- YAEGER, Patricia, *Introduction: Narrating Space, The Strange Effects of Ordinary Space* .In: Patricia Yaeger ed, *The Geography of Identity*. Ann Arbor: Michigan University Press, 1999.
- YAMAN, Zehra, *Ürdün'de Osmanlı Salt şehri*, Amman, 25.03.2014: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/urdunde-osmanli-sehri-salt/172142>.
- YAQOUT el-Hamwi, Şihab el-Din Ebu Abdullah bin Abdullah el-Rumi el-Baghdadi, *Ülkeler Sözlüğü*, CV, Dar Sadir, 1977.
- YURDAGÜL, Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Egitimi*, 1.baskı: M.Ü.I.F vakfi, İstanbul, 2002.

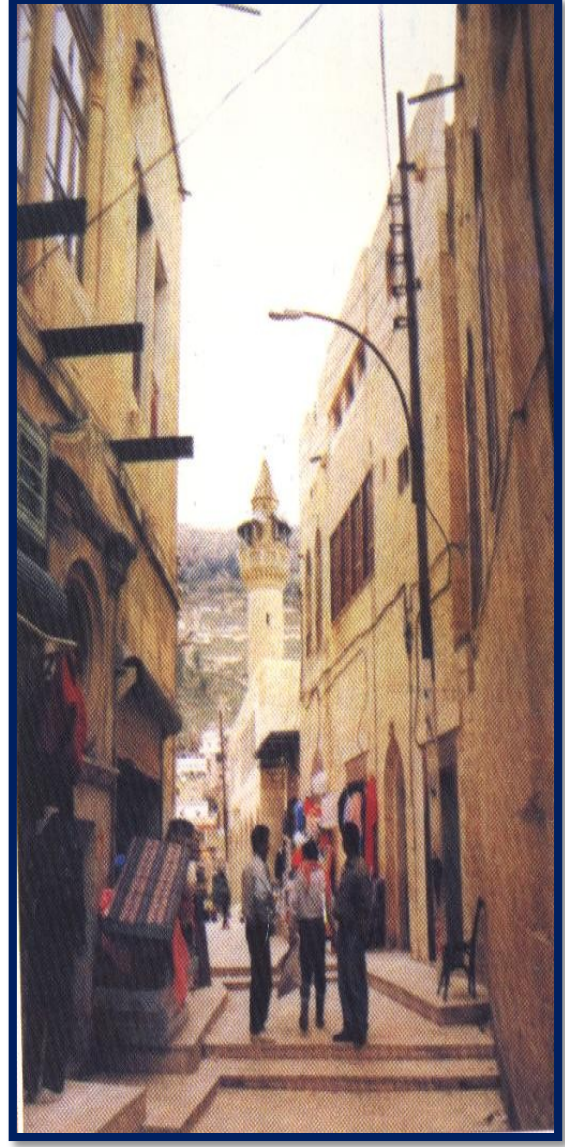
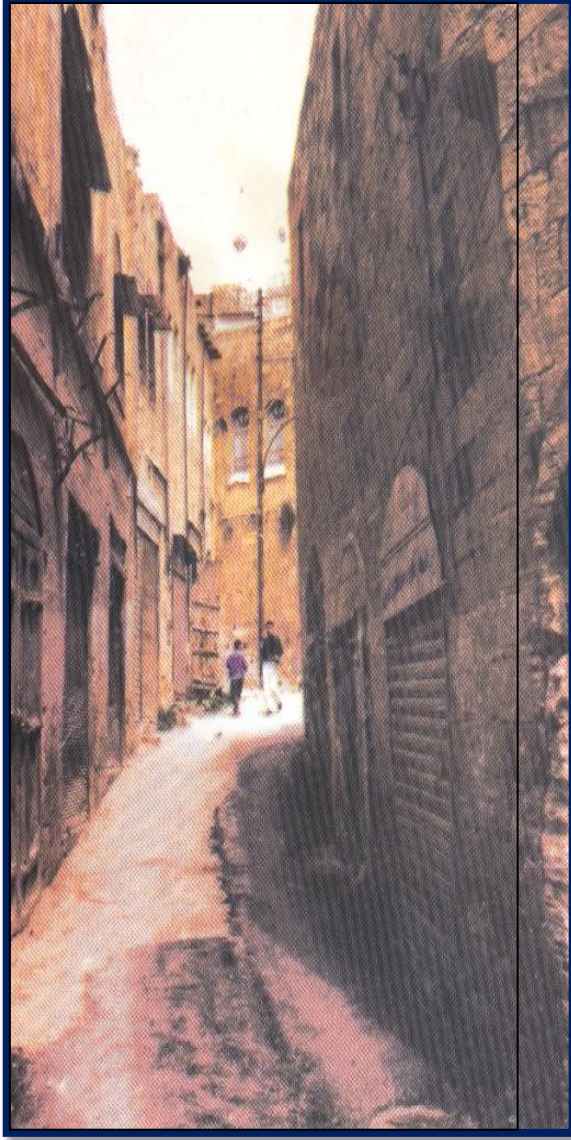
Ekler:

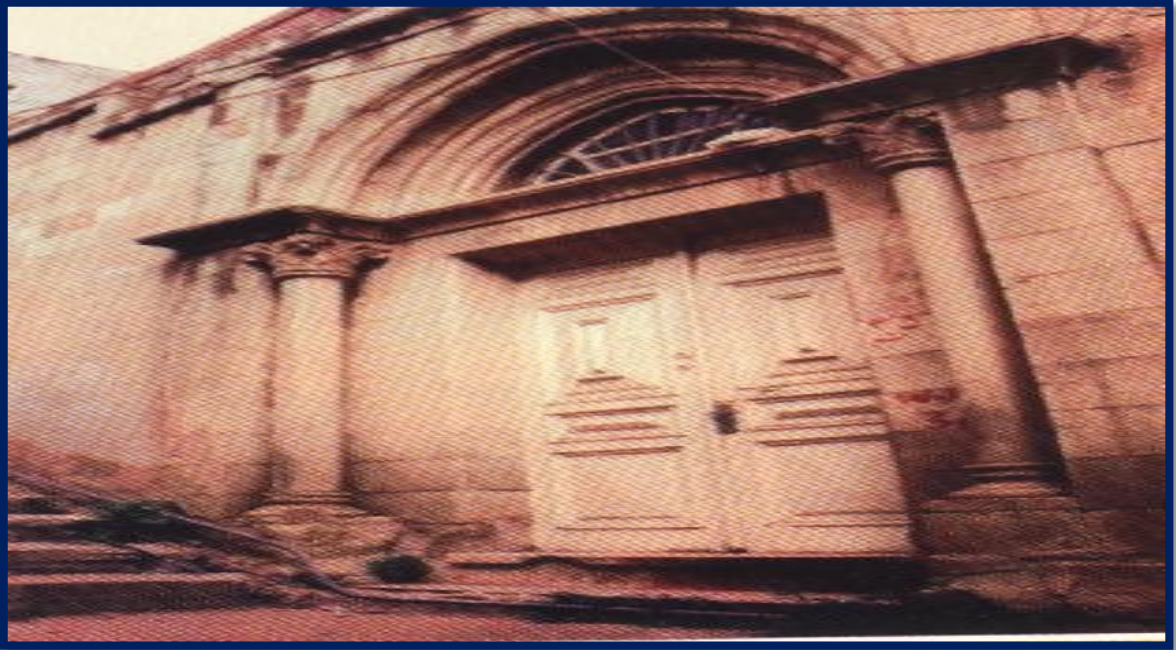
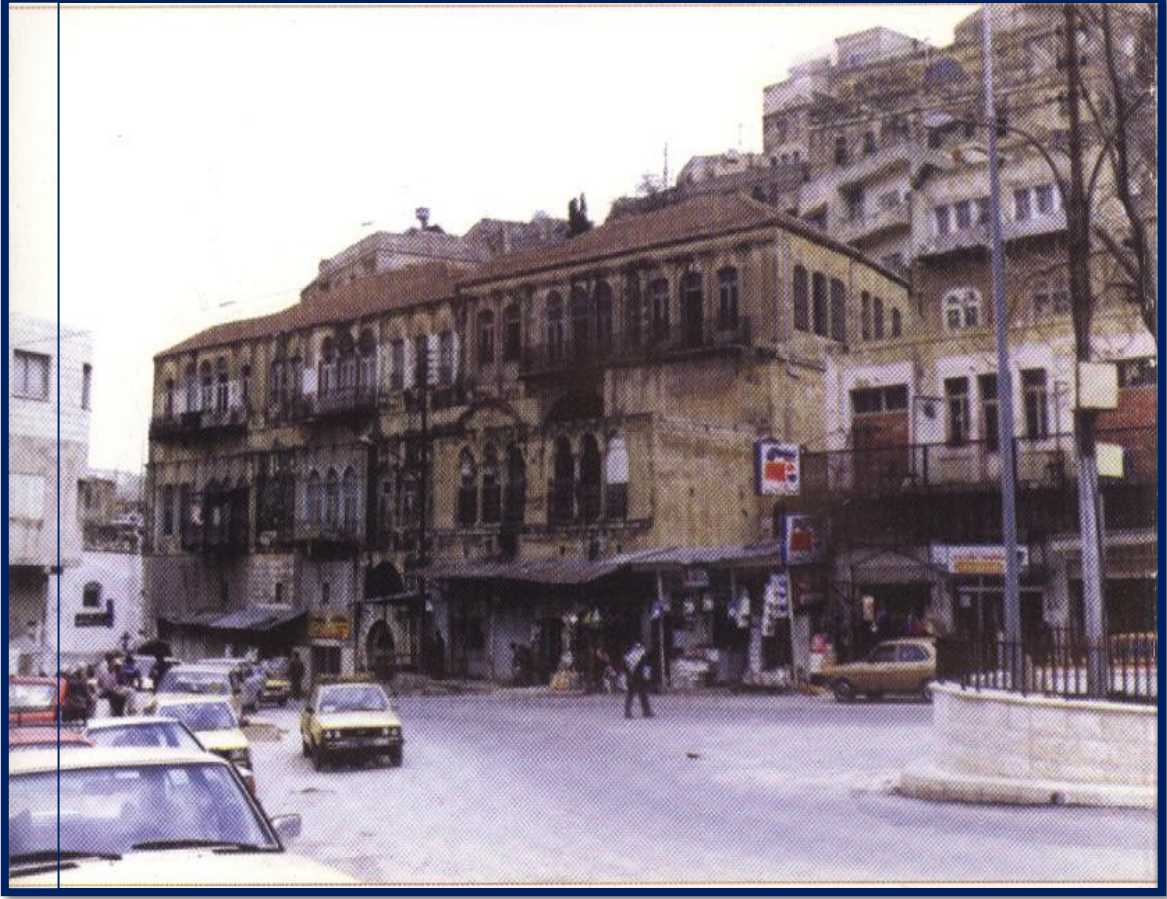
Ek No.1: **Sahifet Mirâtül al'hvâl** "صحيفة مرآة الأحوال" İlk Arap sesi Osmanlı günahlarıyla karşı karşıya'' 26.08.2019: kaldı <https://3thmanly.com/ar/article>.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Eski Salt Kenti'ndeki bir sokak, taşın homojenliğini, rengini, döşeme ve geçit yollarını çekici hale getirme sürecini yansıtır. Mahmûd Abdullah Habis, a.g.m, C: 5, S. 1, s.111-112.

Abu-Jaber beyti, eski makamlardaki bir miras binasıdır. Kapı endüstrisi sanatına odaklanma ve ana girişler o dönemde evler için belirgindir. Mahmûd Abdullah Habis, a.g.m., Cilt 5, S.1,s.111-112.

18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Salt'ın eski şehri'ndeki miras binalarının girişlerine Arapça ve İslami yazıtlar ve kemerler. Mahmûd Abdullah Hâbis, a.g.m., Cilt 5, Sayı 1,s.s. 113-114.

El-Hemmâm mıntıkası Erişim Tarihi: 17.05.2020.
<http://www.rasseen.com/art.php?id=1cf3585368211a8a7e756fc50c4f84d575764cf5>.

Salt Şehrindeki İngiliz Hastanesi. Erişim Tarihi: 17.05.2020.

<https://www.google.com/search?q=%D9%85%D8%B3%D8%AA%D8%B4%D9%81%D9%89+%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AC%D9%84%D9%8A%D8%B2%D9%8A+%D9%81%D9%8A+%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%B7&rlz=1C1RLNS trTR852TR853&sxsrf=ALeKk03sh4QqywFTAY>

**18. VE 19. YÜZYILLARDAKİ SALT ŞEHRİNDE BULUNAN DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL KURUMLARIN
İNŞA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ**

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 409-426.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURİYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

HAMİDEH TAKİZADESİS*-TANJU ATEŞ**

ÖZET

Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra İran coğrafyasında sırasıyla Afgan(1722-1736), Afşar (1736-1747), Zend (1750-1794) ve Kaçar(1795-1925)hanedanları tarafından egemenlik kurulmuştur. Hiç şüphesiz ki Safeviler'den sonra İran'da egemen olan en güçlü devlet Kaçar Hanedanı dönemi olmuştur. Nitekim İran'da egemenliğini sağlamlaştıran Kaçarların bir sonraki hedefi Orta Doğu bölgesi olmuştur. Kaçarlar'da Orta Doğu'da egemenlik sağlamak için selefleri olan Safeviler gibi Şiiliği bir güç olarak kullanmışlardır. Tabii ki Kaçarlar tarafından uygulamaya konulan Şiilik yoluyla bölge de egemenlik kurma düşüncesi bölgenin hâkimi olan ve Sünni İslâm âleminin ve Türk Dünyası'nın o önemdeki en büyük devleti olan Osmanlı Devleti ile Kaçarlar arasındaki çatışmayı kaçınılmaz hâle getirmiştir. Kaçarlar, Osmanlı hâkimiyetindeki Irak, Basra Körfezi, Yemen, Suriye ve Lübnan'daki Caferi, İsmaili, Zeydi, Nusayri, Dürzi gibi Şii gruplara siyasi, askerî, ekonomik ve mezhepsel destekler vermiş ve bu Şii gruplarını Osmanlı Devleti aleyhinde kıskırtmıştır. Kaçarların bu politikası 1795 yılında kuruluşundan I. Dünya savaşına kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Hanedanı, Osmanlı Devleti, Şiilik ve Orta Doğu.

İRAN'S RELATION WITH THE SHIITES IN THE GULF REGION, IRAQ, SYRIA, LEBANON AND YEMEN DURING THE QAJAR PERIOD

ABSTRACT

After the demolition of the Safavid State, sovereignty was established in the Iranian geography by Afghans, Afsharids, Zends and Qajar srespectively. Undoubtedly, after the Safavids, the most powerful state that dominated theregion was Qajars. As a matter of fact, the next target of the Qajars, that strengthened their sovereignty in Iran, will be in the Middle East region. They willuse Shiism as a force, like the Safavids, who had their predecessors, in orderto gainsovereignty in the Middle East. Of course, the idea of establishing sovereignty in there gionvia Shiism, which was put intopracticeby Qajars, made the conflict between the Ottomans, who were therulers of the region and the biggest state of the Sunni Islamic world and the Turkish world at thatera, and Qajars. The Qajars provided political, economic and sectarian supportto the Shii tegroupssuch as Iraq, the Persian Gulf, Yemen, Syria and Lebanon in the Ottoman rule, İsmaili, Zeydi, Nuseyri and Durzi, and provoked these Shii tegroupsagainst the Ottoman State. This policy continued from theestablishment of the Qajar people in 1795 until the First World War.

Keywords: Qajar Dynasty, Ottoman State, Shiismand the Middle East.

GİRİŞ

Pers ve Sasanî dönemlerinden beri İran'da egemen olan devletlerin Basra Körfezi, Irak, Suriye, Yemen, Umman coğrafyalarında siyasi, askerî, ekonomik ve dinî politikaları mevcuttu. İran; Orta Doğu'da hâkim güç olmak için ilkçağlardan beri bu bölgelerde faal bir siyasi politika yürütmüştür. Bu günkü İran coğrafyası Hz. Ömer döneminde Kadisiye (636), Celula (637) ve Nihavend (642) savaşları ile İslâm hâkimiyetine geçmiştir. İran Coğrafyası, Miladi VII. asırdan XVI. asra kadar Sünni mezhebin hâkim olduğu bir bölgeydi. Bu asırlarda Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Tahiriler, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Timurlular, Akkoyunlular gibi

* Doktora Öğrencisi, Tahrân Üniversitesi, Tarih Bölümü, İran İslâm Tarihi, E-Posta: Hamideh Takizadesis4750@gmail.com.

**Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, E-Posta: tanjjuu_21@hotmail.com.

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

Sünni devletler ve hanedanlar İran coğrafyasında hâkimiyet sürmüştür. Şii mezhebi ise bu Sünni devletler ve hanedanlar döneminde İran coğrafyasında zayıf ve pasif kalmıştır.¹

İran Coğrafyasında Şiiliğin kaderi 1501 yılında Safevi Devleti'nin kurulmasıyla değişmeye başlamış. Şiilik bölgede güç kazanırken Sünnilik güç kaybetmeye başlamıştır. Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah I. İsmail (1501-1524) tarafından bölgede bulunan Sünniler zorla Şiileştirilmeye başlanmıştır. Başkent Tebriz Şiiliğin merkezi hâline gelmiştir. İran'da otoriteyi sağlayan Şah I. İsmail yönünü batıya çevirmiş ve Osmanlı Devleti'yle rekabete başlamıştır. Osmanlı-Safevi rekabeti pek çok alanda yaşanmış olmakla birlikte bunların en önemlilerinden biri de mezhepsel rekabet olmuştur. Safeviler, Osmanlı Devleti'ne karşı Orta Doğu coğrafyasında koyu bir Şiilik politikası yürütmüştür. Özellikle İran dışındaki Şiilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları yerler olan Irak, Basra Körfezi, Suriye, Lübnan ve Yemen'de Şah İsmail ve halefleri olan İran Şahları tarafından Şiiler Osmanlılar aleyhine kullanılmıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki Şii azınlık oluşumlar ve topluluklar üzerinde Safeviler tarafından sürekli hak iddia edilmiştir.²

Safevi Devleti'nin 1722 yılında Sünni Afgan hanedanlığı tarafından yıkılmasından sonra İran'da yeniden Sünnilik ön plana çıkmaya başlamış ve Şii ulema başkent İsfahan dâhil olmak üzere birçok şehirden kaçmak zorunda kalmıştır. Şehirlerde kalan Şii ulemalar ise takıyye³ yaparak hayatlarını devam ettirmiştir. İran'daki Sünni ulemaya destekler verilmiştir. Onların başkenti İsfahan'da ve diğer İran şehirlerinde Sünni mezhebi yapma faaliyetleri serbest bırakılmıştır. Bunlara engel olan Şii ulema ve halka ise müdahalelerde bulunmuştur. Afgan Hanedanı, Osmanlı Devleti ile siyasi, askerî, ekonomik ve mezhebî alanlarda iyi geçinmeye çalışmıştır.⁴

Afgan hanedanının İran'da zayıfladığı dönemde Safevi Şah'ı II. Tahmasp'ın ordu komutanı Nadir Mirza, İstanbul'daki Patrona Halil İsyanı'nı fırsat bilerek harekete geçti. Hemedan ve Tebriz dâhil Osmanlı hâkimiyetindeki İrak-ı Acem ve Azerbaycan'da tekrar Safevi hâkimiyetini sağladı. Bu seferden sonra Herat bölgesine sefer yaparak Herat'ı ele geçirdi. Bu arada Osmanlılar, Şark Seraskeri Ahmed Paşa komutasında karşı harekâta geçerek Safevi Şahı II. Tahmasp'ı yenilgiye uğratmıştır. Hemedan ve Kirmanşah şehirleri Osmanlı hâkimiyetine geçti. Osmanlı Serdarı Hekimoğlu Ali Paşa'nın Urumiye ve Tebriz'e girmesiyle Safevi Devleti zor durumda kalınca iki taraf arasında 1732 yılında Ahmed Paşa antlaşması imzalanmıştır. Kuzeyde Aras Irmağı iki ülke arasında sınır kabul edildi. Güneyde Kasr-ı Şirin antlaşmasındaki sınır değişmedi.⁵ Revan, Gence, Tiflis, Nahçıvan, Şirvan ve Dağıstan Osmanlı Devleti'ne, Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan ve Erdelan Kaçar Devleti'ne bırakıldı. Nadir Mirza, Ahmed Paşa antlaşmasının maddelerini tasvip etmedi. Bu süreçte II. Tahmasp'ı Safevi tahtından indirdi. Onun yerine birkaç aylık olan oğlu III. Abbas'ı Safevi tahtına geçirdi. Nadir Mirza, 1735 yılında Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenerek Gence, Revan ve Tiflis'i zapt etti. Bu seferin dönüşünde Mugan ovasında devlet adamları, ordu komutanları, ulema ve eşrafın katılımıyla bir kurultay toplayan Nadir Mirza, bu kurultayda kendisini İran şahı olarak kurultaya kabul ettirdi. Böylece 1736 yılında Nadir Şah unvanıyla Afşar tahtına geçti. Böylelikle Nadir Şah önderliğinde İran'da 1736 yılında başkent Meşhet olmak üzere Afşar Devleti (1736-1748) kuruldu.⁶

Nadir Şah, Afşar tahtına geçtikten sonra doğu ve batı da seferler gerçekleştirdi. Ancak ağırlıklı olarak doğu seferlerine girişti. Nadir Şah, 1739 yılında Babür Devleti'ni yenip Kandeher, Gazne, Kâbil, Celâlâbâd, Peşâver, Lahor ve Delhi şehirlerini ele geçirdi. 1743 yılında ordu ile Osmanlı Devleti üzerine sefere çıktı. Kerkük'ü işgal etti. Musul kuşatması ise başarısızlık ile sonuçlandı. Bağdat Valisi Ahmed Paşa ile vardığı mutabakat neticesinde bölgedeki mukaddes mekânları ziyaret etti. Ziyaretten sonra İran'daki iç karışıklıklar nedeniyle hızlıca İran'a döndü. Safevî Şahı I. Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne ilticasını bahane ederek 1744 yılında Doğu Anadolu üzerine sefere çıktı. Kars şehri kuşatıldı. Ancak sonuç alınmadı. 1745 Kağaverd mevkiinde Yeğen Mehmed Paşa idaresindeki Osmanlı kuvvetlerini yenerek İsfahan'a döndü. 1746 tarihinde Osmanlı Devleti ile Kerden Antlaşması'nı imzaladı. 1747 yılında Nadir Şah, bir grup kumandanı tarafından Fethâbâd'da çadırında öldürüldü.⁷

¹Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul,2015, s.116-122; Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul,2017, 119-125.

²Bernard Lewis-P.M. Holld-A.K.S. Lambton, *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, Kitabevi Yayınları, 2.bsk., İstanbul,1997, s.251-264.

³Takıyyeالتقية kelime anlamı örten, koruyan ve gizleyen anlamındadır. Kişin canına ve malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi anlamında bir terimdir. İslâm dininde Şii mezhebi azınlıkta kalmaktadır. Şiiler, İslâm dünyasında yaklaşık olarak %10 veya %12 civarında bir nüfusa sahiptirler. Sünni mezhebi ise %85 üzerinde bir oranı temsil etmektedir. Şiiler, İlk Dört halife ve Hz.Peygamber dönemindeki sahabeler konusunda ifrâd ile terfide kaçtıkları için Sünni mezhebin hâkim olduğu coğrafyalarda tarihin birçok döneminde takıyyeye başvurmuştur. Abbasilerden Safevilerin kuruluşuna kadar Şiiler ve Batinîler Sünni devlet ve hanedanların hâkimiyetinde sürekli takıyye yapmışlardır.(Mustafa Öz, *Takıyye*, DİA., İstanbul,2010, Cild.39, s.453-454.)

⁴Michael Axworthy, *İran(Zerdüştten Günümüze İran Tarihi)*,(çev.Özlem Gitmez.) Say Yayınları, İstanbul,2016, s.337-344.

⁵Abdolvahid Soofizadeh, *Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan Önce Osmanlı İran İlişkileri*, Türk Tarihçiliğine Katkıları(Mustafa Kafalı Armağanı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,2013, s.138-141.

⁶Axworthy, *age*, s.355-361; Çoşkun Faik Kavala, *Modern İran Tarihi*, Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul,2019, s.78-84.

⁷Alper Yıldırım, *Siyasi ve Mezhebi Açından Osmanlı İran İlişkileri*, Akademik Yayınları, İstanbul,2019, s.124-133.

Afşar Hanedanı'nın yıkılmasından sonra İran'da Zend Hanedanlığı egemenliği başlamıştır. Zend Hanedanı döneminde ise Irak, Basra Körfezi, Yemen, Suriye ve Lübnan'daki Şiiilerle tekrar bağlantılar kurulmuştur. Ancak Zenderler bu durumdan istedikleri gibi faydalanamamıştır.⁸ Zend Hanedanlığı Osmanlı coğrafyasındaki Şii oluşumlar ile ilişkiler kursalar da İran'daki iç karışıklıklar, Safevi-Afşar-Kaçar hanedanlıkları iç çatışmalar ve buhranlar nedeniyle Osmanlı Devleti'yle iyi geçinme politikasını benimseyerek siyasi, askerî ve mezhebî gerginlik ortamından uzak durmuşlardır. Fars ve İsfahan'ı idaresi altında bulunduran Kerim Han Zend bütün rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra 1757 yılında Horasan dışında bütün İran'ı idaresi altına almayı başarmıştır. Kerim Han'ın hükümlerini II. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789)'in sultanlıkları dönemine rastlamaktadır. Bu iki Osmanlı Sultanı döneminde Osmanlı ve Zend Hanedanı arasında herhangi ciddi bir anlaşmazlık yaşanmamıştır. Hatta I. Abdülhamid, Kerim Han'a gönderdiği bir mektupta tahta çıkışını tebrik etmiş ve iki devlet arasında 1747 yılında yapılan antlaşmanın hükümlerinin yürürlükte olduğunu hatırlatarak İran ile bir anlaşmazlığa sebep olacak işlerden kaçınılmasını ve sınır memurlarına da mevcut dostluğun zedelenmemesi için gerekli talimatın verildiğini bildirmiştir. Bu mektuptan da anlaşılacağı gibi Sultan I. Abdülhamid, Kerim Han'ın hükümdarlığını resmen tanımıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda Bağdat Vilayetine bağlı bazı topraklar ve Osmanlı Devleti sınırları içinde ölen İranlıların mallarının vasesi üzerinde belli anlaşmazlıklar iki devleti karşı karşıya getirmiştir.⁹ Osmanlı Devleti ve Zend Hanedanı arasındaki barış ortamı bozulmuştur. Kerim Han Zend, Sadık Han Zend komutasındaki bir orduyu 1776 yılında Basra'ya göndererek Basra bölgesini işgal etmesi Osmanlı-Zend çatışmalarını başlatmıştır. Kerim Han Zend, Osmanlı'ya karşı 1778 yılında Ruslarla bir siyasi ve askerî ittifak yaptı. Ancak 1779 yılında onun ölmesiyle beraber ittifak başlamadan bitmiş oldu.¹⁰

Zend Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonra İran'da Kaçar Hanedanlığı¹¹ devri başladı. Kaçar Hanedanlığı döneminde İran'ın Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Şiiilerle ilişkileri tekrar arttı. Kaçar şahları, İngiliz ve Rusların kışkırtmasıyla Osmanlı Devletine karşı siyasi, askerî, iktisadi ve dinî-mezhebî alanlarda cephe almaya başladı. Kaçar şahları Osmanlı hâkimiyetindeki Şiiileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ise Kaçarların Şii mezhebî politikasına karşı tedbirler alarak Kaçarların Osmanlı hâkimiyetindeki Şiiilerle bağlantısını kesmeye çalışmıştır. İki devletin faaliyetleri Osmanlı ve Kaçar Devletleri arasında savaş ve karışıklık ortamının hâkim olmasına neden olmuştur. Kaçarların Osmanlı hâkimiyetindeki Irak'taki kutsal Şii merkezleri¹² olan Necef, Kerbela, Sâmerrâ, Kûfe, Kazimiye, Hille ve Basra merkezleri üzerinden Osmanlı hâkimiyetindeki Şiiileri kendi politikaları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır.¹³

⁸M.R. Arunova-K.Z. Eşrefiyani, *Nadir Şah-ı Afşar*, (çev. Nergize Turaeva), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s.197-209.

⁹Yahya Kalantarî, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1976, s. 3-10.

¹⁰Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklaşması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s.158-163.

¹¹Kaçarlar; 1795-1925 yıllarında İran'da hâkimiyet kuran bir Türk Boyu ve Hanedanıdır. Kaçarların menşei ile ilgili farklı görüşler tarihçiler ve araştırmacılar tarafından ortaya atılmıştır. Kaçarlar; 1795-1925 yılları arasında İran'da hâkimiyet kuran bir Türk hanedanı ve boyudur. Kaçar Hanedanı; Türklerin İran'da kurdukları son büyük imparatorluktur. Kaçarlar boyu iki ana kol şeklinde yapılanmış bir boylar Konfederasyonu hanedanıdır. Bunlar: Aşağı Başlar(Dulu) ve Yukarı başlar(Koyunlu)dır. **Aşağı Başlar:** Kovanlu, Yarlu, İzzeddinlu, Şambayatlı, Karamürsellü, Ziyadlu, Daşlular, Yüneklü boylarından oluşmaktaydı. **Yukarı Başlar:** Dulu(Devanlu), Sapanlu, Kerlu, Kühnelü, Hazinedarlu, Keyahlı, Yadurlu boylarından oluşmaktaydı. Kaçar Hanedanının menşei hakkında farklı görüşler ve yaklaşımlar mevcuttur. Kaçarların menşei hakkında ilk görüş onların Moğol, Özbek, Yerli İran Boyu ve Kavmi, Türk-Moğol Karışımı bir boy, Türkistan'daki Türklerden birleşmiş bir Türk boyu, Türk-Tatar karışımı bir boy, Anadolu'daki göçmen bir Türk kavmi gibi birçok görüş ve tezler, tarihçiler, araştırmacılar ve mütefekkirler tarafından ortaya atılmıştır. Faruk Sümer rastyonalist bir bakış açısıyla Kaçar boyunun menşeiini açıklamaya çalışmıştır. Kaçar boyunun Orta Anadolu'dan İran coğrafyasına göç ettiğini belirtmiştir. Şah İsmail'in XVI. yüzyılın başında Safevi Devletini kurmasıyla Kızılbaş boylardan biri olan Kaçar boyunun Orta Anadolu'dan İran'ın Kuzey Batı yörelerine yerleştiğini belirtmiştir. Faruk Sümer; Kaçar Boyunun bir Kızılbaş Türkmen boyu ve yürük özellikteki kalabalık boy olduğunu vurgulamıştır. Safevi Devleti'nin kuruluş safhasında Kaçar Boyunun çok büyük görevler ifa ettiğini söylemektedir. Ahmed Cevdet Paşa ve Halil İnalıcık'ta bu görüşe katılıp Kaçarların Anadolu'dan İran'a göç eden bir göçebe bozkır Türk boyu olduğunu savunmuşlardır. İran'da Türkmen Bozoklar kolunun Bayat boyuna bağlı Kaçarlar tarafından kurulmuştur. Bozoklar kolunun Bayat kolu, Safevilerin ilk kuruluş yıllarında Orta Anadolu'dan göç ederek İran'a gelmiş ve Safevilerin hâkimiyetinde önemli görevler üstlenmiştir. Ülkemizde Şeyh Süleyman, Şemsettin Sami, Ahmet Cevdet Paşa, Faruk Sümer, Namık Kemal gibi Türk aydınları tarafından savunulan bir tezdır. Özellikle Şemsettin Sami, Kamusü'l Türki adlı eserinde bunu vurgulamıştır. Aynı şekilde Süleyman Buhari de Lüğat-ı Çağatay adlı eserinde bu tezi, farklı açılardan savunmuştur. Modern dönem tarihçileri ise Kaçar Boyu ve Hanedanı ile ilgili farklı görüşleri ortaya atmaktadır. Bu görüşler; Türk, Türkmen, Özbek, Kazak, Moğol, Tatar, İran menşeyili boylar olduklarıdır. Ancak Kaçarların menşei hakkındaki en kuvvetli ve çoğunluk görüş Kaçarların Türk ve Kızılbaş olduklarıdır. Bu bilgiyi bizzat Kaçar dönemindeki tarihçiler ve vakanüvistlerin eserlerinde bulmak mümkündür. Ayrıca Kaçar şehzadelerinin ve devlet adamlarının yazdıkları eserlerde, Kaçarlar döneminde İran'da görevlendirilen Fransız, İngiliz, Belçika, Hollanda ve Rus askerî ve sivil görevlilerin yazdıkları tarihi eserlerde ve hatıratlarda Kaçarların Türk oldukları vurgulanmıştır.(Faruk Sümer, *Kaçarlar*, DİA, Cild.24, Ankara-2001, s.51; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul-2012, s.147-152., Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.360-377.)

¹²Irak'taki kutsal yerlerin adı Âtebat-ı Âliyât olarak kaynaklarda geçmektedir. Atebat-ı Aliyat Irak'taki Şii Kutsal merkezleridir. Farsça عتبات عالیات şeklinde yazılır. Yüksek Eşikler olarak ifade edilen bir kavramdır. Şii mukaddes şehirleri olan Necef, Kerbela, Kazimiye, Samerra şehirleridir. Bu şehirler Şiiiler için kutsal şehirlerdir. Mekke, Medine ve Kûdüs'ten sonra Şiiilerin Kutsal şehirler olarak add ettikleri şehirlerdir. Irak'taki Şii kutsal merkezlerin ilki Kufedir. Çünkü Hz. Ali(656-661) döneminde Kufe İslâm Devletinin merkez ve başkenti olmuştur. Hz. Ali bu şehirde şehit edilmiş ve metfun olmuştur. İkinci önemli şehir ise Kerbeladır. Kerbela'da Hz. Hüseyin şehit olmuştur. Daha sonra Samarra ve Kazimiye ve Basra şehirleri gelmektedir. Bu şehirler bu gün bile Orta Doğu tarihin siyasi, kültürel, dinî, mezhebî,

1. Kaçarların Irak Coğrafyasındaki Şiilerle İlişkileri

Irak coğrafyası Hz. Ömer döneminde 636 Kadisiye, 637 Celula ve 642 Nihavend savaşıyla Müslümanlar tarafından fethedildi. Hz. Ali döneminde Irak coğrafyasındaki Kufe şehri İslâm devletinin başkenti oldu. Irak coğrafyası Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin dönemlerinde merkezî bir üst olmuştur. Şiilerin ilk imamları olan Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Cafer-ı Sadık, İmam Zeynelabidin, İmam Muhammed Kazım, İmam Asgeri gibi Şiilerin ilk imamlarının türbelerinin Irak'ta olması Irak'ı Şiiler için kutsal mekânlar kılmıştır. İmamların merkezî üstleri olması nedeniyle Şiiler Irak coğrafyasına kutsal bir önem atfetmişlerdir.¹⁴

Irak coğrafyası, Hz. Ali¹⁵'den sonra Emevi ve Abbasi halifelikleri döneminde Sünni mezhebin hâkim olduğu coğrafya olmuştur. Ancak Abbasi Halifeliği Miladi XI. asırda zayıflamıştır. Mısır Merkezli Şii Fatimi Halifeliği'nin Orta Doğu bölgesindeki etkinliğinin arttığı dönemde Irak, Şii Büveyhîlerin işgaline uğramıştır. Abbasi Halifesi Kâim-biemrillâh Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemiştir. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a yaptığı seferde Büveyhîoğullarını büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Büveyhî hükümdarı Arslan el-Besâsîrî'yi 1059 yılında Kûfe yakınlarında ikinci yenilgiye uğratıp esir alan Tuğrul Bey, bu devlete son vermiştir. Selçuklular ile birlikte Irak'ta tekrar sükûnet ortamı sağlanmıştır.¹⁶

Moğol ve İlhanlı Devletleri döneminde bölgede tekrar bir kaos ve çalkantı ortamı hâkim olmuştur. Irak'taki Şiiler, Moğol ve İlhanlı Devletleri ile iyi geçinme politikası izlemiştir. Irak'taki Sünni mezhebe mensup kesimler ile siyasi ve mezhebî güç ve nüfuz mücadelesine girmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Irak bölgesi, Timurlu ve Akkoyunlu Sünni Devletlerin hâkimiyetine geçmiştir. Sünni devletlerin hâkimiyetinde Irak'taki kutsal Şii merkezlerin etki alanı daraldığı gibi zayıf merkezler olarak kalmıştır. Irak'taki Şiiler bu devletlerin hâkimiyetinde bazen isyan ederek ve bazen de kendi Şii kimliklerini gizleyerek ve bazen de Sünni mezhep mensupları ile iyi geçinerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum Safevilerin İran'a hâkim olmasına kadar devam etmiştir.¹⁷

Şah I. İsmail döneminde Safevi Devleti, Orta Doğudaki Şiilik politikalarını hızlandırdı. Safevi Devleti; Şah I. İsmail döneminde İran ve Irak coğrafyasını hâkimiyetine alınca Irak'taki Şii kutsal merkezleri olan Sâmerâ, Nefes, Kerbelâ, Kûfe, Kazımiyye, Hille, Basra Şiiler için önemli merkezler hâline geldi. Irak'taki Şii kutsal merkezleri Osmanlı ve Safeviler arasında büyük bir çatışma alanı oldu. Şah I. İsmail, Irak coğrafyasındaki Sünnileri kılıçtan geçirdi. Sünni İslâm dünyasının Hanefî İmamı İmam Ebu Hanife Hazretlerinin mezarını yıkıp kemiklerini yaktırmış. Ayrıca Irak'taki diğer Sünni âlim, imam ve şeyhlere ait olan türbeler ve mezarları da yıkılıp yıktırılmıştır.¹⁸

kaderinde önemli rolleri üstlenmiştir.(Muhammed Ca'ferİbn-i Muhammed Ali Hurmuci, *Hakayükü'l Ahbâr Nasırı*,(haz. Hüseyin Hodyucem), Neşr-ı Zevâr, Tahran,1344, s.206-2013.)

¹³Osman G. Üzgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul,2006, s.300-320; Lotfali Khoshbakht, *İranda Millî Kimli İnşası (Farslılık ve Şiiliğin İçselleşmesi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2010, s.111-117.

¹⁴Abdurrahman Ateş, *Nadir Şah Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Isparta,2001, s.44-46.

¹⁵Sözlükte "götmek" anlamındaki zehâb kökünden hem masdar hem de "gidecek yer ve yol" mânâsında mekân ismi olan mezheb kelimesi, terim olarak "dinin aslı veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem" diye tanımlanabilir. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm dünyasının dördüncü halifesi olarak Medeni'de İslâm Devleti'nin başına geçmiştir. İlk üç halife olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve dördüncü halife Hz. Ali döneminde İslâm dünyasında mezheb diye bir kavram yoktu. Sünni ve Şiilik kavramları bu dönemde mevcut olmadığı gibi bir anlamda taşımıyordu. Hz. Ali de ilk üç halife döneminde kadî ve diğer memuriyetleri üstlenmiştir. Hatta Hz. Ömer, Ebubekir ve Hz. Osman ile çok iyi münasebetlere sahipti. Hz. Ali ilk üç halifeye de biat etmiştir. Hz. Osman'ın Medine'de Mısır'dan gelen bir heyet tarafından şehit edilmesi olayından sonra Hz. Ali, Medine'de sahabelerin çoğunluğunun biatıyla Medine İslâm Devleti'nin dördüncü halifesi olarak halife oldu. Hz. Ali'nin halife olmasıyla Ümeyye oğulları ve Haşim oğulları arasındaki İslâm öncesi çatışmalar ve anlaşmazlıklar tekrar gün yüzüne çıktı. Hz. Ali döneminde 657 Siffin savaşından sonra Müslümanlar Muaviye taraftarı, Hz. Ali taraftarı ve Hariciler olarak üçe ayrıldılar. Ancak bu dönemde bile Müslümanlar arasında mezhep ayrımı yoktu. Hz. Ali'nin Kûfe'de harici Abdurrahman b. Mülcem tarafından şehit edilmesinden sonra Dört Halife dönemi son bulmuştur. Emevîlerin son dönemleri ve Abbâsiler döneminde İslâm dünyasındaki mezhepler ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasının Sünni mezhepleri Hanifi, Şafi, Maliki ve Hanbeli olarak dört kısma ayrılmaktadır. İslâm dünyasındaki Şii mezhepleri ise Abbâsiler döneminde ortaya çıkmıştır. Abbâsi halifeliği döneminde Hz. Hüseyin'in soyundan geldiklerini iddia eden bazı kişiler tarafından Zeydilik, İsmailik, Ca'ferilik gibi şii mezhepleri ortaya çıktı. Sünni İslâm mezhepleri İslâm coğrafyasında daha tutunmuştur. Çünkü Sünni İslâm mezhepleri, ilk dört halifeyi ve diğer bütün sahabeleri kabul etmektedir. Hoşgürümlü bir dini felsefeye sahiptir. Ancak Şii mezheplerinde ise ilk üç halife Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ile Hz. Aişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve diğer birçok halifeyi kabul etmemeye ve redd etmeye inancına sahiptir. Sadece Hz. Ali ve aile efradı ve birkaç sahabeye inanılmaktadır. Bu da Şii mezheplerinin ayrımcı, redd etme ve inkar etme felsefesine kaymasına neden olmuştur. (İlyas Üzümlü, *Mezhep*, DİA, Ankara,2004, Cild.29, s.526-532.)

¹⁶Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, İstanbul-2020, 23.bsk., s.135-143; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul,2020, 24.bsk, Cild.II., s.250-258.

¹⁷Ateş, *agt.* s.79-84; Muhsin Guderzî, *Tehvüülât-ı Ferhenge-yi Câm'ie İnan, İntezârât-e Netâyech*,Tahran,1383,s.80-88; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul,2019, 2.bsk, s.15-133.

¹⁸Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri(1795-1925)*,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2020, s123-135.

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde 1514 Çaldıran zaferiyle Doğu Anadolu bölgesinde ve 1515 yılında Turnadağ savaşı ile de Güney Doğu Anadolu bölgesinde tam hâkimiyet sağladı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise 1534 yılında Irak coğrafyasını hâkimiyetine aldı. Osmanlı hâkimiyetine geçen Şiilere ait kutsal bölgeler Osmanlı hâkimiyetinde de önemli merkezler olmaya devam etmiştir. Şiiler için kutsal sayılan yerlerin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmesi Safeviler ile Osmanlılar arasında var olan mücadelenin daha da artmasına neden olmuştur. Şah I. Tahmasp (1524-1576) ve Şah I. Abbas(1571-1629) dönemlerinde Safeviler, Osmanlılarla özellikle Irak'taki kutsal Şii merkezlerin egemenliği için tekrar siyasi, askerî ve mezhebî alanlarda mücadele başladı. Bu mücadelede Osmanlı Devleti üstünlük sağlamış ve Irak'ta Osmanlı üstünlüğü ve hâkimiyeti tekrar sağlanmıştır.¹⁹

Afganlar(1722-1736) döneminde ise İran'ın Irak siyasetinde bir yumuşama dönemi olmuştur. Afganlar Sünni bir hanedanlık olduğu için Irak'taki Kutsal Şii merkezleri ile ilgilenmemiştir. Sünni İslâm dünyasının lideri olan Osmanlı Devleti ile barış ve dostluk politikası çerçevesinde siyasi, askerî, ekonomik, ticari, dinî ve mezhepsel ilişkiler kurmuştur. Ancak İran'da Afgan Hanedanlığı'nın hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Nadir Şah döneminde Afşarlar Hindistan seferlerine ağırlık verdi. Batıda Osmanlı Devleti ile siyasi, askerî, dinî ve mezhebî zeminlerde iyi geçim siyaseti ön plana çıktı. Afşarlar iç siyasette ise Safevi, Afgan, Zend ve Kaçar hanedanlarını bastırmak siyasetini benimsediler.²⁰

Nadir Şah, İslâm dünyasında Sünni ve Şii ittifakı politikasını yürütmüştür. Irak'taki Şii kutsal merkezleri olan Sâmerra, Necef, Kûfe, Kerbela, Kazımiyye, Basra, Hille kentleri tekrar önemli merkezler olmuştur. Afşarlı Nadir Şah Irak'taki Şii kutsal merkezlerde İranlı, Afganlı, Özbekli, Tacikli, Hindistanlı, Iraklı Şii-Sünni ulemayı buluşturup Sünni-Şii mezhepler arasında çatışma dönemine son vererek İttifak kurmak istemiştir. Nadir Şah, Afşar tahtına geçtikten sonra İslâm dünyasındaki çatışmaları ve ayrılıkları sonlandırmak için 1746 yılında Necef şehrinde İranlı, Afganistanlı, Orta Asyalı, Pakistanlı, Hindistanlı ve Iraklı Şii-Sünni ulema müzakere başlatmıştır. Müzakere sonucunda İranlıların Hz. Peygamber'in ashabına kötü atıfta bulunmaması, Osmanlıların da İran'daki Şii Ca'ferî inancını İslâm dairesinde görmeleri, Osmanlıların Ca'ferî mezhebini beşinci hak mezhep olarak kabul etmeleri, Mekke'de Ca'ferîler adına bir rükün açılması ve İranlı hacılar için emîr-i hac tayininin kabulü hususlarında anlaşma sağlanmıştır. 1746 tarihli anlaşma metninde İranlıların dört halifeyi hayır ve dua ile anacakları ibaresi de yer almıştır.²¹ Osmanlı Devleti, İranlı Hacılar için emîr-i hac tayinini kabul etti. Diğer maddeleri ise reddetti. Irak'taki Şii kutsal merkezlerde alınan bu kararları Osmanlı halifesi ve uleması reddetmiştir. Osmanlı Devleti, Nadir Şah'ın İslâm birliği ve ittifakı politikasını reddetmesinin sebebi kendisini Afşarlardan daha üstün görmesinden ve Şiiliğe resmiyet kazandıracığı endişesinden idi. Afşarlar döneminde Irak coğrafyası Osmanlı hâkimiyetinde barış ve huzur dönemini yaşamıştır.²²

Zend Hanedanlığı döneminde İran'ın Irak'taki Şii kutsal merkezlerdeki siyasi ve mezhebî politikaları artmıştır. Kerim Han Zend Irak'taki Şii ulemayı desteklemiş ve Irak'taki Şii ulemalar üzerinden Şiileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak istemiştir. Basra şehri Osmanlı Devleti'nden alınarak işgal edilmiştir. Ancak başarılı olamamıştır. Ayrıca Kerim Han Zend Osmanlı Devleti'nden resmî izin alarak Irak'taki Şii kutsal mekânları ziyaret etmiştir. Zendler, Şii bir hanedan olmalarına rağmen İran coğrafyasında Afgan, Kaçar ve Zend Hanedanları ile mücadele halinde olması, Rus ve İngiliz tehditleri nedeniyle Irak coğrafyasındaki Atebât-ı Aliyât merkezleri ile ilgilenememiştir. Osmanlı Devleti ile düşmanca bir politika izlemiş. Ancak İran içindeki siyasi ve askerî çatışmanın olması ve Zend Hanedanı'nın zayıf olması nedeniyle Osmanlı Devleti ile savaşıma cüreti göstermemiştir.²³

Kaçar Beyi Ağa Muhammed Han; Afşar ve Zend Hanedanlarına son vererek İran'da 1795 yılında Kaçar Devleti'ni kurdu. İran'da Safeviler dönemindeki Şii politikası²⁴ ile İran'da dinî ve mezhebî politikalar yürüttü.

¹⁹ Suraiya Faroqi-Kate Fleet, *Türkiye Tarihi(1453-1603)*,(çev. Bülent Üçpınar), Kitapevi Yayınları, İstanbul-2019, s.90-99; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, Selenge Yayınları, İstanbul,2015, s.45-48.

²⁰ Mesut Ensari, *Nekş-e Ruhaniyet Der Tarih-e Muaser-e İran*, Entesârât-e Mualimin, Tahran,1360, s.130-134.

²¹ Ebu'l-Bekkat Abdullah b. Hüseyin el-Bağdadi es-Süveydi, "*el-Hucecu'l Kafiyeli't-tifaki'l-Firaki'i-İslamiyye*" (çev. Mustafa Çağrırcı) Nesil Aylık Fikir Dergisi, İstanbul-1979, S.10, s.33-48. Risaleye göre yetmiş kadar Şii ulema, yedi Afgan Sünni ulema ve yedi de Maverâünnehir ve Horasan Sünni Uleması ve Irak'taki yerel Sünni-Şii ulemaları olmak üzere dört grup vardı. Yapılan tartışmalar neticesinde, Şii ulema; İslâm Devletinin ilk üç halifesi, Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr, ve diğer sahabeye sövmekten imtina, mut'a nikahından vazgeçmek ve itikatta Eş'ari usulünü benimsemeyi kabul ediyorlardı. Bu tartışma bir tutanak halinde tespit edilip imzalanmıştır. Tutanakta önce Nadir Şah'ın ifadeleri yer almaktadır. Devamında Şii ulema ve Sünni ulemanın yapması gerekenler risalede belirtilmiştir. (Ebu'l-Bekkat Abdullah b. Hüseyin el-Bağdadi es-Süveydi, *agr*, s.33-44.)

²² Ensari, *age*, s.141-145; Hurmucî, *age*, s.206-2013; Hristo Stambolski, İmparatorluğun Zor Yılları Bir Osmanlı Hekimin Anılarıyla 1858-1878., (çev. Hüseyin Mevsim), Kitabevi Yayınları, İstanbul,2019, s.288-300.

²³ Ensari, *age*, s.157-162; Muhammed Cevad Kiyani Huzani, *Şii Ulemanın Safevilerin Yıkılışıyla Irak'a Göçü ve Kaçar Devletinin Kuruluşuyla Şii Ulemanın İran'a Dönüş Nedenlerinin İncelenmesi*, İsfahan Üniversitesi, Edebiyat ve İnsan Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Tezi, İsfahan,1389, s.46-50.

²⁴ Safevi Devleti'nin Şii politikası ile Kaçar Devleti'nin Şii politikaları farklıdır. Safeviler Şah I.İsmail döneminde Mürşid-i Kâmil sıfatıyla On İkinci İmam Mehdi'nin naibi olduklarını savunuyordu. Bu felsefeyle hareket ediyordu. Hatta Şah İsmail aile nesebinin yedinci İmam Musa el-Kazım'a dayandığını belirtiyordu. Şah, siyasi, dini ve askerî makamların en üstüydü. Mürşid-i Kâmil olan Şah hata yapmaz. Siyasi, askeri ve dini makamları mürşid-i kâmil olan şaha mutlak şekilde itaat etmesi gerekiyordu. Ancak Kaçarlar şahları mürşid-i kâmil

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

Taç giyme merasimine İranlı müçtehit ulemayı²⁵ çağırarak İran'ın en büyük müçtehit uleması Molla Muhammed Mazenderanî eliyle şahlık tacını giydi. Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasp ve Şah I. Abbas'ın kılıçlarını kuşandı.²⁶ İran'da Şii müçtehit ulemalara Tahran, İsfahan, Şiraz, Tebriz, Hemedan, Meşhed, Kaşan gibi şehirlerde büyük medreseler ve mescitler yaptırdı. Şii ulemanın İran'da tekrar aşırı Şii politik bir söylemi ön plana çıkarmasına izin verdi. İran'da Şeyhül-İslâmlık makamına İranlı Şii müçtehit ulema Seyyid Muhammed Mücahit Tebatebayî atadı.²⁷

Kaçar Hanedanlığı döneminde Osmanlı Devleti'yle sınır çatışmaları ve Irak'taki kutsal yerlere hâkimiyet mücadelesi nedeniyle Osmanlı Devleti ve Kaçarlar karşı karşıya gelmiştir. Ayrıca Kaçarlar, XVII. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusya ve İngiltere'nin kıskırtmalarıyla Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi, askerî ve mezhebî alanlarda da cephe almıştır. Şii mezhepli bir politika ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki Şii ulema ve nüfusu Osmanlı'ya karşı kıskırtarak Osmanlı'yı kendi hâkimiyetindeki Şiilerle uğraştırmak istemiştir. Irak'taki Âtebât-ı Âliyât'ı Şiilik politikasının merkezi yapmıştır. Bu politika ile Osmanlı Devleti'ni içten zayıflatmayı amaçlamıştır.²⁸

Ağa Muhammed Han, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki Kafkaslar için Osmanlı Devleti ile siyasi bir rekabete girdi. Osmanlı Devleti'ni güneyde Şiilerle meşgul edip Kafkaslardaki Osmanlı Devletinin hâkimiyetini zedelemek istiyordu. Irak'taki kutsal Şii merkezleri ile irtibatlar kuruldu. Bu merkezlerdeki Şii ulemaya yıllık erzak ve maaş yardımıyla bulundu. Irak'taki Şii müçtehit ulemayı İran'da Meşhet, İsfahan, Tahran, Tebriz, Kaşan, Şiraz, şehirlerindeki medrese ve mescitlerde ders vermeye davet etti. Kaçar şahının Şiilerin şehinşahı olduğunu, Osmanlı Devleti nasıl Sünni mezhebin savunucusu ve kurucusuysa Kaçarların da Şiilerin kurucusu ve savunucusu olduğunu beyan etmiştir.²⁹

Feth Ali Şah(1797-1834) döneminde Kaçarlar, Osmanlı Devleti ile batı ve güney sınırlarında siyasi ve askerî çatışma hâlindeydi. Ayrıca sınırdaki konar-göçer aşiretler Osmanlı-Kaçar sınır anlaşmazlıklarına neden oluyordu. Bu askerî ve siyasi çatışmalar ile sınır anlaşmazlıkları, Kaçarların Irak'taki kutsal Şii merkezlerindeki siyasi ve mezhebî politikalarına hız vermesine neden oldu. Feth Ali Şah döneminde Kaçarların Irak'taki Şii ulema ve Şii halk ile ilişkiler kurması ve onları Osmanlı Devletine karşı kıskırtmak istemesi Osmanlı-Kaçar ilişkilerinin bozulmasına neden olacaktır. Feth Ali Şah, Irak'taki Şii ulemaya yıllık erzak ve maddi desteği artırdı. Ruslarla yapılan 1813 ve 1823 savaşlarında Irak'taki Kutsal Şii merkezlerine Şii müçtehitlik merkezleri yetkisi verdi. Ayrıca Ruslarla yapılan iki savaşta Irak'taki Şii müçtehit ulemalarından fetvalar alındı. Dönemin Irak'taki Şii müçtehitlik merkezlerindeki iki büyük Şii müçtehit ulema Tahran'a davet edilip ağırlanmıştır. Şeyh Ahmed Bin Zeyneddin Ehsai ve Şeyh Kaşifül-Gıta Tahran'da Çirmen³⁰ sarayında Feth Ali Şah tarafından ağırlanarak Rusya'ya karşı savaşmak için bu iki müçtehit Şii ulemadan fetva alınmıştır.³¹

Feth Ali Şah ulemadan aldığı bu fetva ile Ruslara savaş açmıştır. Bu savaşı Kaçar Devleti kaybedip 1813 Gülistan Antlaşması ile sonuçlanmıştır. İranlılar adına antlaşmayı Abbas Mirza Kaçar'ın vekili Mirza Abdulhasan Han Şirazi imzalamıştır. Bu antlaşmayla tarihte ilk kez Kuzey Azerbaycan Rusya'ya bağlanmış oldu.³² Güney Azerbaycan ise Kaçar Devleti'ne bırakıldı. Talış, Şirvan, Bakü, Gence, Karabağ, Şeki hanlıkları Rusya'nın eline geçti. İran, Doğu Gürcistan'a Kazak, Şenseddil ve Dağıstan Hanlıklarına hak iddiasından vazgeçti. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran hâkimiyetinde kalıyordu. Hazar Denizi'nde donanma

olduklarını iddia etmediler. Sadece Şii mezhebinin savunucusu ve koruyucusu olduklarını belirtiyorlardı.(Resul Ca'feriyan, Tarih-i Teşî'ye Der İran(Ez Ağaz Ta Telû' Safeviye), Neşr-ı Alem, Tahran,1393, s.811-917.)

²⁵Kaçarlar döneminde Irak'taki Atebât-ı Âliyât'taki dini merkezlerde dini eğitim alıp icâzet alan seçkin ulemalara Müçtehit Ulemalar denilir. Bu ulamalar, fetva verme yetkisine sahip, ictihat yapabilen Şii alimlerdir. Mirza-yı Şirazi, Hac Ağa Nurullah Necefi İshani, Hacı Mirza Nasrullah Müllükü'l-Mütekelim, Ağa Seyyid Muhammed Tabatabayî Selenci, Seyyid Abdullah Behbehani, Seyyid Cemaleddin Vaiz, Ayetullah Şeyh Fazlullah Nuri, Mirza Muhammed Hüseyin Naini, Şeyh Ahmed Müceddedü'l-İslâm Kirmani, Ahond Molla Muhammed Kazım Horasani, Ayetullah Abdullah Mazenderani, Ayetullah Seyyid Mehdi Müçtehit Kazvini, Mirza Hüseyin Halili Tahranî, Şeyh Muhammed Hüseyini Kazvini, Fetullah Gori İsfahani, Mirza Muhammed Taki Şirazi, Seyyid Ebul-Hasan İsfahani gibi Şii ulemalar Iraktaki kutsal Şii merkezlerine göç ederek ders almıştır.(Ensari, age, s.148-159)

²⁶Gülâm Rıza Verehrâm, *Nizâm-ı Siyasi ve Sazmânâ-yı İctimai-yı İran Der Asr-ı Kaçar*, Neşr-ı Muin, Tahran,1385, s.28-30.

²⁷Hamid Algar, *Din ve Dolet Der İran(Nekkşe Ulema Der Dovre Kaçar)*,(Mütercim. Ebu Kasım Serri), İntesârât-ı Tus, Tahran,1369, s.78-81.

²⁸Algar, age, s.82-85; Richard Tapper, *Iran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*,(çev.F. Dilek Özdemir), İmge Yayınları,Ankara,2004, s.556-572.

²⁹Algar, age, s.87-90; Muhammed Taki Lisanü'l-Mülk, Nashihü'l-Tevârih(Tarih-i Kajariyye), (hz.Cemşid Kiyamfer), Neşr-ı Esâtir, Tahran-1377, C.II, s.178-185.

³⁰Çirmen Sarayı(کاخ چیرمن) Kaçar Hanedanı'nın ikinci Şah'ı olan Feth Ali Şah döneminde Tahran'da yapılmıştır. Feth Ali Şah'ın ikinci saltanatı yılında Çirmen sarayının yapımına başlanmıştır. Hicri-1213(Miladi1798) yılında bugünkü Tahran'ın Abbas Abâd caddesinde Refiî tepesinde Çirmen adında güzel ve görkemli bir saray inşâ etti. Bu saray daha sonraki yıllarda Kasr-ı Kaçar(قصر قاجار) adıyla anılmaya başlandı. Nasreddin Şah dönemine kadar Çirmen sarayı görkemini korumuştur. Ancak Nasreddin Şah ile birlikte bu saray Kaçar Hanedanı'nda önemini kaybederek kullanılmamaya başlandı. Askeri ordugâh olarak Kazak ordusunun hizmetine verildi. Çirmen sarayı, Pehlevi Hanedanı dönemine kadar geldi. Rıza Şah Pehlevi'nin saltanatı yıllarında tahrip edildi. Bu sarayın yerine Zindan-ı Kasr(زندان قسر) yapıldı. Bugün Çirmen sarayından sadece eski bir bina kalıntısı ve bir kubbe geri kalmıştır.(Muhammed Cevâd Muradî Niyâ, Hikâyet-ı Kasr az Kaçar Ta Pehlevî, Neşr-ı Negâh, Tahran,1398, s.17-55, 61-80, 179-193.)

³¹Ann K.S. Lombton, *Dolet ve Hükümet Der Dovr-e Miyan-e İslâm*, (Mütercim. Ali Merşedizad), İntesârât-e Tabyan, Tahran,1379, s.177-181.

³²Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi(1779-1813.)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2020, s.137-145.

bulundurma hakkı Rusya'ya ait olacaktı. Rus tacirler dâhili gümrük vergisinden muaf olarak ticaret yapabilecektir. Mevcut bölünme Türkmençay Antlaşması'yla pekiştirilecektir. Bu bölünme ve işgal günümüze kadar devam etmiştir.³³

Kaçar Devleti, Ruslarla yapılan birinci savaşı(1804-1813) kaybedince Osmanlı Devleti'nin Rusya tarafını tuttuğunu ve Rusya ile iş birliği yaptığını bahane ederek doğu ve güneyden Osmanlı topraklarına saldırdı. Basra, Necef, Küfe, Kerbelâ, Kazımiyye, Bitlis ve Doğu Beyazıt, gibi şehirleri ele geçirdi. Bağdat ve Şehr-i Zûr şehirleri ise kuşatıldı. Ancak Osmanlı Devleti tarafından Osmanlı-Kaçar Devletlerinin savaşının Rus ve İngilizlerin işine yarayacağını belirtmesi ve İngiltere'nin araya girmesiyle Osmanlı ve Kaçarlar arasında 1823 yılında I. Erzurum Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada Safeviler, ele geçirdiği toprakları Osmanlı Devleti'ne vererek sınırlarına geri çekilmeyi kabul etti. 1746 yılında imzalanan Karden Antlaşması ve 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen sınırlar tekrar yürürlüğe girdi. İki taraf bir birbirinin toprağına saldırmayacaktır. Osmanlı Devleti ve Kaçar Devleti sınırlarda karışıklık çıkarmayacaktır. İranlı Şii hacıların Mekke ve Medine'ye gidiş ve gelişlerinde Osmanlı Devleti tarafından güvenliği sağlamak, Şii kutsal şehirlere İranlı Şiilerin ziyaretine izin verilmesi, Kaçarların işgal ettikleri Osmanlı topraklarını boşaltması, Kutsal Şii merkezlerine Kaçar şahlarının ve şehzadelerinin ziyaretine izin verilmesi, gibi maddeler yer almıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı-Safevi Savaşları sona erdi ve bir daha iki devlet arasında savaş olmadı.³⁴

1826 yılında Gülistan Antlaşması'ndan 13 yıl sonra Feth Ali Şah, İngiliz ajanlarının tavsiyesi üzerine ve önceki savaşın sonucundan duyulan memnuniyetsizlik yüzünden, kaybolan toprakları ele geçirmeye karar verdi. Veliâht Abbas Mirza Komutasında 16 Temmuz 1826'da 35 bin kişilik bir orduyla Talış Hanlığı ve Karabağ Hanlığı'na hücum etti. Ruslarla yapılan ikinci Savaşın ilk yılında Kaçar Devleti başarılı oldu. Lenkoran, Kuba ve Bakü başta olmak üzere 1804-1813 savaşında kaybettiği toprakların çoğunu geri almayı başardı. Ancak kış mevsimi sonrası, Mayıs 1827'de, Kafkas Valisi Ivan Paskevich Echmiadzin, Nahcivan, Abbasabâd ve Erivan'ı istila etti. 14 gün sonra General Eristov, Tebriz'e girdi. İkinci Rus-Kaçar savaşı Kaçarlar için felaket bir yenilgi ile sonuçlandı. Türkmençay Antlaşması, 21 Şubat 1828'de Hacı Mirza Abol Hasan Khan ve General İvan Paskevich tarafından imzalandı. Bu antlaşma ile Erivan Hanlığı Nahçıvan Hanlığı, Talış Hanlığı, Ordubad ve Mugan ovası Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. Bu antlaşma ile İran, tüm Transkafkasya ve Dağıstan'ı kapsayan bölgelerini komşusu Rusya'ya kaybetti. Ayrıca, Kaçarlar Rusya'ya savaş tazminatı olarak 10 milyon altın ödemeyi taahhüt etti ve bunun karşılığında Rusya, Feth Ali Şah'ın ölümünün ardından Kaçar tahtına Abbas Mirza'yı veliaht olarak kabul etti. 1838 yılında Türkmençay Antlaşması'nda Rus ve Kaçar Devletleri antlaşma imzaladıktan sonra Kaçarlar tekrar Ruslarla savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin Rusya taraftarı bir politika izlediğini bahane ederek Osmanlı Devletine savaş açtı. Osmanlı Devleti, Osmanlı-Kaçar arasında yapılacak bir savaşın Rus ve İngilizlerin işine yarayacağını belirtti. İngiliz ve Rus heyetlerinin de araya girmesiyle Osmanlı ve Kaçarlar arasında 1848 yılında II. Erzurum Antlaşması imzalandı. Birinci Erzurum antlaşmasındaki maddeler olduğu gibi II. Erzurum Antlaşması'nda kabul edilip antlaşma imzalandı.³⁵

Feth Ali Şah'ın hükümdarlığı döneminde Vehhabîler 1801 yılında Irak'taki Basra, Hille, Necef, Kerbelâ, Küfe, Sâmerrâ şehirlerine saldırdı. Şii imamların türbeleri ve Şii'lere ait mescit, medrese ve evleri yağmalamışlardır. Feth Ali Şah, bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti Sultanı II. Mahmut'a telgraf çekerek Osmanlı Devleti'nden Vehhabîlerin bu saldırılarını durdurmasını istemiştir. Şayet Osmanlı Devleti bu saldırıyı durdurmaz ise kendisinin müdahale edeceğini söylemiştir. Horasan seferinden dönen Feth Ali Şah, orduyu hazırlayıp Irak'taki Şii kutsal merkezleri korumak için sefer düzenlemek istedi. Ancak Osmanlı Devleti'nin Irak'ta Kaçar ve Vehhabîlere karşı tedbirler alması ve Rus tehlikesinin iyice hissedilmesi üzerine Feth Ali Şah'ı böyle bir seferden vaz geçirmiştir.³⁶

Feth Ali Şah döneminde ayrıca İsfahan, Tebriz, Tahran, Meşhed, Şiraz ve Kaşan şehirlerinde medreselerin ve mescitlerin yapımına devam edildiği gibi Irak'taki Kutsal Şii merkezlerinde de Şii medreseler, mescitler, hüseyniyeler kuruldu. Feth Ali Şah, İran'da kurduğu mescit ve medreselere Irak'taki Âtebat-ı Aliyât merkezlerinden dinî ve mezhebî eğitim alan Şii müçtehit ulemaları yerleştirdi. Bu ulemaların dini ve mezhebî propagandasından faydalanmak istemiştir.³⁷

Muhammed Şah tasavvufa bağlı bir şahtı. İran ve Irak'taki Şii ulemalar ile çok iyi ilişkiler kurmuştu. Muhammed Şah, hocası Hac Mirza Ağası'yi Sadr makamına atadı. Bu yolla Şii ulemanın desteğini almak istedi. Onun döneminde Osmanlı-Kaçar siyasi-askerî rekabeti ve sınır anlaşmazlıkları tekrar başlayınca Kaçar Devleti,

³³Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu(Sultan ve Siyaset)*, Kronik Yayınları, İstanbul,2018, C.II, s.214-219; Türker, *age*, s.145-149.

³⁴Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı(1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul,2014, s.101-107; Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharaştırmaları/issue/47748/603128>.

³⁵Karadeniz, *Sömürgecilik Mücadelesi*, s.108-114; J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Haz. Şebnem Gözsüz), Kum Saati Yayınları, İstanbul,2013, Cild.III, s.80-94.

³⁶Lampton, *age*, s.190-194; Daryuş Şehbazî, *Tarih-i Kuşşûn-ı Kaçariye*, Entesârât-ı Mahris, Tahran-1397, s.167-173.

³⁷Lampton, *age*, s.199-104; İlber Ortaylı, *Osmanlı Milletler ve Diplomasi(Seçme Eserler III.)*, Kültür Yayınları, İstanbul,2014, s.210-216.

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

Irak'taki kutsal Şii merkezlerindeki propagandalarıyla siyasi ve mezhebî faaliyetlerine devam etti. Necef, Kerbelâ, Kûfe, Sâmerâ, Kazımiye, Hille ve Basra kentleri üzerinden Osmanlı Devleti'ni karıştırmak istedi. Ulemaya nakdi ve aynı yardımlar yapıldı. Tahran'daki Çirmen sarayında ulemalar ile görüşüp ulemanın isteklerini dinledi. Muhammed Şah, Afganları Herat ve Horasan'dan çıkarmak için 1837 yılında Herat seferine çıktı. Herat kuşatıldıysa da İngiliz ve Rusların Afganlara yardımıyla Muhammed Şah ve Kaçar ordusu bozguna uğradı. Rusların ve İngilizlerin siyasi ve askeri baskıları, İran'daki şehzade isyanları ve taht mücadeleleri İran'ı Osmanlı Devleti karşısında zayıf duruma düşürmüştü. Muhammed Şah döneminde bu nedenlerden dolayı Kaçarlar Osmanlı Devleti ile bir savaşı göze alamadı.³⁸

Nasıreddin Şah döneminde Kotur ve Muhammere bölgelerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle Osmanlı-Kaçar Devletleri arasında siyasi-askerî çatışma ortamı mevcuttu. İngiliz ve Rusların da kışkırtmasıyla Osmanlı-Kaçar ilişkileri tekrar bozuldu.³⁹ Nasıreddin Şah, siyasi ve askerî zeminlerde Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek için Irak'taki kutsal Şii merkezleri üzerinden Osmanlı Devleti'ni uğraştırmak istedi. Bu merkezlerdeki Şii müçtehit ulemaya erzak, nakdi yardımlar ve silahlar verildi. Ancak Sultan Abdülaziz, Nasıreddin Şah'ın Irak'taki siyasi ve mezhebî politikasından haberdar olmuş ve Irak'taki kutsal Şii merkezlerinde siyasi, askerî ve mezhebî alanları kapsayan tedbirler almıştı. Basra, Bağdat, Kerkük ve Musul valiliklerine telgraflar çekilerek Irak'taki Şii ulemalara dikkat edilmesi, Nasıreddin Şahın Irak'taki Şii ulemalar ile ilişkilerin takip edilmesini ve bunların Divan-ı Ali'ye rapor edilmesini istemiştir. Sultan Abdülaziz, ayrıca bölgede Sünni-Şii çatışmasından uzak durulmasını ve hoşgörülü bir dinî-mezhebî anlayış ile bütün Müslümanların dinî ibadetlerini yerine getirmede serbest olduğunu buradaki valiliklere bildirmiştir. Valilerin, Osmanlı-İran sınır çatışlarından da kaçınması istemiştir.⁴⁰

Nasıreddin Şah ulemayı yanına çekebilmek ve kendine bağlayabilmek için üç kızını İran'daki Şii müçtehit ulema ile evlendirerek İran ve Irak'taki Şiilerle ilişkiler kurmak istedi. 1868 yılında Irak'taki Şii kutsal mekânları ziyaret etti. Bu ziyareti sırasında Necef, Kerbelâ, Kûfe, Kazımiye ve Sâmerâ şehirlerine uğradı. Bu Şii kutsal şehirlerindeki Hz. Ali, Hz. Hüseyin, İmam Cafer-ı Sadık, İmam Muhammed Kazım, İmam Muhammed Asgeri, İmam Abbas türbelerini onarmıştır. Bu şehirlerdeki Şii ulema ve halka ihsanlarda bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti ve Irak'taki Sünni halkın tepkisini çekmemek için Bağdat, Basra, Sâmerâ ve Şehr-i Zûr(Kerkük) şehirlerindeki Sünni halka da yardım ve ihsanlarda bulunmuştur.⁴¹

1880 yılında Rus ve İngilizlerin kışkırtmasıyla Nasıreddin Şah, Osmanlı Devleti ile savaş durumuna geldi. Kaçarlar, Osmanlı-İran sınırındaki yerel Şii ve Sünni halkı Osmanlı'ya karşı kışkırttı. Kaçar kuvvetleri 1890 yılında Irak'taki olayların büyümesinden faydalanarak Osmanlı Devleti'nin sınırlarına tecavüz etti. Irak'taki Şii halkı Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etti. Osmanlı Devleti Şehr-i Zûr, Bağdat, Basra valiliklerine telgraflar çekerek Kaçarların Irak'taki siyasi ve mezhebî politikalarına karşı hazır olması ve bu politikalara karşı tedbirlerin alınmasını istedi.⁴²

Sultan II. Abdülhamit döneminde Irak'taki Şii kutsal merkezlerde İslâm birliği ve ittifakı için önemli gelişmeler yaşandı. Sultan II. Abdülhamit'in İslâm birliği ve ittifakı politikasında Irak'taki Şii kutsal merkezler önemli görevler üstlenmişti. Şeyh Taha Efendi, Şeyh Said Efendi, Alusizade Şakir Efendi, Cemaladdin Afkanî, Mirza Hüseyin Şirâzî, Ahund Horasanî, gibi Türk-Fars-Arap ırklarına mensup Sünni ve Şii ulemaları yerleştirerek Irak'taki bu Şii kutsal merkezler üzerinden bütün Şiileri İslâm birliği ve ittifakı doğrultusunda yönlendirmek istiyordu. Mirza Hüseyin Şirâzî, Ahund Horasanî, Cemaeddin Afkanî gibi İranlı ve Fars ulema Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'in siyasi ve mezhebî politikasını destekledi. İran Şahı Muzafereddin Şah, İngilizlerin kışkırtmasıyla Irak'taki Kutsal Şii merkezlerinde siyasi, dinî ve mezhebî politikalarla Sultan II. Abdülhamit'in İslâm birliği politikasını önlemek istedi. Irak'taki Şii ulema ve kesimler üzerinde Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamak istemiştir.⁴³

1899 yılında Kaçar Devleti kendisine bağlı Sünni aşiretlere ve Irak'taki Şii halka silahlar dağıttı. Osmanlı'nın Bağdat ve Şehr-i Zûr valilikleri durumu İstanbul'a telgraf çekerek haber verdi. Osmanlı Devleti, Kaçarlara karşı tekrar tedbirler aldı. Bu tedbirler siyasi, askerî ve mezhebî tedbirlerdi. Irak coğrafyasında ehl-i sünnet merkezli dinî ve mezhebî politikalara ağırlık verdi. Irak'taki Şii kutsal merkezlerdeki Osmanlı ordusundaki Şiilemiş askerler ordudan atıldı. 1892 yılının sonlarında Irak'taki Sünni politika sonucunda Şeyhan ve Sincan arasındaki coğrafyada 100 üzerinde köy Sünni mezhebini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti; bu köylerde camii ve mescit yapmış, Padişah II. Abdülhamit ve Bab-ı Ali tarafından dinî eserler ve kitapların masrafları

³⁸Behmen Ensari, *İnkılab-ı Meşrute Ez Ağaz Ta Encam*, İntesarat-e Noşehr Semir, Tahran,1368, s.97-100

³⁹Ensari, *age*, s.101-105; Piter Averi, *Tarih-i Muassır-ı İran(Ez Te'sis ta İnkıraz-ı Sülale Kaçariyye)*(çev. Muhammed Refii Mehr Abadî), Neşr-ı Atfî, Tahran,1373, s.157-163.

⁴⁰Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2013, s.184-195.

⁴¹Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri, Sünni-Şii İttifakı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul,2014, s.150-154.

⁴²Hüseyin Vehbi İmamoğlu, *Osmanlı Son Dönemi ve Büyük Güçler*, Kriter Yayınları, İstanbul,2019, s.197-208; Hakyemez, *age*, s.160-165.

⁴³Hakyemez, *age*, s.167-171; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade-i Hariciye*, no: 3182.

karşılanmıştır. Bu köylerdeki camii ve mescitlere Sünni imamlar atanmıştır. Musul valisi bu köylerin dinî ihtiyacını karşılamak ile görevlendirilmiştir.⁴⁴

1890 yılında Aşure günü merasiminde Kaçar Devleti'nin kışkırtmasıyla Necef, Kûfe, Basra, Sâmerrâ, Kazımiye ve Hille şehirlerinde Osmanlı Devleti'ne karşı Şii gösteriler başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Basra ve Bağdat valilikleri isyancılar üzerine asker gönderdi. Çıkan arbede sırasında askerlerden ve isyancılardan bazıları yaralanmıştır. Ayrıca 1890 yılında Osmanlı başkentinde Üsküdar'da aşure günü merasimleri olmuş. 2000 kişilik bir Şii İstanbul Üsküdar'da aşure kutlamaları yapmıştır.⁴⁵

Irak'taki Aşure kutlamaları 1891 yılında büyüdü. Osmanlı Devleti Irak'taki Şii kutsal kentlerde Aşure günü kutlamalarını yasaklamasına rağmen Irak'taki Şii ulemalar ve halk İngiliz ve Kaçarların kışkırtmasıyla izinsiz Aşure günü kutlamaları yaptı. Kerbela, Kûfe, Samerra, Kazımiyye, Basra ve Hille şehirlerindeki kutlamalar isyana dönüştü. Osmanlı askeri ve zabıtalara saldırdılar. Çıkan olaylarda asker, zabita ve Şiilerden ölenler oldu. Osmanlı Devleti İngiliz ve Kaçarların olaylara dâhil olduğunu biliyordu. 6.000 bin kişilik bir askeri kuvvet ile isyan bastırılarak Irak'taki Şii kutsal merkezlerde sükûnet sağlandı.⁴⁶

1894 yılında Kaçar ve İngilizlerin kışkırtmasıyla Bağdat, Kerbelâ, Kûfe, Basra, Hille ve Sâmerrâ şehirlerinde tekrar Şii isyanlar ortaya çıktı. Ancak Osmanlı Devleti ve Irak'taki Sünni halkın ferasetli olaylara yaklaşmaları sonucunda isyanlar bastırılmıştır. 1897 yılında Irak'taki Şii kutsal mekânlarında tekrar Şii isyanları çıktı. Muzafereddin Şah, İngilizlerin politikası doğrultusunda Irak'taki Şii ulemayı ve halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmada desteklemiştir. Sultan II. Abdülhamit, Bağdat, Basra ve Şehr-i Zûr valiliklerine gönderdiği telgrafta İngiliz ve Kaçarların siyasi, dinî ve mezhebî politikalarına karşı tedbirlerin alınması, Sünni-Şii değerlerine saygı gösterilmesi, Şii ve Sünni ulemaların olayları yatıştırıcı fetvalar ve hutbeler vermesini, adı geçen valiliklerin askeri olarak tedbirler almasını emretmiştir.⁴⁷

1903 yılında Basra Valisi Mustafa Nuri Paşa Bab-ı Ali'ye telgraf çekerek Kaçar ve İngilizlerin kışkırtmasıyla Şiilerin galeyana geldiğini, Basra vilayetinde işlerin karışık olduğunu belirtmiştir. 1904 yılında Basra'nın Aşar Suru bölgesinde Şiilerin isyanı görüldü. Şiiler, Sünnilere ait cami ve mescitleri ele geçirdi. Erkek, kadın, yaşlı, çocuk Şiilerin camilerden çıkmadığını belirtiyordu. Osmanlı Devleti'nin Basra Valisi Şiileri camiden çıkartmak için asker ve zabıtlar ile isyancıların üzerine gitti. Ordu ve isyancılar arasında çıkan olaylarda ölen ve yaralananlar olmuştur.⁴⁸ İngilizlerin Kaçarlar ve Irak'taki Şiiler üzerindeki siyasi, dinî ve mezhebî politikaları I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngilizler güneydeki Basra vilayetinden başlayarak Irak'ı işgal etmiştir.⁴⁹

2. Kaçarların Basra Körfezindeki Şiilerle İlişkileri

Osmanlı Devleti; 1514 Çaldıran zaferinden sonra Irak coğrafyasını hâkimiyetine almıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1534 yılında Irak coğrafyasında tam hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti, 1546 yılında Basra vilayetini, 1555 yılında ise Lahsa vilayetini kurarak Basra Körfezi'nin tamamında hâkimiyet kurmuştur. Osmanlı Devleti ve Safevilerin Basra Körfezi'ndeki hâkimiyet mücadeleleri Şah I.Abbas döneminde had safhasına ulaşmıştır. Şah I.Abbas, Bahreyn ve Basra Körfezi'nde adalardaki Şii nüfustan faydalanarak Basra Körfezindeki adaları ele geçirmiştir. Şah I. Abbas'tan sonra Safevilerin zayıflaması ve yıkılması Osmanlı Devletinin Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.⁵⁰

Afgan, Afşar ve Zend Hanedanlıkları döneminde İran iç karışıklıklar ve iç buhranlar, hanedan kavgaları ile çalkalanıyordu. Osmanlı Devleti, Afgan, Afşar ve Zend hanedanlıkları döneminde Basra Körfezi'ne hâkimdi. Zend Hanedanlığı döneminde İran'ın Basra Körfezi'ndeki Şiilik politikası kendini göstermeye başlamıştı. Kaçar Hanedanı döneminde de Osmanlı ve İran'ın Basra Körfezi'ndeki siyasi, askerî, ekonomik, dinî ve mezhebî mücadeleleri artarak devam etmiştir.⁵¹

Ağa Muhammed Han döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki ilerleyişi Kaçar Devleti'ni endişelendirmiştir. Vehhabîlerin Ahsa, Lahsa, Katif, Bahreyn, Katar ve Kuveyt bölgelerindeki Şiilere zarar vermesi ve bu Şiilerin Kaçar Devleti'ne başvurması ile Kaçarların Basra Körfezindeki siyasi, askerî, ekonomik

⁴⁴Erdoğan Yeğen, *Sultan Abdülhamit*, Sentez Yayınları, Bursa,2014, s.411-417.

⁴⁵Joan Haslıp, *Tanrının Gölgesi II. Abdülhamit*, (çev. Mert Çelik), Profil Yayınları, İstanbul,2008, s.341-346.

⁴⁶Haslıp, *age*, s.350-354; Jamshid Hatem, *XIX. Yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri Bağlamında II. Abdülhamid –Nasir Al-Din ve Muzafer Al-Din Şah Fotoğraf Albümleri*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara,2020, s.154-159.

⁴⁷Edward j. Erickson, *I. Dünya Davasında Osmanlı Ordusu. (Çanakale, Kutü'l Amare ve Filistin Cephesi)*, Kültür Yayınları, İstanbul,2009, s.21-26; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Umum Vilayat Evrakı*, no: 514/95.

⁴⁸Abdulkadir Gerçeksever, *Kayıp Kimlik Basra Körfezi*, IQ Kültür Yayınları, İstanbul,2005, s.73-77.

⁴⁹Gerçeksever, *age*, s.107-111; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hariciye*, no: 193/10909.

⁵⁰Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı(1300-1600)*, Kronik Yayınları, İstanbul,2019, s.300-323., İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, Küre Yayınları,(4.bsk.), İstanbul,2013, s.268-273; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (çev.Server Tanilli) Akım Yayınları, İstanbul,2007, 8.bsk, s.177-181.

⁵¹Bostan, *age*, s.280-285; "Bağdad Defterdarı Rifat Efendi Layihası," Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Tasnifi, Meclis-i Mahsus, no: 5537.

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

ve mezhebî politikalarının başlamasına zemin hazırlamıştı. Ağa Muhammed Han, Basra Körfezi'ndeki toprakların Osmanlı toprakları olduğunu bilmesine rağmen bu bölgedeki Şii nüfuzu Osmanlı Devleti'ne karşı bir güç olarak kullanmak istemiştir. Osmanlı Devleti ile siyasi, askerî ve mezhebî bir çatışmaya girmek istemeyen Ağa Muhammed Han sadece bu bölgelerdeki Şiilere maddi ve silah yardımıyla bulunmuştur. Ahvaz Şii ulemasını Basra bölgesindeki Şiilerin durumuyla ilgilenmesi ve haberdar olmasıyla görevlendirmiştir. Ayrıca Osmanlı Bağdat ve Basra valilikleri Vehhabîlerin Şiilere karşı gerçekleştirdiği saldırılara karşı tedbir almasını istemiştir.⁵²

Feth Ali Şah döneminde sınır anlaşmazlıkları ve konar-göçerlerin sorunları nedeniyle Osmanlı Devleti ile Kaçarlar siyasi ve askerî bir çatışma dönemine girmesine neden olmuştur. Kaçarların İngilizler ile birlikte Basra Körfezinde Osmanlı Devleti'ne karşı etkin bir mücadele dönemini başlatmıştır. Osmanlı Devleti; İngiliz ve Kaçarlara karşı Basra Körfezi'nde tedbirler almak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, Kaçar ve İngilizler arasındaki siyasi, askerî, ekonomik, dinî ve mezhebî çatışmalar bütün Basra Körfezi'ne yayıldı.⁵³ Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Bağdat ve Basra vilayetlerinde ıslahat yapınca Necid vilayeti kuruldu. Bahreyn, Katar, Umman ve diğer adalar Necid Sancağına bağlandı. XIX. ve XX. yüzyıllarda Kaçarlara ve İngilizlere karşı amansız mücadeleler verdi. Feth Ali Şah döneminde Vehhabîlerin Basra Körfezi'nde, Ahsa, Lahsa, Katif, Kuveyt ve Irak bölgelerindeki Vehhabî saldırılarını bahane ederek Osmanlı toprağı olan Basra Körfezi'nde Vehhabîler üzerine sefere çıkmak istedi. Horasan dönüşünde orduyu hazırladı. Ancak Osmanlı Devleti'nden çekindiği için sefere çıkmadı. Feth Ali Şah hem Bab-ı Ali'ye hem de Osmanlı Basra ve Bağdat valiliklerine telgraflar çekerek Osmanlı'nın Basra Körfezi'ndeki Şiiler üzerine yapılan saldırıları önlemesini istedi.⁵⁴

Sultan II. Mahmut, Basra ve Bağdat vilayetlerine telgraflar çekerek Vehhabîlerin Irak ve Basra Körfezi'nde Şiilere saldırılarının önlenmesi, Kaçar Şah'ın ve İngilizlerin Şiiler ile bağlantısının merkeze rapor edilmesi ve Kaçarların Şiilik politikalarına karşı dikkatli olunmasını belirtmekteydi.⁵⁵ Osmanlı Devleti, Sultan Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde de Basra Körfezi'nde Kaçar-İngilizlerin Şii politikalarıyla mücadele etmiştir. Kaçarlar bu dönemlerde Basra Körfezi'nde amansız bir Şiilik politikası yapmıştır. Şiilere silahlar dağıtılmış ve erzak ve nakdi yardımlar yapılmıştır. Bu yıllarda Zufar Hâkimi Fazl b. Alevi, Maskat Hâkimi Türki Bin Said, ve oğlu Faysal, Meşahiler ve diğer yerel beyler Osmanlı Devleti'ne bağlıydılar.⁵⁶

İngilizler, Kaçarlardan destek alarak XIX. yüzyılda Basra Körfezi'ndeki siyasi, askerî, ekonomik ve mezhebî politikalarına hız verdi. Bu yıllarda İngilizler tarafından Maskat'ta İngiliz konsoloslugu kuruldu. Maskat'taki İngiliz Konsoloslugu Sünni ve Şii ulema, aşiret reisi ve halka bazı tekliflerde bulunarak halkı kendi tarafına çekmek istiyordu. Kendine karşı gelen ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını dile getiren Şii ve Sünni ulemayı, Sünni-Şii aşiret reislerini, Şii-Sünni halkı, Ebuşehr'deki İngiliz donanmasına götürerek ağır işkencelerden geçiriliyorlardı. Kaçarlarda İngilizlere siyasi ve mezhebî destek verip yardım ediyordu.⁵⁷

İngilizlerin baskısıyla Umman ve Bahreyn ticaret gemileri Osmanlı Devleti bayrağı yerine kırmızı hilalsiz bayraklar taktı. İngilizler; Kuveyt, Bahreyn, Katar, Umman ve Maskat sahillerindeki halka para, erzak ve silah dağıtmaya başladı. Necid valisi İbrahim Paşa durumu Bağdat ve Basra valiliklerine bildirdi. İbrahim Paşa, İngilizler ve Kaçarlar ile mücadelede Bab-ı Ali'nin kendilerine aktif şekilde yardım etmesini istedi. Bağdat valiliği durumu İstanbul'daki Bab-ı Ali'ye bildirdi.⁵⁸ 1877-1878 yıllarında Bender Abbas, Hürmüz Boğazı ve Lince sancaklarındaki ulema ve aşiret reisleri Sultan II. Abdülhamit'in görevlendirdiği Hüseyin Hacı Efendi'ye mektup göndererek Kaçar ve İngilizlere karşı Osmanlı'ya bağlı olduklarını bildirmiştir. Kaçar ve İngilizlerin kendilerine baskı yapıp Osmanlı'ya karşı cephe almalarını kendilerinden istediğini belirtiyorlardı. Sultan II. Abdülhamit'in emriyle 1898 de Lince'de İdare-i Mahsusa Teşkilatı kuruldu. Muhammed b. Abdullah el-Hoca bu teşkilatın başkanı olarak seçildi. Basra Körfezi'nde 38 tüccar İdare-i Mahsusa Teşkilatı'na tabiiyetlerini(bağlılıklarını) bildirdi. 1888 yılında İngilizler tekrar Lince'ye yönelince bölge halkı Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir.⁵⁹

Sultan II. Abdülhamit, Basra Körfezi'ndeki donanmanın Kuveyt, Katif, Lahsa, Uceyr, Bahreyn, Katar, Maskat, Umman ve Basra Körfezi'ndeki diğer adaları korumasını emretti. Osmanlı toprakları olan Basra Körfezi'ndeki yerlerin İngilizlere ve Kaçarlara karşı çok iyi korunmasını istedi. İngiltere; 1905 yılında Maskat Hakimi Faysal, Şarika Şeyhi Abdülaziz, Acman Şeyhi Abdurahman, Umman Şeyhi Abdülcebbar ve Meşahiler

⁵²Özden Zeynep Oktav, *Basra Körfezinin Değişen Dinamikleri*, Beta Yayınları, Ankara,2015, s.116-120.

⁵³Oktav, *age*, s.125-129; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Kalemi, no: 21/66.

⁵⁴Borisoviç Lutskiy, *16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar Arap Ülkelerinin Tarihi*, (çev.Turan Keskin), Yordam Yayınları, İstanbul,2017, s.111-115.

⁵⁵Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Toprak ve Toplum, (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul,2015, s.340-348.

⁵⁶Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa Sancaklarında Osmanlı Hâkimiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2010, s.165-169.

⁵⁷Kurşun, *age*, s.171-177; Barbara A. Engel-Janet Martin, *Rusya Tarihi*,(Çev.Feyyaz Şahin), İnkılap Yayınları, İstanbul,2020, s.106-110.

⁵⁸Kurşun, *age*, s.188-192; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Kalemi, no: 21/66; İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Kültür Yayınları, İstanbul,2019, 6.bsk, s.25-33.

⁵⁹Editör, *Osmanlı Devleti ve Dünya*(Haz. Kemal Karpat), Timaş Yayınları, İstanbul,2015, s.57-62; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Mesail-i Mühime, no: 411, 411 Lef; Ecnebi Defteri, 43/1.

ve bölgedeki yerel kabileler ile görüşüldü. Ancak bu Arap aşiretleri ve reisleri Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarını belirttiler. 1906 yılında Lince, Selame, Ebu Musa, Tombek, Buşehr, Kiş, Keşm, Bender Abbas adalarında yaşayan Sünni halk Kaçar ve İngilizlere karşı Sultan II. Abdülhamit'ten yardım başvurusunda bulundu. Bu belgedeki Sünni halk Osmanlı halifeliğini tanıyordu. Hutbeler Osmanlı Halifesi Sultan II. Abdülhamit adına okunuyordu.⁶⁰

1908 yılında Lince hâkimi Kaçar ve İngilizlerin Basra Körfezi'nde Osmanlıya karşı harekete geçtiklerini Bağdat valiliğine bildirdi. Sultan Abdülhamit'in emriyle Basra'daki donanması ve Zufar Korveti Lince'ye gönderdi. Osmanlı Şehbenderi Muhammed el-Hoca Basra valiliğine gönderdiği mektupta İngiliz ve Kaçarların Basra Körfezi'nde birlikte harekete geçtiklerini ve siyasi, askerî, mezhebî faaliyetlerine ağırlık verdiklerini belirtiyorlardı. I. Dünya savaşları öncesinde bu bölgeler İngilizler tarafından işgal edilmiştir.⁶¹

3. Kaçarların Lübnan'daki Şii, Alevi ve Dürzilerle İlişkileri

Lübnan coğrafyasındaki Şii temelli mezhepler Emeviler dönemine kadar uzanan bir tarihî geçmişi bulunmaktadır. Özellikle Fatimi Devleti'nin Mısır'da kurulması ve sonrasındaki süreçte Lübnan'daki Şiilik mezhebî güçlenmeye başladı. Lübnan'daki Şiiler; Kisrevan, Cebel, Amil, Suf, Bekaa bölgelerinde yaşamaktadır. Lübnan'daki Şiiler; Şii, Dürzi ve Nusayri olarak üç kola ayrılmışlardır. Ancak ağırlıklı grup Şiilerdir.⁶²Selçuklular, Eyyübiler ve Memlûklüler döneminde Lübnan'daki Şiiler siyasi ve mezhebi alanlarda güç kaybederek zayıflamışlardır. Memlûklü Sultanları Baybars ve Kalavun dönemlerinde Lübnan coğrafyasındaki Şii gruplar zorla Sünnileştirilmeye çalışılmıştır. Lübnan'daki Şiiler Memlûklü Devleti'nin gazabından korunmak için kendi kimliklerini gizleme ve kalabalık ortamlarda bulunmama siyasetini benimsemişlerdir.⁶³

Yavuz Sultan Selim döneminde 1516 Mercidabık zaferiyle Lübnan bölgesi Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmiştir. Osmanlı Devleti, Lübnan'daki Şii, Dürzi ve Alevilere karışmamıştır. Zorla Şiileştirme politikası uygulamamıştır. Bu grupların kırsal kesimlerde Aşiretler şeklinde yaşamasına izin vermiştir. Safeviler; Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasp ve Şah I. Abbas dönemlerinde Irak'taki Şii ulema ve Şii kutsal merkezler üzerinden Lübnan'daki Şii gruplar ile ilişkiler kurmak istemiştir. Ancak coğrafyanın uzak olması, İran ve Lübnan arasında kara ve deniz bağlantılarının olmaması, bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde olması gibi nedenlerden dolayı Safeviler ile Lübnan'daki Şii grupların ilişkileri çok fazla gelişmemiştir.⁶⁴

Afgan, Afşar ve Zend Hanedanları döneminde de İran'ın Lübnan coğrafyasındaki Şii gruplarla ilişkisi yok denecek kadar az düzeydedir. Kaçarlar döneminde Lübnan'daki Şii gruplarla tekrar ilişkiler kurulmuştur. Kaçarlar döneminde Irak'taki Şii kutsal merkezler üzerinden Lübnan'daki Şii gruplar ile ilişkiler kurulmuştur. Özellikle İngilizler Kaçarlar üzerinden Lübnan'daki Şii gruplar ile Lübnan'daki Marunî Hristiyanlar ile de ilişkiler kurmuştur.⁶⁵

Mehmet Ali Paşa'nın Lübnan bölgesinden çekilmesi üzerine bu bölgede İngiliz ve Fransızların nüfusu arttı. Osmanlı Devleti Lübnan'daki İngiliz ve Fransızların siyasi, dinî ve mezhebî politikalarına karşı aldığı tedbirlerde başarılı olamamıştır. Lübnan'da Sünni, Şii ve Marunî çatışması hat safhasına ulaşmıştır. 1840 yıllarında Lübnan'daki Sünni, Şii ve Marunî çatışmaları hızlanarak devam etti. 1860 yılına gelindiğinde ise Lübnan'daki Sünni, Şii ve Marunî gruplar arasındaki mücadele ve çatışma had safhasına ulaşmıştır. Bu da Lübnan'daki yerel halkın İngiliz, Fransız, Rus ve Kaçarların kışkırtmasıyla Sünni, Şii ve Marunî olarak ayrılmasına neden olmuştur.⁶⁶

Feth Ali Şah döneminde İran'ın Osmanlı Devleti ile siyasi-askeri çatışmaya girmesi ve Osmanlı-Kaçar sınırlarında sınır çatışmaları artması Kaçarların Lübnan'daki Şii gruplarla siyasi, dinî ve mezhebî ilişkiler kurmasını zorunlu kılmıştır. Feth Ali Şah, Osmanlı Devleti ile savaşınca Osmanlı Devleti'ndeki Şii nüfus üzerinden Osmanlı Devleti'ni içten karıştırmak istemiştir. Irak'taki kutsal Şii merkezler üzerinden Lübnan'daki Şii gruplar ile ilişkiler kurulmuştur. Lübnan'daki Şii grupların imamlarının Irak ve İran'daki medreselere gelip dersler almasını istemiştir. Kaçar şahı, Sünni Osmanlı halifeliğine karşı kendisinin Şiilerin hamisi olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti, Lübnan'da hem Mehmet Ali Paşa, hem İngiliz ve Fransızlar hem de Kaçar Şahı Feth Ali Şah'a karşı Beyrut, Sayda, Sur, Trablus Şam'da tedbirler alıyordu. Lübnan'daki Şii grupların Irak'taki

⁶⁰ Abdülhadi Hâirî, *Teşî'eye ve Meşrûtiyet Der İran*, İntezârât-ı EmirKebîr, Tahran, 1380, s.260-267; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II.*, (çev. Server Tanilli), Akım Yayınları, İstanbul, 2007, s.109-114.

⁶¹ Suraiya Faruqi, *Osmanlı ve Etrafındaki Dünya*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2010, s.254-259.

⁶² Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesinde Arapçılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.35-43.

⁶³ Baktıaya, *age*, s.90-95; Tijana Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15. 17. Yüzyıllar*, Kitabevi Yayınları, (çev. Ahmet Tunç Şen), İstanbul, 2015, s.216-224.

⁶⁴ Yasin Athoğlu, *Lübnan Marunileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014, s.140-146; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı HümayûnTasnifi, no:220.

⁶⁵ Zahide Tuba Kor, *İç Savaşın Gölgesinde Lübnan*, İlke Yayınları, İstanbul, 2016, s.170-179.

⁶⁶ Kor, *age*, s.183-187; Alan Palmer, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, (çev. Belkis Dişbudak), Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2019, s.217-226.

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

Kerbela, Necef, Kûfe, Sâmerâ ve Kazımiyye şehirleriyle ilişkilerinin kesilmesi, Lübnan'daki Şii grupların bu merkezlere göçünün yasaklanması, sadece tüccarlara izin verilmesi istenmiştir.⁶⁷

Nasıreddin Şah döneminde Kaçar-Osmanlı Devletleri İngiliz ve Rusların kışkırtmasıyla tekrar karşı karşıya geldi. Lübnan coğrafyasındaki Şii gruplarla Kaçarlar tekrar siyasi, dinî ve mezhebî ilişkiler kurdu. Irak'taki Şii kutsal merkezler üzerinden Lübnan'daki Şii gruplar Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıldı. Sultan Abdülaziz; İngiliz ve Kaçarların Lübnan'daki faaliyetlerinden haberdar oldu. Beyrut şehrinde konsolosluk kuruldu. Lübnan'daki Beyrut, Sayda, Sur, Hayfa, Trablus Şam görevlilerine telgraf çekerek Sünni, Şii ve Marunî çatışmasından uzak durulması, Lübnan'daki bütün dinlerin ve mezheplerin özgür bir şekilde ibadetlerini yapması, İngiliz ve Kaçarların Lübnan'daki faaliyetlerine karşı tedbirlerin alınmasını emrediyordu.⁶⁸

İngilizler, Sultan II. Abdülhamit'in İslâm birliği ve ittifakı politikasına karşı çıkıyordu. İngilizler; Muzafereddin Şah üzerinden Irak, Suriye, Lübnan, Basra Körfezi'ndeki Osmanlı hâkimiyetindeki Şiiler üzerinden Osmanlı Devleti'ni kendi içinde uğraştırma siyasetini benimsedi. Muzafereddin Şah, Lübnan'daki Şii gruplarla İngilizler üzerinden ilişki kurmuştur. Kaçarların Şiilerin kurucusu ve savunucu olduğunu belirtmiştir. İngilizler eliyle Lübnan'daki Şii gruplara nakdi yardımlar yapılarak İngilizlerin tarafına geçmesini sağlamaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamit ise İslâm birliği politikasında çok boyutlu siyasi, askerî, dinî ve mezhebî politikalar ile İngiliz, Rus, Fransız ve Kaçar gibi devletlerin İslâm coğrafyasındaki politikalarına karşı koydu.⁶⁹

Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah dönemlerinde Kaçarlar iç buhranlar ve iç karışıklıklar ile meşgul oldu. Lübnan coğrafyasının İran'dan uzak olması, İran ile kara ve deniz bağlantısının olmaması, Kaçarların İngiliz karşıtı politikalar yapması gibi nedenler Kaçarların Lübnan'daki siyasî ve mezhebî politikalarının darbe almasına ve azalmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Lübnan coğrafyası Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve Osmanlı Devleti'nden zorla koparılan Lübnan topraklarında Sünni, Şii ve Marunî çatışması daha da alevlenmiştir.⁷⁰

4. Kaçarların Suriye Bölgesindeki Nuseyri ve Şiilerle İlişkileri

Suriye coğrafyası Miladi 636 Yermük savaşıyla Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Emeviler döneminde İslâm halifeliğinin merkezi Dımaşk'a taşınmıştır. Suriye'de Şiiler, Dürziler, Aleviler ve Sünniler gibi gruplar yaşamaktadır. Ancak Suriye'deki Sünni nüfus %85 civarındadır. Suriye coğrafyasındaki Şii, Nuseyri ve Dürziler azınlıkta kalmaktadır. Bu azınlık Şii gruplar, Lazkiye, Tartus, Banyas, İdlib bölgelerinde yaşamaktadır. Suriye'deki Şii grupların Emeviler dönemine kadar tarihi bir geçmişi vardır. Suriye coğrafyasındaki Şii gruplar Selçuklular, Zengi Devleti, Eyyübiler ve Memlûkler döneminde varlıklarını dağlık ve ormanlık alanlarda saklanarak veya takıyye yaparak sürdürmüştür. Memlûklü Sultanları Baybars ve Kalavun dönemlerinde Suriye coğrafyasındaki Şii gruplar Sünnileştirme politikasına girişilmiştir. İnb-i Teymiye, Sultan Baybars döneminde Suriye'deki Nuseyri, Şiiler ve Dürziler ile ilgili fetva vererek bu Şii grupların İslâm'ın Sünni mezhebini kabul etmemesi durumunda küfre girdiklerini, kâfir olduklarını ve sapkın bir mezhepte olduklarının fetvasını vermiştir.⁷¹

Suriye coğrafyasında Osmanlı egemenliği 1516 Mercidabık Savaşı'yla başlamıştır. Osmanlı Devleti bölgede bulunan Şii, Nusayri ve Dürzi nüfusun özgürce, kendi aşiret ve kabile yapılarına uygun olarak yaşamalarına izin vermiş, onların can ve mal güvenliklerini sağlamıştır. Ancak buna rağmen İran'da Şii inançtan Safevi Devleti'nin kurulması Suriye'de bulunan Nusayri ve Şiiler tarafından sevinçle karşılanmıştır. Sünni Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli Şii Safevi Devleti'ne meyletmiştir.⁷²

Safeviler; Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasp ve Şah I. Abbas dönemlerinde Suriye coğrafyasındaki Şii gruplar olan Nusayri, Şiiler ve Dürziler ile ilişkiler kurmuştur. Suriye bölgesindeki Şii gruplarda Safevilere meyletmiştir. Ancak Osmanlı Devleti Suriye'deki Safevi politikalarını boşa çıkarmıştır.⁷³ Afgan, Afşar ve Zend Hanedanlıkları döneminde İran iç buhranlar, iç karışıklıklar ve siyasi buhranlar ile karşılaşmıştır. İran'ın Suriye mıntıkasındaki Şii gruplarla ilişkileri azalmıştır. Kaçar Devleti'nin 1795 yılında İran'da kurulmasıyla beraber Suriye'deki Şii gruplarla tekrar siyasi, dinî ve mezhebî ilişkiler kurulacaktır.⁷⁴ Feth Ali Şah döneminde İngiliz ve Rusların kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti ile savaş durumuna gelen Kaçarlar, Suriye'deki Şii gruplar ile siyasî ve mezhebî ilişkiler kurdu. Suriye'deki Şiiler, Aleviler ve Dürziler ile sürekli bağlantılar kurulmuş. Suriye'deki Şii

⁶⁷Yılmaz Öztuna, *Sultan II. Mahmut(Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı)*, Ötügen Yayınları, İstanbul,2019, 3.bsk, s.74-82; Vijay Prashad, *Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği*, (çev. Sinem Erdoğan), Yordam Yayınları, İstanbul,2017, s.81-86.

⁶⁸David Hirst, *Lübnan Orta Doğunun Savaş Alanı*,(çev. Timur Demirtaş), İyi Düşün Yayınları, İstanbul,2016, s.188-194.

⁶⁹Hirst, *age*, s.209-2014.

⁷⁰Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (çev. YavuzAlogan), İletişim Yayınları,(12.bsk), İstanbul,2016, s.315-321.

⁷¹Ali Coşkun, "Bir Dini Grup Olarak Nuseyri ve ya Suriye Alivileri", Dini Eğitim Araştırmaları Dergisi, İstanbul,2003, S.XI, s.184-190.

⁷²Coşkun, *agm*, s.193-196; Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim*, s.242-250; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev.Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul,2009, s.227-232.

⁷³Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, (3.bsk), İstanbul,2018, s.364-371.

⁷⁴İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyankarı*, Kronik Yayınları, İstanbul,2018, s.56-59.

ulemanın Irak'taki Şii kutsal merkezlerden dersler almasını ve Irak'taki Şii merkezlerini resmi merkezler olarak tanınmasını istemiştir. Osmanlı Devleti ise buna karşı Suriye'de askeri, siyasi ve mezhebî tedbirler almıştır.⁷⁵

Nasireddin Şah döneminde Kaçar Devleti, Osmanlı Devletine karşı İngiliz ve Ruslar ile ittifak arayışlarına girişmiştir. Kaçarlar, Rus ve İngilizlerin yönlendirmesiyle Osmanlı Devleti ile siyasi, askerî ve mezhebî bir çatışma ortamına girdi. Nasireddin Şah, Osmanlı Devleti'ni içten uğraştırmak ve Kaçarlar karşısında zayıflatmak için Suriye coğrafyasındaki Şii gruplar ile Irak'taki Şii kutsal merkezler üzerinden ilişkiler kurdu. Bu Şii gruplar Osmanlıya karşı kışkırtılıp desteklendi. Nasireddin Şah döneminde Şam ve Halep şehirlerinde İran konsoloslukları kuruldu.⁷⁶

Kaçarların Suriye bölgesinde Şiilik politikalarına ağırlık verdiği dönemlerden biri de Muzafereddin Şah dönemidir. Sultan II. Abdülhamit Avrupalı büyük güçlerin siyasi, askerî ve dinî politikalarına karşı İslâm birliği politikasını oluşturması Kaçarların hoşuna gitmemiştir. Rus ve İngilizler özellikle Sultan II. Abdülhamit'in İslâm politikasını Kaçarlar üzerinden sekteye uğratmak istiyordu. Muzafereddin Şah döneminde Şam ve Halep'teki İran konsoloslukları aracılığıyla Suriye'deki Şii gruplar Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılmaya çalışılmıştır. Suriye'deki Şii grupları ayrıca nakdi yardımlar yapılarak onların Kaçar Hanedanlığı'na bağlanmaları çalışılmıştır.⁷⁷

Sultan II. Abdülhamit, İngiliz, Fransız, Rus ve Kaçarların Suriye'deki siyasi, dinî ve mezhebî politikalarından haberdar olduktan sonra Suriye ve Lübnan'da gizli komiteler kurarak bu devletlerin faaliyetlerini takip etmiştir. Suriye'deki Şii grupların Sünni olmaları için siyasi, ekonomik, dinî ve mezhebî politikalar geliştirmiştir. Nuseyri, Şii ve Dürzi bölgelerinde camii, mescit ve okullar açmıştır. Sünni ulema ve imamlar atanmıştır.⁷⁸

5. Kaçarların Yemen Coğrafyasındaki Şii ile İlişkileri

Yemen coğrafyasındaki Şii oluşumlar İslâm tarihinin erken dönemine kadar gitmektedir. Abbasi Halifeliği döneminde Yemen coğrafyasında Zeydilik ve İsmaililik mezhepleri yerleşmiştir. Zeydilik, Abbasiler döneminde Sana, Necran, Saad bölgelerindeki kabileler tarafından benimsenmiştir. Safeviler döneminde Şah I. Abbas Basra Körfezi ve Umman üzerinden Yemen'deki Şii ile bağlantı kurmuştur. Ancak Yemen coğrafyasının uzak olması, halkın çoğunluğunun Sünni olması, Safeviler ile kara bağlantısının olmaması, Safevilerin denizdeki donanmasının zayıf olması gibi nedenlerle Yemen coğrafyasındaki Safevi propagandasının düşük düzeyde kalmasına neden olmuştur.⁷⁹

Afgan, Afşar ve Zend Hanedanlıkları döneminde İran'ın karışıklık ve buhran içinde olması, bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde olması, bölgenin uzak olması gibi nedenlerle bu hanedanlıklar döneminde de Yemen'deki Şii ile bağlantıların sınırlı ve az düzeyde olmasına neden olmuştur. Ağa Muhammed Han döneminde Basra Körfezi'ndeki Şii ile ilişkiler kurulmuş. Ancak Yemen'deki Şii ile ilişkiler kurulamamıştır. Bu dönemde Kaçarlar, Basra Körfezi'nde İngilizler ile siyasi, askerî, ekonomik, ticari ve dinî bir çatışma içindeydi.⁸⁰ Feth Ali Şah döneminde Vehhabîlerin Arabistan, Irak, Yemen bölgelerindeki Şii ile saldırmaları, onları zorla Şiileştirmek istemesi gibi nedenlerle Kaçarlar Yemen'deki Şii ile ilişki kurmuştur. Bu dönemde Yemen bölgesindeki Zeydilere ve Şii ile Umman üzerinden erzak, nakdi ve silah yardımı yapılmıştır. Hatta sonraki tarihlerde Feth Ali Şah silah yardımlarına hız vermiştir. Yemen'deki Zeydî ulemayı İran ve Irak'taki medreselerde dersler alması için davet edilmiştir. Muhammed Şah döneminde ise bölgenin uzak olması ve Kaçar Devleti ile kara sınırın olmaması nedeniyle Yemen coğrafyasındaki Şii gruplar ile ilgilenilmemiştir.⁸¹

Nasireddin Şah döneminde Kaçarların batı ve güney sınırlarında Osmanlı Devleti ile siyasi ve askerî çatışma yaşaması Kaçarların İngilizler ile Osmanlı Devleti aleyhine ittifaklar kurmasına neden olmuştur. İngilizlerin kışkırtmasıyla Kaçarlar; Basra Körfezi, Umma Denizi ve Yemen bölgesindeki Şii ile ilişkilerine daha da ağırlık vermiştir. Erzak, nakdi yardım ve silah yardımı devam etmiştir. Osmanlı Devleti Necid sancağı durumu Bağdat vilayetine bildirmiştir. Bağdat sancağı da durumu Bab-ı Ali'ye bildirmiştir. Nasireddin Şah döneminde Kaçarlar; Kuveyt, Bahreyn, Katar, Umman, Maskat, Ebu Musa, Keşm, Kiş adalarına önem verdiği gibi Yemen coğrafyasındaki Şii ile de önem vermiştir.⁸²

⁷⁵Cem Emrence, *Osmanlı Orta Doğusunu Yeniden Düşünmek*, Kültür Yayınları, İstanbul,2016, s.87-93.

⁷⁶Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, (Ter. Osman Akinbay), Agora Yayınları, İstanbul,2005, s.209-213; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrada-i Hariciye,no:3182.

⁷⁷Davidson, *age*, s.215-220; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti Dağılıma Devri(XVII., XIX.)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2019, 6.bsk, s.21-29.

⁷⁸Davidson, *age*, s.223-225; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı, 43/117.

⁷⁹Ahmed Reşid Paşa, *Yemen ve San'a Tarihi*, (haz. Gizem Yıldız), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul,2015, s.16-20.

⁸⁰Reşit Paşa, *age*, s.349-356; Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrada-yi Hariciye, no:193/10909.

⁸¹Eugene Rogan, *Araplar(Bir Halkın Tarihi)*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul,2017, s.231-240.

⁸²Rogan, *age*, s.243-248; İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyaları*, Beyan Yayınları, İstanbul,1996, s.210-219.

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ

Nasireddin Şah'tan sonra İran, Muzafereddin Şah döneminde meşrutiyet rejimini kabul etti. Ancak bir süre sonra Meclis kapatıldı. İngilizlerin baskıları, ulema, tüccar, esnaf, üniversiteler ve normal halkın da Kaçar Şah'ına muhalefetleri sonucunda Meşrutiyet rejimine tekrar geçildi. Kaçar tahtına yeni geçen Muhammed Ali Şah, Ruslardan destek alıp Meclisi top atışına tutarak tekrardan kapatmıştır. Meşrutiyet taraftarı olan çoğu kişi tutuklanarak idam edilmiştir. Bazı Meşrutiyet taraftarları ise zindana atılmış ve ya sürgün edilmiştir. Muhammed Ali Şah döneminde Kaçarlar iç karışıklıklar ve İç buhranlar geçirdiği için Yemen ile uğraşmamıştır. Bu dönemde Kaçarların yerine İngilizler Yemen ile bağlantılar kurmuştur. Yemen bölgesindeki Zeydileri ve Şiileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Ahmet Şah döneminde ise Kaçarlar, Osmanlı devleti ile barış politikasını benimsemiştir.⁸³

SONUÇ

İran'ın çok eski tarihlerden beri Orta Doğu coğrafyasında siyasi, askerî, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî ve mezhebî ilişkileri mevcuttur. Hz. Ömer zamanında İslam diyarı olan bölge 1501 yılına kadar Sünni mezhebinin egemen olduğu bir bölge olmuştur. Fakat 1501 yılında Şah İsmail tarafından Safevi Devleti'nin kurulmasıyla bölgede Şiilik mezhebî egemen olmuştur. Safevi Devleti İran'da tam anlamıyla egemenlik sağladıktan sonra İran dışında Orta Doğu'da da siyasi, askerî, ekonomik, sosyal, dinî ve mezhebî politikalarına hız vererek bölgede bulunan Şiileri kullanarak egemenlik sahalarını genişletmek istemiştir. Safevilerden sonra Afgan, Afşar ve Zend Hanedanlıkları döneminde İran'ın Orta Doğu'da Irak, Basra Körfezi, Suriye, Lübnan ve Yemen bölgesindeki Şiilerle siyasi, askerî, ekonomik, kültürel, dinî ve mezhebî ilişkileri azalmıştır.

Kaçar Hanedanlığı döneminde İran tekrardan Orta Doğu'daki Şiilere yönelik aktif bir siyasi, dinî ve mezhebî politika yürütmüştür. Feth Ali Şah ile beraber Kaçarlar; Irak, Basra Körfezi, Yemen, Suriye, Lübnan bölgelerindeki Şiilere yönelik siyasi, askerî, dinî ve mezhebî politikalara ağırlık verdi. Nasireddin Şah döneminde İngilizler ve Rusların kışkırtmasıyla Kaçarlar, Osmanlı hâkimiyetindeki Şiilere yönelik siyasi, askerî, mezhebî politikalarına ağırlık vermiştir. Osmanlı Devleti'ni içten karıştırarak zayıflatmaya çalışmışlardır. Muzafereddin Şah döneminde Kaçarların Osmanlı hâkimiyetindeki Şiilere yönelik siyasi, askerî, dinî ve mezhebî politikalarında bir yumuşama dönemi girilmiştir. Ancak Kaçarlar, yine alttan Osmanlı hâkimiyetindeki Şiileri siyasi, askerî, dinî ve mezhebî alanlarda destekleyerek Osmanlı Devletine karşı kışkırtma politikalarına devam etmiştir. Muhammed Ali Şah ve Ahmet Şah dönemlerinde Kaçarlar iç karışıklıklar ve iç buhran ile meşgul olduğu için Osmanlı hâkimiyetindeki Şiileri desteklemek ve Osmanlı'ya karşı kışkırtmak faaliyetlerinden uzak durmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile iyi geçinme politikası ön planda olmuştur.

KAYNAKÇA

AKÇURA Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri(XVIII, XIX.)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, 6.bsk.

ALGAR, Hamid; *Din ve Dolet Der İran(Nekkşe Ulema Der Dovre Kaçar)*,(Mütercim. Ebu Kasım Serri), İnteşârât-ı Tus, Tahran,1369.

APAK, Adem; *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, Ensâr Neşriyat, İstanbul,2020, 24.bsk, Cild.II..

ARUNOVA, M.R.-K.Z. EŞREFİYAN, *Nadir Şah-ı Afşar*, (çev. Nergize Turaeva), Selenge Yayınları, İstanbul,2015.

ATEŞ, Abdurahman; *Nadir Şah Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta,2001, s.44-48.

ATLIOĞLU, Yasin; *Lübnan Marunileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul,2014,.

AVERÎ, Piter, *Tarih-ı Muassır-ı İran(Ez Te'sis ta İnkıraz-ı Silsile Kaçariyye)*,(çev. Muhammed Refii Mehr Abadî), Neşr-ı Atfî, Tahran,1373.

BAKTIAYA, Adil; *Osmanlı Suriyesinde Arapçılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul,2016.

BEŞİKÇİ, Mehmet; *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, Kültür Yayınları, İstanbul,2015.

BOSTAN, İdris; *Osmanlılar ve Deniz*, Küre Yayınları,(4.bsk.), İstanbul,2013.

⁸³ Rogan, *age*, s.265-270; Sırma, *age*, s.225-231; Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, Kültür Yayınları, İstanbul,2015, s.56-75.

- CA'FERİYÂN, Resul; Tarih-ı Teşî'ye Der İran(Ez Ağaz Ta Telû' Safeviye), Neşr-ı Alem, Tahran-1393.
- ÇOŞKUN, Ali; "Bir Dini Grup Olarak Nuseyriiler ve ya Suriye Alivileri", *Dini Eğitim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,2003, S.XI.
- DAVIDSON; Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, (Ter.Osman Akıncı), Agora Yayınları, İstanbul,2005.
- EDİTÖR, *Osmanlı Devleti ve Dünya* (haz. Kemal Karpat), Timaş Yayınları, İstanbul,2015.
- ENGELI Barbara A.-Janet MARTİN, *Rusya Tarihi*(çev. Feyaz Şahin), İnkıap Yayınları, İstanbul,2020.
- ENSARÎ, Behmen; *İnkılab-ı Meşrûte Ez Ağaz Ta Encam*, İntişarat-e Noşehr Semir, Tahran,1368.
- ENSARÎ, Mesut Ensari, *Nekş-e Ruhaniyet Der Tarih-e Muaser-e İran*, Entişarat-e Mualimin, Tahran,1360.
- EMRENCE, Emre; *Osmanlı Orta Doğusunu Yeniden Düşünmek*, Kültür Yayınları, İstanbul,2010.
- FARUQHÎ, Suraiya; *Osmanlı ve Etrafındaki Dünya*, Kitapevi Yayınları, İstanbul,2010.
- GERÇEKSEVER, Abdulkadir; *Kayıp Kimlik Basra Körfezi*, IQ Kültür Yayınları, İstanbul,2005.
- GARTWAİTE, Gene R.; *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkıap Kitabevi Yayınları, İstanbul,2012.
- HAKYEMEZ, Cemil; *Osmanlı-İran İlikileri, Sünni-Şii İttifakı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul,2014.
- HAMMER, J. Von; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Haz.Şebnem Gözsüz), Kum Saati Yayınları, İstanbul,2013, C.III.
- HARİRÎ, Abdülhadi; *Teşî'eye ve Meşrûtiyet Der İran*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran,1380.
- HASLIP, Joan; *Tanrının Gölgesi II. Abdülhamit*, (çev. Mert Çelik), Profil Yayınları, İstanbul,2008.
- HIRST, David; *Lübnan Orta Doğunun Savaş Alanı*,(çev. Timur Demirtaş), İyi Düşün Yayınları, İstanbul,2016.
- HURMUCÎ, Muhammed Ca'ferİbn-i Muhammed Ali, *Hakayükü'l Ahbâr Nasırı*,(haz. Hüseyin Hodyucem), Neşr-ı Zevâr, Tahran,1344, s.206-2013.
- HOURANÎ, Albert; *Arap Halkları Tarihi*, (çev. YavuzAlogan), İletişim Yayınları,(12.bsk), İstanbul,2016.
- İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu(Suln ve Siyaset)*, Kronik Yayınları, İstanbul,2018, Cild.II.
.....:Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı(1300-1600), Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi; *Osmanlı Son Dönemi ve Büyük Güçler*, Kriter Yayınları, İstanbul,2019.
- KARADENİZ, Yılmaz; *Kaçarlar Döneminde İran*, Selenge Yayınları, İstanbul,2015.
- KARADENİZ, Yılmaz; *İran'da Sümürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı(1795-1925)*,Selenge Yayınları, İstanbul,2014.
- KEMAL, Namık; *Osmanlı Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul,1971.
- KHOSHBAKHT, Lotfali; *İran'da Milli Kimli İnşası (Farıslık ve Şiiliğin İçselleşmesi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2010.
- KOR, Zahide Tuba; *İç Savaşın Gölgesinde Lübnan*, İlke Yayınları, İstanbul,2006.
- KÖSE, İsmail; *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanları*, Kronik Yayınları, İstanbul,2018.
- KRSTIĆ, Tijana; *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15. 17. Yüzyıllar*, Kitabevi Yayınları, (çev. Ahmet Tunç Şen), İstanbul,2015.
- KURŞUN, Zekeriya; *Necid ve Ahsa Sancaklarında Osmanlı Hâkimiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2010.
- KURT, Burcu; *Osmanlı Basra'sında Toprak ve Toplum, (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul,2015.
- LAMBTON, Ann K.S.; *Dolet ve Hükümet Der Dovr-e Mıyan-e İslâm*, (Mütercim.AliMerşedizad), İntişarat-e Tabyan, Tahran,1379.
- LEWİS, Bernard -P.M. Holld-A.K.S. Lambton, *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, Kitabevi Yayınları, 2.bsk., İstanbul,1997.
- Lewis Bernerd, Taihte Araplar, (çev.Hakkı Dursun Yıldız), Ağaç Yayınları, İstanbul,2009.

**KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, IRAK, SURIYE, LÜBNAN VE YEMEN
BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ**

LUTSKİY, Borisoviç; *16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar Arap Ülkelerinin Tarihi*, (çev.Turan Keskin), Yordam Yayınları, İstanbul,2017.

MANTRAN, Robert; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (çev. Server Tanilli) Akım Yayınları, İstanbul,2007, 8.bsk..

.....; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II.*, (çev. ServerTanilli), Akım Yayınları, İstanbul,2007.

Muradî Niyâ, Muhammed Cevâd, *Hikâyet-ı Kasr az Kaçar Ta Pehlevî*, Neşr-ı Negâh, Tahran,1398.

OKTAV, Özden Zeynep; *Basra Körfezinin Değişen Dinamikleri*, Beta Yayınları, Ankara,2015.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Kültür Yayınları, İstanbul,2019, 6.bsk.

.....; *Osmanlı Milletler ve Diplomasi(Seçme Eserler III.)*, Kültür Yayınları, İstanbul,2014.

ÖZKAN, Selim Hilmi; *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

PAŞA, Ahmed Reşid; *Yemen ve San'a Tarihi*,(Haz. Gizem Yıldız), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul,2015.

Öz, Mustafa; *Takiyye*, DİA., İstanbul,2010, C.39.

PRASHAD, Vijay; *Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği*, (çev. Sinem Erdoğan), Yordam Yayınları, İstanbul, 2017.

ROGAN, Eugene; *Araplar(Bir Halkın Tarihi)*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul,2017.

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

SEPEHR, Muhammed Taki Lisanü'l-Mülk, *Nasihü'l-Tevârih(Tarih-ı Kajariyye)*, (haz. Cemşid Kiyamfer), Neşr-ı Esâtir, Tahran-1377, C.II.,

SIRMA, İhsan Süreyya; *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Beyan Yayınları, İstanbul,1996.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçarlar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran İlişkileri*,(1795-1925), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2020.

.....; *Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan Önce Osmanlı İnan İlişkileri*, Türk Tarihçiliğine Katkılar(Mustafa Kafalı Armağanı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,2013.

STAMBOLSKİ, Hristo; *İmparatorluğun Zor Yılları Bir Osmanlı Hekimin Anılarıyla 1858-1878.*, (çev. Hüseyin Mevsim), Kitabevi Yayınları, İstanbul,2019.

ŞEHBAZÎ, Daryuş, *Tarih-ı Kuşşûn-ı Kaçariye*, Entesârât-ı Mahris, Tahran,1397.

TAPPER, Richard; *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*,(çev. F. Dilek Özdemir), İmge Yayınları, Ankara,2004.

TEBER, Ömer Faruk; *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara,2014.

TURAN, Namık Sinan; *İmparatorluk Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (3.bsk), İstanbul,2018.

TURAN, Osman; *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul,2020, 23.bsk.

TÜRKER, Özgür; *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi(1779-1813.)*,Türk Tarih Kurumu, Ankara,2020,

ÜZGÜDENLİ, Osman G; *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul,2006.

YEĞEN, Erdoğan; *Sultan Abdülhamit*, Sentez Yayınları, Bursa,2014.

YUVALI, Abdulkadir, İlhanlı Tarihi, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul,2019, 2.bsk

VEREHRÂM, Gülam Rıza; *Nizam-ı Siyasi ve Sazmânâ-yı İctimai-yı İnan Der Asr-ı Kaçar*, Neşr-ı Muin, Tahran,1385.

Başbakanlı Osmanlı Arşivi Hatt-ı HümayûnTasnifi, no:220.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-yi Hariciye,no:3182.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade-yi Hariciye, no:193/10909.

İrade Mesail-i Mühimme, no.4111, 4111 Lef; Ecnebi Defteri, 43/1

Maarif Mektubi Kalemi, no:21/66

Yıldız Hususi Maruzatı, no:159/86.

**KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'IN KÖRFEZ BÖLGESİ, İRAK, SURİYE, LÜBNAN VE YEMEN
BÖLGELERİNDEKİ ŞİİLERLE İLİŞKİLERİ**

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 427-446.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMİK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901
TARİHLİ JURNALI**

ÇAĞRI ÇALIŞKAN*

ÖZET

Kendine bağlı oluşturduğu hafiyelik teşkilatıyla her türlü habere ulaşma imkânını elde eden II. Abdülhamid, başta hafiyeliği profesyonel meslek haline getirmiş insanların yanında, kendine jurnal verebilecek her türlü insan potansiyelinden yararlanmaya çalışmıştır. Devlet memurlarından sokaktaki insana kadar her türlü kişinin dâhil olduğu bu teşkilat etkin bir şekilde kullanılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan özgürlük havası içerisinde II. Abdülhamid dönemi eleştiriye açık bir alan haline gelmiş ve doğal olarak hafiyelik ve jurnalcilik uygulamaları da bundan nasibini almıştır. Çalışmaya konu olan Vâmık Şükrü, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminde çalışan bir memur olarak jurnalcilik faaliyetlerinin içerisinde kendine yer bulmuştur. Vâmık Şükrü'nün vermiş olduğu jurnal II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Servet-i Fünun'da yayınlanmış ve “devr-i sabıği” eleştirmek için bir malzeme olarak kullanılmıştır. Vâmık Şükrü jurnalinde İkdâm Gazetesi'ndeki bir yazıyı ve Ali Suavi'nin *Hive* risalesini hedef göstererek İslam dünyasını etkileyebileceğini ifade etmiştir. Bu çalışmanın amacı hafiyelik mesleğine mensup olan Vâmık Şükrü'nün hayatı, faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmanın yanında, vermiş olduğu jurnalın o dönemde ne kadar etkili olduğu ve neden böyle bir jurnal vermiş olabileceğini ortaya koymaktır. Aynı zamanda jurnalın Servet-i Fünun'da yayınlanma sebepleri açıklanmaya çalışılacak ve Meşrutiyet dönemi matbuatındaki devr-i sabık algısı Vâmık Şükrü'nün jurnalı üzerinden aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Hafiyelik, Jurnal, İkdâm, Servet-i Fünun

**VAMİK ŞUKRU EFENDİ WHO IS A SLEUTH DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II AND HIS
REPORT OF AN INFORMER DATED 24 JULY 1901**

ABSTRACT

Abdulhamid II, who had the opportunity to reach all kind of news with his sleuthing organization related to himself, he tried to take advantage of all the human potentials of people who could give him a report of an informer, as well as people doing this job as a professional. This organization, which includes all kind of people, from public officers to people on the streets, was used effectively. In the air of freedom that rises with the declaration of the Second Constitutionalism, Abdulhamid II period became open to criticism and sleuthing and informing were affected by this situation. Vâmık Şükrü, who is the subject of this study, took part in informing activities and works as an officer in the supervision of internal medicine. The report of an informer given by Vâmık Şükrü was published in “Servet-i Fünun” exactly after the declaration of the second constitutionalism era and it was used as an outfit to criticize “devr-i sabık”. Vâmık Şükrü stated that he could influence the Islamic Word by targeting an article in Ikdâm Newspaper and Ali Suavi's *Hive* in his report of informer. The purpose of this study is to reveal the life of Vâmık Şükrü, who is a sleuth, as well as being informed about his activities, how the report of an informer he gave affected that period and why he gave such a report like this. At the same time, the reasons for publication of the journal in Servet-i Fünun will be tried to be explained and the perception “devr-i sabık” in the printing period of the Constitutional Era will be conveyed through the journal of Vâmık Şükrü.

Key Words: Abdulhamid II, Sleuth, Journal, Ikdâm, Servet-i Funun

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: clskn.cagri@hotmail.com.

GİRİŞ

33 yıl süren iktidarıyla pek çok meselenin odağında bulunan II. Abdülhamid, Osmanlı tarihinin en tartışmalı padişahlarından biridir. “Ulu hakan-kızıl sultan” tartışmaları arasında bir de “devr-i istibdat” olarak adlandırılan bu döneme istibdat yakıştırması yapılmasının en önemli dayanaklarından biri hafiyelik ve jurnalciliktir. Hafiyelik teşkilatı istibdat devrinin en önemli simgesel unsuru olarak görülmüştür.¹ Aynı zamanda dönemin hatıratlarına, gazete yazılarına, romanlarına, şiirlerine yani matbuatın her alanına sirayet etmiştir ki bu da Osmanlı toplumunu derinden etkilediğini açıklamaktadır. Devlet işleri konusunda II. Abdülhamid’in her şeyi takip etme isteği, vehimli yapısı ve amcası Abdülaziz’in başına gelenler böyle bir teşkilatın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.² Abdülhamid’in vehmi üç noktada toplanmıştır. İlki Mehmed Reşat’ın kendisini darbeye devirmesi, ikincisi suikaste uğrama korkusu, üçüncüsü ise bir komplo ile tahttan indirilme düşüncesidir.³ Abdülhamid’in vehimli fitratının dışında tahta çıktıktan sonra yaşadığı olayları da zikretmek gerekir. Bu olaylardan biri Ali Suavi tarafından tertiplenen ve V. Murat’ı tekrardan tahta çıkarmayı hedefleyen Çırağan hadisesidir.⁴ Yine bu hadiseden kısa bir süre sonra ikinci bir Çırağan olayı meydana gelmiş ve V. Murat’ı tekrardan kaçırma girişimi yaşanmıştır.⁵ Aynı zamanda Jön Türklerin Avrupa’daki faaliyetleri, Bulgar, Rus ve Ermeni komitelerinin suikast planları, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen Yıldız Camii’ndeki bombalı saldırı⁶ böyle bir istihbarat teşkilatının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

II. Abdülhamid’in devlet adamlarına karşı duyduğu güvensizlik de buna eklenebilir. Londra sefiri Muzurus Paşa aracılığıyla Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın İngilizlerden para aldığı öğrenmesi, devlet adamlarına karşı şüphelerini daha da arttırmıştır. Yine Abdülhamid’e bilgi sunan bir diğer isim de Mahmut Paşa’dır. Mahmut Paşa kendine bağlı bir teşkilatla Jön Türklerin çevresindeki bazı kişileri para ile satın alıp, Jön Türkler hakkında Abdülhamid’e birtakım bilgiler sunmuştur. Şüphesiz bu durum da hafiyelik teşkilatının oluşturulması hususunda itici bir güç teşkil etmiştir.⁷ Özetlemek gerekirse hafiyelik teşkilatının oluşturulmasındaki etkenler, padişahın vehimli yapısı, dönemin siyasi olayları ve buna bağlı olarak istihbarat bilgisine duyulan ihtiyaçtır.⁸ 1876-1878 yılları arasında yaşanan problemler, II. Abdülhamid’in kamuoyunun nabzını tutmak, nüfus, ordu ve Bab-ı Ali’yi yakından takip etmek adına geniş ölçüde bir haber alma teşkilatını kurma zarureti ortaya çıkarmıştır.⁹ Aynı zamanda hafiyelik ile ilgili Yıldız Sarayı’nın üstlenmiş olduğu rol de dikkate değerdir:

“Sultan II. Abdülhamid tahta çıkar çıkmaz devlet işlerini sarayda toplama siyaseti gütmüştür. Bu siyaset Osmanlı İmparatorluğu’nda yönetimin günden güne merkezileştirilmesini gerçekleştirmiş ve Yıldız Sarayı’nın kendisi bir ‘merkezi otorite’ haline gelmiştir. Sonuçta Yıldız Sarayı tüm yazışmaların uğradığı, tüm atamaların denetlendiği, iç ve dış siyasetin belirlendiği her şeyden haberdar olan ve her şeye müdahale eden, kökleri toplumun en ücre köşesine kadar nüfuz etmiş bir kartal yuvası görünümüne bürünmüştür.”¹⁰

Hafiyelik ve jurnalcilik faaliyetleri ile ilgili terimler zamanla sahip oldukları anlamın dışında kullanılmaya başlanmıştır. “Jurnal” kelimesi II. Abdülhamid döneminde tarihi bir terim niteliğine bürünmüş ve hafiyeler tarafından düzenlenen rapor anlamına gelmiştir.¹¹ Fakat daha önceleri jurnal kavramı bilindiği anlam dışında, belirli sürelerde verilen raporlar manasında kullanılmıştır. 1813’ten sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, merkezin taşradan haberdar olması adına ilgili birimlerden, çeşitli raporlar (jurnaller) gönderilmesini istemiştir. M. Ali Paşa önceden ayda iki defa gönderilmesini zorunlu tuttuğu bu raporların, zamanla günlük olarak verilmesini emretmiştir. Journaller Mısır’da “Curnal Divanı” olarak adlandırılan merkezde hem toplanmış hem de değerlendirilmesi yapılmıştır. Divan direkt olarak M. Ali Paşa’ya bağlı kalmış ve “Curnal Nazırı” ya da “Takrir Nazırı” denilen görevlide journaller toplanmıştır. Nazır toplanan bu journalleri M. Ali Paşa’ya sunmakta ve ondan aldığı emirleri ilgililere iletmekteydi.¹² Kamus-u Türki’de ise bu anlama uygun olarak jurnal kelimesi hem

¹ Enver Ziya Karal, hafiyelik teşkilatını “Abdülhamid istibdadının ruhu” olarak tanımlamıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 265; François Geogon ise hafiyeliği Abdülhamid istibdadının bir simgesi olarak ifade etmiştir. François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berkay, İletişim Yayınları, 2018, İstanbul, s. 219.

² Emre Gör, *II. Abdülhamid’in Hafiyelik Teşkilatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 65.

³ Yavuz Selim Karakışla, “Sultan II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik” *Toplumsal Tarih*, S. 119, 2003, s. 16.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Ali Suavi ve Çırağan Vakası” *Belleten*, C. 8, S. 29, 1994, s. 78.

⁵ Karal, *age*, s. 501-503.

⁶ Nurdan İpek Şeber, “Namlunun Ucundaki Padişah: Abdülhamid’e Karşı Planlanan Suikastler”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22, Bahar, 2012, s. 33.

⁷ Hamit Pehlivanlı, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, s. 658.

⁸ Gör, *age*, s. 73.

⁹ Geogon, *age*, s. 219.

¹⁰ Karakışla, “Sultan II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik”, s. 12.

¹¹ Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyelik Teşkilatı ve Journaller”, *İlmi Araştırmalar*, 8, İstanbul, 1999, s. 68.

¹² Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa’ya*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

“rapor” hem de “hafiyeye ait evrak” şeklinde tanımlanmıştır.¹³ Aynı zamanda “yevmiye defteri” gibi anlamları da bulunmaktadır.¹⁴ Yine vergilerin adilce dağıtılıp dağıtılmadığını denetleyen “yoklama kâtibi”, II. Mahmud döneminde “jurnal kâtibine” dönüşmüştür. Bu görevliler faaliyetlerini günlük rapor olarak bildirmişlerdir. Resmî işleri kaydetme ve rapor etme faaliyetleri için de kullanılmaya başlanınca, rapor yazma işine “jurnal”, yazanlara ise “jurnalci” denilmiştir. Abdülhamid devrinde de jurnal ile ilgili terimler gündelik dilin içine dâhil olmuştur.¹⁵

Hafiyelik Teşkilatı’nda iki tip profil göze çarpmaktadır. Birinci profil hafiyeliği profesyonel olarak yapan ve bu iş dışında başka herhangi bir işle meşgul olmayan kişilerdir. Bir bakıma işleri istihbari bilgi toplamaktır. İkinci tip ise çeşitli görevlerde bulunan devlet memurları ve serbest insanlardır. Bu profildeki insanlar hafiyeliği kazanç sağlamak adına maddi beklentilerle yapmıştır. Paranın yanı sıra padişahın güvenini kazanmak, makam-mevki sahibi olmak ya da memuriyetlerde yükselmek amaçlanmıştır.¹⁶ İkinci tip hafiyelerin yapmış olduğu faaliyetler gönüllülük esasına dayandığı için, bunlar verdikleri jurnaller karşılığında maddi anlamda ödüllendirilmişlerdir. Bu ödüllendirme onlar için bir kazanç kapısı oluşturmuştur.¹⁷ François Georgeon ise hafiyelik teşkilatını dört sınıfa ayırmıştır. İlk sınıf, jurnallerini direkt olarak Abdülhamid’e gönderen saray büyükleridir. İkinci sınıfta ise bu işi profesyonel olarak İstanbul ya da vilayetlerde yapan istihbaratçılar bulunmaktadır. Üçüncü sınıf Yıldız Sarayı’na gönderdikleri jurnaller karşısında kazanç ya da hediye beklentisinde bulunan memurlar ve devlet görevlileridir. Sonuncusu ise Faik Paşa, İzzet Paşa, Ebulhuda gibi önemli kişilerin altında hizmet eden kişilerdir.¹⁸

Padişahın vehimli yapısının etkisiyle kendisine yöneltilebilecek herhangi bir darbeden duyulan çekince, jurnalciliğin manipüle edilmesine yol açmıştır. Padişah bu jurnalcilik faaliyetlerine para, nişan ve rütbe gibi ödülleri karşılık vermiştir. Böylelikle jurnalcilik para kazandıran bir sektör halini almış ve bu işten çok fazla para kazanan bir kesim ortaya çıkmıştır. Yıldız Sarayı jurnal bombardımanlarına maruz kalmasına rağmen II. Abdülhamid bunun önüne geçmemiş ve mevcut durumdan yararlanmaya çalışmıştır. Özellikle suikast ile alakalı jurnalleri dikkatli bir şekilde incelemiştir.¹⁹ Abdülhamid’in vehmini artıracak nitelikte olan jurnaller bu bakımdan önemli bir kaynak oluşturmaktadır.²⁰ Hafiyelik Teşkilatı’nın II. Abdülhamid’e bağlı ve çevresindeki olup bitenleri ona bildiren bir yapısının olduğu söylenebilir. Basit bir bilgiyi üretmenin yanında devlete lazım olan stratejik bilgilere de erişmiştir.²¹

Hafiyelik Teşkilatı resmi olarak Zaptiye Nezareti’ne bağlı kalmasına rağmen herkese hafiyelik yapabileme imkânı verilmiştir.²² Tamamen gerçek dışı olaylara dayanan jurnallerin yanı sıra, kısmen gerçek olaylarla bağlantısı bulunan jurnallere de rastlamak mümkündür. Kısmen gerçek olaylara dayanan bu jurnalleri teyit etmek uzun sürerken, gerçek dışı jurnalleri doğrulamak daha kolay olmuştur.²³ II. Abdülhamid döneminde etkin bir biçimde kullanılan bu teşkilat, II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte tartışmalara konu olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakki yanlısı basın Abdülhamid dönemi jurnalcilerini “enkaz-ı istibdat” olarak adlandırmıştır.²⁴ Hatta II. Meşrutiyet dönemi romanlarında çokça hafiyelik ve jurnalcilik konusu işlenmiş ve bu teşkilatın olumsuz yanları gösterilmeye çalışılmıştır.²⁵ İttihat ve Terakki mensupları Abdülhamid istibdadının bir uzantısı olarak gördükleri hafiyelik ve jurnalciliği kaldırmak adına propaganda yapmışlar ve bu faaliyetlerin paralelinde 26 Temmuz 1908’de hafiyelik resmen kaldırılmıştır. Fakat 31 Mart Vakasına kadar II. Abdülhamid bazı kaynaklardan haber almaya devam etmiştir. Dolayısıyla resmi olarak kaldırılrsa bile belirli bir zamana kadar haber alma mekanizması çalışmaya devam etmiştir.²⁶

¹³ Curnal, yahut jurnal: bir memurun meşhûdatını (gözlemler) mübeyyin olarak verdiği müzekkire, küçük lâhiya, rapor: polis curnalı, tahkîkât-ı hafiyeyi mübeyyin varaka: curnal vermek. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Yayınları, İstanbul, 2017, s. 383.

¹⁴ Liman jurnali: geminin limanda bulunduğu müddetçe vukûatının kaydolduğu defter; seyir jurnali: esnâ-yı hareketteki vukûatın defteri. Şemseddin Sami, *age*, s. 545.

¹⁵ Yavuz Selim Karakışla, “Sultan II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik” s. 14.

¹⁶ Beyhan, *agm*, s. 70.

¹⁷ Şeber, *agm*, s. 35-36.

¹⁸ Georgeon, *age*, s. 220.

¹⁹ Şeber, *agm* s. 35-36.

²⁰ Karakışla, “Sultan II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik”, s. 16.

²¹ Gör, *age*, s. 74.

²² Karal, *age*, s. 265.

²³ Gör, *age*, s. 105.

²⁴ Esat Cemal Pakar’den aktaran Yavuz Selim Karakışla Karakışla, “II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde Jurnalciliğin Boyutları”, *Toplumsal Tarih*, S. 120, 2003, s. 28.

²⁵ Bu tip romanlara örnek olarak Halit Ziya Uşaklıgil’in *Nesri Ahir*, Bekir Fahri’nin *Jönler*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Bir Sürgün*, Ahmet Mithat’ın *Jön Türkler*, Fazıl Necip’in *Menfa* örnek gösterilebilir. Bu romanlarda işlenen konular içerisinde sansür, hafiyelik, jurnalcilik, şiddet ve sürgün bulunmaktadır. Konu hakkında daha fazla bilgi için: Murat Tan, “II. Meşrutiyet Romanında Sultan Abdülhamid’e Karşı Verilen İktidar Mücadelesi” *International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/10 Spring 2016, s. 563-580.

²⁶ Karakışla, “II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde Jurnalciliğin Boyutları”, s. 28-29.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMİK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ JURNALI

Konumuzun ana temasını oluşturulan Vâmık Şükrü bu dönemde hafiyelik yapan bir devlet memurudur. Yukarıda verilen bilgilerle bağdaştırıldığında Mehmet Beyhan tarafından yapılan tasnife göre ikinci sınıfa, François Georgeon'a göre ise üçüncü sınıfa mensup olan bir hafiyelik olduğu ortaya çıkmaktadır. Onun bu dönemin hafiyelerinden olduğunu ise Servet-i Fünun'da yer alan jurnalinden öğrenmekteyiz. Vâmık Şükrü bu jurnali 24 Temmuz 1901'de vermiştir. Böyle bir jurnalın varlığından Servet-i Fünun dergisi aracılığıyla haberdar olunmaktadır. Vâmık Şükrü'nün jurnalinin fotoğrafı 26 Kasım 1908'de Servet-i Fünun'da yayınlanmıştır. Aynı zamanda 1910 yılında basılan Ali Suavi'nin *Hive* risalesinde, bu jurnal kitabın giriş bölümünden önce yer almıştır. Yani bu tarihler II. Meşrutiyet'in ilanından sonrasına denk gelmektedir. Çalışmanın amacı bu dönemin hafiyelerinden olduğu kabul edilen Vâmık Şükrü'nün hayatı, aldığı görevleri ve faaliyetleriyle ilgili bilgi sunmaktır. Ayrıca vermiş olduğu jurnalın içerisinde nelerin yer aldığı, jurnalın neden Servet-i Fünun'da yayınlandığı ve jurnalın ne kadar etkili olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Son olarak Vâmık Şükrü'nün niçin böyle bir jurnali vermiş olabileceği tartışılacaktır.

1.Vâmık Şükrü Efendi'nin Hayatı, Aldığı Görevler, Basım ve Yayım Faaliyetleri

Vâmık kelimesi âşık ve sevdalı anlamı taşımaktadır.²⁷ Çalışmaya konu olan Vâmık Şükrü Bey ise 1871 yılında Şam şehrinde dünyaya gelmiştir. Asakir-i Şahane süvari alayından Ahmet Hamdi Bey'in oğludur. 1884 yılında Suriye Vilayeti Mektubi Kaleminde göreve başlamış ve bir yıl sonra Muhasebe-i Livada²⁸ görevine devam etmiştir. 1886 ve 1889 yılları arasında Muhasebe-i Vilayette çalışmasının ardından Beyrut'a gitmiştir. Beyrut'ta iken Maarif Meclisi Baş Kitabesinde para almaksızın 5 ay boyunca çalışmış ve ardından 1891'de İstanbul'a gelerek Evkaf Nezareti'nin Mesarifat bölümünde görevlendirilmiştir. Vâmık Şükrü burada da bir yıl görev yapmış ve ardından istifa etmiştir.²⁹

Vâmık Şükrü görevinden istifa etmesinden sonra, 27 Haziran 1892'de Koca Paşa'da Karaki Hüseyin Çelebi Mahallesi Ebusuud Caddesinde bir matbaa açmak için Matbuat İdaresi'ne³⁰ ruhsat talebinde bulunmuştur.³¹ Fakat Vâmık Şükrü'nün açmış olduğu matbaanın işleyişi ve akıbeti hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte 1892-1896 yıllarında basım ve yayım faaliyetleri içerisinde yer alması muhtemel bir durumdur. Geçen dört yılın ardından 23 Temmuz 1896'da II. Abdülhamid'in irade-i seniyyesiyle Dâhiliye Nezareti Muhasebe Kaleminde görevlendirilmiştir.³² Konuyla ilgili olarak 13 Temmuz 1896 tarihli Dâhiliye Nazırı imzalı tezkirede, Evkaf Nezareti'nden istifa etmiş olan Vâmık Şükrü'nün II. Abdülhamid'in iradesiyle Dâhiliye Nezareti'nin herhangi bir biriminde görevlendirilmesi emredilmiş ve buna uygun olarak Muhasebe Kaleminde çalışmaya başlamıştır.³³ Buradaki görevinin ardından 5 Ocak 1897'de Dâhiliye Nezareti'nin bir başka birimi olan Mektubi Kaleminde görevini sürdürmüştür.³⁴

Vâmık Şükrü hakkında en tafsilatlı bilgi onun hal tercümesinde³⁵ bulunmaktadır. 27 Ocak 1897 tarihli hal tercümesinde Türkçe ve Arapçayı konuşup yazabildiğini ve az da olsa Fransızca ve Farsça bildiğini ifade etmiştir. Ayrıca belirli türlerde kitaplarının olduğunu aktarmıştır. Hadis usulünden *Şerhü'l-azam*, kelam ilminden *Faslü'l Hitab* adlı eserlerini kaleme aldığını belirtmiştir. Onun *Lâmiyetü'l-Acem*, *Sütur-u Belegât*, *Bedayü'l-Hükm*, *Cevamü'l-Kelim* (özlü sözler), *Risale-i İbn-i Zaydun Tercümesi*, *Semerat*, *Tarih-i Arab*, *Istilahat*, *Nezâir yahud Münteşebahat* ve *Lamiyetü'l-Arab* isimlerinde eserleri bulunmaktadır. Fakat bu eserlerden hiçbirisini yayınlamamıştır.³⁶ Bununla birlikte *Sütur-u Belegât* isimli eserini yayınladığını söylese de aslında 1895'te adı

²⁷ Şemseddin Sami, *age*, s. 1149. Aynı zamanda Vâmık adı Doğu edebiyatının ünlü hikayelerinden olan *Vâmık u Azra* hikayesinin baş kahramanının ismidir. A. Naci Tokmak, "Vâmık ve Azra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 503-504. Ayrıca Vâmık ve Azra hikâyesinde yer alan kahramanların hepsinin birbirlerine kavuşmasıyla Türk edebiyatında mesnevi türünde ilgi görmüştür. İçeriğinde binbir gece masallarında olduğu gibi cin ve peri gibi fantastik öğeleri barındıran birçok hikâye bulunmaktadır. Gönül Ayan, "Vâmık ve Azra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 504.

²⁸ Muhâsebe-i Livâ: Bir vilayetin kısımlarına ayrılan bölümlerinin her birini ifade eder ve birkaç kazadan da oluşabilir. Aynı zamanda meclis-i livâ olarak da geçmektedir. Şemseddin Sami, *age*, s. 957.

²⁹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)*, Ma'ârif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF.MKT), 284/22, 4 Rebîü'l-Âhîr 1313/24 Eylül 1895; *B.O.A.*, Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM), 36/4, 29 Zilhicce 1288/10 Mart 1872.

³⁰ Matbuat İdaresi; II. Abdülhamid döneminde matbaaların açılması için gerekli olan ruhsata sahip olmak adına başvurulması gereken ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyet yürüten bir birimdir. Ali Birinci, *Tarihî Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 147.

³¹ *B.O.A.*, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1969/23, 8 Zilhicce 1309/4 Temmuz 1892.

³² *B.O.A.*, Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM) 36/4, 29 Zilhicce 1288/10 Mart 1872.

³³ *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 811/60801, 7 Safer 1314/18 Temmuz 1896.

³⁴ *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 894/67019, 8 Ramazan 1314/10 Şubat 1897; *B.O.A.*, Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM) 36/4, 29 Zilhicce 1288/10 Mart 1872.

³⁵ Özgeçmiş anlamına gelmektedir.

³⁶ *B.O.A.*, Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM) 36/4, 29 Zilhicce 1288/10 Mart 1872.

geçen kitabı yayınlama girişiminde bulunmuştur. Fakat Maarif Nezareti'ne bağlı Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti³⁷ *Sütur-u Belegât*'ın içeriğini sakıncalı bulmuş ve yasaklanması gerektiğini belirtmiştir.³⁸

1891'den 1902'ye kadarki Osmanlı Devlet salnamelerinde, Dâhiliye Nezareti bünyesinde çalışmış olduğu birimlerde ismi Şükrü Bey olarak yer almıştır. 1901 salnamesinde, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemindeki çalışan isimlerden birinin adı da Şükrü Bey olduğu için artık Vâmık Şükrü olarak adlandırıldığı görülmektedir.³⁹ 1900 tarihli salnamede Vâmık Şükrü Efendi Mektubi Kalemî mümeyyizi⁴⁰ olarak görev almış, 1901 tarihli salnamede muavin⁴¹ olarak kaydedilmiştir.⁴² 1908'e kadarki devlet salnamelerinde Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminde görev aldığı görülürken, 1909-1918 arası salnamelerde Vâmık Şükrü'nün izine rastlanmamaktadır. Ayrıca 11 Ağustos 1908'de *Edebiyat* ismiyle haftalık gazete çıkarmak için ruhsat isteğinde bulunmuştur.⁴³ *Edebiyat* isimli gazetesinin yayınlanıp yayınlanmadığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmasa da, 1909-1910 yılları arasında *Pervin*⁴⁴ isimli bir dergi çıkarmıştır. *Edebiyat* isimli gazete teşebbüsü ve *Pervin* dergisini yayınlamasının ardından Vâmık Şükrü'nün 1918'e ait salnamede Evkaf Nezareti'nin İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü'nde görev aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁵ 1919'da ise Evkaf Nezareti'nde Teftiş Heyeti reisliği yapmış ve yine Evkaf Nezareti Memurun Müdürü Ahmet Bey'in yerine görevlendirilmiştir.⁴⁶

2.Vâmık Şükrü'nün Hafiyeliği ve 24 Temmuz 1901 Tarihli Jurnalı

Vâmık Şükrü'nün hafiyeliğe ne zaman başladığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Servet-i Fünun'da yer alan jurnalının dışında hafiyelik yaptığını ortaya çıkarabilecek evraklardan biri 20 Temmuz 1901 tarihlidir. O dönemde Dâhiliye Nezareti'nde görevli olan Vâmık Şükrü ve Hasan Tahsin Efendi bir dilekçe kaleme almıştır. Bu dilekçede II. Abdülhamid'in vermiş olduğu irade referans gösterilmiştir. II. Abdülhamid "matbuat işleriyle" uğraşan araçılara (vasıtalara) aylık bin kuruş ödenmesini emretmiştir. Vâmık Şükrü ve Hasan Tahsin, Dâhiliye Nezareti'nde almış oldukları görevlere istinaden verilen maaşlarını düşük bulmuşlar ve bu bin kuruşun beşer yüz kuruş olarak aylık maaşlarına eklenmesini istemişlerdir. Onların vermiş oldukları dilekçe neredeyse bir yıl sonra Dâhiliye Nazırı tarafından işleme konması maksadıyla Sadaret'e bildirilmiştir.⁴⁷

Bu vesikadaki dikkat çekici ayrıntı belgede geçen "matbuat işleri" ifadesidir. Evrakta "matbuat işleri" ibaresinin ne olduğu açık bir şekilde ifade edilmemiş ve ne tür bir görev olduğuyla ilgili herhangi bir tanımlama yapılmamıştır. Dahası 1901 tarihli Osmanlı Devlet salnamesinde Vâmık Şükrü Efendi yukarıda bahsedildiği gibi Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminde müdür muavini olarak görev yaparken, belgede belirtilen Hasan Tahsin Efendi ise aynı nezareti Sicil-i Nüfus biriminde müdürlük yapmaktadır.⁴⁸ Dolayısıyla her ikisinin mevcut memuriyetlerinde üstlendikleri görevler, belgede belirtilen "matbuat işleri" ifadesiyle örtüşmemektedir. "Matbuat işleri" ibaresinin tam olarak neyi kastederek söylendiği bilinmese de daha çok o dönemde matbuatın takibini yaptıkları söylenebilir. Bu bilgilerden hareketle hem Vâmık Şükrü'nün hem de Hasan Tahsin Efendi'nin birer hafiyeliği olduğu ve "matbuat işleri" ibaresiyle daha çok gazete ve kitaplarla ilgili jurnallerinin bulunduğu ifade edilebilir.⁴⁹ Vâmık Şükrü'ye ait olan jurnal ilk olarak Ahmet İhsan'ın imtiyaz sahibi olduğu Servet-i Fünun'un 26 Kasım 1908 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Daha sonra aynı jurnal 1910'da Artin Asaduryan Matbaasında basılan Ali Suavi'ye ait *Hive* risalesinde yer almıştır.

Ek-1'de ki jurnalde, 24 Temmuz 1901 tarihli İkdâm Gazetesi'nin birinci sayfasında yer alan yazıda, Buhara ve Hive'nin Ruslara teslim olduğu, Pencab ve Hokand'ın ise Ruslar tarafından ilhak edildiği yönündeki ifadelerin doğru bulunmadığı Vâmık Şükrü tarafından belirtilmiştir. Ayrıca Ali Suavi'nin *Hive* risalesinde Rusların istila fikirlerini hatırlatan ibareler bulunmasından ötürü bunun İslam âlemi üzerine tesiri olabileceğinin altını çizmiştir. Bununla beraber Servet-i Fünun'daki jurnal fotoğrafının altında bir yorum yer almış, istibdat

³⁷ 1881 tarihinde Maarif Nezareti bünyesinde oluşturulan bir birimdir. Bu birimin görevi basılması istenen kitaplara gerekli ruhsatı vermek için ilgili kitapta incelemelerde bulunarak sakıncalı olup olmadığı konusunda görüş bildirmektir. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Devrinde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 89-93; Birinci, *age*, s. 142-145. Ayrıca heyetin ilk kuruluşunda yer alan isimler için, Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devrinde Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 32.

³⁸ *B.O.A.*, Ma'ârif Mektûbi Kalemî (MF.MKT), 284/22, 4 Rebiü'l-Evvel 1313/24 Eylül 1895.

³⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*, 1891, s. 334; 1896, s. 192; 1897, s. 132; 1898, s. 140; 1899, s. 142; 1900, s. 144; 1901, s. 150.

⁴⁰ Bir kalemde yazılan müsvedde halinde evrakları düzelten kâtibeye verilen ad mümeyyizdir. Şemşeddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 1088.

⁴¹ Resmî dairelerde müdürden sonra gelen idare memurudur.

⁴² Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)* 1900, s. 144; 1901, s. 150.

⁴³ *B.O.A.*, Dâhiliye Mektûbi Kalemî (DH.MKT) 1279/85, 15 Receb 1326/13 Ağustos 1908.

⁴⁴ Dergi Çemberlitaş Vezir Hanı'ndaki Metin matbaasında basılan edebî ve ilmi bir dergidir. Beşinci sayısı 3 Şubat 1910 tarihinde yayınlanmıştır. Ek-5'te beşinci sayısının ilk sayfasının görüntüsü verilmiştir. Pervin, 21 Kanun-ı Sani 1325 (3 Şubat 1910), Milli Kütüphane.

⁴⁵ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*, 1918, s. 377.

⁴⁶ *B.O.A.*, İrade Dosyası Usulü 54/7 (İ.DUİT), 13 Muharrem 1338/8 Ekim 1919.

⁴⁷ *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1700/127490, 21 Rebiü'l-Ahır 1319/7 Ağustos 1901.

⁴⁸ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)* 1901, s. 150-152.

⁴⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)* 1902, s. 154; 1903, s. 168; 1904, s. 180; 1905, s. 192; 1906, s. 212; 1907, s. 200; 1908, s. 204.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMIK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ JURNALI

devrinin en birinci yükselme aracı olarak hafiyelik mesleği gösterilmiş ve lanetli meslek⁵⁰ olarak lanse edilmiştir. Vâmık Şükrü'nün bu lanetli mesleğe mensup bir şahıs olduğu ve jurnalın gazeteler hakkında verildiğinin altı çizilmiştir. Jurnal fotoğrafının altındaki ifadelerle hafiyeliğin bir yükselme aracı olarak gösterilmesinden kast edilen şey, hafiyelerin kendi mensup oldukları görevlerde kolaylıkla yükselme durumlarıdır. Vâmık Şükrü'nün hafiyeliğinin kendi mesleğindeki yükselişinde herhangi bir etkisi olup olmadığı yine Osmanlı Devlet salnamelerine bakılarak anlaşılabilir.

1897 salnamesinde Vâmık Şükrü Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminde mümeyyiz olarak kaydedilmiştir. Vâmık Şükrü ile beraber Tahir, Ahmet, Behçet ve Ali Beyler mümeyyizlik yapmaktadırlar.⁵¹ 1897 ile 1900 yılları arasında Dâhiliye Nezareti'nin Mektubi Kalemi kadrosu aşağı yukarı aynı isimlerden oluşmaktadır.⁵² Fakat 1901 yılında Vâmık Şükrü mümeyyizlikten müdür muavinliğine yükselmiş ve onun haricinde kimse müdür muavini olmamıştır.

1897	1898	1899	1900
Tahir Bey	Tahir Bey	Ali Bey	Ali Bey
Ali Bey	Ali Bey	Ahmet Bey	Ahmet Bey
Ahmet Bey	Ahmet Bey	Şükrü Bey (Vâmık)	Şükrü Bey (Vâmık)
Şükrü Bey (Vâmık)	Şükrü Bey (Vâmık)	Behçet Bey	Behçet Bey
Behçet Bey	Behçet Bey		Hakkı Bey

1897-1900 yılları arasında Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi mümeyyizleri⁵³

1901 yılının sonrasında mümeyyizlik kadrosu yine aşağı yukarı aynı isimlerden oluşmuştur. Vâmık Şükrü haricinde yukarıda adı geçenlerden hiçbirisi müdür muavini olamamıştır. Örneğin 1897 yılında mümeyyiz olarak kaydedilen Ali Bey, 1908 yılına kadar aynı görevde kalmış ve muavinliğe yükselememiştir. Fakat Vâmık Şükrü 1897-1900 yılları arasında sadece üç yıl mümeyyizlik yaparken, 1901 yılında müdür muavinliğine yükselmiştir.⁵⁴ Bununla beraber maaşına beş yüz kuruş eklenmesi konusunda yukarıda Vâmık Şükrü ile birlikte dilekçe veren Hasan Tahsin Efendi ile alakalı da bir ayrıntı mevcuttur. Hasan Tahsin Efendi 1901 ve 1902'de Dâhiliye Nezareti'nde Sicil-i Nüfus müdürlüğü yaparken, 1903'de bir anda Mektubi Kaleminde müdür muavinliği görevini üstlenmiştir. Vâmık Şükrü Dâhiliye Mektubi Kaleminde göreve başladıktan sonra sadece üç yıl içerisinde mesleğinde yükselmiş, Hasan Tahsin Efendi ise başka bir birimden gelerek direkt olarak müdür muavini olmuştur.⁵⁵ Dolayısıyla eldeki bilgiler hafiyeliğin mesleki yükselmede etkili olduğu yorumunu haklı çıkarmaktadır.

1903 tarihli Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi kadrosu. Vâmık Şükrü ve Hasan Tahsin Efendilerin müdür muavini olduğu görülebiliyor.⁵⁶ (1903 Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İSAM)

⁵⁰ Lanetlenmiş meslek anlamına gelmektedir.

⁵¹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) 1897, s. 132.

⁵² Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) 1897, s. 132; 1898, s. 140; 1899, s. 142; 1900, s. 144.

⁵³ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) 1901, s. 150.

⁵⁴ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) 1902, s. 154; 1903, s. 168; 1904, s. 180; 1905, s. 192; 1906, s. 212; 1907, s. 200; 1908, s. 204.

⁵⁵ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) 1903, s. 168

⁵⁶ 1902 tarihli salnamede mümeyyiz olarak kaydedilen Şükrü Bey'in ise 1901'de Mektubi Kalemine girdiği düşünülmektedir ve Vâmık Şükrü ile karıştırılmamalıdır.

4. İkdam Gazetesi ve 24 Temmuz 1901 Tarihli Jurnal

İkdam Gazetesi II. Abdülhamid döneminde yayın hayatına başlamıştır. İlk olarak 5 Ağustos 1893'te o dönemde Tarik Gazetesi başyazarlığı yapan Ahmet Cevdet "İkdam" adıyla bir gazete çıkarma isteğini ilgili makamlara bildirmiştir. Bu istek üzerine Zaptiye Nezareti, Ahmet Cevdet ile ilgili yaptığı araştırmalar sonucunda ruhsat talebini engelleyecek herhangi bir olumsuz duruma rastlamamıştır. Bunun üzerine İkdam Gazetesi'ni çıkarmak için gerekli olan ruhsat Ahmet Cevdet'e verilmiştir.⁵⁷ Ruhsatın verilmesiyle gazete 5 Temmuz 1894 tarihinde kurulmuş ve Ahmet Cevdet gazeteyi "Siyasi Türk Gazetesi" olarak nitelendirmiştir.⁵⁸ Gazetenin ilk sayısı da kurulduğu tarihte yayınlanmıştır.⁵⁹ Gazetenin imtiyaz sahibi olan Ahmet Cevdet Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültesi'ni tamamlamış, iyi derecede Fransızca ve Arapça öğrenmiştir. Reji, Osmanlı Bankası ve Hariciye Nezareti'nde görev aldıktan sonra⁶⁰ Sabah, Tercüman-ı Hakikat gibi gazetelerde çeviriler yapmıştır. İkdam Gazetesi'ni çıkardığında 34 yaşında olan Ahmet Cevdet, Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Tarik gazeteleriyle kıyasıya rekabete girmiştir. Ahmet Cevdet özellikle II. Abdülhamid idaresiyle yakın ilişkiler kurmuş ve bunu uzun süre yürütebilmiştir.⁶¹ Zaman zaman gazetenin tirajı 15 bini bulurken, II. Meşrutiyetle birlikte bu sayı 40 bine çıkmıştır. İkdam çok geniş bir muhabir kadrosuyla yayın hayatını sürdürmüş ve hatta muhabir kullanma konusunda bir geleneği de başlatmıştır. Sadece yurt içinde değil aynı zamanda yurt dışında da muhabir bulundurmıştır.⁶²

Vâmık Şükrü 24 Temmuz 1901 günü yayınlanan Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve İkdam gazetelerinin nüshalarını birer birer incelemiştir. Yaptığı incelemenin ardından Tercüman-ı Hakikat ve Sabah gazetelerinde dikkat çekici haber ya da herhangi bir makaleye rastlamamıştır. Fakat aynı gün İkdam Gazetesi'ni incelediğinde "Mesail-i Mühimme-i Siyasiye" başlıklı makale dikkatini çekmiş ve bu makalenin içeriğinde geçen ibarelerin sakıncalı olduğunu düşünüp jurnallemiştir. Vâmık Şükrü'nün jurnallediği yazı İkdam Gazetesi'nin ilk sayfasında yer almaktadır. "Mesail-i Mühimme-i Siyasiye" başlıklı makale önemli siyasi meselelerin tartışıldığı bir bölümdür. Gazetede yer alan bu bölüm, sadece 24 Temmuz 1901 nüshasından ibaret olmayıp, gazetenin yayın politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti ve dünya siyaseti hakkında çeşitli konularda makalelerin yayınlandığı bir alandır. Vâmık Şükrü, Ek-2'de sadeleştirilmiş hali verilen 24 Temmuz 1901 yılına ait "Mesail-i Mühimme-i Siyasiye" başlığı altındaki Rusya ve İngiltere isimli makalenin içeriğini jurnallemiştir. Bu makalede İngiltere ve Rusya'nın sömürge politikalarından söz edilmiştir. Özellikle iki devletin Asya siyasetinden bahsedilirken, 1868'de Buhara ve 1873'de Hive'nin Ruslar tarafından alındığı söylenmiştir. 1885'de ise Afganların mağlup olmasıyla Pencap Eyaleti'nin Ruslar tarafından zapt edildiği belirtilmiştir. İşte Vâmık Şükrü bu ifadeleri okumuş ve uygun olmadığını düşünerek jurnal haline getirmiştir.

5. Hive Risalesi ve 24 Temmuz 1901 Tarihli Jurnal

Jurnalde Ali Suavi'nin yazmış olduğu *Hive* risalesi de yer almaktadır. Risale ilk olarak 1873 yılında Paris'te basılmış ve 1910 yılında ise Artin Asaduryan matbaasında basılarak Osmanlı ülkesinde yayınlanmıştır. Kitap Abdülhalik Çay tarafından *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* adıyla günümüz Türkçesine aktarılmıştır.⁶³ Kitap iki kısımdan oluşmaktadır ve 138 sayfadır. Eserin birinci bölümü Rusların Orta Asya'ya yayılmasına ayrılmıştır. Suavi bu kısımda daha çok Rusya'nın Türkistan bölgesi siyasetine değinmiştir. Eserin ikinci kısmı ise Türkistan coğrafyasının bir parçası olan Hive'ye ayrılmıştır. Ali Suavi kitabında Hive'nin geçmişten 1873 yılına kadar tarihine, coğrafyasına ve o bölgede yaşayan topluluklara değinmiştir. Bununla beraber Hive Hanlığı'nın tarım, sanat, ticaret ve ekonomisine yer vermiş ve son olarak bölgedeki askeri gücünden bahsederek risaleyi tamamlamıştır.

Vâmık Şükrü jurnalinde, risalenin içeriğinde Rusların istila fikirlerini hatırlatan ifadelerin bulunduğunu belirtmiş ve bu durumun İslam âlemini etkileyebileceğinden söz etmiştir. Jurnal doğrultusunda *Hive* risalesinin içeriğine bakıldığında mukaddema yani giriş bölümünde Rusların Hive üzerine asker gönderdiği ve esasında Deli Petro döneminden beri bu bölgenin alınmak istendiğinin altı çizilmiştir.⁶⁴ Bununla beraber Ali Suavi kitapta Rusya ve Osmanlı Devleti'nin karşılaştırmasını yapmış ve Osmanlı Devleti'ne yönelik bir eleştiride

⁵⁷ B.O.A., Dâhiliye Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 163/33, 14 Ocak 1894.

⁵⁸ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 97

⁵⁹ Nesimi Yazıcı, "İkdam" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 24.

⁶⁰ Uğur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 173.

⁶¹ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitapevi, 2018, İstanbul, s. 68

⁶² Yazıcı, *agm*, s. 24.

⁶³ Aaron S. Johnson, *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal June 2012, s. 119.

⁶⁴ Ali Suavi, *Hive*, İ.B.B Atatürk Kitaplığı, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1910, s. 4.

bulunmuştur.⁶⁵ Risalede Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'ya ve orada yaşayan Müslümanlara yönelik politikalarına da değinilmiştir. Ali Suavi o dönem yayın yapan pek çok gazetenin Orta Asya'daki İngiliz ve Rus yayımları konusunda yanlış değerlendirmelerde bulduklarını yazmıştır.⁶⁶ Bu iki devletin Orta Asya Müslümanları üzerine politikalarına da atıf yapan Suavi, İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'da ele geçirdikleri toprakları paylaştıklarını⁶⁷ ve buraların nasıl idare edileceği konusu üzerine belirli fikirler geliştirdiklerini açık bir şekilde anlatmıştır.⁶⁸ Eserinin belirli bölümlerinde Osmanlı basını ve Osmanlı Devleti hakkında getirdiği birtakım eleştirilerinin yanında, kitabın sonuç bölümünü yine bir eleştiriyle tamamlamıştır. Suavi aynı dinden ve aynı milletten olan Hive Hanlığı'nın Ruslar tarafından istila edildiğini aktarmış ve Osmanlı Devleti'nin bu duruma tepkisiz kaldığını vurgulamıştır.⁶⁹

Hive risalesinin içeriğinde yer alan bilgiler, 24 Temmuz 1901 tarihli İkdâm Gazetesi'nde çıkan yazıyla örtüşmektedir. O yazıda Rusların Orta Asya'yı istila etmelerinden söz edilmiş ve aynı zamanda Orta Asya'daki Rus-İngiliz politikalarına değinilmiştir. Ali Suavi de kendi risalesinde Orta Asya coğrafyasına ait olan Hive Hanlığı'ndan bahsederken, Rus istilaları ve yine Rus-İngiliz politikalarına kayıtsız kalmamıştır. Dolayısıyla İkdâm Gazetesi'ndeki yazıyla Suavi'nin *Hive* risalesindeki bilgiler belirli ölçüde paralellik içerdiğinden, Vâmik Şükrü jurnalinde *Hive* risalesine de atıf yapmış ve İslâm âlemini etkileyebileceği yorumunda bulunmuştur.

6. Jurnalın Etkisi

Vâmik Şükrü tarafından verilen jurnalın taşıdığı önemi gösterir mahiyette olan bir başka konu ise jurnalın etkili olup olmadığı hususudur. Buradaki etkiyi açıklarken göz önünde bulundurulacak husus, jurnalde geçen İkdâm Gazetesi'nin ve *Hive* risalesinin, jurnalın verilmiş tarihinden sonra herhangi bir yasaklamaya tabi tutulup tutulmadığıdır. İkdâm Gazetesi, jurnalın verilmiş tarihi olan 24 Temmuz 1901 tarihli nüshasının ardından 25 Temmuz'da da yayınlanmaya devam etmiş ve Osmanlı makamlarınca tatil edilme gibi bir yaptırımla karşılaşmamıştır. Hatta bir gün sonra yani 25 Temmuz 1901 tarihli nüshada "Mesail-i Mühimme-i Siyasiye" başlığı altında "İngiliz ve Amerikan" ilişkileri değerlendirilmiştir. İkdâm Gazetesi Vâmik Şükrü'nün jurnalinden ötürü herhangi bir yaptırıma maruz kalmasa da, Osmanlı Arşivi'nde İkdâm Gazetesi'yle ilgili yapılan taramalarda gazetenin belirli zamanlarda belirli sebeplerden ötürü tatil edildiği görülmektedir. Hatta gazete ilk kez yayınlanmasından dört gün sonra kapatılmıştır. Bunun sebebi de dizgi yanlışlığına bağlanmıştır. Gazete hazırlanırken sayfaları düzelterek başmürettip satırlardan birini karıştırmış, "Cenab-ı Padişahi" olarak başlaması gereken yazı "Mösyö Cenab-ı Padişahi" şekline dönüşmüş ve gazete tatil edilmiştir.⁷⁰ Hatta bu olaya benzer bir hadise 1903'de yaşanmış ve mürettip hatasından ötürü gazetenin imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet tutuklanmıştır.⁷¹ Gazete siyasi konuları işlediği için zaman zaman bu sebepten ötürü de tatil edilmiştir. 1897 yılında Sadrazam gazetesinin yasaklanması gerektiğini belirtmiş ve gazete 28 Şubat'tan 9 Mart'a kadar kapalı kalmıştır.⁷² Gazetenin kapanmasına neden olan yazı ise Girit meselesi ile alakalıdır.⁷³ Dolayısıyla İkdâm, kuruluşundan itibaren zaman zaman tatil edilme hadiseleriyle karşı karşıya kalmasına rağmen Vâmik Şükrü'nün jurnalinden sonra herhangi bir yaptırıma uğramamıştır. Bu bakımdan jurnalın İkdâm Gazetesi üzerine herhangi bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Jurnalın verilmesinden neredeyse bir yıl sonra *Hive* risalesi yasaklanmıştır. *Hive* risalesinin yasaklanması konusunda ise 23 Ağustos 1902 tarihli vesikada Matbaalar Müfettişi, Ali Suavi'nin kitabını yazarın şahsı gibi zararlı bulmuş ve yasaklanması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁴ Jurnalın verilmiş tarihinden sonra *Hive* risalesinin yasaklanması bu durum üzerine jurnalın bir etkisi olduğunu düşündürmektedir. Fakat 6 Şubat 1894 tarihinde Dâhiliye Nazırı tarafından Rüşumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti ve Maarif müdürlerine gönderilen evrak durumun bu şekilde olmadığını ortaya koymaktadır. Evrakta yazarları belli olmayan *Cezayir Fütühatı*, *Tarih-i Arab*, *Küdü-ü Şerif Muzafferiyat ve Mesaibi* ile Ali Suavi'nin 1873 *Senesinde Hive* isimli Fransızca kitapların ülkeye sokulmalarını istenmiştir.⁷⁵ *Hive* risalesinin yasaklanmasının ötesinde yine II. Abdülhamid döneminde Ali Suavi ile ilgili yayınlanan eserler de sansür çemberinin içine dâhil edilmiştir. 1900 yılında İsviçre'de Süleyman Mithat tarafından "Ali Suavi" adıyla yazılan kitabın ülkeye girişinin yasaklanması ve gelen kitapların toplattırılarak imha edilmesi Dâhiliye ve Maarif Nezaretlerince ilgili yerlere bildirilmiştir.⁷⁶ Bu bakımdan *Hive*

⁶⁵ Ali Suavi, *age*, s. 13.

⁶⁶ Ali Suavi, *age*, s. 17.

⁶⁷ Ali Suavi, *age*, s. 17-18.

⁶⁸ Ali Suavi, *age*, s. 18-19.

⁶⁹ Ali Suavi, *age*, s. 129.

⁷⁰ Topuz, *age* s. 68

⁷¹ B.O.A., Yıldız Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.DH) 12/54, 13 Cemaziye'l-Ahîr 1321/6 Eylül 1903.

⁷² B.O.A., Yıldız Husûsi Marûzât (Y..A..HUS) 367/102, 25 Ramazan 1314/27 Şubat 1897.

⁷³ İkdâm Gazetesi, 15 Şubat 1312 (27 Şubat 1897), Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı.

⁷⁴ B.O.A., Maarif Mektûbi Kalemî (MF.MKT) 659/15, 11 Cemaziyyülahır 1320/15 Eylül 1902.

⁷⁵ B.O.A., Ma'ârif Mektûbi Kalemî (MF.MKT) 195/9, 30 Recep 1311/6 Şubat 1894.

⁷⁶ B.O.A., Dâhiliye Mektûbi Kalemî (DH.MKT) 2408/111, 4 Cemaziye'l-Ahîr 1318/29 Eylül 1900; B.O.A., Hariciye Nezâreti Tahîrât (HR.TH) 247/24; B.O.A., Ma'ârif Mektûbi Kalemî (MF.MKT) 527/69, 7 Cemaziye'l-Ahîr 1318/2 Ekim 1900.

risalesinin yasaklanmasında ağırlıklı sebebin Ali Suavi'nin siyasi geçmişi ve faaliyetlerinin olduğu yorumunda bulunulabilir. Vâmık Şükrü'nün jurnali ise *Hive* risalesinin içeriğine dikkat çekmiş ve eserin tekrardan yasaklanması konusunda o dönemin sansür mekanizmalarının harekete geçmesini sağlamış olmalıdır. Bu bakımdan jurnal kitabın yasaklanması hususunda “esas unsur” olmaktan çok, kitabın tekrardan dikkate alınması konusunda bir “araç” olarak değerlendirilebilir.

7. Jurnalın Servet-i Fünun'da Yayınlanma Sebepleri ve II. Meşrutiyet Sonrasındaki Devr-i Sabık Algısı

Servet-i Fünun 1891'de Ahmet İhsan tarafından çıkarılan haftalık bir dergidir.⁷⁷ Avrupa'nın resimli dergileri kalitesinde yayın yapmayı amaçlayan Ahmet İhsan, zaman zaman II. Abdülhamid tarafından da yardım görmüştür. İlk zamanlarındaki içeriği; aile, moda ve şiir dergisi niteliğindeki, Rezaizade Mahmut Ekrem, Halit Ziya Uşaklıgil ve Tevfik Fikret'in katılımıyla sanat ve düşünce dergisi hüviyetini kazanmıştır. Aynı zamanda Edebiyat-ı Cedide (Servet-i Fünun) olarak adlandırılan edebi akımı başlatan bir etkiye de sahip olmuştur.⁷⁸ II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden önce Ahmet İhsan, İttihat ve Terakki'nin üyesi olarak çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Servet-i Fünun'u günlük gazete halinde çıkarmaya devam etmiş ve gazete cemiyetinin sözcüsü haline gelmiştir. Fakat daha sonra İttihat ve Terakki'nin kendisine hoş karşılanmayan faaliyetleriyle, Ahmet İhsan siyasi çevreden uzaklaşmıştır. Gazetesini günlük olarak çıkarmaya devam ederken, Servet-i Fünun dergisini haftalık olarak 26 Ekim 1908'den itibaren yayınlamaya başlamıştır.⁷⁹ Vâmık Şükrü tarafından verilen jurnal de derginin haftalık olarak yayımlandığı sürece denk gelmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basın ve yayın alanında çok büyük bir sıçrama yaşanmıştır. 24 Temmuz 1908'de gazeteciler kendi aralarında karar alarak sansür memurlarını gazetelere sokmamaya⁸⁰ muhabirler ise yazılarını Matbuat Müdürlüğü'ne göndermemeye karar vermişlerdir. Böylelikle gazeteler 30 yıldan beri ilk defa sansüresiz yayınlanmıştır.⁸¹ Yaşanılan sürece bir “basın patlaması” demekten çok “basın açlığı” demek daha yerinde bir ifade olacaktır. Bu açlığı sayısal değerlerle ifade edecek olursak, 1908 yılının başında tüm ülkede 120 adet basılı gazete varken, bu sayı 730'a çıkmıştır. İstanbul'daki gazetelerin sayısı 52'den 377'e ulaşmıştır.⁸² Fakat bu dönemde çıkan yayınlar pek uzun soluklu olmamıştır.⁸³ Daha önce gazetecilik yapmayan kişiler bile bu dönemde gazete açma imtiyazı almışlardır. Aynı zamanda padişah ve dönemin bürokratları aleyhinde yazılar yayınlanmıştır.⁸⁴ Sınırsız bir matbuat özgürlüğünün yaşandığı II. Meşrutiyet'in ilk dönemleri, yayıncılık açısından özgürlükten çok bir “anarşi dönemi” olarak tasvir edilmiştir.⁸⁵

Jurnalın Servet-i Fünun'da yayınlanmasının en önemli sebebi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı basınının sahip olduğu özgürlük ortamıdır. Fakat belki bu sebepten daha önemli bir unsur ise dönemin yayınlarında karşılaştığımız “devr-i sabık” anlayışıdır. Bu anlayış II. Meşrutiyet devrinin basın ve yayın alanına açıkça nüfuz etmiştir. “Devr-i sabık” anlayışı, matbuatı bir araç olarak kullanıp II. Abdülhamid dönemine yönelik eleştiri getirmek olarak tanımlanabilir. Edebi tür olarak II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan romanlarda da bu fikir mevcuttur. Romanlar aracılığıyla II. Abdülhamid'e karşı bir mücadele verilmiş ve roman kahramanlarının esas gayesi Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmek olmuştur.⁸⁶ Bu devrin romanlarında konumuzla da alakasından ötürü, hafiyelik ve jurnalcilik meselesine değinilmiştir. Hafiyelik ve jurnalciliğin II. Abdülhamid döneminde suiistimale uğramasından ötürü romanlar aracılığıyla yazarlar tarafından eleştirilmiştir. En geniş kapsamlı hafiyelik kadrosuna Halit Ziya Uşaklıgil'in *Nesli Ahir* romanında rastlanmakta ve aynı zamanda dönemin hafiyelik mekanizması gözler önüne serilmektedir. Yine bu dönemde hafiyeliği konu alan ve muhalif çevrelerce yazılan risaleler de mevcuttur.⁸⁷

Konumuzla bağlantısı olduğu için incelediğimiz Ali Suavi'nin *Hive* risalesinde de “devr-i sabık” anlayışına rastlamaktayız. Yukarıda ifade edildiği gibi risalenin giriş bölümünden önce Vâmık Şükrü'nün jurnali yer almıştır. Jurnalın verilmesinden sonra bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamada jurnalden ötürü kitabın ilgi uyandırdığı belirtilmiştir. Özellikle Hivelilerin kavmiyet, milliyet ve dinî açıdan Türkler arasında en önemli topluluk olduğu vurgulanmıştır. Önceki devirde (devr-i sabık) *Hive*'de yaşayan Türklerle ilgili bilgilere

⁷⁷ Kabacalı, *age*, s. 97.

⁷⁸ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 65.

⁷⁹ Ziyad Ebuzaia, “Ahmet İhsan Tokgöz” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 95.

⁸⁰ Topuz, *age*, s. 82.

⁸¹ Turgut Er, *Arşiv Belgelerinin Işığında Türkiye'de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 43.

⁸² Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 87.

⁸³ Kabacalı, *age*, s. 134.

⁸⁴ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1982, s. 306-307.

⁸⁵ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.143.

⁸⁶ Tan, *agm*, s. 575.

⁸⁷ Ahmed Raci'nin “Yıldız'da Yeni Casuslar Cemiyeti Yahut Yâverân Tensikâtı (1909)”, Mahmud Necmeddin'in “Hafiyeler Konferansı (1911)” ve Yusuf Ziya'nın “Hafiyeler Melanetleri (1911)” adlı risaleleri örnek verilebilir.

ulaşmanın mahrumiyetinden söz edilerek, artık her şeyin serbest yazılıp söylendiği ifade edilmiştir.⁸⁸ Dolayısıyla “devr-i sabık” denilerek II. Abdülhamid dönemine eleştiri getirilmiş ve artık her şeyin özgürce yazılıp söylendiği vurgusu yapılmıştır. Risaleyi yayınlarken böyle bir açıklama yapmış olmak rastlantısal bir durum değildir ve bilinçli bir şekilde yapılmıştır. Abdülhamid döneminde matbuat alanında özgürlüğün olmadığı mesajı verilmiştir. Bu açıklamanın kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Fakat kitabı basıp yayınlayan matbaacı Artin Asaduryan tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Aslen Kayseri doğumlu olan Artin Asaduryan İstanbul’a gelip müretteplik yapmış ve ardından 1880’li yıllarda Şirket-i Mürettebiye matbaasını alarak adını Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası olarak değiştirmiş ve yayıncılık sektörü içerisine dâhil olmuştur.⁸⁹ Ancak kaynaklarda Artin Asaduryan Matbaası şeklinde geçmektedir.⁹⁰ II. Abdülhamid döneminde Mahmud Bey ve Ahmet İhsan Matbaalarından sonra dönemin en etkin matbaalarından biri haline gelmiştir.⁹¹ II. Meşrutiyet devrinde ise 1912’ye kadar Osmanlı ülkesinde en fazla basım yapan üçüncü matbaa olduğu belirtilmektedir.⁹² Matbaada çok çeşitli konularda basım yapılmakta ve *Hive* risalesinin basılmış olduğu 1910 yılında 58 adet eserin yayınlandığı görülmektedir. Matbaada en fazla dil-gramer konularında eser yayınlanmış ve ikinci olarak tarih kitapları basılmıştır.⁹³ Matbaada basılan eserler incelendiğinde *Hive* risalesi ile birlikte pek çok tarih kitabının II. Meşrutiyet’ten sonraki süreçte basıldığı görülmektedir.⁹⁴ Meşrutiyet’in ilanından hemen sonraki yıllarda basılan tarih kitaplardan bazıları, *Hive* gibi Abdülhamid döneminde yasaklanması muhtemel olabilecek kitaplardan oluşmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla Artin Asaduryan’ın *Hive* risalesini bilinçli olarak seçip yayınladığı söylenebilir. Çünkü Ali Suavi gerçekleştirdiği Çırağan Vakasından dolayı Jön Türkler için milli bir kahraman ve sembol haline gelmiştir.⁹⁶ Bu bakımdan II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki’nin hâkim olduğu düşünüldüğünde Artin Asaduryan’ın dönemin havasına uygun olarak *Hive* risalesini yayınladığı yorumunda bulunulabilir. Artin Asaduryan hem II. Meşrutiyet’in basın ve yayın üzerine sağlamış olduğu özgür ortamla *Hive* risalesini yayınlamış ve hem de risale aracılığıyla “devr-i sabık” anlayışı içerisinde eleştirisini getirmiştir. Kitabın ilk sayfalarında Vâmik Şükrü’nün jurnaline vermesini ve akabinde yaptığı açıklama, eserin daha fazla satması için ticari çıkarları ön plana alarak, kitaba olan ilgiyi artırma amacı güttüğünü göstermektedir.⁹⁷

Jurnalın Servet-i Fünun’da yayınlanması konusunda bir diğer husus ise II. Meşrutiyet’ten sonra siyaset alanında rekabet çine girişenlerin birbirlerini jurnalcilikle suçlamalarıdır.⁹⁸ Mizancı Murat, Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan gibi isimlere o dönemde jurnalcilik yaftası yapıştırılmaya çalışılmıştır. Orhan Koloğlu bu hadiseleri “şahsiyat tartışmaları” olarak nitelendirmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanına katkıda bulunan kişilerin birbirleriyle yaptıkları hesaplaşmalar jurnalcilik üzerinden yürümeye çalışmış ve gazetelerde jurnallerin resimleri yayınlanmıştır.⁹⁹ Aynı zamanda Meşrutiyet’in getirmiş olduğu basın özgürlüğü de bu jurnallerin yayınlanmasında etkilidir.¹⁰⁰ Gazeteler, “devr-i sabığın” siyasi kadrolarını eleştirmiş ve Meşrutiyet’in ilanının ilk günlerinde “istibdat adamı” avına çıkmıştır.¹⁰¹ Ahmet İhsan da o dönemin hafiyelerinden Vâmik Şükrü’yü hedef göstermek adına Servet-i Fünun’da jurnalini yayınlamak için “istibdat adamı” avına katkı sağlamış olabilir. Zaten 1908’den 1918’e kadarki salnamelerde Vâmik Şükrü’nün adına rastlamamaktayız. Böylelikle devr-i sabığın istibdat adamı olarak Vâmik Şükrü hedefe alınmış ve çalıştığı kurumdan da uzaklaştırılmış olduğu düşünülebilir.

⁸⁸ [...]“*Servet-i Fünunla neşr olunan şu jurnalde mevzu bahs edilen Hive eseri elbette erbâb -ı ibtisârın merakını tahrik etmiştir. Suavi merhûm tarafından Muharrem sene 1290 tarihinde Paris’de neşr edilmiş olan bu eseri işte aynen neşr ediyoruz. Merhûmun hâtıme (son) kitabındaki vasiyeti vecihle eserin tarih-i neşrinden sonra Hive’nin düçâr olduğu ahvalde laheka nâmıyla muhtasaran ifade edilmiştir. Hiveliiler kavmiyyet ve milliyet ve din nokta -i nazarından ahvâllerine peydâ tilâ’ etmek mecburiyetinde bulunduğumuz Türk kardeşlerimizin en mühimlerinden olduğu halde devr-i sâbıkda bu yoldaki mahrumiyetimiz iltizâm olunmakta idi. Hamdolsun bugün her şeyi serbest söyleyebiliyoruz, serbest yazabiliyoruz. Şu eser-i mühim Hive’ye müte’alîk malû mâit icmâliyyeyle beraber Türkler ve Türklüğe müte’alîk bazı hakâyık muhtevi bulunduğu cihetiyle mütâlâ’asından istifâdeye şitâban umûm-u ihvân-ı vatana sûret-i mahsûsada tevziye ederim.*”, Ali Suavi, *age*, s. 3-4; Çağrı Çalışkan, *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2019, s. 67.

⁸⁹ Osman Özen, Kemalettin Kuzucu, “Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 71-72, Haziran 2016-2017, s. 118.

⁹⁰ Osman Özen, *Artin Asaduryan’ın Hayatı ve Basın Faaliyetleri (1853-?)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017, s. 29.

⁹¹ J. Strauss’dan aktaran, Özen, *age*, s. 37.

⁹² İ. C. Schick’dan aktaran Özen, *age*, s. 37.

⁹³ Özen, *age*, s. 48-59.

⁹⁴ Özen, *age*, 141-251.

⁹⁵ Bahsi geçen kitaplar; Ali Suavi, *Ali Paşa’nın Siyaseti (1909)*, Tefvik Nadir, *Bab-ı Ali’nin İç Yüzü (1908)*, Ali Reşad, *Fransız İhtilal-i Kebiri, (1911)*, Mehmet Asaf, *Girid Ne Oluyor?(1910)*.

⁹⁶ Abdullah Uçman, “Ali Suavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 446.

⁹⁷ Çalışkan, *agr*, s. 67.

⁹⁸ Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa’ya*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

⁹⁹ Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa’ya*, s. 45-56.

¹⁰⁰ Hamza Çakır, Hakan Aydın, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya, 2010, s. 239.

¹⁰¹ Salih Seyhan, “II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/3, 2013, s. 499.

SONUÇ

Araştırmanın kısıtlayıcı tarafı Vâmık Şükrü'nün neden böyle bir jurnali vermiş olmasıdır. Onun jurnalinde Buhara, Hive, Hokad ve Pencap'ın Ruslar tarafından işgal edildiği bilgisine karşı duyduğu hassasiyeti anlamak için onun ilgili dönemdeki pek çok jurnaline ulaşmak gerekir. Yukarıda bahsedildiği gibi jurnalın etkisi göz önüne alındığında İkdâm Gazetesi'nin herhangi bir yaptırma uğramaması ve Ali Suavi'nin zaten yasaklı bir yazar olması, Vâmık Şükrü'nün farklı maksatlarla böyle bir jurnali oluşturabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Dahası II. Abdülhamid döneminde dizgi yanlışlıkları sebebiyle bile tatil edilen İkdâm'ın böyle önemli olarak kabul edilebilecek bir konuda yaptırma uğramaması düşündürücüdür. Jurnalde mevzu bahis olan Hive, Buhara ve Pencap'ın Ruslar tarafından istila edilmesinin İslam dünyası açısından rahatsızlık uyandıracığı ihtimali Vâmık Şükrü'nün kişisel değerlendirmesinden öteye geçememektedir. Aynı zamanda Vâmık Şükrü'nün İslam dünyasının karışabileceği yolundaki yaptığı değerlendirmenin, II. Abdülhamid'in vehmini daha da artıracak nitelikte olduğu söylenebilir.

Jurnalın etkisinin zayıflığı Vâmık Şükrü'nün farklı maksatlarla böyle bir jurnali meydana getirme ihtimalini ortaya koymaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi Vâmık Şükrü Dâhiliye Nazırına hitaben kaleme aldığı yazıda devlet görevinden ötürü aldığı maaşı düşük bulmuş ve “matbuat işlerinden” aldığı paranın kendi maaşına eklenmesini istemiştir. Bu durum onun hafiyeliği maddi beklentileri ön plana alarak yaptığını düşündürmektedir. Bu bakımdan jurnalın içinde yer alan bilgiler istihbari bilgiden çok Vâmık Şükrü'nün kişisel yorumlarını yansıtmaktadır. Vâmık Şükrü'nün Dâhiliye Nezâreti'nden almış olduğu maaşının azlığı, incelediği her türlü matbuata yönelik yapmış olduğu kişisel değerlendirmeleri jurnal haline getirmesinde etkili olmuş olabilir. Araştırma eserlerinde hafiyelik ile ilgili yapılan tasniflerde, bu işi bir kazanç kapısı olarak gören devlet görevlilerinin bulunması, Vâmık Şükrü'nün de hafiyeliği maddi beklentileri ön plana alarak yaptığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu jurnal, o dönemde saraya ya da ilgililere gönderilen jurnallerin her zaman dikkate alınmadığını göstermektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Vâmık Şükrü'nün jurnalinin Servet-i Fünun'da yayınlanması Meşrutiyet dönemi Osmanlı matbuatındaki devr-i sabık algısını yansıtmada örnek oluşturmaktadır. Aynı zamanda jurnal, II. Meşrutiyet döneminin matbuat özgürlüğünü, bu dönemde yaşanan iç çatışmaları göz önüne sererken hepsinden daha önemlisi II. Abdülhamid devrinin artık eleştiriye açık hale geldiğini göstermektedir. Böylelikle II. Abdülhamid'in hafiyelik teşkilatı da tartışmaya açılmış ve Vâmık Şükrü'nün jurnalı üzerinden devr-i sabığın hafiyelik sistemi eleştirilmiş ve Vâmık Şükrü Servet-i Fünun aracılığıyla hedef gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri-BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 811/60801, 7 Safer 1314/18 Temmuz 1896.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1700/127490, 21 Rebiü'l-Ahir 1319/7 Ağustos 1901.

Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM) 36/4, 29 Zilhicce 1288/10 Mart 1872.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 2408/111, 4 Cemaziye'l-Ahir 1318/29 Eylül 1900

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 495/57, 26 Muharrem 1320/5 Mayıs 1902.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 163/33, 14 Ocak 1894.

Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1969/23, 8 Zilhicce 1309/4 Temmuz 1892.

Dâhiliye Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 1279/85, 15 Receb 1326/13 Ağustos 1908.

Hariciye Nezâreti Tahrîrât (HR.TH), 247/24.

İrade Dosya Usulü (İ..DUİT), 54/7, 13 Muharrem 1338/8 Ekim 1919.

Ma'ârif Nezâreti Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 284/22, 4 Rebiü'l-Âhir 1313/24 Eylül 1895,

Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 284/22, 4 Rebiü'l-Evvel 1313/24 Eylül 1895

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 659/15, 11 Cemaziyülahır 1320/15 Eylül 1902.

Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 195/9, 30 Recep 1311/6 Şubat 1894.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMIK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ JURNALI

Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 527/69, 7 Cemaziye'l-Ahir 1318/2 Ekim 1900.

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 659/15, 11 Cemaziyülahır 1320/15 Eylül 1902.

Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 394/8, 4 Zilhicce 1315/26 Nisan 1898.

Yıldız Husûsi Marûzat (Y..A...HUS), 367/102, 25 Ramazan 1314/27 Şubat 1897.

Yıldız Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı (Y..PRK.DH), 12/54, 13 Cemaziye'l-Ahir 1321/6 Eylül 1903.

Salnameler

1891, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1896, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1897, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1898, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1899, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1900, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1901, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1902, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1903, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1904, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1905, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1906, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1907, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1908, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

1918, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, *İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi)*.

Gazeteler ve Dergiler

İkdam Gazetesi, 15 Şubat 1312 (27 Şubat 1897), Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı.

İkdam Gazetesi, "Mesa'il-i Mühimme-i Siyasiye" 11 Temmuz 1317 (24 Temmuz 1901), Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı.

Pervin, 21 Kanun-ı Sani 1325/3 Şubat 1910, Milli Kütüphane.

Musavver Servet-i Fünun, 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908), Milli Kütüphane.

Kitaplar ve Makaleler

ALİ Suavi, *Hive*, İ.B.B Atatürk Kitaplığı, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1910.

AYAN, Gönül, "Vamık ve Azra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 504-505.

BEYHAN, Mehmet Ali, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyelik Teşkilatı ve Journaller", *İlmi Araştırmalar*, 8, İstanbul, 1999, s. 65-83.

BİRİNCİ, Ali, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

ÇAKIR, Hamza, Aydın, Hakan, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya, 2010, s. 237-257.

ÇALIŞKAN, Çağrı, *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2019.

DEMİREL, Fatmagül, *II. Abdülhamid Devrinde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.

EBUZZİYA, Ziyad, “Ahmet İhsan Tokgöz” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989.

ER, Turgut, *Arşiv Belgelerinin Işığında Türkiye’de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 2018.

GÖR, Emre, *II. Abdülhamid’in Hafiyete Teşkilatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.

İNÜĞÜR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1982.

İSKİT, Server, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, “Sultan II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik” *Toplumsal Tarih*, S. 119, 2003, s. 12-21.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim “II. Abdülhamid’in İstibdat Döneminde Jurnalciliğin Boyutları”, *Toplumsal Tarih*, S. 120, 2003, s. 24-29.

KOCABAŞOĞLU, Uğur, “Hürriyet’in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

KOLOĞLU, Orhan, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa’ya*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2013.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul.

ÖZEN, Osman, Kuzucu, Kemalettin, “Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 71-72, 2016-2017, s. 117-138.

ÖZEN, Osman, *Artin Asaduryan’ın Hayatı ve Basın Faaliyetleri (1853-?)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

PEHLİVANLI, Hamit, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, 2016, s. 663-667.

KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2000.

JOHNSON, Aaron S., *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 2012.

SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Yayınları, İstanbul, 2017.

SEYHAN, Salih, “II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/3, 2013.

ŞEBER, Nurdan İpek, “Namlunun Ucundaki Padişah: Abdülhamid’e Karşı Planlanan Suikastler”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22, , 2012, s. 31-59.

TAN, Murat, “II. Meşrutiyet Romanında Sultan Abdülhamid’e Karşı Verilen İktidar Mücadelesi” *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11/10 Spring 2016, s. 563-580.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMIK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ JURNALI

TOKMAK, A.Naci, “Vâmık ve Azra”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 503-504.

TOPUZ, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2018.

UÇMAN, Abdullah, “Ali Suavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 445-448.

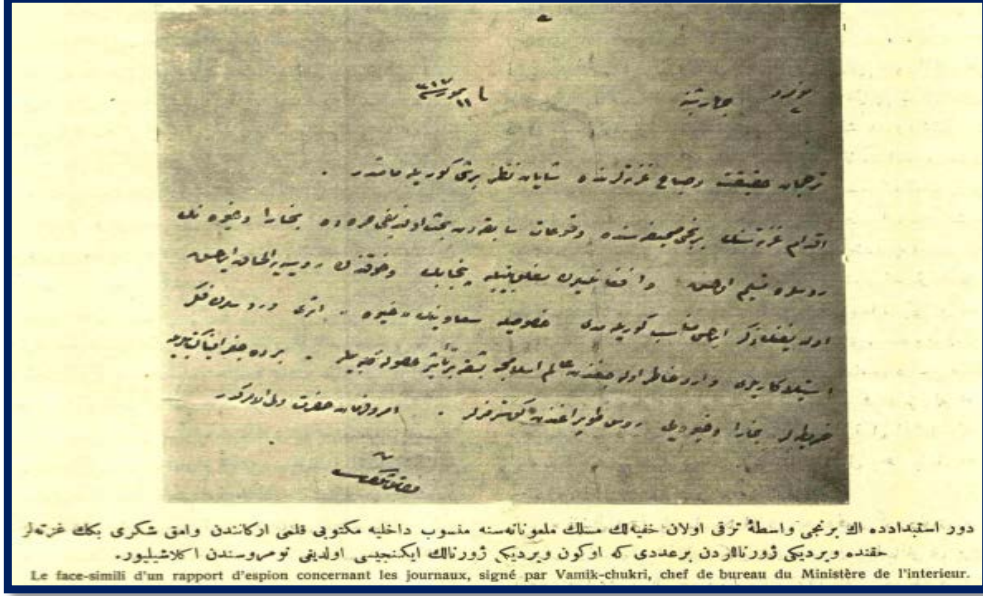
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Ali Suavi ve Çırağan Vakası” *Belleten*, S. 28, S. 29, 1994, s. 71-118.

YAZICI, Nesimi, “İkdam” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 24-25.

EKLER

Ek-1 Servet-i Fünun, 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908), Milli Kütüphane

Vâmık Şükrü tarafından verilen ve 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908)'de Servet-i Fünun'da yayımlanan jurnali

Numero: 2

Çaharşanba 11 Temmuz 1317/24 Temmuz 1901

Tercüman-ı Hakikat ve Sabah gazetelerinde şayan-ı nazar bir şey görülememiştir. İkdâm Gazetesi'nin birinci sahîfesinde vukû'at-ı sâbıkadan bahs olunduğu sırada Buhara ve Hive'nin Ruslara teslim olmuş ve Afganların mağlûbiyetiyle Pencab'ın ve Hokand'ın Rusya'ya ilhak edilmiş olduğunun zikr edilmesi münasib görülmedi. Hususîyle Suavi'nin Hive eseri ve Rusların fikr-i istilâ kârîleri vârid-i hâtır olacağından âlem-i İslâmca başka bir te'sir husûle gelebilir. Bir de coğrafya kitâblarıyla haritalar Buhara ve Hive'yi Rus toprağından göstermezler. Emr u fermân hazret-i veliyyü'l emrindir.

Bende

Vâmık Şükrü

Devr-i istibdâdda en birinci vasıta-i terakki olan hafiyelik meslek-i mel'unanesine mensûb Dâhiliye Mektûbi Kalemi erkânından Vâmık Şükrü Beğ'in gazeteler hakkında verdiği jurnallerden bir adedi ki o gün verdiği jurnalin ikincisi olduğu numrosundan anlaşılıyor.

Ek-2 İkdam Gazetesi, “Mesa’il-i Mühimme-i Siyasiye” 11 Temmuz 1317 (24 Temmuz 1901), Ankara
Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı.

24 Temmuz 1901’de İkdam Gazetesi’nde Yayınlanan Mesa’il-i Mühimme-i Siyasiye Başlıklı Yazının
Sadeleştirilmiş Hali

Önemli Siyasi Meseleler

Rusya ve İngiltere

Rusların Poratur limanını işgal etmesinden önce İngiltere’nin politikası, Rusya’nın Büyük Okyanus’ta böyle önemli bir yeri ele geçirmesinin önüne geçmektir. Ama bu politikanın yararsız olduğu şimdi anlaşılmıştır. Çünkü Rusya denizci bir devlet değildi ve İngiltere ile rekabet edecek durumu da yoktu. İngiltere’nin Rus deniz gücünün artırılmasına engel olmasının hiçbir anlamı yoktu. Zaten Rusya’nın sınırlarını genişletme emelinde olduğuna dair bir fikri de olmamalıdır. Çünkü Rusya’nın etrafındaki arazileri alması ona bir yarar sağlamaktan öte zararlıdır.

İngiltere, Rusya’nın Hindistan’ı zapt edeceğinden korkmamalıdır. Çünkü Hindistan’ın istilası Rusya için çok vahim bir hayaldir ve hatta Rusya hiçbir zaman böyle bir amacı gütmemiştir. Yalnızca İngiltere’nin amaç ve teşebbüslerini ortaya koyma adına öne sürülmektedir. Rusya’nın zaten böyle bir işi gerçekleştirmek için çok büyük bir fırsata ihtiyacı vardır ki, mevcut durumda böyle bir şeyin ihtimalini bile ortaya koyamamaktadır.

Asya’da İngiltere ve Rusya birbirlerine komşu oldukları için birbirleriyle iyi geçinmeye mecburdurlar. Zaten iki tarafın da sahip olduğu yerleri savunmak için, barış içinde ilişkilerini devam ettirmeleri yeterlidir. İngiltere ve Rusya arasında çekişmeye neden olan konular, diyalog yoluyla çözülmeli, dıştan gelebilecek her türlü müdahaleye meydan verilmemelidir. Zaten diğer devletler de bu iki devletin birbiriyle çekişmesinin, kendilerine yarar sağlamayacağını anlamalıdır.

İngiltere ve Rusya’nın Sömürge Politikası

İngiltere’nin Hindistan’da takip ettiği politika ile Rusya’nın Orta Asya politikası ayrı ayrı incelenebilirken, birbiriyle karşılaştırılmaz. Çünkü İngiltere 17. yüzyıldan beri Hindistan’ı elde etmiş, hâlbuki Rusya daha geçen yüzyılda sömürge işleriyle meşgul olmuş ve birtakım kazançlar elde etmiştir.

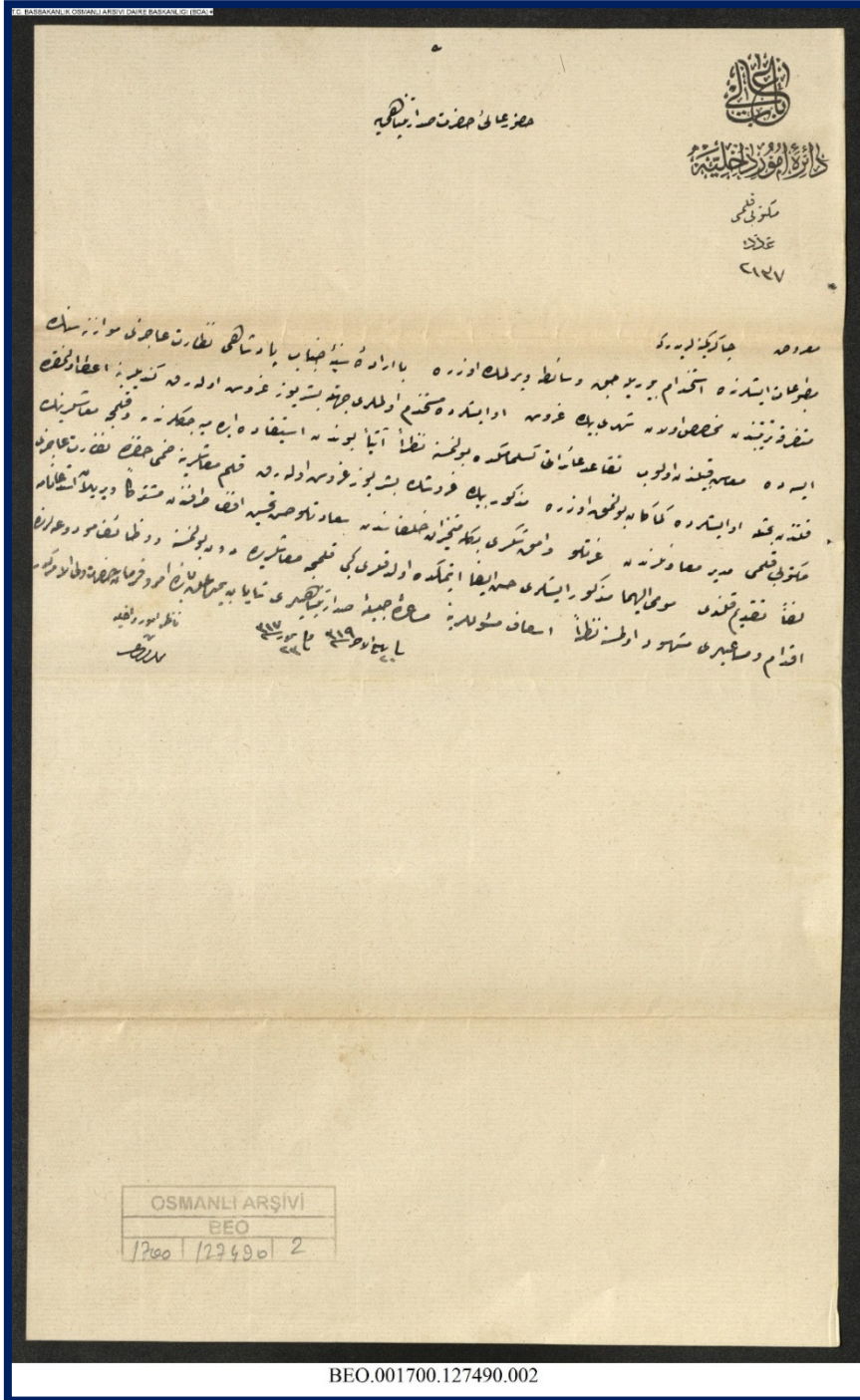
Rusya Sibiryayı zapt ettikten sonra Ural nehri yakınlarına yerleşen birtakım kazalardan çete oluşturarak, birkaç zaman Hive bölgesini istila etmiştir. Fakat bu istila hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 18. yüzyılda Türkistan’ın kuzeyindeki Kırgızlar ile Rus muharebeleri sonucunda Buhara ve Hive Hanları onlardan ayrılmışlar ve nam kazanmışlardır. Sonunda 1853’de Kırgızlar mağlup olmuş ve Rus kontrolü altına girmiştir. Ruslar böylece Sriderya nehrini elde etmişlerdir. 1868’de Buhara ve 1873’de Hive Ruslara teslim olmuştur.

1885’de Kumandan Komarov Afganları hezimete uğratarak Pencab eyaletini zapt etmiştir. Bu hareket çok hızlı bir şekilde olmasına rağmen, Rusya’nın burada bir idare oluşturmak için zamanı yoktu. Aynı zamanda maddi anlamda gerekli olan para mevcut değildi. Fakat İngiltere ekonomik anlamda daha iyi durumdaydı. Aynı zamanda İngiliz okullarından yetişen binlerce genç Hindistan’a giderek oranın gelişmesi, ilerlemesi, bayındır hale gelmesi için çalışıyordu. Nitekim Hindistan’da mevcut bulunan demiryolu ve telgraf Hindistan’a göç eden adamlar sayesinde. Rusya’da İngiltere’nin bu politikasını takip etmiş ve onlarda Trans-Hazar demiryolunu ve Sibiry hattını işgal etmiştir.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMIK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ
JURNALI

Ek-4: B.O.A., Bab-ı Ali Evrak Odası, 1700/127490, 21 Rebiü'l-Ahir 1319/7 Ağustos 1901.

Matbuat işlerinde müstahdem bulunan Dâhiliye Mektubi Kalemî Müdür muavinlerinden Vâmik Şükrü Bey ile hulefadan Hasan Tahsin Efendi'nin almakta oldukları paranın kalem maaşına zammı hakkında.

وفی مذهبی لایقتل الحر بالعمد [۱]

[۱] «بوتغزمال باجال بی سهام نیکاهله عمدا اوردی؛ قانمی کندبسندن دعوی ایدک . فقط قتل ایتمهک که بی آتک کوله سی . مذهبجه حر عید ایچون قتل اولوتاز » مالدسک بو بیتلری حقیقلردن بزی شو قالدیه افراغ ایتش :

خذوا بدمی من رام قتل بلحظه
ولم یخس بطش الله فی قاتل العمد
وقودوا بهجیرا وان کت عیده
لیعلم ان الحر یقتل بالعمد

فقط اوج برینه اعتراض اولوتش : اولاً « من رام قتل » دینورکه « قتل ای آرزو ایدن » دیکدر بو نیکه قتلک فعله جیمه ایدینی آکلانور . حالیکه قتل فعله جیمه ایدقجه مجرد آتی مراد ایتمکله قصاص واجب اولماز . ثانیاً « رام قتل بلحظه » سوزیه محبوب کندیسی حمزه سیله قتل آتک ایسته دیکنی افهام ایدور حالیکه قتهجه عمدا اولان قتلک آهین بر آتک جازه ایله اولاسی مشروطیز ؛ حمزه ایسه هیچ اوله بر آتک دیکدر :

«تاؤرم . منحیم نصل آجدی دلهک یارهق
بیایر اهل فن که او حمزه ک نه خندسکی وارنه کانی وار»

ثالثاً «الحر یقتل بالعمد» حکمی مطلق دیکدر . برانسان آخرک کوله سنی اولدیرسه قتل اولونور کندی کوله سنی اولدیرسه قتل اولوتاز بلکه تعزیر اولونور . شاعر ایسه محبوب کوله سی اولدینی (وان کنت عیده) سوزیه اقرار ایدور . بناء علیه مادامکه محبوب کوله سیدر محبوب کندیسی اولدیرمکه آتک قتل لازم کز .

برفقه کتابک هامشده ابن نایدنک خط دستیه بولایق بی اعتراض نایدیر برطرزایه نظم ایتمکنی متضمن شوپله بر عباره کورلش : «وقد نظمت البیتین علی ابلیغ نظام بحیث لایق علی قاتل ملام ولا اظا عن کلام فقلت :

خذوا بدمی طیباً قد ابتر مهجتی
بصارم لحظ سله لی علی عمد
ولو کنت فی شرع الهوی عید حبه
فنی الحکم ان الحر یقتل بالعمد

ولایحقی حسن قوی (فی شرع الهوی) فالحر لا یسترق فی حمزه . وکذا قوی (فی الحکم) قانه عمده ارباب القرام قتل الحییب حرام »

اقتباس

اقتباسده تغییر یسیر جواز اولدینی سوله مشدک . تغییر ، کثیر ویا تضمین صریح ایسه آکا (عمده) اطلاق اولونور . (عمده) بر آت ویا حدیثی یاخود سائر کلام منثوری جمله ویا اکثر الفاظیه آوب وزن ایچون تزئید یاخود تنقیص ایدرک نظم ایتمک دینر . بناء علیه بر آت ویا حدیث اقتباسده جائز اولماه جوق قدر تغییر یاخود آت ویا حدیث اولدینی تصریح اولونورسه آکا اقتباس دینله . یوب (عمده) دینلیر .

بعض علما «حقیقته مقتبس نادر . شاعر عمده و تضمین ایدر » دیکدرسه شعرنده آت ویا حدیث ایراد ایدن شاعر (مقتبس) اطلاق منسوخ اولماشدر .

(طبی) مسائل ذمه بی تضمین ایتمکده اقتباس دینله جکینی ادعا ایتمه سیله کندیسه «بوکا قاتل اولورسقی اطلاقک قتهه متصور اولسی معقون اولماز ؛ علوم سائر مسائلنی تضمینده اقتباس دینله بر » جوابی ویرمشدر و اقتباسی قتهه ، منطلق ، صرف ، نحو ، عروض کبی علومده تعمیم ایتمشدر . مثلاً امام شافعی به و روایت دیکرده برشافعی به منسوب اولان :

خذوا بدمی هذا الغزال قانه
رماتی بسهمی مقتله علی عمد
اولاقتلوه انی انا

**II. ABDÜLHAMİD DEVRİ HAFİYELERİNDEN VÂMIK ŞÜKRÜ EFENDİ VE 24 TEMMUZ 1901 TARİHLİ
JURNALI**

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 447-470.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KIRIM’DA ALMAN İŞGALİ VE OSMANLI DEVLETİ’NİN TUTUMU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1918)

AYBIKE GÜZAY*

ÖZET

1475 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin himayesinde olan Kırım, 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiştir. Bu tarihten itibaren baskı altında tutulan Kırım Tatarları, 1917 yılında Rus Çarlığı’nın yıkılması sürecinde kendi bağımsızlıklarını kazanabilecekleri düşüncesi ile umutlanmışlardır. Brest-Litovsk Barış Antlaşması’nın imzalanması ile savaştan çekilen Rusya haricinde bölgede beklenmeyen bir güç ortaya çıkmıştır. Antlaşmanın koşullarına uymamasına rağmen Ukrayna seferi esnasında Alman ordusunun Kırım’a girmesi bölge üzerinde menfaatleri bulunan her devlet tarafından farklı tepkilerle karşılanmıştır. Yine aynı antlaşma ile Ukrayna Devleti kurulmuş ve bu devlet Rusya’ya karşı desteklenmek amacıyla Almanya tarafından tanınmıştır. Bu durumun bölge üzerinde hâkimiyet inşa etmeye çalışan Rusya tarafından hiç olumlu karşılanmayacağı kesindir. Kırım Tatarlarının bu dönemdeki amacı ise Osmanlı Devleti ve Almanya’dan destek almaya çalışarak kendi bağımsızlıklarını elde etmektir. Osmanlı Devleti de bu dönemde elbette ki Almanya, Rusya ve Ukrayna’yı dikkate almak durumundadır. Çalışmamızda Kırım Tatarlarının bu mücadeleleri esnasında Osmanlı Devleti’nin tutumu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatarları, I. Dünya Savaşı, Almanya, Osmanlı Devleti, Ukrayna, Rusya.

GERMAN OCCUPATION IN CRIMEA AND AN EVALUATION ON THE ATTITUDE OF THE OTTOMAN STATE (1918)

ABSTRACT

Crimea, which was under the auspices of the Ottoman State since 1475, was occupied by the Russian Empire in 1783. The Crimean Tatars, who have been under pressure from this date, began to hope for the idea that they could gain their independence during the fall of imperial Russia in 1917. With the signing of the Brest-Litovsk Peace Treaty, Russia unexpectedly withdrew from the war and another power emerged in the region. Despite not complying with the terms of the treaty, the entry of the German Army in Crimea during the Ukraine expedition was met with different reactions by each state which had interests in the region. With the same agreement, the State of Ukraine was established and this state was recognized by Germany in order to support it against Russia. It is certain that this situation would not be positively received by Russia, which tried to dominate the region. The purpose of the Crimean Tatars in this period was to achieve their independence by trying to get support from the Ottoman State and Germany. The Ottoman State, of course, had to take into consideration Germany, Russia and Ukraine. In our study, the attitude of the Ottoman State during these struggles of the Crimean Tatars will be evaluated.

Key Words: Crimea, Crimean Tatars, I. World War, Germany, Ottoman State, Ukraine, Russia.

*Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: aybukeguzay@hotmail.com

GİRİŞ

1475 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kırım Yarımadası 1783 yılında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. Kırım Tatarları bu tarihten itibaren I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içinde baskı ve zulüm altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Bu sebepten ötürü I.Dünya Savaşı Kırım Tatarlarının kendi bağımsızlıklarını elde etmeleri hususunda bir ışık yakmıştır. Özellikle Rus Çarlığı'nın Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile savaştan çekilmek durumunda kalması ve Bolşeviklerin “*Her milletin kaderinin kendileri tarafından tayin edileceği*” mevzusunu ön planda tutmaları bağımsızlık umutlarını daha da kuvvetlendirmiştir.

Bu süreçte her devlet Kırım'ın geleceği üzerindeki fikirlerini uygulamaya çalışmıştır. Kırım Tatar-Türkleri ise bu dönemde 1783 tarihinde Rus ilhakıyla ellerinden alınmış olan ulusal bağımsızlıklarını geri kazanmak istemişlerdir. Bolşevikler, birleşik ve bölünmez bir Rusya, “Sovyetler Birliği” için savaşmışlardır. Alman ve müttefik birliklerinin Kırım'da geçici olarak kalmaları ise zamanın kargaşalarından biridir.¹

I. Dünya Savaşı'nın Brest-Litovsk safhasından sonra Kırım'da sürpriz bir taraf daha görülmüştür. Bu taraf, antlaşmada yer almamasına rağmen Kırım'a girmiş olan Almanya'dır. Alman ordusunun bu cesaretinde Rusya'nın savaştan çekilmiş olmasındaki etken elbette ki belirleyici olmuştur. Bu durum Rusya tarafından olumlu karşılanmamış olsa da Rusya'nın güç durumundan faydalanan Almanya 17 Şubat 1918 tarihinde Ruslara taarruza geçeceklerini bildirmişlerdir.²

Almanlar bu ileri harekâtlarına Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na ek ve gizli olarak imzaladıkları bir protokolden istifade ederek girişmişlerdir. Buna göre Almanlar, bir ihtilal ile rejim değiştirmiş ve iç savaşları ile meşgul olan Rusya'yı rahat bırakmak şartı ile Ruslar, Almanların Kafkaslar üzerindeki ileri harekâtlarına müdahale etmeyeceklerdir. Ayrıca Almanların işgal altına alacakları bu topraklar üzerinde herhangi bir hak iddiasında bulunmayacaklardır. Ruslar, içinde bulunmuş oldukları güç şartları göz önüne alarak Almanların ileri sürdükleri tekliflerini kabul etmişlerdir.³ Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na göre Sovyetler, Ukrayna'nın bağımsızlığını da tanımış ve buradan Kızıl kıtaları çekmeyi kabul etmiştir.⁴

Almanlar Ukrayna'da ilerledikleri sırada Kırım'a da girmişlerdir. 21.04.1918-16.11.1918 tarihleri arasında Kırım'da Alman işgal devri yaşanmıştır.⁵ Bu süre içinde Kırımlıların kendi bağımsızlıklarını elde edebilecekleri hususunda umutlandıkları ve hem Osmanlı Devleti hem de Almanya nezdinde çeşitli girişimlerde buldukları görülmektedir. Almanlar “Kurtarıcı” olarak görülmüş ve bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla hem Osmanlı Devleti hem de Almanya'dan umut beklenmiştir. Kırım'ın bağımsızlığı hususunda Almanya'nın kararsız tutumuna rağmen Osmanlı Devleti koşullar uygun olduğu zaman gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bu mevzu Osmanlı basınında da gündeme gelmiş, Kırım Tatarları ve Osmanlı Türkleri arasındaki manevi bağlar hususunda vurgu yapılmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan çekilmeleri ile Kırım Tatarlarının bağımsızlık ümitleri hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bu çalışmada Alman işgal dönemi sürecinde Kırım Tatarları ve Osmanlı Devleti arasındaki temaslar ve Kırım'ın bağımsızlığı mevzusunda Osmanlı Devleti'nin tutumu ele alınmakla birlikte, dönemin Osmanlı basınının Kırım'ın bağımsızlığına yönelik çabaları da incelenmeye çalışılmıştır.

1.Ukrayna ve Almanya'nın Kırım Üzerindeki Hedefleri

Kırım Tatarları kendi bağımsızlıklarını kazanmak düşüncesindeyken Kırım üzerinde çıkarları olan diğer devletlerin de planları bulunmaktadır. Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile bağımsızlığını elde etmiş olan Ukrayna, Kırım'ı kendi topraklarına katmak istemektedir. Bunu da Almanya'dan destek alarak gerçekleştirme niyetinde olacaktır. Zira Ukrayna Devlet Başkanı Pavlo Skoropads'ki tarafından Almanlara gönderilmiş olan ve Kırım ile ilgili isteklerini belirten aşağıdaki mektup, Ukrayna'nın niyetini açığa çıkarmaktadır:

*Alman Hükümeti'nin Ukrayna'daki Elçisi Baron von Mumm'a*⁶;

“Ukrayna Devleti'nin Başkanlığı görevini aldığımında, sadece ana vatanım olan Ukrayna'da barışı ve düzeni sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda mümkün olan en büyük ekonomik refahı getirmek için yolumu çizdim.

¹Rüdiger Kipke, *Die Krim in ZeitendesUmbruchs 1920-2014, VomBeginn der SowjetherrschaftbiszurRückkehrnachRussland*, Lehrbuchverlag, 2019, s.1.

²Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 347.

³Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1975, s. 200.

⁴Kurat, age, s. 349.

⁵Ömer Özcan, “Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırimer İlişkileri”, *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 15.

⁶8 Mart'ta Freiherr Mumm von Schwarzenstein Reich hükümeti tarafından Ukrayna Hükümeti'ne diplomatik elçi olarak atanmıştır. (Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918 Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, R. Oldenbourg Verlag, Wien und München 1966, s. 118).

Ukrayna'nın yeniden doğuşu için özel önem taşıyan bir sorun da sınırlarının tanımı, özellikle güney ve bununla birlikte Kırım'ın mülkiyetidir. Kırım'ın Ukrayna'ya katılması bizim için tuz, tütün, şarap ve meyve gibi maddelerin sağlayacağı imkânlar anlamına gelmektedir. Sadece tütün hususunda bile Ukrayna yılda yüz milyon ruble kazanabilir. Aynı şekilde Kırım'ın mülkiyeti kaplıca hususunda da fayda sağlayacaktır. Ayrıca Ukrayna Kırım'a sahip olursa güneydeki Sivastopol ve Feodosia gibi doğal limanlardan da faydalanacaktır. Karadeniz filosu da sorunludur ve askerî filo eski tür olduğu için Almanya açısından değersizdir. Ukrayna için ise bunun kaybı uluslararası saygınlıkta halkımız için şiddetli bir darbe olacaktır. Bu hususta ve bir Ukrayna ordusu yaratma konusunda Ukrayna Devleti'nin çıkarlarının Alman Hükümeti'nin niyetleri ve amaçları ile uyum sağladığını düşünüyorum. Kırım'ı Ukrayna'ya bağlama hususunda dile getirdiklerimi dikkate almanızı rica ediyorum. (Kiev, 10 Mayıs 1918)”⁷(Ek 1)

Kısa bir zaman sonra Ukrayna Devlet Bakanı Doroşenko ise Kırım hususundaki taleplerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Ekonomik, politik ve etnografik olarak Kırım, Ukrayna halkının yaşamıyla yakından bağlantılıdır. Ukrayna Devleti Kırım ile birleşme olmadan asla normal bir şekilde gelişemez. Kırım nüfusunun çoğunluğunun ruh hâlini bilerek, bu insanların çıkarlarını ve Ukrayna Hükümeti ile eski bağlantılarını göz önünde bulundurursak, Kırım halkının iradesinin yalnızca Ukrayna ile birleşme lehine olduğuna dair şüphemiz yoktur.(30 Mayıs 1918).”⁸

Taze bir devlet olan Ukrayna'nın kendi gelişim sürecini düşünmekte haklı olduğu ifade edilebilir. Lakin burada Ukrayna tarafından hesaba katılmamış olan Kırım Tatarları Ukrayna'ya bağlanmak bir tarafa haklı olarak kendi bağımsızlıklarını elde etmek istemişlerdir. Dönemin şartları ve Wilson prensipleri Kırım Tatarlarına bağımsız Kırım Devleti'nin kurulabileceği izlenimini vermiştir.⁹

Kırım Tatarları, Kırım'ın Ukrayna ile iktisadi ilişkileri olmasına rağmen siyasi ve etnik açılarından hiçbir bağlantısı olmadığını, Kırım'ın Ukrayna sınırları içinde yer almadığını vurgulamışlardır. Zira Almanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olan Freiherr von Bussche-Heddenhausen, yapmış olduğu açıklamada Ukrayna Cumhuriyeti'nin sınırlarını belirlerken Kırım Yarımadası'nı Tavrida Eyaleti'nin¹⁰ dışında saymıştır. Kırım Bolşeviklerden temizlendikten sonra Alman Komutanı General Koch, Akmeşcit Belediye Başkanı'na Kırım'ın sadece Alman ordusu tarafından işgal edilmiş olduğunu ve Ukrayna'nın bununla bir alakası olmadığını beyan etmiştir. Hatta Alman ordusu ile birlikte 200 Ukraynalı askerın Kırım'a girmesinden sonra derhâl silahlarının alınıp sınır dışı edildiklerini bildirmiştir. Bunun dışında Kırım ahalisinin çoğunun Ukrayna'ya bağlanmayı reddettikleri gibi, Ukrayna'nın Kırım'ı ilhak iddiasında bulunması kendi teşekkülünü sağlamış olan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na da aykırıdır.¹¹

Sürpriz bir işgal ile 21.04.1918 tarihinde Kırım'a giren Almanya'nın da yukarıda ifade edildiği gibi Kırım'ı ilhak planlarının olduğu şüphesizdir. Almanlar kendi çıkarlarını düşünmek adına hareket ederken aynı zamanda Ukrayna'nın da Kırım'ı işgal etmelerini önlemişlerdir. Aksi takdirde Rusya'nın savaştan çekilmek durumunda kaldığı bir dönemde Ukrayna'nın Kırım'ı kendi topraklarına katmak istemesi hususu hiç şaşırtıcı değildir. Buna rağmen yukarıda tercüme edilen notlardan anlaşıldığı üzere taze bir devlet olan Ukrayna, Kırım'ı elde etmek konusunda Almanların yardımına muhtaç gözükmemektedir. Dönemin koşulları göz önüne alındığı vakit yeni kurulan Ukrayna'nın Alman ilerleyişine karşı koyması düşünülmeyeceği gibi, bu durumu fırsata çevirip Almanlar ile anlaşma yoluna gitmeleri en mantıklı yol olacaktır. Zira Rusya'ya karşı hem Ukraynalılar hem de Kırımlılar I. Dünya Savaşı sürecinde Almanları memnuniyetle karşılamışlardır. Ortak düşman olan Ruslara karşı Almanlar “*Kurtarıcı*” olarak görülmüştür.

Bu süreçte Kırım-Tatar liderlerinden bir heyetin Kırım'ı da kendi çıkar alanlarının bir parçası olarak görmelerini rica etmek üzere Almanya'ya yol aldığı ifade edilmektedir. Almanlar ise bu ricaya bir ordu yollayarak yanıt vermişlerdir ve Alman ordusu Nisan 1918 tarihinde Perekop'tan geçerek ilerlemiştir.¹²

⁷Edige Kırmal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken 1900-1950*, Philo Press, Emsteden 1962, s. 222-224; Aybüke Güzay, “Birinci Dünya Savaşında Kırım Sorunu ve Almanların Kırım'ı İşgali 1918”, *Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış*, Editörler: Mehmet Altunkaya, Kemal Demir, Diren Çakılcı, Palet Yayınları, Konya 2019, s. 197-198.

⁸Kırmal,age, s. 225; Güzay,agm, s. 198.

⁹Osman Kemal Hatıf, “Türk-Tatar Akvamu ve Vilsonun Prensipleri”, *Kırım Mecmuası*, nr.12, 24 Teşrinievvel 1334/1918, s.239-240, Osman Kemal Hatıf, “Hukuk-ı Düvel Nokta-i Nazarından Kırım Devleti”, *Kırım Mecmuası*, nr.2, 16 Mayıs 1334/1918, s.23-25, Ahmet Doğan, “Kırım Mecmuası 1-23. Sayılar: Fihrist ve Metinler” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2000, s.52-58

¹⁰1783'de Kırım Yarımadası'nı ilhak eden Rusya İmparatorluğu, burayı Ukrayna'nın güneyindeki bozkırların Dinyeper (Özü) ile Orkapı arasında kalan kısmıyla idarî olarak birleştirerek Tavrida adında bir eyalet teşkil etmiştir. (Paul Robert Magocsi, *Şu Mübarek Topraklar: Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 63).

¹¹Müstecip Ülküsal, “Kırım'da General Süleyman Sülkeviç Hükümeti”, *Emel*, S.112, Mayıs-Haziran 1979, s. 4-5.; Güzay, agm, s. 199-200.

¹² Paul Robert Magocsi, *age*, s.95.

Almanya'nın Türk-Tatarlar ile olan irtibatı I. Dünya Harbi yıllarına dayanmaktadır. Alman İmparatorluğu harpte düşman olduğu İngiltere ve Rusya'ya, bu iki ülkenin baskısı altındaki milletlerle işbirliği yaparak darbe indirmeye çalışmıştır.¹³Kırım, Karadeniz'in yönetimi ve Ukrayna'nın Almanya tarafından kontrol edilebilmesi için stratejik bir konumdur.¹⁴ Dolayısıyla Alman yetkililer Kırım Tatarlarıyla da ilgilenmişlerdir.¹⁵Almanya'nın bu dönemde Kırım üzerinde farklı planları bulunmaktadır. Ordu ile hükümet anlaşmazlık içinde olmakla beraber, her komutan da farklı düşünmekte ve bölgenin kaderine yönelik farklı planlar yapmaktadırlar.

Almanların bu planları 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması'ndan sonra maksimum dereceye ulaşmış, Rus İmparatorluğu topraklarında stratejik ve ekonomik açıdan en önemli alanların doğrudan kontrolü için bir Alman Sömürge İmparatorluğu'nun kurulması amaçlanmıştır. 1918 yazındaki Alman Doğu politikası bu konseptte dayanmaktadır.¹⁶

Alman Generali Erich Ludendorff, Kırım'ın malları ve ürünlerinden faydalanmak istemekte hatta Alman silahlarının koruması altında bağımsız bir Tatar Cumhuriyeti kurma amacı taşımaktadır.¹⁷Alman Hükümeti ise bir taraftan Türkiye'nin Karadeniz'de fazla kuvvetlenmesinden, diğer taraftan da Arap memleketlerinin kaybına razı olabilecek İngiltere ile Türkiye arasında bir anlaşma imkânından çekinerek Kırım'ı Ukrayna'ya vermeyi düşünmektedir. Ayrıca hükümet, Kırım'ın istiklalinin Ukraynalılar tarafından kendilerine itimatsızlık doğurabileceğinden ve onu Rusya ile anlaşmaya itebileceğinden, Türkiye yönü ile de Almanlara güçlükler çıkarabileceğinden çekinmektedir. Alman askerî tabakalar arasında da fikir birliği yoktur.¹⁸

Alman kolonistlerinin temsilcisi olan Immanuel Winkler Güney Rusya'daki (Güney Ukrayna, Besarabya, Kırım) bütün Alman kolonistlerin Alman Hükümeti'nin koruması altında olarak "Kırım-Tavrida" adıyla bir oluşumu savunmaktadır.¹⁹Winkler, 2 Mart 1918 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazmış olduğu dilekçede bu düşüncesini savunmuş ve Kırım'da bir Alman kolonisi oluşturulabileceğini vurgulamıştır.²⁰

Amiral personelinin operasyon bölümünün şeflerinden biri olan Freiherrvon Keyserlingk ise Kafkasya üzerinden Asya'ya Hindistan yönünde Alman etkisini gerçekleştirmek ve Kafkas bölgeleri üzerinden Avrupa'dan Asya'ya güvenli bir köprü oluşturması açısından Karadeniz ve Hazar Denizi istikametinde ilerlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunun için Almanya'nın lider güç olarak bu denizlerde her zaman güvenli bir şekilde var olması gerekmektedir. Ancak orada güçlü bir Alman silahlı kuvveti bulundurulamayacağından, "ittifak politikası" yardımı ile gerekli güvenlik sağlanmalıdır ve Rus Karadeniz filosunun dağılımında kıyı devletlerine gereken önem verilmelidir. Kayserlingk, burada Ukrayna bölgesine büyük önem vermektedir. Karadeniz'de Alman hâkimiyeti en iyi şekilde "Alman içerikli bir Ukrayna donanması tarafından" teminat altına alınacaktır.²¹ Alman askerî tabakası arasında Ukrayna'nın da Alman hâkimiyeti altına alınması hususunda fikirler bulunmaktadır.

13 Mayıs 1918 tarihinde başkomutanlık ile hükümet arasında Kırım ile ilgili bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Ludendorff bu görüşmede işgalin orada bulunan ve Almanların korumasını isteyen Tatarların talebi üzerine gerçekleştirildiğini açıklamıştır.²²I. Dünya Savaşı'nda Kırım'ın Almanlar tarafından işgali Kırım Tatarlarının ileri gelenleri tarafından olumlu karşılanmış görünmektedir. Cafer Seydahmet[Kırimer]²³, Almanların Türkiye'nin müttefiki olmalarından ve Çarlığın yıkılmasını kolaylaştırmalarından dolayı Almanlara karşı büyük dostluk hislerinin ortaya çıktığını ve Almanların

¹³ Patrik vonzur Mühlen, *Gamalihaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 27.

¹⁴ Alexander Dallin, *German Rule in Russia 1941-1945, A Study of Occupation Policies*, Published by Palgrave, 1981, s. 253.

¹⁵ David Motadel, *İslam ve Naziler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, s. 53.

¹⁶ Dietrich Geyer, "Ostpolitik und Geschichtsbewusstsein in Deutschland", *Vierteljahrshesheft für Zeitgeschichte*, Heft 2, (34. Jahrgang) 1986, s. 157.

¹⁷ Winfried Baumgart, "Ludendorff und das Auswärtige Amt zur Besetzung der Krim 1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band. 14, Heft 4, Dezember 1966, s.530.

¹⁸ N.T. Akmescitli, "1918 Yılında Almanların Şark Siyaseti, BrestLitovsk'tan I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar", *Emel*, Eylül-Ekim 1969, S.54,s. 28.

¹⁹ Dmytro Myeshkov, "Die Deutschen in der Ukraine während der Besatzung 1941-1944", in: *Nationalsozialismus und Regional bewusstsein im östlichen Europa*. Hg. von B. Olschowsky und I. Loose. München, De Gruyter Oldenbourg, s. 403.

²⁰ Alfred Eisfeld, "Deutsche Autonomie bewegungen in der Ukraine und in Westsibirien 1917 - 1918", In: Alfred Eisfeld, Victor Herdt, Boris Meissner: *Deutsche in Rußland und in der Sowjetunion 1914 - 1941*. Berlin: 2007, s. 137-138.

²¹ Baumgart, agm, s. 533.

²² Baumgart, agm, s. 531.

²³ Cafer Seydahmet [Kırimer]: 01.09.1889 tarihinde Kırım'ın Yalta şehrinin Kızıldaş Köyü'nde doğmuştur. İlk öğrenimini Kırım'da yaptıktan sonra orta ve lise öğrenimini Türkiye'de tamamlamıştır. 1917 Mayıs ayında Moskova'da toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'ne Kırım Heyeti Reisi sıfatıyla katılmıştır. Kırım Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Harbiye ve Hariciye Vekilliklerini üstlenmiştir. Kırım'ı dışarıda tam yetkili olarak temsil görevlendirilmiştir. Kırım Millî Merkezinin reisi olarak 03.04.1960 tarihinde İstanbul'da vefatına kadar siyasi faaliyetini devam ettirmiştir. (İbrahim Otar, "Cafer Seydahmet Kırimer", *Emel*, S. 1, Kasım 1960, s. 18-26.)

Bolşevikleri ezeceklerini, Rusya'nın parçalanmasını temin edeceklerini ümit ettiklerini ifade etmiştir. Bu sebepten ötürü I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer almışlardır.²⁴ Dolayısıyla General Ludendorff'un ifadesinin doğruluğu Cafer Seydahmet Bey'in bu tutumundan anlaşılmaktadır.

1917 devriminden sonra Rus hâkimiyetine karşı hem Kırım'da hem de Ukrayna'da bir iş birliği döneminden söz edilmektedir. Müslüman Merkez Komitesi temsilcisi Cafer Seydahmet ile Merkez Rada'nın başkanı arasındaki görüşmede, Müslüman Komitesi ve Ukrayna arasında karşılıklı yardımlaşma ile ulusal hak ve isteklere karşı saygılı olma sözü verilmiştir. Buna göre Ukrayna III. Radası'nda Kırım, Ukrayna Cumhuriyeti'nin sınırları dışında bırakılmıştır.²⁵ Ukrayna Halk Cumhuriyeti bundan sonra çoğunluğu Ukraynalıların ikamet ettikleri Kiew, Podolien, Wohlyniien, Tschernigow, Poltawa, Charkow, Ekaterinoslaw veTaurien bölgelerini kapsamaktadır, buna Kırım dâhil değildir.²⁶

Fakat Ukrayna bir süre sonra bu tutumundan vazgeçecek, Alman işgali ile tutumunu değiştirecektir. Her ne kadar Rusya'ya karşı Almanlar ile iş birliği yapılma hususu hem Kırımlılar hem de Ukrayna için geçerli olsa da, Ukrayna Kırım'a karşı olan hasmane tutumunu bu süreçte açık bir şekilde sürdürmüştür.

Ukrayna Hetmanı Skoropadskij, Temmuz 1918 tarihinde Kırım'a ticari engel koymuştur. Kırım'ın çok önemli bir ticaret maddesi olan meyvelerin trenlerle Ukrayna'dan geçmesine izin vermeyeceğini bildirmiştir. Sadece Kırım'daki Alman askerlerine Ukrayna'dan getirilecek gıda maddelerinin taşınmasına müsaade edileceğini açıklamıştır. Böylece Ukrayna ve Kırım arasındaki ticari ulaşım kesilmiş ve Kırım baskı altına alınmıştır. Kırım Parlamentosu²⁷ ise bu hareketi protesto etmiştir. Kırım tüccar ve esnaf birlikleri Akmescit'te büyük bir kongrede toplanarak Ukrayna'nın kararını şiddetle kınamışlar ve Kırım Hükümeti'nin gerektiği gibi harekete geçmesini istemişlerdir. Bunun üzerine hükümetin İstanbul'a bir temsilci göndererek Osmanlı'dan destek istenmesi, Dışişleri Bakanı Cafer Seydahmet Bey'in de Berlin'e giderek Alman Hariciye Nezareti ile temas etmesi kararlaştırılmıştır.²⁸

2. Kırım Tatarlarının Osmanlı Hükümeti ile Temasları

1918 yılından evvel Kırım Tatarları,Müslüman İcra Komitesi²⁹ aracılığı ile uluslararası temaslarda buldukları gibi Osmanlı Devleti'ne de 1917 Eylül'ünde bir temsilcisini göndermişlerdir. Bu temsilcinin faaliyeti ile ilgili herhangi bir resmi kayıt bulunamamıştır. İkinci teşebbüste Millî Hükümet mensupları Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa'ya Aralık 1917'de bir muhtıra yollamışlardır. Bu muhtırada OsmanlıHükümeti'ne Kırım Tatarlarının millî hareketi ve Ukrayna ile olan komşuluk münasebetleri hakkında bilgi vermişler ve Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardır. Fakat bu girişim Kırım için müessir bir fayda sağlamamıştır. Talat Paşa'nın ise 1918'de de Kırım ile ilgili pasif bir tutum sergilemiş olduğu ifade edilmektedir.³⁰Buna rağmen İttihat ve Terakki Hükümeti I. Dünya Savaşı döneminde Türkistanlılar için birkaç çalışma gerçekleştirmişlerdir.

²⁴ Cafer Seydahmet Kırmir, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul 1993, s. 265.

²⁵Kırmal, age, s. 122-123.

²⁶Kırmal, age, s. 215.

²⁷16 Nisan 1918'de Almanların Kırım'ı işgal etmelerinden sonra 25 Nisan 1918'de General Süleyman Sülkeviç başkanlığında Kırım Ülke Hükümeti kurulmuştur. (Zühal Yüksel, "Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2003, s. 430.)18 Mayıs'ta Parlamento toplanmış, Hükümeti kurmak üzere Cafer SeydahmetBey görevlendirilmiştir. Bu hususu görüşmek üzere Rus Kadet Partisi ise Yalta'da toplanmıştır. Bu toplantıda Kırmir'in Başbakanlığı ve kurulacak olan Hükümetin tanınmamasına karar verilmiştir. Meydana gelen karışıklıktan ötürü Cafer Seydahmet Bey görevinden istifa etmiş, Sülkeviç'in 25 Haziran'da kurduğu kabinede Dışişleri Bakanı olmuştur. Bir süre sonra Ukrayna'nın Kırım'a ticarî ambargo uygulamaya başlamasından dolayı, görüşmeler yapmak üzere Eylül 1918'de Berlin'e gitmiştir. Talat Paşa da Berlin'e geldiği zaman, her sabah savaşın gidişatı üzerine Tiergartenstrasse'de müzakerelerde bulunmuşlardır. (Ömer Özcan, "Enver Paşa ve Cafer SeydahmetKırmir İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s.15.

²⁸Ülküsal, agm, s. 7-8.[General SüleymanSülkeviç, 25 Haziran 1918 tarihinde oluşturulan kabinede Dışişleri Bakanlığı'na Cafer Seydahmet'i, İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na Seyitecelil Hattat'ı, Millî Eğitim Bakanlığı'na Polonya Müslüman Tatarlarından Ahmet Ahmetoviç'i, Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne Cafer Rüstem Beko'yu getirmiştir. Bütün daire ve müdürlüklere göndermiş olduğu resmî yazısında ise Ukrayna Hükümeti ile hiçbir şekilde ilişki ve bağlantı kurulmamasını, her konuda Başbakanlık ile temasa geçilmesini sıkı suretle bildirmiştir. (MüstecipÜlküsal, "Kırım'da General Süleyman Sülkeviç Hükümeti", *Emel*, S. 112, Mayıs-Haziran 1979, s. 1-2).Kabinedeki diğer Bakanlar: Ticaret ve Endüstri Bakanı: Nikitin (Rus), Maliye Bakanı: GrafTatiscev (Rus), Tarım Bakanı: Thomas Rapp (Kırım'da Alman Kolonisi Temsilcisi), Eğitim Bakanı: Vladimir Nalbandov (Ermeni), Trafik-Posta ve Telgraf Bakanı: General Friemann (Alman). Ahmet Ahmetoviç'in ise Adalet Bakanı olduğu bilgisi verilmektedir. Bakınız: EdigeKırmal, age, s.195].

²⁹ Çarlık Yönetiminin devrilmesinden sonra 20 Mart 1917'de Akmescit'te Kırım'ın bütün şehir, kasaba ve köylerinden gelen 1500 halk temsilcisinin katılımı ile toplanan kongrenin 50 kişilik "Kırım Müslümanları İcra Komitesini seçmesiyle başlayan bağımsız ve demokratik ortam çeşitli merhalelerden geçerek 26 Kasım 1917'de Birinci Kurultay'ın toplanması ile nihai hedefine ulaşmıştır. (Ömer Özcan, "Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırmir İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 15).

³⁰Edige Kırmal, "Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi XIV", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Emel*, S. 141-145, Mart-Aralık 1984, s.166-167; Güzay, agm, s. 206.

Bu projelerden biri de müttefikleri olan Avrupa ülkelerinin Rusya Türklerini tanımları meselesidir. Bunun için bir heyet kurulmuş, Çelebizade Mehmet Efendi de Kırım Türklerini temsil etmiştir.³¹

Almanların Kırım'ı işgal tarihleri olan Nisan 1918'den itibaren Kırım Tatarlarının özellikle de Cafer Seydahmet Bey'in öncülüğünde faaliyette buldukları görülmektedir. Bu husus Kırım Tatarları açısından Rusya'nın savaştan çekilmiş olmasının verdiği avantajdan kaynaklanmaktadır.

Kırım Millî Hükümeti, Cafer Seydahmet Bey'in 20 Nisan 1918'de İstanbul'a gelişine kadar Osmanlı Devleti ile verimli bir irtibat sağlamaya muvaffak olamamıştır.³² Bolşeviklerin Akmesic'i işgal etmeleri üzerine Cafer Seydahmet Bey kılık değiştirerek Ukrayna üzerinden Kafkasya'ya geçmiş; Bakü'de Azerbaycan Millî Hükümeti yetkilileriyle, Mehmet Emin Resulzade ve Mir Yakup ile görüşükten sonra Batum, Trabzon yolu ile İstanbul'a gelmiştir. 21 Nisan 1918 sabahında ilk önce Başvekil Talat Paşa ile görüşmüştür. Talat Paşa kendisini ayakta karşılamış ve sarılarak gözlerinden öpmüştür. Onun yanından ayrıldıktan sonra Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa tarafından kabul edilmiştir.³³

Talat Paşa Brest-Litowsk'ta iken Kırım Tatarlarının ileri gelenlerinden Kırım'daki hedefleri hakkında 12 adet mektup almış ve bunları Enver Paşa'ya yollamıştır. Eğer Kırım'da bir Tatar Devleti teşekkül ederse, Karadeniz'deki herhangi bir tehlikeye karşı Türk kuvvetlerini Kırım'a göndermek suretiyle Ukrayna'ya karşı konulabilecektir.³⁴

21 Nisan günü Cafer Seydahmet Bey, Talat Paşa ve Enver Paşa'ya Brest-Litowsk'ta Ukrayna ve Alman heyetleri ile görüşmelerine rağmen niçin Kırım hususuna değinmediklerini sormuş, Kırım gençliğinin de bu konuyu üzüntü ile karşıladıklarını bildirmiştir. Talat Paşa bunun üzerine, bu tarihî hatayı ölmeden telafi edeceğini söylemiştir.³⁵

Ukrayna'nın Kırım'ı ekonomik olarak abluka altına almasının ardından ise Kırım Tatarları ekonomik ve siyasi destek bulmak için İstanbul ile iletişime geçmeyi uygun bulmuşlardır. O dönemde İstanbul'da bulunan Cafer Seydahmet Bey Sadrazam Talat Paşa'dan Osmanlı Devleti'nin Kırım'a bir temsilci göndermesini istemiş, Talat Paşa da bunun evvela Kırım Tatarları tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Seyit Celil Hattat, Ahmet Özenbaşı, Hamdi Bekirzâde, Halil Çapçakçı ve Hasan Sabri'nin aralarında yaptıkları toplantı sonucunda İstanbul'a bir temsilci gönderilmesine karar verilmiştir.³⁶

Alman işgali döneminde Hasan Sabri Ayvaz³⁷, Cafer Seydahmet Bey'in girişimi üzerine Temmuz 1918 tarihinde İstanbul'a elçi olarak gönderilmiş, Sülkeviç Hükümeti'nin sona ermesine (Kasım 1918) kadar kalmış ve çok sıcak karşılanmıştır. Onun başlıca faaliyeti Kırım için Osmanlı Devleti'nden gerekli yardımı sağlamaktır. İlk adımlarından bir tanesi, Osmanlı Hükümeti'ne Kırım hususunda Ukrayna'nın taleplerine karşı resmî bir bildiri sunmak olmuştur. 5 Ağustos 1918 tarihinde İkdâm Gazetesi, Hasan Sabri Ayvaz'ın bir röportajını yayımlamıştır. Sülkeviç Hükümeti'nin Kırım'ın bağımsızlığını bir görev olarak algılamış olduğunu, hedeflerinin Kırım'ın bağımsızlığını onaylamak olduğunu ve bu sayede yerli halkın uluslararası konumunu güvence altına almak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu hedefe ulaşmak için en büyük umutlarını da İstanbul ve Berlin'den beklediklerini bildirmiştir. Kırım sorusunda Türk ve Alman müttefiklerinin politikalarının el ele gitmesi için mücadele ettiklerini de söylemiştir.³⁸(Ek 2)

Temmuz ayındaki gelişmelerden bir tanesi de Kırım Hükümeti'nin ekonomik destek imkânlarını görüşmek üzere Berlin'e Maliye Bakanı Tatiscev ile birlikte bir heyet gönderme isteğini dile getirmesi olmuştur. Heyetin şüphesiz ki temel amacı Kırım Hükümeti'nin Berlin'de resmî olarak tanınmasını sağlamaktır. Erich Ludendorff, Federal Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçmeden önce heyetin seyahatini onaylamıştır. Richard von Kühlmann'ın

³¹ Ahat Andican, "I. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye-Türkistan İlişkileri", I. Dünya Savaşı'nın 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 373.

³² Kırimal, agm, s. 167.

³³ Ömer Özcan, "Enver Paşa ve Cafer SeydahmetKırım İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 15.

³⁴ Kurat, age, s. 369.

³⁵ MüstecipÜlküsal, *Kırım Türk Tatarları, (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980, s. 202.

³⁶ İnci Yelda Şafakçı, *Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015, s. 50.

³⁷ Hasan Sabri [Ayvazov]: 1878 yılında Alupka'da doğmuş, buradaki medrese eğitiminden sonra İstanbul'a giderek Pedagoji Enstitüsü'nde eğitim görmüş, bu eğitimi sırasında Kırım'a dönmüş ve Yalta'da modern usulde eğitim veren bir okul açarak burada öğretmenlik yapmıştır. Genç yaşta İsmail Gaspıralı ile tanışan Hasan Sabri, Tercüman gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Kırım'da İnkılap hareketlerinin yoğun olduğu yıllarda "Genç Tatarlar" hareketi içinde faaliyet göstermiştir. Hareketin yayın organı olan Vatan Hadimi gazetesinde yazılarına devam etmiştir. Kırım Tatarlarının bağımsız bir devlet kurma fikrini hem faaliyetleri hem de yazıları ile desteklemiştir. 1918 yılında Osmanlı Devleti'ne elçi sıfatı ile gönderilmiştir. Hayatını bağımsız Kırım yolunda çalışarak geçirmiştir. (Ahmet Kanlıdere, İnci Yelda Şafakçı, "Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) Hakkındaki Kaynakların Tedkiki", *Крымскоисторическое обозрение / Crimean Historical Review*, no. 2 (2015), Kazan, Bahçesaray, s. 211-222).

³⁸ Kırım'ın Teşekkülü", *İkdâm*, 5 Ağustos 1918, s. 1.

halefi olan Dışişleri Bakanı Paul von Hintze ise heyeti Dışişleri Bakanlığı'na kabul etmeyi reddetmiştir. Ludendorff'un talebi üzerine 24 Ağustos'ta Tatiscev'i özel dairesinde dinlemeyi kabul etmiştir. Hintze için Kırım Hükümeti'ni tanımak söz konusu değildir. Zira bağımsız bir Kırım Devleti'nin oluşumu Almanya'yı hem Rusya hem de Ukrayna'ya muhalefet olacağından korkutmaktadır.³⁹

23 Eylül 1918 tarihinde Almanya ile Osmanlı arasındaki Kırım, Kafkaslar, Türkistan ve Karadeniz sorunlarını ele alan bir protokol Berlin'de Talat Paşa tarafından imzalanmıştır. Türk Hükümeti Turan planını uygulamak için bir öneride bulunmuştur. Çünkü Kırım Tatarları artık Kırım'ın bağımsızlığının gerçekleşmesi için yeni umutlar açmışlardır. 7 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa Hükümeti'nin düşmesinden sonra ardı sıra gelen politikacıların Türkizm fikrinden ayrılması ve Kasım 1918 tarihinde merkezî güçlerin çöküşü bu planın uygulanmasını engellemiştir.⁴⁰

Bu süre içinde Cafer Seydahmet Bey tarafından gönderilen mektuplardan, Kırım Millî Hükümeti'nin tek dayanağının Osmanlı Devleti olduğu anlaşılmaktadır. Talat Paşa'nın 23 Ağustos 1918 tarihli mektubunda yanıt olarak Osmanlı Devleti'nin çok güç durumda olduğu, Kırım Hanlığı'nın yeniden canlandırılmasında ısrar etmenin gereksiz hayal kırıklıklarına sebep olacağından dolayı, bunun siyaseten uygun olmayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Ukrayna Hükümeti'nin gücendirilmemesi ve Rusya'daki durumun belirsizliğinden dolayı acele ve telaş etmenin yersiz olduğu yazılmıştır. Talat Paşa bununla beraber müttefikleri olan Almanya nezdinde Kırım davasının müdafasından geri kalınmadığını da söylemiştir.⁴¹ Ayrıca Cafer Seydahmet Bey'in bu talepleri Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan çekildiği tarih olan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan çok kısa bir süre önce yapılan ve muhtemelen gerçekleştirilme imkânı olmayan taleplerdir.⁴² Zira İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Kırım davası için Almanya nezdinde girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Buna rağmen birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti'nin Kırım davası ile ilgilenme hususunda yetersiz kalmış olduğu söylenebilir.

3. Alman İşgali ve Kırım'ın Bağımsızlığı Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Kırım Tatarları her dönemde Türkiye'ye "anavatan" gözü ile bakmış, bağımsızlıklarını kazanma yolunda I. Dünya Savaşı esnasında da doğal olarak Osmanlı Devleti'nden yardım beklemişlerdir. Bu topraklar ile olan manevi bağlarının unutulması zaten mümkün değildir. Kırım Tatarları ve Osmanlı Türkleri arasında kopması mümkün olmayan kuvvetli bağlar vardır. Fakat burada dikkate alınması gereken, Osmanlı Devleti'nin o dönemde savaşta zor durumda olduğu ve Kırım'a ne ölçüde yardım edebileceği hususudur. Dönemin olumsuz şartlarına rağmen Osmanlı Devleti Kırım'dan elini çekmek istememiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın bağımsızlığına olan ilgisi özellikle nisan ayının sonu, mayıs ayının başında (1918) açığa çıkmıştır.⁴³ Mustafa Edige (Kırimal)'ın⁴⁴ nakletmiş olduğuna göre, Kırım ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler bu dönemde çok dostane bir şekilde yürümüştür. Etnik ilişkiler ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Tatarları ile alakaları bu ilişkilerin devamlılığı açısından önemlidir. Bu devamlılık aynı zamanda Osmanlı'nın devlet çıkarları açısından da desteklenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kırım sorunlarına olan ilgisi, 1918 Mart'ında

³⁹Baumgart, agm, s. 535.

⁴⁰Kırimal, age, 262-265. [4 Ekim tarihinde Talat Paşa Hükümeti düşünce yerine görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti tarafından Mondros Ateşkes Antlaşması imza edilmiştir. İttihat ve Terakki Partisi İktidarı sona ermiştir. Galip devlet kuvvetlerinin İstanbul'a girmeleri ve parti önderlerinin tutuklanmaları düşüncesi ile Talat, Enver ve Cemal Paşalarla Beyrut Valisi Azmi, Dr. Bahaettin Şakir, Cemal Azmi, Dr. Nazım ve eski Polis Müdürü Bedri, 8/9 Kasım gecesi bir Alman denizaltısıyla Karadeniz'eaçılarak Kırım'da Gözleve'yegitimişlerdir. (Ömer Özcan, "Enver Paşa ve Cafer SeydahmetKırimer İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 16)].

⁴¹ BOA. HR. SYS, 2373/1_81. (Talat Paşa tarafından Cafer Seydahmet Bey'e Kırım'ın ahvalı üzerine yazılan 23 Ağustos 1918 tarihli mektup).

⁴² Kemal Gurulkan, "Birinci Dünya Savaşı'nın Kırım Tatarları Tarafından Kurtuluş Vesilesi Olarak Görülmesi ve Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 27-28/14, 2015, s. 103.

⁴³Kırimal, age, s. 255.

⁴⁴ Mustafa Edige [Kırimal]:1911 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğmuştur. İlk ve orta tahsilini Yalta şehrine yakın olan Dereköy'de, lise tahsilini ise Yalta'daki Rus Lisesi'nde tamamlamıştır. Yüksek tahsiline devam etmek için Akmescit'e (Simferopol) gitmiştir. 1923'ten 1927'ye kadar Kırım'da millî çalışmalarını sürdürmüştür. Milliyetçi gençlerin ön saflarında faaliyet gösteren Edige, tutuklanma tehlikesine karşı gizli teşkilat tarafından önce Azerbaycan'a daha sonra İran'a kaçırılmış, İran'dan da Türkiye'ye geçmeyi başarmıştır. Bir müddet sonra Polonya Müslümanlarının müftüsü olan ve Vilno şehrinde yaşayan amcası Yakup Şinkiyevic'in yanına gitmiş, 1934 yılında yazıldığı Vilno Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesini 1939'da tamamlamıştır. Polonya Türk-Tatarları arasında millî faaliyetlerini sürdürmüş, II. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 22 Ocak 1940 tarihinde Berlin'e daha sonra Türkiye'ye geçerek 1941 Aralık ayının başına kadar burada kalmıştır. Almanların Kırım Yarımadası'nı işgal etmeleri ile birlikte Türkiye ve Almanya nezdinde Kırım Türk-Tatarlarının haklarına dair girişimlerde bulunmuştur. Savaş bittikten sonra Almanya'nın Münster şehrinde doktorasına devam etmiş ve 1952 yılında "Der Nationale Kampf der Krim türken" başlıklı doktora tezini tamamlamıştır. ABD tarafından 1954 yılında Münih'te kurulan Sovyetler Birliği'ni Araştırma ve Öğrenme Enstitüsü ile Paris Bloku'nda Kırım Millî Merkezi temsilcisi sıfatıyla Kırım Türk-Tatarlarını ve davalarını müdafaa ve temsil eden Dr. Edige M. Kırimal, Enstitü tarafından yayınlanan Türkçe (Dergi) mecmuasının sorumlu müdürlüğünü yapmıştır. 1972 yılında Enstitü kapanınca emekli olmuş, hastalanıncaya kadar Paris Bloku'nda Kırım Millî Merkezi temsilciliği görevine devam etmiştir.1980 yılında Almanya'nın Münih kentinde hayata gözlerini kapatmıştır. (MüstecipÜlküsal, "Dr. Edige Mustafa Kırimal'ı Kaybettik", *Emel*, S. 118, Mayıs-Haziran 1980, s. 1-5).

Rus cephelerinin çökmekte olduğu ve Almanların Batı Rusya ile Ukrayna'da geniş bir cepheye hâkim olmaya başladığı zaman uyanmıştır. Bu durum ise merkezî güçlerin doğu politikalarında yeni bakış açlarına yol açmıştır. Osmanlı Devleti ise eski Rus İmparatorluğu'nun toprakları olan Türk-Müslüman bölgelerine karşı hakkı olduğunu iddia etmiştir.⁴⁵ Bu bölgelerden bir tanesi elbette ki Kırım'dır.

Rusya'da meydana gelen 1917 Şubat ihtilalinden sonra "milletlerin baharı" olarak adlandırılan durumun ortaya çıkması ile millî hareketlerin önderleri demokratik haklarla beraber millî hakların da tanınacağını ummuşlardır.⁴⁶ Her milletin kendi kaderini kendisinin tayin edebileceği hususu Osmanlı Hükümeti tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. İstanbul'daki Alman elçiliği Kırım'ın bağımsızlığı konusuna Almanya'nın da olumlu baktığını ifade etmiştir. Zira Almanya, Kırım'da düzeni sağlamak amacıyla Kırım'a girmiştir ve Kurultay'a destek vereceğini söylemiştir.⁴⁷

Mayıs ayının ilk haftasında ise Kırım'ın bağımsızlığı Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Bir süre sonra Almanya tarafından da Kırım'ın istiklali kabul edilmiştir. Türk basınında da Kırım'ın istiklalinin tanınması hususuna yer verilmiş, diğer ittifak devletlerinin de aynı kararı alma ihtimalinin ortaya çıktığı ümitle ifade edilmiştir.⁴⁸ (Ek 3) Ayrıca Kırım'ın, Almanya tarafından tanınması, Ukrayna ve Rusya'nın ilhaka teşebbüs etmesinin önüne geçmek içindir.⁴⁹

Bu dönemde İstanbul'da 23 Mart 1918 tarihinde Kırımlılar Cemiyet-i Hayriye'si kurulmuştur. Cemiyetin amacı Rusya Müslümanlarının özellikle Kırımlıların haklarını savunmak, millî ve kültürel uyanmayı sağlamak, Osmanlı ülkesindeki Kırım muhacirlerine yardımcı olmaktır. Diğer bir vazifesi ise Kırım Türklerinin millî meselelerine destek temini için Osmanlı kamuoyunu, devlet ricalini aydınlatmaya çalışmaktır. İstanbul'da gayet etkili bir Kırım Tatar lobisi gibi çalışmış ve bu hususta ilk elden haber kaynaklarından mahrum olan Osmanlı basınına gelişmeleri sıcak sıcak aktarmıştır. Bu çabaların sonunda 1918 yılında Osmanlı kamuoyunda ve basınında Kırım'a karşı büyük bir ilgi ve sempati ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Ayrıca bu cemiyetin kurucularından olan Kırımlı Süleyman Sudi Bey tarafından yayımlanan Kırım Mecmuası'nda 2 Mayıs 1918-15 Mayıs 1919 tarihleri arasında Kırım ile ilgili her türlü olay, Türk Dünyası ve Avrupa'ya hemen duyurulmaya çalışılarak bağımsız Kırım'ın kurulması amaçlanmıştır.⁵¹

Kırım'ın istiklali hususunda Kırım Mecmuası'nda, Almanya ve Osmanlı Hükümeti'ne Kırımlıların teşekkürlerini bildirdikleri, Kırım'ın fedakâr gençlerinin, güzel Kırım'ın istiklaline yönelik gereken her fedakârlığı yaptıkları, bu gayretlerin kardeş Osmanlı Hükümeti tarafından her vakit takip olunduğu ve istiklalinin de tanındığı ifade edilmiştir. Almanya Devleti dahi Osmanlı Devleti gibi Kırım'ın istiklalini kabul eylemiştir.⁵² (Ek 4) Tatar Cemiyet-i Hayriyesi sadece basın yolu ile Osmanlı Devleti'ni ve cemiyetini bilgilendirmekle kalmamış, Kırım'ın geleceğine dair Osmanlı Hükümeti'nden bazı taleplerde de bulunmuştur:

"Meclis-i Mebusan Reisi Muhterem Hacı Adil Beyefendi Hazretlerine"

"Ukrayna'yı istila eylemiş olan Alman orduları şimdi Kırım'da bulunmaktadırlar. Hâlbuki Kırım bir buçuk asır evveline gelinceye kadar orada muntazam bir devlet teşkil ile memlekete sahip bulunmakta idi. Brest-Litovsk Barış Müzakerelerine iştirak etmiş olan Ukrayna Heyeti "Milletlere arzu ve iradelerini hakiki bir surette izhar ve beyan etmek imkânı vermek" teminatı verilmiştir. Ukrayna Hükümeti Kırım'ın mümessilinin yine Kırımlılar olduğunu, Kırım kıtasının kendi mukadderatını tayin ederek Rusya'dan ayrılmış olduğunu da resmen konferansa bildirmiştir. Kırım, Rusya ve Ukrayna Hükümetleri'nin kabul etmiş oldukları mukadderatlarını tayinlerine binaen bir Kurultay tertip etmiş ve hükümet vücuda getirilmiştir. Ukrayna, Estonya, Litvanya Bolşeviklerden kurtarılmıştır. Kırım'ın da Devlet-i Osmaniye ve müttefiklerinin yardımıyla Bolşeviklerden temizlenerek gerek İslam âlemi açısından gerekse de Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Ukrayna'nın Osmanlı

⁴⁵Kırimal, age, s. 253; Güzay, agm, s. 205.

⁴⁶Gerhard von Mende, *Komünist Bloktta Milliyet ve Mefkûre*, çev: Fethi Tevetoğlu, Aziz Alpaut, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966, s.83-84.

⁴⁷Kırimal, age, s. 186-187.

⁴⁸"Kırım'ın İstiklali Hükümet-i Osmaniye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi", *Sabah*, 15 Mayıs 1918, s. 1.

⁴⁹Şafakçı, agt, s. s.50.

⁵⁰Hakan Kırımlı, "Taksim", Osman Kemal Hatif, *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet-1917 Kırım Tatar Milli İstiklal Hareketinin Hikâyesi*, (Yeniden Yayına Hazırlayan, Hakan Kırımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 1998. s. 10, Hacı Murat Arabacı, "Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, ½, 2008, s. 62-63.

⁵¹Hasan Işık, Ahmet Doğan, "Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlarla Bir Örnek: Kırım Mecmuası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, S. 3/3, Aralık 2017, s. 126. Kırım Mecmuası hakkında geniş bilgi için bakınız Ahmet Doğan, agt.

⁵²"Kırım'ın İstiklali", *Kırım Mecmuası*, 16 Mayıs 1918, s. 40.

*Devleti aleyhinde bir vaziyet tesis edeceği hususundan dolayı Kırım'da bir Hükümet-i İslamiyye tesis edilmelidir.(Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Namına, 21 Mart 1918)*⁵³

Kırım'ın bağımsızlığı konusunda Türk Ocağı⁵⁴ çevreleri de gereken ilgiyi göstermiştir. Bu tür haberlerin kamuoyuna duyurulması Bolşeviklere karşı beslenen iyi niyetlerin de sonuna gelindiğini ortaya koymaktadır. Çünkü Kırım sorununun Osmanlı kamuoyu tarafından ele alındığı 1918 ilkbaharının son günlerinde Kırım'daki Türk-Tatar gruplar 1917 Aralık ayında ilan ettikleri Kırım Halk Cumhuriyetini yaşatma gayreti içine girmişlerdir.⁵⁵ 1918 yılının şubat ve kasım ayları arası Kırım Tatarlarının politik hedeflerinde köklü değişimler meydana gelmiştir. 1917 yılının ilkbahar aylarında Federal, Demokratik Rus Devleti içinde kültürel özerklik tasavvur edilmekte iken, yılın sonunda bağımsız bir Kırım Devleti gündemdedir.⁵⁶ Ekim 1917'deki Simferopol'deki Kırım Delege Kongresi'nde açık mavi renkli bayrağın yükseltilmesi gerektiği ifade edilmiş, ayrıca kültürel özerklik değil, bölgesel özerklik gündeme gelmiştir.⁵⁷

Osmanlı basınında ayrıca Kırım Tatarlarının bu dönemdeki mücadelelerine de yer verilmiş, Bolşevik zulmünden kurtulmak amacıyla çaba gösterdikleri ifade edilmiştir. Alman ordusu Kırım'a girdiği zaman Türk-Tatar gönüllü kuvvetleri Kırım'ı Bolşeviklerden temizlemek amacıyla mücadele etmişler, mühim mevkileri Bolşeviklerden kendi çabalarıyla temizlemişlerdir. Yarımada'da emniyetin temininde Kırım Tatarları en önemli rolü oynamışlardır.⁵⁸ (Ek 5) Alman orduları Yarımada'yı Bolşeviklerden kurtarmışlar, aynı zamanda harp gemileri de Kırım'daki milis kuvvetlerin yardımıyla Sivastopol limanına girmişlerdir.⁵⁹

I. Dünya Savaşı esnasında İttifak Devletleri grubunda yer alan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri grubunda yer alan Rusya'nın cephelerden çekilmesi ile beraber Türk Dünyası Coğrafyası için umutlanmış ve rahat bir nefes almıştır. Esasen her zaman var olmuş "Turan" idealini bu dönemde uygulamaya koymak istemişlerdir. Burada Turan idealinin işgale dayalı bir hedef olmadığı, tam tersine birleştirici ve bütünleştirici bir yapıya sahip olduğu vurgulanmalıdır.

27 Ağustos 1918 tarihli bir raporda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem parlak diplomatlarından olan Bern Sefiri Fuat Selim Bey'in, eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Bey'i Alman İmparatoru nezdinde görüşmek için ikna ettiğinden bahsedilmektedir. Bu görüşmenin esas noktalarından bir tanesi "Karadeniz'de Türk hâkimiyetinin tesisi" ve "Kafkasya'da Müslüman nüfusun yayılıp artması" idi. Bir bakıma Talat Paşa'nın ziyaretinden önce Osmanlı Devleti'nin amaç ve hedeflerini ortaya koyan bu teşebbüslerden bir sonuç alınması kolay olmamakla birlikte, Almanya'nın Kafkasya ve Rusya politikasına yönelik gelişmeler doğrultusunda sorunun yeni pazarlıklara zemin hazırlayacağını kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir. "Talat Paşa'nın Yolculuğu" başlığını taşıyan diğer bir raporda, Talat Paşa'nın Eylül 1918 tarihindeki Berlin ziyaretinde başlıca görüşmek istediği maddeler arasında "Almanya'nın yakınlardaki muvafakatiyle Ukrayna'nın Cholm şehrinin Polonya'ya bırakılması karşılığında, Ukrayna'nın Kırım'a devredilmesi ve müstakil Kırım Cumhuriyeti'nin kurulması" hususunun yer aldığı bildirilmektedir.⁶⁰Türkiye ile Kırım arasında yeniden kurulacak bağın, stratejik olarak sağlayacağı faydalar da düşünülmüştür. Zira Kırım, Doğu Avrupa'nın önemli bir kalesidir ve Türkistan'a açılan ilk kapıdır.

I. Dünya Savaşı süresince Kırım Tatarları şartlar elverdiği sürece mücadele etmişler ve Osmanlı Devleti ile iletişim kurmaya çalışmışlardır. Burada önemli olan yukarıda da belirtildiği gibi Kırım'ın bu çağrılarında ancak Rusya'nın savaştan çekilmesi ile karşılık verilebilmesi durumudur. Bu husus dönemin gazetelerinde de gereken karşılığını bulmuş ve ülkenin gündeminde yer almıştır.

Osmanlı Türklerinin Kırım ile ilgili hissiyatı konusunda 3 Mayıs 1918 tarihli Tanin Gazetesi'nde müttefik birliklerinin Kırım'ı işgal etmiş oldukları; Ukrayna, Litvanya, Estonya gibi ülkelerin kendi kararlarını verdikleri

⁵³BOA, HSDHADB,7-22. (Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Reisi Abdurrahman ve diğer üyelerin Kırım'ın Bolşeviklerden temizlenerek Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin desteğiyle bir İslam Hükümeti kurulması talebi).

⁵⁴ Cafer SeyyidAhmed-Hamdullah Suphi, "Türk Ocağında", *Kırım Mecmuası*, nr.3, 30 Mayıs 1334/1918, s.44-45

⁵⁵ Umur Karabulut, "1917 Ekim Devriminden Mondros Ateşkes Anlaşmasına Türk Ocaklarının Rusya Türklerine Bakışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2013, s. 177.

⁵⁶Kerstin S. Jobst, "Dunkleund Goldene Zeiten (Diekrım tatarische Bevölkerungunterzarischerundsowjetischer Herrschaftbis 1941)", in: *Krim tataren. Crimean Tatars. Österreichische Zeitschriftfür Geschichtswissenschaft*, S. 27, 2017, s.101.

⁵⁷Gerhardvon Mende, *Der NationaleKampf der Russlandtürken (EinBeitragzurNationalenFrage in der Sowjetunion)*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1936, s. 141.

⁵⁸"Kırım Müslümanlarına Dair Bir Mülakat", *Sabah*, 10 Eylül 1918, s. 1.

⁵⁹ Ünver Sel, *Kırım ve Kırım Türkleri*, Ankara 1997, s.112.

⁶⁰Salih Tunç, "Birinci Dünya Savaşı Sona Erenken Karadeniz Donanması Meselesi", *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, C. 1, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2019, s. 70.

ve Kırım'ın da kurtuluş zamanının geldiği ifade edilmiştir. Zira Finlandiya da istiklal ve hâkimiyetine sahip olmuştur. Kırım'ın da tarihî ve doğal haklarını koruma zamanının geldiği yazılmıştır.⁶¹ (Ek 6)

Yine aynı gazetenin bir başka sayısında Osmanlı Türkleri ve Kırım Tatarları arasındaki ilişkilere değinilmiş ve şu hususlara yer verilmiştir: “Kırım ile Türkiye, asırlarca devam etmiş olan kader ortaklığı yapmış, Çarlık Rusyası'na karşı beraberce dövülmüşlerdir. Biz Osmanlı Türkleri, Kırım'daki kardeşlerimizi hiçbir vakit hafızalarımızdan silmedik.”⁶² (Ek 7)

Almanya'nın askerî harekâtı ise Osmanlı Hükümeti tarafından desteklenmiş, 2 Mayıs 1918 tarihinde Yavuz ve Hamidiye adlı gemiler Kırım'a gönderilmiştir.⁶³ (Ek 8)

Müstecip H. Fazıl [Ülküsal]⁶⁴ tarafından aktarılmış olduğuna göre *Ati Gazetesi*'nin bir muhabiri, Kırım Parlamento üyeleri Yakup Kemal ve Hüseyin Badaninski ile yapmış olduğu mülakatı, gazetenin 1 Temmuz 1918 tarihli nüshasında şu şekilde nakletmiştir:

“Kırım'ın müstakil bir Cumhuriyet olarak diriltilmesi, Rus esaretinden kurtarılması Kırım Tatarları için uzun yıllardan beri kuvvetli bir emel idi. Bunun gerçekleşmesine yardım eden amiller doğar doğmaz Kırım Tatarları benzeri görülmeyen bir şevk ve gayretle millî teşkilatlarını kurdular. Kırım'ın Ukrayna'ya katılma eğilimini beslediği iddiası çok boş bir iddiadır. Kırım müstakil ve tarafsız bir Cumhuriyettir. Bizim buradaki görevimiz, bu Cumhuriyetin tanınması için Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin resmî makamları nezdinde gereken temasları yapmaktır”.⁶⁵

Osmanlı Devleti ve Kırım'ın karşılıklı olarak özveride bulunması gerektiği bilinmekle beraber, dönemin şartlarının buna izin verdiği ölçüde hareket edebilmişler ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler sadece siyasi sahada değil, kültür alanında da kendini göstermiştir.

Sülkeviç Hükümeti 1918 yılında Kırım kökenli aydınların yurda dönmeleri için çağrıda bulunmuş, Müstecip H. Fazıl, kaçak olarak bir Rus şilebiyle Akyar limanına gitmiştir. Burada Almanlar tarafından yakalanmış ve bir süre tutuklu kalmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra 1920 yılına kadar Bahçesaray'daki Kaytmaz Ağa Okulu'nda, daha sonra da Fatisala İlkokulu'nda öğretmenlik yapmıştır.⁶⁶

Aynı şekilde Kırım için fedakârca çalışan öğretmenlerden bir tanesi de Şevki Bektöre'dir. Saadet Bektöre'nin anlatımına dayanan anılarında elliden fazla öğretmenle İstanbul'dan ayrılarak Kırım'a gittiklerini ifade etmiştir. Ayrıca Sivastopol'e varacaklarını ve biran önce vazifelerine başlayacaklarını ümit etmekte olduklarını söylemiştir.⁶⁷ Kendisinin ifade etmiş olduğu 9 Mayıs 1918 tarihli hadisede Osmanlı Devleti'nin kendilerine tahsis etmiş oldukları bir gemi ile Kırım'a giden eğitimcilerin büyük kısmını İstanbul Üniversitesi'ni bitirmiş olan öğretmenler teşkil etmekle beraber, gemiye Gök Bayrak çekerek Kırım'a girdiklerini ifade etmişlerdir.⁶⁸

1878 yılında Kırım'ın Gözleve şehrine bağlı Elitok Köyü'nde doğan Türk eğitimci ve milliyetçilerinden Fevzi Bey'in anılarında da bu dönemden detaylıca bahsedilmektedir. I. Dünya Savaşı sonuna doğru 1917 devrimi ile Çarlık idaresi yıkılmıştır. Devrim liderlerinden Lenin, Rus hâkimiyetinde yaşamakta olan azınlıklara bazı haklar tanıdığını ilan etmiştir. Bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın orduları 1918 yılında bahar aylarında Kırım'ı işgal etmiştir. Bu gelişmeler üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti tarih boyunca Ruslara karşı bir kale vazifesi yapmış olan Türk Kırım'a eğitimci ve idarecilerden oluşan bir kadro göndermiştir. Bu millî göreve diğer Kırımlı aydınlar gibi Fevzi Bey de elbette ki istek ve heyecanla koşmuştur. O sıralarda İstanbul Bakırköy'de bulunan Fevzi Bey, okul müdürlüğünden istifa ederek eşi ve çocuklarını da alarak Kırım'a doğru yola çıkmıştır. Öğretmen kafilesi Sivastopol'den nakil ile Akmescit şehrine hareket etmiş ve Kız Öğretmen Okulu'nda misafir edilmişlerdir. Fevzi Bey de Gözleve Rüştüye Okul Müdürlüğü'ne tayin edilmiş, 20

⁶¹“Kırım'ın Hakkı”, *Tanin*, 3 Mayıs 1918, s. 1.

⁶²“İstanbul-Sivastopol”, *Tanin*, 4 Mayıs 1918, s.1.

⁶³“Sivastopol'da Osmanlı Donanması”, *İkdam*, 5 Mayıs 1918, s. 1.

⁶⁴Müstecip H. Fazıl [Ülküsal]: 15.02. 1899'da Romanya Dobruca'da bulunan Azaplar Köyü'nde doğmuştur. Romanya'da başlamış olduğu tahsiline Bursa Erkek Lisesi ve Gelenbevi Sultanisi'nde devam etmiştir. Kırım ve Türkiye'de öğretmenlik yaptıktan sonra girdiği Bükreş Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Okulu bitirdikten sonra Pazarcık'ta avukatlık yapmıştır. Emel mecmuasını 1 Ocak 1930 tarihinde neşretmeye başlamıştır. Romanya'da siyasi faaliyetlerine devam ettikten sonra 1940 yılında serbest göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmiştir. 1941-1942 yıllarında Almanya Berlin'de bulunarak Kırım'a geçmek için temaslarda bulunmuştur. Tekrar döndüğü Türkiye'de avukatlığa devam etmiş ve Emel dergisinin yeniden neşrini sağlamıştır. 10 Ocak 1960 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. (Ömer Özcan, Muzaffer Akçora, “Promote Vesikalari”, *Emel'imiz Kırım*, S. 36-40, 2020, s. 8-16).

⁶⁵Ülküsal, agm, s. 7.

⁶⁶ Kutluk Kağan Sümer, “Ağır Yükle Uzun Yol:Kırım'da Ceditizmden Millî Harekete”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan'ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2018, s. 42.

⁶⁷ Saadet Bektöre, *Volga Kızıl Akarken*, Anlatan: Şevki Bektöre, Nur Yayınları, Ankara 1960, s.10.

⁶⁸Ülküsal, age, s. 202.

Ekim 1918 tarihinde ailesiyle birlikte Kırım'a ulaşmıştır.⁶⁹ Zira savaşı kazanmanın yegâne yolu sadece silahlardan değil aynı zamanda kaleminden de geçmektedir. Eğitim hususunda verilen her emek, gelecek adına önemli bir yol katetmek demektir.

I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu zor duruma bakıldığı zaman elbette ki Kırım Tatarlarına yardım etmeleri ya da onların lehlerine olacak bazı uygulamalara imza atmaları durumu pek de mümkün gözükmemektedir. Buna rağmen Kırım Tatarları savaş öncesinde ve sırasında mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti ise en azından destek vermek adına yüksek bir çaba göstermiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere, Rusya'nın çekilmeye ve Alman ordularının ilerlemeye başlamaları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Kırım adına söz söylemek üzere daha da cesaret bulduklarını ifade etmek mümkündür.⁷⁰ Yukarıda değinilmiş olduğu gibi Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nda Kırım mevzusu ile ilgili pasif kalan Talat Paşa, Alman işgalinden sonra ideallerini gerçekleştirme ve Kırım davasına sahip çıkma düşüncesini ifade etmiş ve Berlin nezdinde görüşmelerini gerçekleştirmiştir. (Ek 9)

Kırım Tatarları I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduklarından dolayı Almanya'ya karşı yakınlık duymuşlar ve anlaşıldığı üzere bağımsızlıklarına doğru giden yolda İstanbul ve Berlin'den umut beklemişlerdir. Bu süreç içindeyoğun bir mücadele veren Kırım Tatarlarının umutları Almanya ve Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmaları ile yarım kalmıştır. Buna rağmen Kırım Tatarları bu savaştaki yoğun mücadeleleri sonucu kendi millî hislerini daha da kuvvetlendirmişlerdir. Kendilerini savunma mecburiyeti ile birlikte silaha da başvurmuşlar fakat daha ziyade diplomatik olarak haklarını arama yoluna gitmişlerdir. En önemli hususlardan bir tanesi de I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu koşullarla birlikte ve büyük güçlerin savaşı sonucu zarar gören taraf Kırım Tatarları olmuştur. Çünkü Ukrayna, Rusya ve Almanya'nın bölgedeki hedefleri Kırım'ın istiklaline yönelik olmamış, bu devletler Kırım Yarımadası'nı kendi topraklarına katma yolunda girişimlerde bulunmuşlardır.⁷¹

Almanya ve müttefikleri savaşı kaybettiklerinde, Müstecip Fazıl, Kırım Kurultay Hükümeti'nin dayanağının yıkıldığını, Osmanlı Devleti'nin desteğinin de ortadan kalktığını, Almanların egoistlikleri ve gururları yüzünden Kırım Kurultay Hükümeti'ne, askerî teşkilat kurmalarına, ordu birlikleri bulundurmalarına izin vermediklerini ifade etmiştir.⁷²

Uzun vadeli planları olan Almanlar, General Süleyman Sülkeviç'i dahi kukla hükümet olarak görmüş, ciddi ve gerçek bir müdahale için Kırım Tatarlarına bazı tavizler verilmesine ses çıkarmamışlardır. Talat Paşa'nın istifasından sonra Millî Fırka adı altında buluşan milliyetçi Kırım Tatarları, Kırım'daki Hükümet'ten istifa etmişler ve Hükümet'e olan desteklerini çekmişlerdir.⁷³ Ülkenin ve halkın ekonomik olarak sömürülmesi Sülkeviç ve Alman işgalcilerin yönetiminin süratli bir şekilde çöküşüne sebep olmuştur.⁷⁴ Sülkeviç Hükümeti Kırım Tatarlarının toplumsal, ekonomik ve siyasal ihtiyaçlarına sıcak bakmamıştır.⁷⁵ Kırımlılar aynı süreçte bu konu ile ilgili Sülkeviç kabinesini devireceklerini, bunun için acilen iş bilir iki kişi ile 50.000 mükünse 100.000 lira gönderilmesini istediklerinde Osmanlı Devleti para ve adam göndermeye muvaffak olamamıştır.⁷⁶ Savaşın kaybedilmesi üzerine Ukrayna'daki Alman İşgal Kuvvetleri Erkan-ı Harp Reisi General Wilhelm Groener, Alman Karargâh-ı Umumisi'nin çağrısına uyarak Kiev'den ayrılmıştır.⁷⁷ (Ek 10) Almanlar bir süre sonra da 16.11.1918 tarihinde Kırım'ı boşaltmışlardır.⁷⁸

SONUÇ

Milletlerin kaderlerini belirleyen en önemli etkenlerden bir tanesinin coğrafya olduğu bilinmektedir. Kırım ise tarihin ilk dönemlerinden itibaren çeşitli milletlerin ve devletlerin uğrak yeri olmuş, dolayısıyla Kırım coğrafyasının kaderinin belirlenmesinde bulunduğu konum çok önemli bir etken olmuştur. Kırım ile ilgilenen milletlerden bir tanesi de Almanlardır. Almanlar, Doğu Avrupa'nın mühim bir kalesi olan Kırım'ı kontrol altında tutmanın gerekliliğine inanmaktaydılar. Stratejik olarak çok mühim bir mevkiye bulunan ve önem arz eden

⁶⁹ Fevzi Altuğ, *Kırımlı Bir Öğretmenin Anıları ve Şiirleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005, s. 25-30.

⁷⁰ Güzay, agm, s. 205.

⁷¹ Güzay, agm, s. 207.

⁷² Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 96.

⁷³ Şafakçı, agt, s. 50-53.

⁷⁴ Karsten Kramer, *Die Geschichtedes Krimtatarischen Volkes*, Studienarbeit, Grin Verlag 2001, s. 7.

⁷⁵ Magocsi, age, s.97.

⁷⁶ Mustafa Esken, "Bolşevik İhtilali Sırasında Kırım Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi", *Kırım Bülteni*, S. 52, Ocak-Mart 2004, s. 2-3.

⁷⁷ BOA. HR. SYS, 2460-64.

⁷⁸ Esken, agm, s. 3.

Kırım, I. Dünya Savaşı esnasında Almanlar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalin kısa süreli olması ve Almanların savaştan yenilgi ile çıkması, Kırım'da başarılı olmalarını engellemiştir ve bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

Mevcut stratejik konumu ile Kırım, Karadeniz'i kontrol etmek ve Türkistan'a açılmak hususunda da çok önemli bir coğrafyada yer almaktadır. Osmanlı hâkimiyetinin 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından sona erdirilmesi ile Kırım için baskı altında geçen çok zor dönemler başlamıştır. Bu dönemin 1917 yılında Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ve Bolşevik Devrimi ile birlikte sona ereceği, Kırım Tatarlarının da özgürlüklerine kavuşacakları düşünülmüştür. Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmiş olması Osmanlı Hükümeti'nin Kırım'a yardım edebileceği hususunda ümitleri arttırmıştır.

Diğer bir önemli gelişme de Almanların Kırım'a girmeleri ile yaşanmıştır. Almanların teşvikiyle bir hükümet kurulmuş ve bu hususta Kırım Tatarları Almanların da kendilerine destek vereceklerini düşünmüşlerdir. Ancak Almanlar Kırım'ın bağımsızlığı hususunda bencil bir tutum sergilemişler, Ukrayna'nın Rusya'ya yaklaşmasından korkmuşlardır. Kırım'ın bağımsızlığı Alman çıkarları için olumlu bir gelişme olarak görülmemiştir.

Kırım'da gözü olan diğer bir devlet de Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile bağımsızlığını elde etmiş olan Ukrayna'dır. Ukrayna da kendi gelişimi için Kırım'a ve Kırım'ın kaynaklarına ihtiyacı olduğunu düşünmektedir. Almanya ise bu süreçte Rusya'ya karşı Ukrayna'yı desteklemiştir. Fakat Kırım hususunda dengeleri de gözeterek kararsız bir tutum sergilemiştir. Bu çerçevede içinde Osmanlı Hükümeti de Kırım'ın bağımsızlığı için ve kendi gelecek stratejisini belirlemek adına umutlanmış, Turan idealini gerçekleştirme zamanının geldiğini düşünmüştür. Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti Kırım'a yardım etmek için daha rahat hareket etmiştir. Kırım Tatarları ve Osmanlı Devleti arasında hem Osmanlı topraklarında hem de Almanya'da çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiş, Kırım'a eğitimci kadrosu dahi gönderilerek geleceğe dair zemin hazırlanmak istenmiştir. Fakat bu durum çok kısa sürmüş, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve Almanya ile Osmanlı Devleti'nin yenik düşmesi sonucunda Kırım'ın bağımsızlık ümitleri de bu dönem için kaybedilmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI VE GAZETELER

BOA.HSDHADB,7-22.

BOA. HR. SYS, 2460/64.

BOA. HR. SYS, 2373/1_81.

<https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Home/home.html> : DigitalesBildarchivdesBundesarchivs.

“Kırım’ın Teşekkülü”, *İkdam*, 5 Ağustos 1918.

“Sivastopol ’da Osmanlı Donanması”, *İkdam*, 5 Mayıs 1918.

“Kırım’ın Hakkı”, *Tanin*, 3 Mayıs 1918.

“İstanbul-Sivastopol”, *Tanin*, 4 Mayıs 1918.

“Kırım Müslümanlarına Dair Bir Mülakat”, *Sabah*, 10 Eylül 1918.

“Kırım’ın İstiklali Hükümet-i Osmaniye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi”, *Sabah*, 15 Mayıs 1918.

HATİF, Osman Kemal, “Hukuk-ı Düvel Nokta-i Nazarından Kırım Devleti”, *Kırım Mecmuası*, nr.2, 16 Mayıs 1334/1918, s.23-25.

HATİF, Osman Kemal , “Türk-Tatar akvamı ve Vilsonun Prensipleri”, *Kırım Mecmuası*, nr.12, 24 Teşrinievvel 1334/1918, s. 239-242.

Cafer Seyyid Ahmed-Hamdullah Suphi, “Türk Ocağında”, *Kırım Mecmuası*, nr.3, 30 Mayıs 1334/1918, s.44-45.

Kırımlılar Cemiyeti, “Kırımın İstiklali” *Kırım Mecmuası*, nr. 2, 16 Mayıs 1334/1918, s. 40.

KİTAPLAR, MAKALELER VE TEZLER:

AKMESCİTLİ, N.T, “1918 Yılında Almanların Şark Siyaseti, BrestLitowsk’tan I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar”, *Emel*, Eylül-Ekim 1969, S. 54, s. 27-29.

ALTUĞ, Fevzi, *Kırımlı Bir Öğretmenin Anıları ve Şiirleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005.

ANDİCAN, Ahat, “I. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye-Türkistan İlişkileri”, *I. Dünya Savaşı’nın 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 367-374.

ARABACI, Hacı Murat, “Türkiye’de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2, 2008, s. 47-65.

BAUMGART, Winfried, *Deutsche Ostpolitik 1918 Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, R. Oldenbourg Verlag, Wien und München: 1966.

BAUMGART, Winfried, “Ludendorff und das Auswärtige Amt zur Besetzung der Krim 1918”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band. 14, Heft 4, Dezember 1966, s. 529-538.

BEKTÖRE, Saadet, *Volga Kızıl Akarken*, Anlatan: Şevki Bektöre, Nur Yayınları, Ankara 1960.

DALLİN, Alexander, *German Rule in Russia 1941-1945, A Study of Occupation Policies*, Published by Palgrave, 1981.

DOĞAN, Ahmet, “Kırım Mecmuası 1-23. Sayılar: Fihrist ve Metinler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2000.

EİSFELD, Alfred, “Deutsche Autonomiebewegungen in der Ukraine und in Westsibirien 1917 – 1918”, In: Alfred Eisfeld, Victor Herdt, Boris Meissner: *Deutsche in Rußland und in der Sowjetunion 1914 – 1941*, Berlin 2007, s. 127-144.

ESKEN, Mustafa, “Bolşevik İhtilali Sırasında Kırım Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi”, *Kırım Bülteni*, S. 52, Ocak-Mart 2004, s. 2-4.

GEYER, Dietrich, “Ostpolitik und Geschichtsbewusstsein In Deutschland”, *Vierteljahrshesheft für Zeitgeschichte*, Heft 2, (34. Jahrgang) 1986, s. 147-159.

GURULKAN, Kemal, “Birinci Dünya Savaşı’nın Kırım Tatarları Tarafından Kurtuluş Vesilesi Olarak Görülmesi ve Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 27-28/14, 2015, s. 95-117.

GÜZAY, Aybuke, “Birinci Dünya Savaşında Kırım Sorunu ve Almanların Kırım’ı İşgali 1918”, *Türk Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış*, Editörler: Mehmet Altunkaya, Kemal Demir, Diren Çakılcı, Palet Yayınları, Konya: 2019, s. 195-210.

İŞİK, Hasan, DOĞAN, Ahmet, “Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlara Bir Örnek: Kırım Mecmuası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, S. 3/3, Aralık 2017, s. 123-140.

JOBST, Kerstin S., “Dunkle und Goldene Zeiten (Die krimtatarische Bevölkerung unter zarischer und sowjetischer Herrschaft bis 1941)”, in: *Krimtataren. Crimean Tatars, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, S. 27, 2017, s. 91-113.

KANLİDERE, Ahmet, ŞAFAKÇI, İnci Yelda, “Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) Hakkındaki Kaynakların Tedkiki”, *Крымское историческое обозрение / Crimean Historical Review*, no. 2, 2015, Kazan, Bahçesaray, s. 211-222.

KARABULUT, Umut, “1917 Ekim Devriminden Mondros Ateşkes Anlaşmasına Türk Ocaklarının Rusya Türklerine Bakışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2013, s. 165-193.

KARADAĞ, Raif, *Petrol Fırtınası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1975.

KIRIM'DA ALMAN İŞGALİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1918)

KIRIMAL, Edige, *Der NationaleKampf der Krimtürken 1900-1950*, PhiloPress, Emstedden 1962.

KIRIMAL, Edige, "Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi XIV", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Emel*, S. 141-145, Mart-Aralık 1984, s. 160-170.

KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

KIRIMLI, Hakan, "Takdim", Osman Kemal Hatif, *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet-1917 Kırım Tatar Milli İstiklal Hareketinin Hikâyesi*, (Yeniden Yayına Hazırlayan, Hakan Kırımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları. Ankara, 1998.

KİPKE, Rüdiger, *DieKrim in Zeitendes Umbruchs 1920-2014, VomBeginn der Sowjetherrschaftbiszur Rückkehrnach Russland*, Lehrbuchverlag, 2019.

KRAMER, Karsten, *DieGeschichtedesKrimtatarischenVolkes*, Studienarbeit, Grin Verlag, 2001.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

MAGOCSI, Paul Robert, *Şu Mübarek Topraklar, Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

MENDE, Gerhardvon, *Komünist Bloкта Milliyet ve Mefkûre*, çev: Fethi Tevetoğlu, Aziz Alpaut, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966.

MENDE, Gerhardvon, *Der NationaleKampf der Russlandtürken (EinBeitragzurNationalenFrage in der Sowjetunion)*, WeidmannscheBuchhandlung, Berlin 1936.

MOTADEL, David, *İslam ve Naziler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015.

MÜHLEN, Patrik vonzur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

MYESHKOV, Dmytro, "DieDeutschen in der Ukrainewährend der Besatzung 1941-1944", in: *NationalsozialismusundRegionalbewusstsein im östlichenEuropa*. Hg. von B. Olschowskyund I. Loose. München, De GruyterOldenbourg, s. 401-421.

OTAR, İbrahim, "Cafer SeydahmetKırimer", *Emel*, S. 1, Kasım 1960, s. 18-26.

ÖZCAN, Ömer, AKÇORA, Muzaffer, "Promote Vesikaları", *Emel'imiz Kırım*, S. 36-40, 2020, s. 8-16.

ÖZCAN, Ömer, "Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırimer İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 14-28.

SEL, Ünver, *Kırım ve Kırım Türkleri*, Ankara 1997.

SÜMER, Kutluk Kağan, "Ağır Yükle Uzun Yol:Kırım'da Cedidizmden Millî Harekete", *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan'ın Şهادeti Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2018, s. 41-69.

ŞAFAKÇI, İnci Yelda, "Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

TUNÇ, Salih, "Birinci Dünya Savaşı Sona Ererken Karadeniz Donanması Meselesi", *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, C. 1, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2019, s. 57-77.

ÜLKÜSAL, Müstecip, "Dr. Edige Mustafa Kırımlı'ı Kaybettik", *Emel*, S. 118, Mayıs-Haziran 1980, s. 1-5.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Türk Tatarları, (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980.

ÜLKÜSAL, Müstecip, “Kırım’da General Süleyman Sülkeviç Hükümeti”, *Emel*, S. 112, Mayıs-Haziran 1979, s.1-10.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

YÜKSEL, Zühal, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2003, s. 421-434.

EKLER:

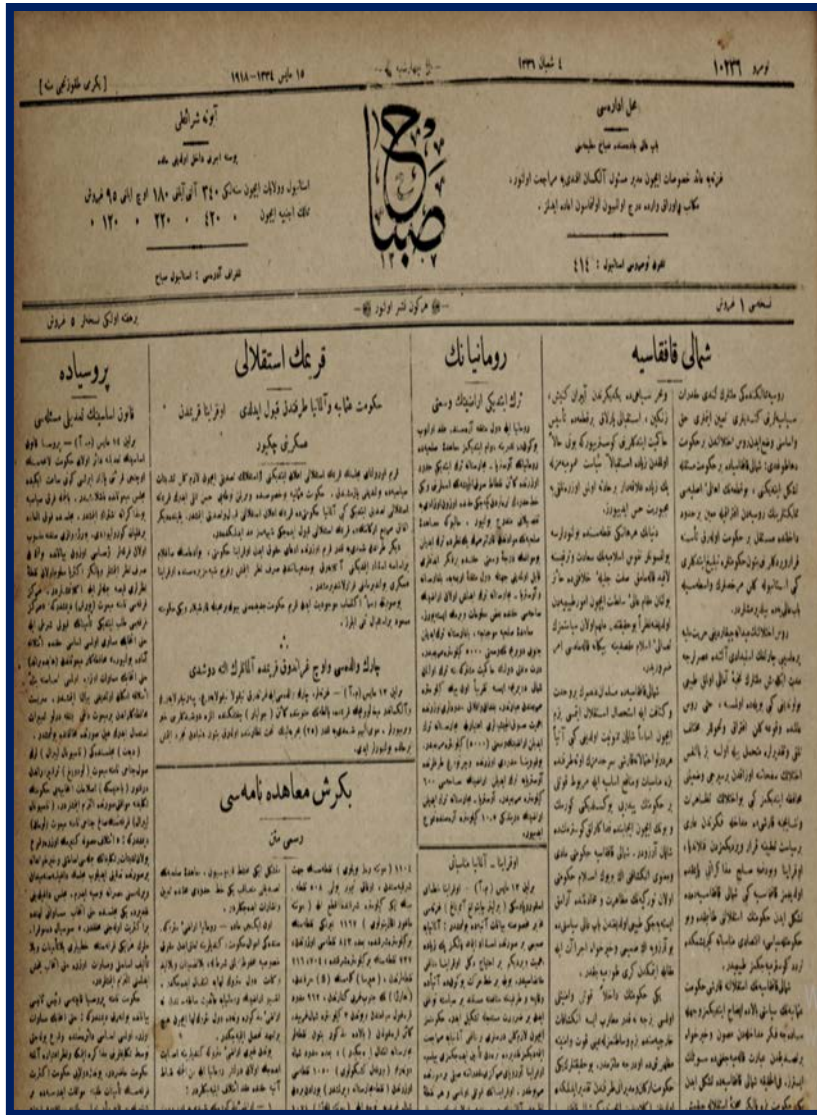
EK 1) <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=&yearto=&query=ukraine>

Almanya ve Ukrayna arasında süreç içinde birçok görüşme gerçekleştirilmiştir.

Zum Besuch des Hetmans der Ukraine, des Generals [Pawlo] Skoropadski, bei Kaiser Wilhelm [September 1918] Eylül 1918 tarihinde Ukrayna Hetmanı Skoropadski'nin, Alman Kayseri Wilhelm'i ziyareti. Erişim tarihi: 18.03.2020.

EK 2) "Kırım'ın Teşekkülü", İkdam, 5 Ağustos 1918. Hasan Sabri Ayvazov'un Kırım ile ilgili röportajı. Erişim Tarihi: 03.04.2020.

Ek 3) “Kırım’ın İstiklali Hükümet-i Osmaniyeye ve Almanya Tarafından Kabul Edildi”, Sabah, 15 Mayıs 1918.Erişim Tarihi: 10.05.2020

شای : ۴ ————— ۴۰ ————— قریم جمعیته

اورمانلرده ، ده کیزلرده ، آنکینده ،
سر اولدییر ؛ بولولرک ایچنده .

بوکون بيله آتیشش برقیغیز
نک باشه آطایلرک ، اولبسیز
بولردن صباح وقتی کیرسه
کورور مطلق بوکسک ، بیه برسیه
بورونهزک قوشان آتلی قادیئر ...
بوخیلات کورکده حالا عشق آزاد !

عمر سینه ادریم

قافاسیا مسلمانلرینه !

قاصیر غارله و بیلرجه بر شب دیجور
سورورکله یوب بوغولان کنه* مظنه : سن ،
بوکون اولوق آسارنده آنکین مهور
دکسک ایته ؛ و ای دلکته زمره حور ؛
یز ، ملال حوسنگه آرق آغلاما ، سن !
پلیدی ایته افنده هلال برنوساز ،
اورده طلدت شب پرتیلوب نیاه اولور ؛
گونش طلوع ایده بیکدر ، زمانیکه بر آزا ...
اولدی ناک بری ، باق ، مزدملر صالح اولور ؛
حین پاککک اوستده ، بر صمیمه تور
مهاجته دوران نه ؟ - وفار ملت ،
ضای نیم تمالی ، غرور بی نکت ؛
شواهدده بروجک ، آدای لیلیه
توج ایله بیکدر - اونوتما - شانی عهلم ؛
اصیب عمر حقیری عدوی منبذه ؛
بوکون بلای هزیمت ، یارین بلای عدم ؛

قاریمک استقلالی

قربیلرک دولت عثمانییه و منفق آلمانیه تشکراتی

اک سوکره ، بر بیجق عصرلیق اوزون و قراگنق ردوره
اسارتی متناقب کوزل قریم ، قیجاغک پیشیل آلمسی ، تکرار
حیات و مقدراتی کندی ایله آلیور . روس انقلابیک تحریک
قارغته لغری ایچنده قریمک فداکار کنجلیری بولسه و بولرک ،
آنازیشیلرک عجب العقول درجه داده معرط و مضر تحریکاته
قایله جق برده کندیلرینه قطعی ، مقدس برامل ، برامل ملی
تصین ایتمیش و هر درلو مشکلايه و حتی مظالمه رغماً کین برسته تک
فما لیت انقلابکارانه لرنده هیچ برکون کوزل قریمک استقبالدن
قطع امید ایجه مشلور ببولده ایجاب ایدن هر فدا کارلی بامشلردور .
بوکون بوتون یوفدا کارلقلر ، بنون ، بومالار ، علوی بر نتیجه
منجرا اولور ؛ ه مستقل قریم ه مدماه چیقور . تاریخده کوزل
برنام برافش اولان قریم استقلاللی شهیدلری و حالا بر حیات
اولوبده عالمکترینک استقلالله جالبشان کنجلر بوکون غیرت
و جهنمک مکافات مضمونه سی کور بولور ؛ کوزل مملکتلری
آرق موسوق اسارتدن قورتلش و آرق سربست سربست
نفس آهرق کندی حیاتی کندی تمین ایده بیه حک بر حاله
کشدور .

فداکار قریم کنجلیرینک بوجبل غیرتلی قردهش عیالی
حکومتی رحال عالمسی و اذکار همومنه نتیجه هر وقت بیوک
برتمسابل مشفقانه ایله لقب و التزام ایدلش و ه قریم ، ک
استقلاللی حکومت عنایه جه تصدیق اولمشدر . قریمی بولسه و بولردن
تطهیر ایچون اورابه شسانی قلمتای کوندرمش اولان منفق
آلمانیا دولتی دخی حکومت عنایه کبی ه قریم ه ک استقلاللی
قول اییش بوکون آرق پیشیل آلمسن بر موجودیت سیاسی
اکتساب ایشدر . درسمارنده معیم قریملیر حکومت عثمانیه تک
و آلمانیا نله بوجیمانه حرکتلرندن طولانی علناً اکار تشکر لری
بیسان ایدر و وجوده کلن یکی دولتک طریق مدنیته و ترقدده
شان و شرفه ایلروله مسی نمی ایلر .

قربیلر جمعیته

قربیلر جمعیته

قریلیر جمعیتهک درسمادت مرکزی باغعلی جاده سنده اورخان
نوزان زاده

EK 4) Bu ilanı Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi yapmıştır. Kırımlılar Cemiyeti, "Kırımın İstiklali" Kırım Mecmuası, nr. 2, 16 Mayıs 1134/1918, s.40. Erişim Tarihi: 10.05.2020.

1327		24 Temmuz		1327			
1918		1918		1918			
Cilt 2		Sayı 4		Temmuz 2020			
<p>1918 24 Temmuz 1918</p> <p>1918</p>	<p>1918 24 Temmuz 1918</p> <p>1918</p>	<p>1918 24 Temmuz 1918</p> <p>1918</p>	<p>1918 24 Temmuz 1918</p> <p>1918</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>
<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>	<p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p> <p>Qırım Musulmanlarına Dair Bir Mülakat</p>				

EK 5) "Qırım Müslümanlarına Dair Bir Mülakat", Sabah, 10 Eylül 1918. Erişim Tarihi: 11.05.2020.

ETK 6) "Kırım'ın Hakkı", Tanin, 3 Mayıs 1918. Erişim Tarihi: 25.02.2020.

EK 7) “İstanbul- Sivastopol”, Tanin, 4 Mayıs 1918. Erişim Tarihi: 24.02.2020.

Ek 8) "Sivastopol'de Osmanlı Donanması", İkdam, 5 Mayıs 1918. Erişim Tarihi: 10.05.2020.

Ek 9) Vom Besuch des türkischen Großwesirs in Berlin. Großwesir [Mehmed] Talaat Pascha (rechts) und Botschafter Rifaat Pascha.

Mehmed Pascha Talaat, türkischer Großwesir geboren Juli 1872 in Kardschaali, ermordet 15.3.1921 in Charlottenburg

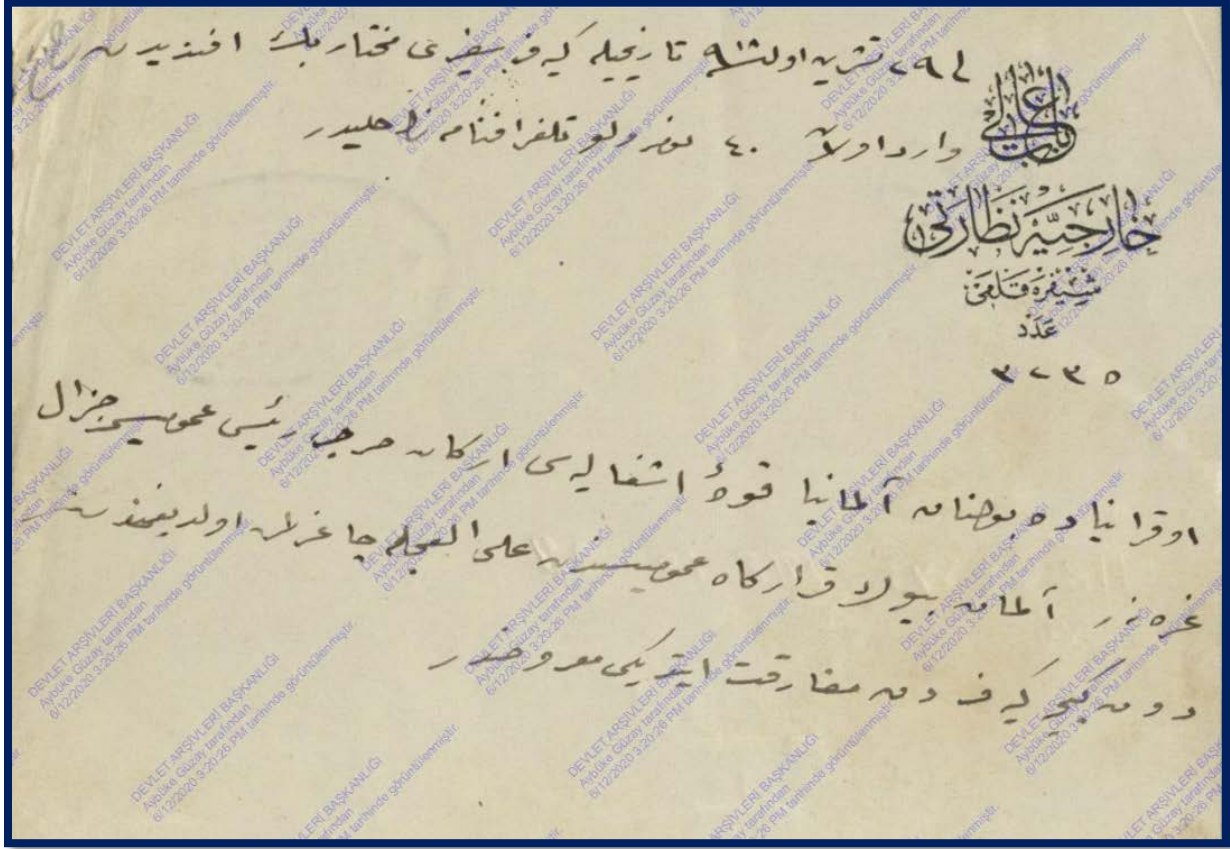
Oktober 1918 ca.

Sadrazam Talat Paşa (sağda) ve Büyükelçi Rıfat Paşa. Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'de ziyareti.

Türk Sadrazamı Mehmet Talat Paşa Temmuz 1872'de Kırcaali'de doğmuş, 15. 3. 1921'de Charlottenburg'da öldürülmüştür.

Ekim 1918 civarı.

Erişim Tarihi: 11. 05. 2020.

Ek 10) BOA. HR. SYS, 2460-64.

Belge Tarihi: 29.10.1918.

Ukrayna'daki Alman İşgal Kuvvetleri Erkan-ı Harp Reisi General Groener'in(Wilhelm Groener) Alman Karargâh-ı Umumisi'nin Çağrısına uyarak Kiev'den ayrılması. Erişim Tarihi: 10.06.2020.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 471-480.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK
CEMİYETLERİ**

İBRAHİM ERDAL*

ÖZET

1920-1938 yılları arasında iktisadi, toplumsal ve siyasi alanlarda benzer modernleşme sürecinde olan Türkiye ve İran ilişkileri bölgesel savunma ve işbirliği paktı ve dostluk ziyaretleriyle dostane bir süreç geçirmiştir. II. Dünya Savaşı sürecinde yavaşlayan ilişkiler öğrenci değişimi gibi faaliyetlerle kısıtlı da olsa sürdürülmüştür. Soğuk Savaşın getirdiği şartlar her iki ülkeyi de etkilemiş Demokrat Parti dönemiyle her iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden yakınlaşmıştır. 1956 yılında Hükümet yetkilileri, Dışişleri temsilcileri ve eşleri, akademisyenler ve tüccarlar tarafından kurulan “Türk-İran Dostluk Cemiyeti” Türkiye ve İran arasındaki kültür ve eğitim gibi faaliyetleri sürdürmüştür. Türkiye’de yaşanan 1960 askeri müdahalesi sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri inişli çıkışlı bir süreç yaşamış ancak İran Hükümetinin Milli Birlik Komitesi ile ilgili olumlu beyanatları sonrasında ilişkiler normalleşmiştir. 1967 yılında “Türk-İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği” kurulmuş 1975 yılında da Türkiye-İran Dostluk ve Kültür Derneği adını alan cemiyet faaliyetlerini sürdürmüştür. Türkiye ve İran’da 1979-1980 yıllarında yaşanan askeri müdahaleler ve rejim değişiklikleri her iki ülke arasındaki ilişkilerin resmi düzeye indirilmesine sebep olmuştur. Ancak bölgenin en eski devlet geleneğine sahip olan her iki ülke, geçmişte olduğu üzere, ortak sorun karşısında işbirliğine gitme ve ortak faaliyet gösterme kabiliyetini bugün itibarıyla de göstermektedir. Bu çalışmada, kurulan Dostluk ve Kültür cemiyetlerinin nizamnameleri incelenerek her iki ülke arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-İran Dostluk Cemiyetleri, Soğuk Savaş, İran, Türkiye.

**FRIENDSHIP COMMUNITIES ESTABLISHED IN THE CONTEXT OF TURKISH-IRAN
RELATIONS IN THE 1950-1980 PERIOD**

ABSTRACT

Turkey and Iran, which have undergone similar economic, social and political modernization processes, had warm relations with one another from 1920 to 1938 based on a regional defense and cooperation pact and friendly visits. The relationship cooled during World War II, but was maintained in limited fields, such as in student exchange programs. The conditions brought by World War II affected both countries considerably, and relations between the two countries saw some improvement under the rule of the Democrat Party in Turkey. The “Turkish-Iranian Friendship Society”, established in 1956 by government officials, Foreign Ministry representatives and their spouses, academicians and businessmen, boosted cultural and educational activities involving Turkey and Iran. Following the 1960 military intervention in Turkey, the bilateral relations passed through a rocky period, although the situation normalized after the Iranian government made positive remarks about the National Unity Committee. The “Turkish-Iranian Women’s Friendship and Culture Society” was founded in 1967, and with the continuation of its activities, it was renamed the “Turkey-Iran Friendship and Culture Society” in 1975. The regime change in Iran in 1979 and the military intervention in Turkey in 1980 led to a downgrading of the bilateral relations to merely formal ties. That said, the two countries boast two of the oldest state traditions in the region, and continue to have the ability to cooperate and undertake common actions in the face of shared problems. This study focuses on the charters of the friendship and culture societies in an analysis of the bilateral relations of the two countries.

Key Words: Turkish-Iranian Friendship Societies, Cold War, Iran, Turkey.

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: erdal_ibrahim@yahoo.com.

GİRİŞ

20. Yüzyıl başlarında imparatorlukların yıkıldığı yerlerine ulus devletlerin kurulduğu süreçte Osmanlı bakiyesi üzerinde Lozan Antlaşmasıyla varlığını uluslararası kamuoyuna kabul ettirmiş Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye, kuruluş sürecinden sonra bölge ülkeleriyle olan ilişkilerini ve sorunlarını diplomasi yoluyla çözüme ekseninde yürütmüştür. 1917 Bolşevik ihtilali sonrasında geçen süreçte sömürge yönetiminden veya küresel güçlerin baskısından kurtulmaya çalışan sınırdaş devletlerle bölgesel sorunları ve tehditler paralelinde ilişkilerini geliştirmiştir.¹

İngiltere, İran'daki çıkarlarını korumak ve buna süreklilik kazandırmak amacıyla bölgeyi kendi etki sahasında bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'da savaşın etkisiyle mevcut siyasi, sosyal bölünmeler daha da artmış, bölge tam bir karışıklık ve istikrarsızlık içinde kalmıştır. Bu politika bölgede modernleşme adımlarını atan, reformlar hazırlayan Türkiye ve İran'ı birbirine yakınlaştırmıştır. Ulus devlet kurma çabaları içinde olan her iki devlet benzer süreci yaşadığı için birbirine öykünmüştür.² Milli mücadele sürecinde Hindistan Müslümanlarının yardımları sebebiyle Türkiye de İslam dünyası ile ilişkilerini sıcak tutmuş, bölgede İran'la ikili ilişkileri gerginleştirmemeye aksine ortak düşman algısı yaratmaya çalışmıştır.³ Mustafa Kemal, Ocak 1921 tarihinde Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede İran ile olan ilişkiler bağlamında;

“... İngilizlerin bütün baskılarına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran Hükümeti ile şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.”⁴ sözleriyle ortak düşman emperyalizm karşısında birlikteliğe vurgu yapmıştır.

Bu ılımlı yaklaşım üzerine İran Hükümeti, Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemiş, her iki ülke karşılıklı konsolosluk açmak gibi diplomatik girişimlerde bulunmuştur.⁵ İran, milli mücadele döneminde her iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olan Kürt Aşireti lideri Simko'nun faaliyetlerine karşı harekete geçmiş, Türkiye ile sorunun çözümü üzerine temasa geçmiş, Simko ve aşireti Irak'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁶ 1921 yılı başlarında Rıza Han, hükümet darbesi yaparak İran'da iktidara gelmiş, her iki ülkenin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli bölgesel dostu Sovyet Rusya olmuştur. Bu süreçte İran Eğitim Bakanı Mümtaz-ül-devle başkanlığında bir İran heyetinin 1922 yılının Haziran ayında Ankara'ya gelmesiyle ilk resmi temas gerçekleşmiştir.⁷

İran heyetinin ziyarete karşılık olarak bir Türk heyeti de İran'a resmi ziyarette bulunmuş, karşılıklı ziyaretler sonucunda İran ve Türkiye arasında karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. Ankara'daki Sovyet temsilcisi Aralof'un 7 Temmuz 1922 tarihinde İran elçisi Mümtazüddeve'nin şerefine verdiği ziyafette Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal konuşmasında geçmişte Osmanlı ile İran arasında yaşanan gergin ve mesafeli ilişkilerin yerini bugünün şartlarında yeni hükümetlerin belirleyeceği politikaların alacağını iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bütün Doğu milletlerine örnek olacağını vurgulamıştır⁸ diyerek geçmişten gelen mesafeli politikaların yerini daha yakın ilişkilerin alacağını bunun da ortak kaygıları olan hükümetler ve halklar tarafından yapılacağını ifade etmiştir.

Türkiye'nin ilk büyükelçisi olarak atanan Muhittin Akyüz, 7 Şubat 1923 tarihinde Tahran'da görevine başlamış, törenlerle karşılanan Akyüz Ahmet Şah ile de bir görüşme yaparak Türkiye'nin görüşlerini ifade etmiştir.⁹ Muhittin Akyüz'ün daimi büyükelçi olarak Tahran'a atanmasından sonra İran da Mümtazüddeve'nin büyükelçi olarak atanmasına karar vermiş yazışmalarda yaşanan “Osmanlı Hükümeti” ibaresinin çözüme ulaştırılmasıyla atama gerçekleşmiştir.¹⁰ Her iki ülke ilişkileri geliştirmek için azami hassasiyet göstermiş, ikili

¹ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul 1975, s. 108; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1995, s. 208; Ayrıca bkz, Mehmet Saray, *Türk - İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara 1999.

² Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926-1938”, *Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı*, V/3. Ankara 1999, s. 3; Gökhan Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran ilişkileri”, *Türkler*, C. 17, s. 769-770, Ankara 2002, s. 760-770. İran Modernleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş yayınları, İstanbul 1990; Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul 2008; Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009; Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme; Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

³ Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Ankara 1995, s. 687; Berna Türkoğlu, *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti'nin Dış Politikası*, Ankara 2000, s. 297.

⁴ Barış Cin, *Türkiye - İran Siyasi ilişkiler (1923-1938)*, İstanbul 2007, s. 56.

⁵ BCA: 30.18.1.1/3.26.20 (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi).

⁶ BCA: 30.10.0.0/260.753.6; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, Sakarya Savaşından Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996, s. 475, 591,831; Mehmet Kaya, “Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Cilt:7, Sayı:14, Güz 2017, s. 203-208; Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran...”, s. 772.

⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Haziran 1922; Salahi SONYEL, (1991), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991, s. 2.

⁸ *Hâkimiyet-i Milliye* 9 Temmuz 1922.

⁹ BCA: 30.10.0.0/260.152.5; Bilal N. ŞİMŞİR, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C: II, Türk Tarih Kurumu yayını Ankara 2001, s. 417.

¹⁰ *Vakit* 5 Temmuz 1922; Şimşir, *age*, s. 415-419.

anlaşmalar yapılmış, İran Hükümeti'nin Trabzon'da konsolosluk bulundurması ve Trabzon ile Tebriz arasındaki transit ticaretini kolaylaştırmak için bir dizi karar alınmıştır.¹¹ 1923 yılları ile 1925 arası İran'la mevcut ilişkilerde her iki devlet de birbirlerine karşı itidalli bakmıştır. Rıza Han, Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmiş Lozan Barış Antlaşması sonrasında gönderdiği telgrafla Türkiye'yi büyük fedakârlıklar ile yapılan şerefli sulhtan dolayı en samimi duygularını bildirmiştir.¹² Karşılıklı temkinli harekete dayalı samimi siyaset her alanda desteklenmiş bu bağlamda 12 Aralık 1923 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle resmi edebi bütün yazışmalarda "Acem" tabirinin kullanılması yasaklanmıştır.¹³

1920'li yıllardaki itidalli siyaset yerini İran şahı Rıza Pehlevi'nin 1934 yılındaki ziyareti ile yumuşama ve barış süreci almıştır. Ziyareti planlandığından uzun süren Şah'a Uçak hediye edilmiş, şerefine opera gösterisi düzenlenmiştir. Rıza Pehlevi'nin ziyaretinin yarattığı ılımlı hava ile "Acem" tabirinden sonra resmi belgeler ve antlaşmalarda "Pers", "Persian" tabirinin yerine "İran" veya "Iranian" tabirinin kullanılmasına resmen karar verilmiştir.¹⁴

Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin yumuşamaya ve işbirliğine doğru gelişmesi ekonomik işbirliğine dayalı projelerin de gündeme gelmesini sağlamıştır. Trabzon -Tebriz Transit yolu projesinin¹⁵ gündeme gelmesi tarihi bir yol olan bu hattın her iki ülke için sağlayacağı ekonomik katkılar göz önüne getirilmiştir. Avrupa'ya giden en kısa ve ekonomik taşımacılık hattı olan bu yolun tekrar canlandırılması için kara ve demiryolu hattının revize edilmesi yeni hatların yapılması ve gümrük işlemlerinin düzenlenmesi gibi bir dizi çalışma yürürlüğe konulmuştur.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirildiği bu dönemde, İtalya'nın Doğu Akdeniz bölgesindeki girişimleri dış politikada da işbirliğine giden süreci hızlandırmıştır. İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle Türkiye-İran-İrak arasındaki görüşmeler Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa'nın Türkiye ziyareti ile başlamış, sorunları çözmek amacıyla yapılan ikili temaslarla 15 Ocak 1933'de İran-İrak arasındaki süreli sınır güvenliği anlaşması görüşmeleri başlamıştır.¹⁶ Aralarındaki sınır anlaşmazlığı gibi sorunları çözen Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanları, 8 Temmuz günü Tahran'da Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilen ve Rıza Şah'ın "sadabad" adlı yazlık sarayında imzalandığı için "Sadabad Pakti" olarak da bilinen, Saldırmazlık Antlaşması imzalamıştır.¹⁷

Ekonomik ve politik ilişkilere dair antlaşmaların yapıldığı süreçte kültürel bağlamda da bir dizi girişimde bulunulmuştur. Türkiye Murahhas Heyeti Başkanı Cemal Hüsnü Taray, 3 Ocak 1936 tarihinde yapılan ikili görüşmelerde dile getirilen, her iki ülke arasında yapılabilecek kültürel ve eğitim ile ilgili, konulara dair tekliflerini İran Maarif Vezaretine 12 Ocak 1937 tarihinde bir mektup ile bildirmiştir.¹⁸ Taray bu mektupta her iki ülke arasında;

Türk ve İran Darülfünunlar arasında öğrenci değişimi, Profesörlerin karşılıklı konferanslar vermesi, Arkeolojik eserlerin mübadelesi, tarih, arkeoloji ve edebiyat Profesörleri arasında iletişimin kurulması, telif eserlerin paylaşılmasının faydalı olacağını bunun için de her iki ülkenin Maarif Vekaletleri arasında bir anlaşmanın gerekli olduğu vurgulanmıştır. Taray, aynı mektubunda konuyu Türk Maarif Vekâletine ilettiğini ve Vekaletten kendisine bir açıklama yapıldığını bildirmiştir. Bu açıklamaya göre; İran'dan gönderilecek olan 10 kişilik öğrencinin Ankara'daki Dil Tarih Coğrafya Fakültesine ve İstanbul Edebiyat Fakültesine kabul edilebileceği bu öğrencilerin barınma ve iâşe giderlerinin Vekalet tarafından karşılanabileceği belirtilmiştir. Ayrıca her iki ülke arasında Profesörlerin karşılıklı bilimsel faaliyette bulunması, eserlerin mübadelesi, tarih, edebiyat alanlarında eserlerin paylaşılmasının faydalı görüldüğü vurgulanmıştır. 24 Şubat 1937 tarihinde İran Maarif Veziri Hikmet tarafından gönderilen cevabi mektupta konunun değerlendirildiğini hazırlanacak olan bir proje ile bu durumun hayata geçirilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir.

31 Mart 1937 tarihinde İran Maarif Vezareti namına Veliullah tarafından gönderilen resmi¹⁹ yazıda her iki ülke arasında yapılabilecek olan işbirliğine ait görüş belirtilmiştir. Buna göre; İran'ın yurtdışına öğrenci gönderme konusunda hali hazırda herhangi bir düzenlemeye gitmediği bu sebeple öğrenci değişimi konusunun gelecekte ele alınabileceği ancak diğer konularda belirtilen hususlara aynen iştirak edildiği belirtilmiştir. Her iki

¹¹ BCA; 30.18.1.1/6.36.8; BCA: 30.18.1.1/11.47.11.

¹² Şimşir, *age*, s.429.

¹³ BCA: 51.0.0/65.18; İbrahim Erdal, "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C: 9, S:34, Yaz 2012, s. 82.

¹⁴ BCA: 30.18.1.2/46.45.13; BCA: 30.10.0.0/261.759.20; *Vakit* 16 Haziran 1934; *Cumhuriyet* 19 Haziran 1934; Erdal, *agm*, s. 84.

¹⁵ İbrahim Erdal, "Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl:14, Sayı: 21, Çanakkale Güz 2016, s. 55.

¹⁶ BCA: 30. 10.0.0/259.741.27; *Cumhuriyet* 7 Temmuz 1931; *Vakit* 10 Temmuz 1931.

¹⁷ *Cumhuriyet* 9 Temmuz 1937; *Vakit* 10 Temmuz 1937.

¹⁸ BCA: 30.10/261.761.19-6; Bu konuda ayrıntılı makale için bkz. Barış Metin, "Türkiye'de Burslu Olarak Okuyan İranlı Öğrenciler (1934-1950)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl: 15, Sayı: 30, Güz 2019, s. 420-421.

¹⁹ BCA: 30.10/261.761.19-1

ülke arasında gelişen ekonomik, politik ve kültürel işbirliği adımları İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte duraksamıştır. Bu süreçte Sovyetlerin bölgedeki faaliyetleri ve talepleri İran'ın Sovyet ve İngiliz baskısı altında kalması yüzünden her iki ülke ilişkileri savaşın olası etkilerinden uzak durabilmek amacıyla içe dönük bir politikaya dönüşmüştür.

II. Dünya Savaşı sürecinde her iki ülke iç politikaya dönük bir siyaset izlemiş ise de başlatılan girişimler gereği Yüksek Öğrenim için İranlı öğrencilerin Türkiye'ye gelmesi işlemleri başlatılmış ancak ödenek azlığı savaş döneminin getirdiği koşullar sonucunda talep edilen kontenjandan daha azı partinin ve halkevlerinin desteğiyle de olsa kabul edilerek yatılı okullara yerleştirilmiştir.²⁰ 1944 yılında her iki ülke öğrenci kabulü üzerine bir anlaşma imzalamış 115 öğrencinin Türkiye'ye gelişi ve gidiş harcamaları iâşe, barınma ve eğitim giderlerinin Türkiye tarafından karşılanması İran Maarif ve Hariciye Vekâletleri ile yapılan anlaşmayla belirlenmiştir. Savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılara rağmen gelen öğrencilerin büyük çoğunluğunun yardıma muhtaç olduğunun tespit edilmesi üzerine CHP yönetimi İran'da Türkiye'nin dostu olan bir bürokrat sınıfının veya bir sınıfın varlığının faydalı olacağı düşüncesiyle bu yardıma muhtaç olan öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması kararını almış bunun için de hükümet ek bütçe düzenlemesine gitmiştir.^{21F} Savaşın getirdiği zorlu şartlarda Türkiye bölgede gerilim azaltacak ve bölgesel işbirliğini arttıracak adımlar atmaya politik bir adım olarak görmüş öğrencilere yapılacak yardımı bu bağlamda değerlendirmiştir. Bu bağlamda öğrencilerin her türlü ihtiyaçları öğrenim görecekları bölümler belirlenerek çözüm aranmıştır. Metin konuyu ayrıntılı inceledi makalesinde bu öğrencilerin önemli bir kısmının akademik başarısızlıktan dolayı geri döndüğünü, bir kısmının disiplinsiz davranışlar sergilediğini ancak Türkiye'nin amacının yoğunlukla Türk asıllı olan bu öğrencilerin İran'daki Türk lobisi olması düşüncesinin kısmen de olsa başarılı olduğunu vurgulamıştır.

Soğuk Savaş Döneminde İkili İlişkiler

II. Dünya Savaşı sonrası dünya dengelerinin yeniden düzenlenmesi BM'nin kurucu üyelerinin dış politikadaki etkilerinin hissedilir oranda artması, tehdit algısının değişikliği ve etki oranındaki artış Ortadoğu bölgesindeki ülkelerde de iktidar değişiklikleri ile politikalarda yeniden düzenlemelere gidilmesine de sebep olmuştur. Bu düzenlemelerde ülkeler birbirleriyle olan ilişkilerinde ikili ilişkilerdeki sorunlar ve emperyalist girişimler karşısındaki oluşumlar dikkate alınmıştır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri bu iki unsurun dengesine göre artma veya azalma eğilimi göstermiştir.

II. Dünya Savaşı sürecinde Azerbaycan Komünist Partisi üyelerinin Güney Azerbaycan konusundaki beyanları ve bölgedeki Kürt hareketlerinin örgütlenmeye başlaması üzerine Türkiye ve İran'ın ikili ilişkilerinde birbirlerine karşı temkinli hareket etmeye çalışmıştır. İran'daki Azeriler ve bölgedeki Kürtlerin Sovyetler ile temas halinde faaliyet göstermeleri bölgedeki ülkeler arasında politikalarında gerilmesine sebep olmuştur. 1949 yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tahran Büyükelçisi olması ve Şahın O'na yakınlık göstermesi ve Türkiye yanlısı Muhammed Said'in Başbakan olması ilişkilerin yeniden samimileşmesinin göstergesi olmuştur.²²

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesiyle İran'da Türkiye'deki gelişmeleri örnek alan gazetelerde yazıların yazıldığı görülmüş, hükümetler arasında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla adımlar atılmıştır. Kültürel alanda işbirliği kurmak ve geliştirmek ve eğitim konularında değişim için heyetler kurulması konusunda bir karar alınmıştır.²³ Ancak İran'da, Şah muhaliflerin baskısı karşısında Başbakan olarak Musaddık'ı atamak zorunda kalmış, bu dönemdeki uygulamalar Şah ve Musaddık arasında gerginliğe sebep olmuştur. Musaddık'ın özellikle petrol üzerinde millileştirme girişimleri ve reformları hayat geçirme çabaları İran'ın daha fazla iç politikaya dönmesine sebep olmuştur. İran'da yaşanan bu iç politika mücadelesi 1953 yılında askeri müdahale ile sonuçlanmış ve Şah bu yeni dönemde ABD yanlısı bir politikaya dönmüştür.²⁴ Türkiye'de 1950 seçimleriyle iktidara gelmiş olan Demokrat Parti lideri Adnan menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın ılımlı yaklaşımı ve İran'ın gösterdiği ılımlı tutum iki ülke arasında ilişkilerin gerginleşmesini engellemiştir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde her iki ülke Sovyetlerin bölgedeki siyasi ve politik baskısı karşısında savunma ve ittifaklar ile uğraşmışlardır. Musaddık hükümetinin askeri müdahale ile değiştirilmesi ve ABD'nin Şah tarafından desteklenen hükümetin 45 milyon dolarlık teknik yardım taleplerini²⁵ kabul etmesi Türkiye ve İran'ın Soğuk Savaş sürecinde aynı tarafta yer aldığı da göstergesi olmuştur. Pakistan, Türkiye, Irak ve İran'ın da katıldığı dostluk ve işbirliği antlaşmaları süreci sonunda Bağdat paktı kurulmuştur. 1958 yılında

²⁰ BCA: 30.10/143.21.16

²¹ Metin, *agm*, 425-427.

²² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967, s. 270-290.

²³ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2010, s. 262.

²⁴ Alparslan Öztürkci, "Soğuk Savaşın 1950'li Yıllarda Ortadoğu'da Yaşanan Askeri darbeler Etkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 34, Bahar 2017, s. 379; Alptuğ Kudoğlu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, C: 2, Sayı: 2, s. 56-59.

²⁵ Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2017, s. 129.

yaşanan devrim sonrası Irak'ın pakttan ayrılmasıyla iki ülke 21 Ağustos 1959 yılında Merkezi Antlaşma Örgütü (Central Treaty Organization) CENTO adıyla müttefiklik ilişkilerini sürdürmüştür.²⁶

İkili İlişkilerde Sivil Toplum Örgütlerinin Kurulması

Soğuk Savaş sürecinde Hint coğrafyasından Ortadoğu coğrafyasına kadar ülkelerde yaşanan askeri darbeler, hükümet değişiklikleri ve politikadaki tehdit algısı üzerine gelişen ittifaklar yeni oluşumları da tetiklemiştir. 1947 yılında Muhammed Cinnah'ın çabalarıyla kurulan Pakistan ile kuruluş sürecinin ardından benzer modernleşme sürecini takip ettikleri ve benzer tehdit algısına sahip olan Türkiye arasında kültürel, eğitim ve sosyal politikalar dâhilinde faaliyet göstermek amacıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmış ve Türkiye Pakistan Dostluk Cemiyeti kurulmuştur.²⁷ Bu dönemde gelişen yeni dengeler bağlamında Türk-Arap Dostluk Cemiyeti²⁸ nin de faaliyetini sürdürdüğü görülmektedir.

Ülkelerin ikili ilişkiler bağlamında kurdukları cemiyetlerin genellikle parlamenterler, Dış İşleri bürokratları ve eşleri, ülkelerin dilleri ve kültürleri üzerine çalışmalar yapan akademisyenler ve tüccarlar tarafından kurulduğu görülmüştür. Bu cemiyetler faaliyet sahası olarak öğrenci değişimi, kültürel sergi ve etkinlikler ve konferanslar düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Cemiyetler ülkelerinin hükümetleri bağlamında ikili ilişkileri geliştirecek anlaşmaların tesisi ve sorunların diplomasi yoluyla çözülmesi amacıyla arabulucu sıfatını da taşımışlardır. Cemiyetlerin faaliyetleri de dönemin konjoktürel gelişmelerine bağlı olarak artma ve azalma eğilimi göstermiştir. Cemiyetler ülkelerin dostluk, saldırmazlık ve işbirliği anlaşmaları bağlamında kuruluş süreçlerini başlatmıştır. Türk İnan Dostluk Cemiyeti de II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Soğuk Savaş dengeleri bağlamında Türkiye ve İran'ın ortak tehdit endişesi üzerine gelişmiştir. Demokrat Parti iktidarı döneminde Türkiye'nin ABD ile olan askeri, iktisadi ve politik ilişkilerinin gelişmesi ile İran'da Musaddık sonrası Şah'ın ABD yanlısı bir politikayı destekleyen hükümet kurması, ABD ile Truman doktrini bağlamında yardım alan Türkiye gibi anlaşmalar yapması ülkeleri yakınlaştırmıştır.

Cemiyetlerin büyük oranda kültür sanat ve eğitim alanlarında ağırlıklı faaliyet gösterdiği II. Dünya Savaşı yıllarında başlatılan Yüksek Öğrenim öğrenci değişimi ve askeri öğrenci değişimi faaliyetleri ilerleyen yıllarda da sürdürülmüştür. Diğer faaliyetler de her iki ülkeni kendi kültürlerini tanıtmak amacıyla düzenlenen etkinlikler ve dil kursları şeklinde yürütülmüştür. Türk-İnan ilişkilerinin gelişmesi için kurulan cemiyetlerin faaliyetleri eğitim ve kültür ağırlıklı olduğu gibi her iki ülke arasında ticaret ile uğraşan tüccarların da ticaret sürecinde yaşanan sorunları çözebilmek, aksaklıkları giderebilmek ve her iki ülke arasında ticaret hacmin arttırmak için de cemiyetler kurulmuştur. Sınırlarında en önemli sorunlarından birisinin güvenlik olduğu Türkiye İnan arasında tüccarların sorunlarıyla ilgilenebilmek için Ankara merkezli Türk-İnan Tüccar Derneği'nin de kurulması gündeme gelmiştir.²⁹

Türk İnan Dostluk Cemiyeti

İki ülke arasında bir dostluk derneğinin kurulmasına olan ihtiyacı, 1946 seçimlerinde Milli Kalkınma Partisinden milletvekili aday olan ve cemiyetin kuruluşunda da yer almış olan İsmail Sıtkı Oğuzbeyoğlu açıklamaktadır. Ona göre³⁰, İnan ile böyle bir derneğin kurulmamasını eksikliğini ifade eden Oğuzbeyoğlu ve arkadaşları İnan büyükelçisi İbrahim Zend'e bildirdikleri aralarında Fuad Köprülü ve Prof. Dr. Sani Yaver'in de bulunduğu bir grup ile yemek tertip etmiş ve bu yemekte derneğin kuruluş kararı alınmıştır. Bir süre sonra İstanbul'da Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan başkanlığında bir toplantı daha yapılarak cemiyetin nizamnamesi hazırlanmıştır. Cemiyetin kuruluş amacı nizamnamenin³¹ ikinci maddesinin fıkralarında;

- a) Tarihleri şan, şeref dolu, Türk ve kardeş İnan milleti arasında mevcut dostluk, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek,
- b) Karşılıklı kültürel münasebetler tesis ile bunları takviye etmek,
- c) Talebe mübadelesinde bulunarak ilmî, edebî eserlerden karşılıklı faydalanmak, Farsça kurs açmak,
- d) Türk ve İnan memleketlerini ziyaret hususunda gezintiler tertiplemek, bu uğurda kolaylıklar teminine çalışmak,
- e) Bu iki kardeş millet arasında kardeşlik teminine matuf broşürler, konferanslar, gezintiler tertip ederek birbirlerine daha ziyade yaklaşımlarını temin etmek, şeklinde vurgulanmıştır.

²⁶ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", *History Studies*, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 91-93; Behçet Kemal Yeşilbursa, "Bağdat Paketi (1955-1959)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 6, 2011, s. 89.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Akbaş, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2013.

²⁸ BCA: 30.18.1.2./142.30.5

²⁹ BCA: 30.18.1.2./191.75.17

³⁰ *Türk İnan Dostluğu*, Türk-İnan Dostluk Cemiyeti yayını, İstanbul 1956, s. 36-37.

³¹ *Türk-İnan Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi*, İstanbul 1956, s. 3.

1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK CEMİYETLERİ

18 yaşını bitirmiş iki millete mensup, din ve mezhep farkları aranmaksızın herkesin üye olabileceği belirtilen cemiyetin nizamnamesine göre, iki fahri başkanın bulunması ve bu başkanların birisinin TBMM mensuplarından diğerinin de İran'ın Ankara Büyükelçisi veya Büyükelçilikteki görevlilerin arasından seçilmesi kabul edilmiştir. Cemiyetin Nizamnamesinde belirtilen 22 kişilik kurucular kurulunun arasında Büyükelçi İbrahim Zend, Başkonsolos M. Bahadır Bahaderi gibi diplomat ve Rıza Kehnemuni ve İzzet Şefiizade gibi tüccarların da bulunduğu 9 İran uyruklu üye bulunmaktadır. Türk üyeleri arasında ise TBMM Başkanı Refik Koraltan, Manisa mebusu Hamdullah Suphi Tanrıöver, yazar Ref'i Cevad Ulunay ve eski Adalet Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu gibi siyaset ve hükümet ile teması olan üyeler bulunmaktadır. Cemiyete üyelik şartlarında din ve mezhep farkları aranmaksızın ibaresinin varlığı cemiyetin kuruluş ve faaliyet amacının dışına çıkmamasını sağlamak amacıyla konulmuştur. Keza yürütülen faaliyetlerde de bu konu üzerine değinilmemiştir.

Cemiyet, 28 Ekim 1953'te kamuoyuna kuruluş beyannamesini yayımlamış, burada cemiyetin umumi katibi Oğuzbeyoğlu kuruluş amacını; *"hudutları bitişik, medeniyetleri müşterek, dilleri birbirine girift, menfaatleri uygun, an'ane ve adetleri hemen hemen yekdiğerinin aynı olan büyük İran milleti ile aziz milletimizin hissi, edebi, ticari ve iktisadi münasebetlerini genişletmek ve bu iki kardeş milletin birbirlerini daha ziyade sevmelerini çalışmak, Türk gençleri ile İran gençleri arasında olan dostluk bağlarını kuvvetlendirmek, kültürel münasebetler kurmak, talebe mübadelesinde bulunmak ve ziyaret hususunda gezintiler tertip etmek"*³² olarak belirtmiştir.

Cemiyet 14 Mart 1954'te de resmî açılış törenini düzenlemiş, 1956 yılında Türk-İran Dostluğu isminde bir eser yayımlamıştır. Hükümetler arasındaki ilişkilerin samimi havada geçmesi ve ziyaretler sonrasında 29 Ocak 1959 tarihli Türkiye ile İran arasında tarih, kültür ve güzel sanatlar alanlarında mevcut geleneksel ilişkilerin esaslarını tespit; kültür ve sanat bağlarını takip ve iki ülke arasında ilim sahasında işbirliği vücuda getirmek amacını güden bir kültür antlaşması Tahran'da imzalanmış ancak 27 Mayıs darbesi nedeniyle ancak 2.1.1964 tarihinde onaylanabilmiştir.³³ Demokrat Parti iktidarında Türkiye'nin ABD ile olan ilişkilerinin gerginleşmesi, Başbakan Menderes'in Rusya ziyaretinin gündeme gelmesi Türk-İran ilişkilerinin de soğumasına sebep olmuştur. İran'da Şah'ın Rusya tehdidine karşı muhtaç olduğu Batı destekli iktidarının tehlikeye düşmemesi amacıyla temkinli davrandığı görülmüştür. Bu sebeple Demokrat Parti iktidarında yaşanan bu yakınlaşma ve samimi diyalog süreci 1959 yılında Menderes'in Sovyet Rusya ziyareti kararıyla kesilmiştir. İran CENTO bağlamı dışında yapılacak bu ziyareti kendi varlığı için sakıncalı bulmuştur. Her ne kadar Demokrat parti sözcüleri bu ziyaretin Türkiye'nin konumunu değiştirmeyeceğinin ifade etmişler ise de tedirginlik giderilememiştir.

Demokrat Parti iktidarında yaşanan bu ikili ilişkilerin askıya alınması süreci Türkiye'de 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile belirsizlik içinde kalmıştır. Her ne kadar askeri müdahale sonrasında Milli Birlik Komitesi üyelerinin NATO ve CENTO'ya sadık kalacaklarına dair beyanları İran'da Şah ve hükümeti tarafından olumlu bulunmuş ise de bu belirsizlik süreci İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin Avrupa seyahati dönüşü İstanbul'a uğramasıyla yumuşamaya başlamıştır. Burada Şah'ın Milli Birlik Komitesi üyeleriyle yaptığı görüşme ve burada ülkelerin rejimlerine dair herhangi müdahalenin olmayacağını ifade edilmesi, Pehlevi'nin de Milli Birlik Komitesi'nin müdahalesini haklı bulduğunu ifade etmesiyle iki ülke ilişkileri normal seyrine girmiştir.³⁴

Cemiyetin her iki ülkenin politikalarına paralel faaliyet göstermiş olmasından dolayı yapılan faaliyetlerin de bu süreçte eğitim alanında sınırlandırıldığı görülmüştür. Bu sebeple 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra cemiyet azalmış olsa da faaliyetlerine devam etmiş ve önemli çalışmalarından birisi de Tahran'da Türk dili ve kültür üzerine gösterdiği etkinlikler olmuştur. Bu bağlamda 1949-1951 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığında müfettişlik, 1951-1955 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği ve 1955-1956 yılları arasında Gazi Eğitim Enstitüsünde öğretmenlik görevlerinde bulunan Hikmet İlaydan, 1960-1964 yılları arasında Türk-İran Dostluk Cemiyeti tarafından Tahran'da açılan Türkçe kurslarında eğitmen olarak görevlendirilmiştir.³⁵

Türk-İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği

1965 yılı itibarıyla iki ülke arasında ilişkilerin tekrar düzelmesiyle dostluk dernek ve cemiyetlerinin de faaliyet başladığı görülmüştür. Ortak tehdit ve benzer modernleşme çabalarının bir araya getirdiği iki ülkenin iktisadi, toplumsal ve siyasi anlamda yaşadığı tecrübeler ve hedefleri doğrultusunda birbirinden etkilendiği özellikle İran'da toplumsal hayatın modernleşmesinde Türkiye'deki girişimlerin takip edildiği Cumhuriyet tartışmalarının yapıldığı görülmüştür. Türk diplomatlarının, Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşu veya erken cumhuriyet dönemi olarak da adlandırılan, Atatürk döneminden itibaren başlayan süreçte İran'da Şah'a

³² Türk İran ..., s. 40.

³³ Reşat Yazıcı, *Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat*, Gelişim Matbaası, Ankara 1982, s. 374-377; Kara, *agt*, s. 278.

³⁴ Feroz Ahmed - Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s. 216; Kara, *agt*, s. 280.

³⁵ BCA: 30.18.1.2./154.8.8.

İBRAHİM ERDAL

desteklerde bulunduğu bilinmektedir.³⁶ Bu bağlamda kurulan dernek ve cemiyetlerden bir diğeri de Tür-İran Kadınları dostluk ve kültür derneği olmuştur. Bu süreçte Batı tarzı reformlarda birbirlerini takip eden iki ülkede aydınlar ve diplomatların tıpkı Türk İnan Dostluk Cemiyeti gibi kültürel ve eğitim odaklı dernek ve cemiyetlerin önemine vurgu yaptıkları ve faaliyetlerine katıldıkları görülmüştür. 1967 yılında kurulan dernek³⁷, kuruluş amacını;

- a) Türk ve İnan kadınlarını birbirine tanıtmak ve sevdirmek, bunlar arasında dostluk bağlarını kurmak,
- b) İki millet kadınları arasında kültürel, sosyal ve turistik münasebetlerin gelişmesini sağlamak,
- c) Amaca uygun diğder dernekler ve kurumlarla işbirliği yapmak, ifadeleriyle belirtmiştir.

Merkezi Ankara'da olan derneğin 11 kişilik yönetim kurulunun 4'ünün ve iki başkan yardımcısı ile genel sekreter yardımcılarında birisinin İnan'lı olması şartı getirilmiştir. Derneğin Türk uyruklu kurucu üyeleri arasında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in eşi Firuzende Çağlayangil, Dışişleri Bakanlığı kültür işleri bürokratlarından ve Sadri Maksudi Arsal'ın kızı Adile Ayda, Milli Eğitim Bakanlığı bürokratlarından Mürüvvet Avni Özkan, gazeteci Müşerref Hekimoğlu, Türk Tarih Kurumu Kütüphane Müdürü Mihin Eren, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Bölümü Öğretim Üyesi Meliha Ambarcıoğlu ve Hasibe Mazioğlu gibi akademisyen, diplomat, bürokrat, kütüphaneci ve hukukçulardan oluşturulmuştur.³⁸

İnan uyruklu kurucu üyeler arasında ise İnan Büyükelçisini eşi bayan Kafâi, Cento genel sekreterinin eşi bayan Khalatbary, Cento İnan temsilcisini eşi bayan Mirjahangir, Cento'da görevli İnanlı generalin eşi Massoumi, İnan Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı eşi Riyahî ve İnan İstanbul Başkonsolosunun eşi Chilaty olmak üzere çoğunlukla diplomat ve bürokrat eşlerinde oluşturulmuştur.³⁹

Türk İnan dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin faaliyetlerinin iki ülkenin dış politikadaki ilişkilere ve iç politikadaki gelişmelere dayalı olarak değışken bir seyir izlediği görülmektedir. İnan büyükelçiliğinin açtığı dil kursları haricinde sanat sergileri ve konferansların düzenlendiği görülmektedir. 1973 yılında Türk-İnan Dostluk ve Kültür Derneği ile İnan Kültür Müsteşarlığı tarafından düzenlenen bir faaliyette Başbakanlık Müsteşar Muavini olan Müslih Fer "Komşumuz İnan'da Sosyal ve Kültürel Kalkınma Hareketleri" konulu çaylı konferansa vermiştir. 1974 yılında da dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin katılımının da sağlandığı İnan Şahı Pehlevi'nin eşi Farah Pahlevi'nin Özel Koleksiyonu İstanbul ve Ankara'da sergilenmiş, sergilenen eserler aynı yıl basılmıştır.⁴⁰ İnan'da Türk-İnan Dostluk ve Kültür Cemiyet ve derneklerinin faaliyetleri 1979 yılında İnan'da yaşanan rejim değışikliği ve 1980 yılında Türkiye'de yaşanan askeri müdahale sonrasında kesintiye uğramıştır.

1979 yılında Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün İnan Dışişleri Bakanı İbrahim Yazdı'nın davetlisi olarak gittiği Tahran'da Humeyni ile yaptığı ikili görüşmeden her iki ülkedeki devlet anlayışının gelecekte sıkıntılı sürece dönüşeceği belli olmuştur.⁴¹ 12 Eylül 1980 tarihinde Türkiye'de yaşanan askeri müdahale iki ülke arasındaki ilişkileri daha da belirsizliğe sürüklemiştir. Turgut Özal'ın Başbakanlığa gelmesiyle ikili ilişkilerin ekonomi üzerine kurulduğu görülmüş ise de İnan-İnan savaşların da Türkiye'nin, tarafsız olmasına karşın, Arap dünyasıyla olan yakın ilişkileri ve bölgede ayrılıkçı Kürt oluşumlarının faaliyetleri iki ülke arasındaki ilişkileri tedbirli ve mesafeli bir seviyeye çekmiştir. Devlet anlayışlarındaki farklılık ve soğuk savaş döneminde bulunulan taraf da bu ayrılığın en önemli argümanı olmuştur.

SONUÇ

Sonuç olarak ifade edilebilir ki Türk modernleşmesi ve İnan modernleşme hareketlerinin birbirlerine olan benzerlikleri her iki ülkeyi yakınlaştırmış, milli mücadelede sergilenen tavır İnan tarafından da yakından takip edilmiştir. Ulus devlet kurma sürecinde birbirlerini etkileyebilen iki ülke arasında farklı toplumsal, dini sınıflara sahip olsa da benzer inkılâp çabaları yaşanmıştır. II. Dünya savaşı öncesinde emperyalist devletlerin bölgedeki faaliyetleri her iki ülkeyi de varlıklarının devamı için ittifak yapmaya sürüklemiş, aynı zamanda bölgede birbirine rakip de olan iki ülke samimi bir politika izleyerek sınır ve isyan eden aşiretlerin faaliyetleri gibi sorunları çözüme kavuşturmuş Sadabad Paktı'nı imzalamıştır. Bu süreçte İnan Şahı'nın Türkiye ziyareti kültürel ve dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin kurulmasını da teşvik etmiştir.

³⁶ İbrahim ERDAL, "Türkiye ve İnan Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet üzerine Tartışmalar", *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 35, Eylül-Ekim 2015, s. 9-27.

³⁷ *Türk-İnan Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği Tüzüğü*, Ankara 1967, s. 3.

³⁸ *Türk-İnan Kadınları...*, s. 13.

³⁹ *Türk-İnan Kadınları...*, s. 14.

⁴⁰ *İnan Şahbanusu Farah Pahlevi'nin Özel Koleksiyonu Sergisi*, Ankara Nisan 1974.

⁴¹ Ayetullah Humeyni, *Konuşmalar*, İnan İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği yayınları, Gaye matbaacılık, Ankara 1982, s. 33-36.

II. Dünya Savaşı sonrasında İran'ın Sovyet ve İngiltere arasında işgal ve hâkimiyet mücadelesini yaşaması Türkiye ve İran'ı Sovyet baskısı gibi ortak konjonktürel bir tehdit karşısında bir araya getirmiştir. Savaş sürecinde azalan ikili kültür faaliyetleri Demokrat parti iktidarıyla tekrar ivme kazanmış, dostluk cemiyet ve dernekleri kuruluşunu tamamlayarak faaliyete girmiştir. Bu tehdit, İran ve Türkiye'yi daha sonra CENTO adını alacak olan bir paktın önemli ülkesi yapacaktır. Her ne kadar 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ilişkileri tekrar düşürmüş ise de Milli Birlik Komitesinin CENTO'ya olan bağlılıkların bildirmesi 1965 yılında sonra tekrar eski ivmesini kazanmıştır. 1967 yılında benzer demokratikleşme ve modernleşme çabaları içinde olan iki ülke arasındaki ilişkilere dayanarak Türk İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği'nin kurulduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilere paralel olarak dostluk cemiyetleri ve derneklerinin faaliyetleri de yürütülmüştür. Sergiler, dil kursları ve konferanslar düzenlenmiş ancak bu faaliyetler 1979 yılında İran'da meydana gelen rejim değişikliği 1980 yılında Türkiye'de meydana gelen askeri müdahale ile farklı bir mecraaya yönelmiştir.

Türkiye ve İran arsında kurulan cemiyetlerin kurucuları incelendiğinde daha çok siyasi ilişkiler zemininde bürokratlar, parlamenterler ve aralarında birkaç tüccar sınıftan kurucular bulunsa da bölge dilleri ve kültürleri üzerine çalışmalar yapan akademisyenler tarafından kurulduğu görülmüştür. Cemiyetler faaliyetlerini hükümet politikaları çerçevesinde sınırlandırmışlardır. Bu sebeple cemiyetler her iki ülkenin iç ve dış politika tutumlarına göre faaliyetlerini sürdürmeye çalışmış ve bu faaliyetlerini yoğunlukla kültür ve eğitim konularına yöneltmiştir. Bölgenin kadim devlet geleneğine bağlı bu iki ülke, 1979-1980 yılları arasında kendi içlerinde yaşadıkları politik kırılmalardan sonra cemiyetler bağlamında faaliyetlerini yok denecek ölçüde azaltmıştır. Sadece Büyükelçilikler bağlamında kültür merkezlerine indirgenen faaliyetler bölgesel dengelerin getirdiği şartlara göre değişiklik göstermiştir.

Turgut Özal'ın Başbakanlığı sürecinde her iki ülkenin ilişkilerinin ekonomi ve güvenlik üzerine kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde İran-İrak savaşı sürecinde Türkiye'nin Arap dünyası ile olan ilişkilerini düzeltmeye çalışması İran ile olan ilişkileri daha düşük seviyeye itmiştir. Cemiyet ve derneklerin faaliyetleri kültür günleri, dil kursları ve belirli yıl dönümlerinde tertip edilen anma konferanslarında öteye gitmemiştir. Bugün bölgenin en kadim devlet geleneğine sahip iki ülke yeniden konjonktürel tehditler karşısında yakın ilişkiler kurma sürecin bulunmaktadır. Açıkça görüleceği üzere Cumhuriyet tarihi boyunca kurulan Türk ve İran arasındaki kültür, eğitim ve dostluk çerçevesindeki cemiyet ve derneklerin faaliyetleri hükümetlerin ilişkilerinin seyrine göre değişiklik göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 30.18.1.1/3.26.20.

BCA; 30.10.0.0/260.753.6

BCA; 30.10.0.0/260.152.5

BCA; 30.18.1.1/6.36.8.

BCA; 30.18.1.1/11.47.11.

BCA; 51.0.0.0/65.18

BCA; 30.18.1.1/19.34.3

BCA; 30.10.0.0/261.755.18

BCA; 30.10.0.0/261.757.24

BCA; 30.10.0.0/230.547.9

BCA; 30.18.1.2/46.45.13

BCA; 30.10.0.0/261.759.20

BCA; 30.10.0.0/261.759.12

BCA; 30.10.0.0/261.759.09

BCA; 30. 10.0.0/259.741.27.

BCA; 30.10.0.0/261.759.19.

BCA; 30.10.0.0/261.760.9.

BCA; 30.10.0.0/261.760.3.

BCA; 30.10.0.0/261.760.10.

BCA; 30.18.1.2/80.98.13

BCA: 30.18.1.2./154.8.8.

BCA: 30.18.1.2./191.75.17

Hâkimiyet - i Milliye, 9 Temmuz 1922.

Hâkimiyet - i Milliye, 17 Ocak 1923

Cumhuriyet, 7 Temmuz 1931;

Cumhuriyet, 19 Haziran 1934

Cumhuriyet, 04 Ekim 1935;

Cumhuriyet; 9 Temmuz 1937

Cumhuriyet, 11 Temmuz 1937

Vakit, 10 Temmuz 1931

Vakit, 16 Haziran 1934

Vakit, 20 Ekim 1935

Vakit, 04 Temmuz 1937

Vakit; 10 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Cemiyet ve Dernek Nizamnameleri

Türk İnan Dostluğu, Türk –İnan Dostluk Cemiyeti yayını, İstanbul 1956.

Türk-İnan Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi, İstanbul 1956.

Türk-İnan Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği Tüzüğü, Ankara 1967.

Kitap ve Makaleler

ABRAHAMIAN, Ervand, *Modern İnan Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009.

AHAVİ, Şahruh, *İnan 'da Din ve Siyaset*, Yöneliş yayınları, İstanbul 1990.

AHMAD, Feroz - Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, 1945–1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

AKBAŞ, İsmail, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2013.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1995.

CİN, Barış, *Türkiye - İnan Siyasi ilişkiler (1923–1938)*, İstanbul 2007.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Atatürk Dönemi Türkiye-İnan ilişkileri 1926–1938”, *Avrasya Dosyası İnan Özel Sayısı*, V/3. Ankara 1999, s. 3.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İnan İlişkileri”, *Türkler*, C. 17, s. 769–770, Ankara 2002, s. 760-770.

ERDAL, İbrahim, “Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 21, Çanakkale Güz 2016, s. 55.

1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK CEMİYETLERİ

ERDAL, İbrahim, “Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C: 9, S: 34, Yaz 2012, s. 82.

ERDAL, İbrahim, “Türkiye ve İran Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet üzerine Tartışmalar”, *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl:6, Sayı:35, Eylül-Ekim 2015, s. 9-27.

HUMEYİNİ, Ayetullah, *Konuşmalar*, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği yayınları, Gaye matbaacılık, Ankara 1982.

İran Şahbanusu Farah Pahlovi'nin Özel Koleksiyonu Sergisi, Ankara Nisan 1974.

KARA, Polat, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2010.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967.

KAYA, Mehmet, “Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Cilt:7, Sayı:14, Güz 2017, s. 203-208.

KUDUOĞLU, Alptuğ, “İran'da Musaddık Dönemi:1951-1953”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C: 2, Sayı: 2, 2019, s. 56-59.

MANSFIELD, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul 1975.

METİN, Barış, “Türkiye’de Burslu Olarak Okuyan İranlı Öğrenciler (1934-1950)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl:15, Sayı: 30, Güz 2019, s. 420-421.

METİN, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme; Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Ankara 1995, s. 687.

ÖZTURKÇİ, Alparslan, “Soğuk Savaşın 1950’li Yıllarda Ortadoğu’da Yaşanan Askeri darbelere Etkileri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 34, Bahar 2017, s. 379.

SARAY, Mehmet, *Türk - İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara 1999.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, Sakarya Savaşından Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996.

SONYEL, Salahi L., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C: II, Türk Tarih Kurumu yayınları Ankara 1995.

TÜRKDOĞAN, Berna, *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti'nin Dış Politikası*, Ankara 2000.

UYAR, Mazlum, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul 2008.

YAZICI, Reşat, *Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat*, Gelişim Matbaası, Ankara 1982.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası”, *History Studies*, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 91-93.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2017.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, “Bağdat Paktı (1955-1959)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 6, 2011, s. 89.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz/July 2020, ss. 481-488.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.03.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.06.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

“RADLOFF: 50 SENELİK BİR HİZMET-İ İLMİYE”*

SADRİ MAKSUDİ ARSAL**

Çev. EMRE ÖZSOY***

ÖZET

Türkoloji sahasında Alman asıllı Türkolog Friedrich Wilhelm Radloff, ayrı bir öneme sahiptir. 81 yıllık ömrünün büyük bir kısmını Türk halkları üzerine yaptığı çalışmalarda tüketmiştir. Diğer Şarkiyatçılarla kıyaslandığında Çarlık Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türk halkları arasında Radloff’a büyük bir ilgi vardır. Özellikle 1910’lu yıllarda Çarlık baskısının artması ve bu baskının bir sonucu olarak Rus Şarkiyatçıların gayri Ruslara, bu anlamda Türk halklarına yönelik olumsuz tutumları, Tatar modernistleri arasında tepkiyle karşılanmıştır. Radloff’un Türk halklarını Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma emeli taşıyan diğer şarkiyatçılardan farklı olarak sadece bilim yolunda ilerlemesi, ona karşı oluşan bu ilginin başlıca nedenini oluşturmaktadır. Ayrıca Kazan gibi Türk-Tatar modernleşmesinin merkezinde bir dönem çalışması da bu ilginin başka bir sebebidir. Çalışmalarıyla kendi dönemini aşarak günümüzde de alanında öncülüğünü devam ettiren Radloff, Türk-Tatar modernleşmesinin önemli isimleri tarafından da yakından takip edildi. Bu isimlerden birisi de Sadri Maksudî Arsal’dır.

Bu çalışmada, Sadri Maksudî Arsal’ın F. W. Radloff hakkında 1909 yılında “Yıldız” Gazetesi’nde yazdığı makalenin Tatarca’dan Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Çalışma, bir bakıma Sadri Maksudî Arsal üzerinden Türk-Tatar modernistlerinin Radloff’a bakış açısını ve onun çalışmalarının Türk-Tatar milleti için ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: F. W. Radloff, Sadri Maksudî Arsal, Türkoloji, Türk-Tatar

“RADLOFF: 50 YEARS OF SCIENCE SERVICE”

ABSTRACT

In the field of Turcology, German-born Turcologist Friedrich Wilhelm Radloff has a special importance. He spent most of his 81 years of life in his studies on Turkish people. Compared to other orientalists, there is a great interest in Radloff for the Turkish peoples living under Tsarist and imperial Russia. Especially in the 1910s, the Tsarist pressure increased and as a result of this pressure, the negative attitudes of the Russian orientalists towards the non-Russians and the Turkish people in this sense were met with a reaction among the Tatar modernists. For this reason, Radloff’s progress towards science unlike other orientalists who aimed to Christianize and Russianize the Turkish peoples is the main reason for this interest. Also, a period study in the center of Turkish-Tatar modernization like Kazan is another reason for this interest. Radloff, which continues his leadership in its field by exceeding his own period with his works, has been closely followed by important names of Turkish-Tatar modernization. One of these names is Sadri Maksudî Arsal.

In this study, Sadri Maksudî Arsal’s article about F. W. Radloff, published in “Yıldız” newspaper in 1909, was translated from Tatar to Turkish. The study reveals in a sense, the perspective of Turkish-Tatar modernists on Radloff through Sadri Maksudî Arsal and how important his works are for the Turkish-Tatar nation.

Key Words: F. W. Radloff, Sadri Maksudî Arsal, Turcology, Turk-Tatar.

* Makalenin orijinal ismi: Sadreddin Maksudof, “Radloff: Elli Senelik Bir Hizmet-i İlmîye”, *Yıldız*, No: 397,398, 1909. Bu çalışma, “TÜBİTAK 2214 A Doktora Sırası Yurt Dışı Araştırma Burs Programı” kapsamında desteklenen ve Rusya Federasyonu/Tataristan/Kazan’da yürütülen tez çalışmaları süresince elde edilen kaynaklardan üretilmiştir.

** Sadri Maksudî Arsal (1878-1957), Türk-Tatar devlet adamı, hukukçu, akademisyen, düşünür ve siyasetçi.

*** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi ABD, E-Posta: emreozsoy206@gmail.com

Sadreddin Maksudof, “Radloff: Elli Senelik Bir Hizmet-İ İlmîye”

“Petersburg’un Vasilyevski Ostrof adlı bir yerinde, yedinci caddede yer alan bir evde yetmiş yaşlarında yaşlı bir adam oturmaktadır. Bu adam, insanlarla bir arada çok fazla zaman geçirmeyip basit bir hayat sürmektedir. Dünya ile tüketecek vakti olmayan hekim tabiatlı bu âlim, bütün vaktini kitaplar arasında geçirmektedir. Bu âlimin ismi Vasiliy Vasilyeviç Radloff’tur. Petersburg’da Radloff gibi yaşlı olup da okuyan çok Rus olsa da biz Rusya Türklerinin ayrıca dikkatini çekenler maalesef çok azdır. Bunların isimlerini birbiri ardına saymak mümkündür. Lakin bu isimler arasında yukarıda ismi geçen yaşlı adam bizim için en önemlisi ve dikkate layık olanıdır. Bu yaşlı adamın Türklüğe etmiş olduğu hizmeti saymadan, tarif etmeden önce kısa da olsa tercüme halini yazarak başlamak gerekmektedir.

Vasiliy Vasilyeviç Radloff nesil cihetinden Rus olmayıp Alman’dır. 1837 yılında Berlin’de dünyaya gelmiştir. İlk, orta ve yükseköğrenimini Almanya’da tamamladıktan sonra 1858 yılında 21 yaşında Rusya’ya gelmiştir. Radloff, Almanya’da yükseköğrenimi sırasında Şark dillerini, özellikle de çeşitli Türk şivelerini iyi öğrenmiş biri olduğundan, Rusya’ya geliş amaçlarından biri; Rusya’nın doğusunda yaşayan çeşitli Türk kavimlerinin hâlini bizzat giderek öğrenmek olmuştur. Radloff, bu amacına ulaşmak için Rusya’ya geldiği zaman Petersburg’da bir miktar ilim çevresinde zaman geçirdikten sonra Sibiry’a da bulunan Barnaul¹ şehrine gelmiştir. Burada Almanca öğretmeni olarak çalışmıştır. Genellikle boş vakitlerinde Barnaul’un farklı bölgelerine geziler düzenleyerek, buralarda sakin çeşitli Türk kabilelerinin yaşayışlarını, dillerini öğrenip araştırarak gördüklerini, öğrendiklerini yazmıştır. Bu çalışmaları daha sonrasında bilim adamları nazarında çok önemli eserler olarak ortaya çıkmıştır. Radloff bu şekilde Sibiry’a da Türk kabilelerinin yaşadığı bölgelerin her birini ve Türkistan’ın büyük bir kısmını ziyaret etmiştir. Böylece Türk kabilelerinin diline, yaşayışlarına, tarihlerine ve adetlerine dair elde edilen malumatların, mülahazaların her biri yazılıp kaybolmadan neşredilmiştir.

Radloff, Sibiry ve Türkistan Türklerinin ahvalini güzelce öğrendikten sonra İdil ve Kama boyundaki Türk kavimlerinin ahvalini öğrenmek maksadıyla Kazan’a yerleşmiştir. 1870 yılında Kazan’da Radloff, bütün Müslüman mektep ve medreselerine müfettiş olarak tayin edilmiştir. Kazan’da müfettişliği sırasında hükümet dilinin öğrenilmesini (Rusçayı) kolaylaştırmak amacıyla Ufa’da Müslümanlar için dârümuallimîn açtırmıştır. 1884 senesinde Petersburg Asya Müzesi müdürlüğüne tayin edilmiştir. Devamında da Petersburg Bilimler Akademisine aza olarak seçilmiştir. Barnaul şehrinde basit bir öğretmen olarak hayata başlayan Radloff, Rusya’da bilim adamlarıyla birlikte en yüksek derecede bulunan akademi azalığı derecesine ulaşmıştır. 1886 yılında Kırım’a giderek Tavrida Yarımadası’nda yaşayan Türklerin, Kırım Tatarlarının durumunu da araştırmıştır.

1891 yılında Petersburg Akademisi tarafından Moğolistan sahralarında bulunan eski Türklerden kalma eserleri görmek ve araştırmak için Orhun suyu kıyısına gönderilmiştir. Radloff’un bu seyahatinin ne kadar önemli olduğu hakkında aşağıda malumat verilecektir. Orhun seyahati ve onun neticeleri Vasiliy Vasilyeviç’i bütün Avrupa bilim dünyasında ve bilim adamları arasında meşhur duruma getirdi. Bununla birlikte o hâlâ Rusya içinde meşhur bir isim olmayıp daha çok Avrupa’da bilinen bir âlim oldu. Radloff akademiye aza olduğundan itibaren Petersburg’da yaşamaktadır. Akademi azalığı işlerinden kalan bütün vaktini, Türk dillerinin bir ihtinamesini bir araya getirmek ve telif etmeye sarf etmektedir.

Radloff’un tercüme-i hâli kısaca bu şekildedir. Şimdi onun yazdığı eserler hakkında biraz söz edelim. Vasiliy Vasilyeviç Radloff elliye yakın eser yazmış ve neşretmiştir. Bunların her birini burada söylemeye gerek yok diye düşünüyorum. Bundan dolayı bu eserlerden önemli gördüklerimi belirteyim:

Şimal Türk Şivelerinin Mukayeseli Nahvî ve Sarfî
Altay Tatarlarının Lisanında Talik-i Kelam Kaideleri
Kitay Şivesinin Kamusu
Kuman Lisanı
Moğolistan’da Eskiden Kalan Türkî Yazılar
1862 Yılında Şarkî Kırgızistan’a Seyahat
Şarkî Altay’a Seyahat (1863)
Moğolistan ve Sibiry’yı Bilim İnsanı Gözüyle Tetkik
Şamanizm ve Bunun Diyanet Ciheti
Akvam-I Türkiye Lügatnâmesi

¹ Барнаул-Barbaul. Günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Güneybatı Sibiry’a da yer almaktadır. Altay bölgesi idari merkezi.

Bilig

Burada sayılan eserlerin isimleri incelendiğinde görülmektedir ki Radloff'un bütün çalışmaları, her biri Rusya'da yaşayan çeşitli Türk kavimlerinin ya diline ya da nesli ve tarihine aittir. Bu eserlerin çoğunu Radloff kendi ana dilinde, Almanca olarak yazmıştır. Lakin sonrasında bunların çoğu Fransızca ve İngilizceye tercüme edilmiştir.

Şimdi Radloff'un tercüme-i hâlini ve kitaplarını söyledikten sonra İslâm âlemi ile meşgul olmasından başka Rus müsteşrikleri arasında Radloff'u ayrı tutarak önem verdiğimin nedenlerini söylemek gerekir. Bunun sebebi şudur: Rusya'da bundan önce de şimdi de çok sayıda Şark dillerini, bizim İslâm tarihini öğrenmiş Ruslar bulunsa da hiçbiri sadece ilim açısından bu işlere bakmamıştır. Şark dillerini öğrenmeyi, İslâm tarihini tetkik etmeyi ilimle alakası olmayan maksatlara erişmekte bir vasıta olarak görmüşlerdir. Bu fikrimi teyit etmek için söyleyeceğim budur: Şark dillerini öğrenmekten maksat her vakit ya din misyonerliği ya da dil misyonerliği idi. Müsteşriklik ile misyonerliğin artık ayrılmaz olduğunu söylemek mümkündür. İsimlerini vermeye gerek yok. Rusya Müslümanları ziyadesiyle müsteşrik ve misyoner isimlerini bilmektedirler. Bu anlamda Vasiliy Vasilyeviç Radloff müstesnadır. Radloff'un Şarkî Müslüman dillerini öğrenmekten maksadı sadece ilim amaçlıdır. Bu zamanda Avrupa'da her âlim bir konuda tetkik yapmaya meyil etmektedir. Bu anlamda Radloff da Türk kavimlerinin tarih ve lisanlarına muhabbet etmekte, bunların tarih ve dillerini esaslıca öğrenip tetkik edici az isim olduğundan bu yola yönelmiştir. Türk kabilelerinin dillerini öğrenmeye başladığında Radloff'un fikrinde ne bizim Türk-Müslüman kabileleri arasına giderek Hristiyanlığı yaymak ne de bizim dillerimizi öğrenip sonrasında bu dilleri çürütüp kökünü kurutmaya çare aramak bulunuyordu. Radloff, bu dilleri öğrenmeye sadece ilim insanı nazarıyla baktı. Öğrendikçe sevdi. Bu dillere ve bu dillerde konuşan Türk kavimlerine muhabbet etti.

Ben Radloff'un yazdığı makale ve eserlerinin pek çoğunu gözden geçirdim. Radloff'un bizim dillere samimi bir muhabbet ile baktığı ve bunlar hakkında kitaplar yazmaktan hiçbir kötü niyeti olmadığı, ancak bilime hizmet ettiği her eserinde görülmektedir. Radloff'u başka müsteşriklerden ayrı tutmamın ve ona ayrı bir önem vermemin sebebi, Radloff'un yazdığı eserlerin sırf ilmi amaçla yazılmış olmasıdır. Sadece bu değil. Bizim için en önemli tarafı şudur: Radloff sadece bilime hizmet etmekle biz Türk kavimlerine hizmet etmektedir. Onun eserleri bugün ve gelecekte ilim adamlarına ve meraklılarına büyük hizmet edecektir. Ondan kalan eserler Türk kavminin kendisine hizmet edecektir.

Âlimler cenab-ı hakkın kudret ve büyüklüğünü bilseler dahi kendini öğren diyorlar. Bugün tarih ve ruh bilimi ashabı şöyle söylüyor: Eğer öznenin ruhunu, asıl ve gizli eğilimlerini idrak etmek isterse ve buna binaen istikbali tahmin etmek dilerse mazisini öğrensin diyor. Sadece kişiler için değil milletler içinde bu kanun geçerlidir. Eğer bir millet istikbali hakkında bir fikir hâsıl etmek isterse ruhunu öğrensin. Eğer ruhunu bilmek isterse tarihini araştırсын diyorlar. Bir millet geleceği için bir yol hazırlamak istiyorsa geçmişini ve şimdiki durumunu iyi öğrensin. Çünkü şimdiki hâl mazinin, gelecek ise şimdinin ve mazinin neticesidir. Mazisi karanlıkta olan bir millet istikbali yokluğa batacak biçare bir millettir. Mazisini öğrenmek istemeyen millet, inkırazına imza atan bahtsız ve mekruh bir millettir.

Radloff cenaplarının Almanca olarak yazılan kitaplarından biz Türklere ne fayda gelecek diyen biri olmasa gerekir. Eğer varsa cevabı şudur: Kişilerin ahval-i ruhiyesi iki türlü söylendiğinde; tabiatı hayal etmek şeklinde, düşünmek, sevinmek ve üzülme şeklinde, dünyaya bakışı, tabiata ve mahlûkata münasebeti her biri iki türlü faalinin, iki türlü sebebin içtimaından hâsıldır. Birincisi bu kişinin aldığı terbiye ve eğitimidir. İkincisi ise kişinin canına ve kanına miras yoluyla geçen eskiden beri ata-babalarının ahval-i ruhiyesidir. (Bu zamandaki psikoloji biliminde makul bir tabir ile söylendiğinde, herhangi birisinin tekevvün (var olma-doğuş) ruhu, kanun-u tevarüs ve istihsalat- şahsiyeden (ürettikleri ile-eserleri ile) mürekkeptir.) Bunun için eğer bir kişi kendisinin mademki kökünü bilmek istiyor, kendisinin değil ata-babasının ilk zamanlara kadar tarihini bilmesi gerekmektedir. Biz Türk kavimlerinin tarihi bundan elli sene önce pek düzensiz bir hâlde bulunuyordu. Bu konuda Türkçe ve Arapça çok sayıda eser bulunsa da bunlar birbirine hilaf durumdaydı. Yazıcıları tarih biliminden habersiz olduklarından dolayı çelişkileri alıp hakikati bulma vasıtalarını bilmiyorlardı. Bu eserler de çok az sayıda bulunmakta, 5-6 asrı kapsayıp ötesine ulaşmıyordu.

Dil meselesine gelecek olursak, çeşitli Türk dillerinin kaide ve gramerini öğrenip yazmak bir tarafa, ne kadar Türk şiveleri bulunduğunu biz de bilmiyorduk. Biz Türk kabileleri içinde dinî ilimlerden başka ilim öğrenmek o zamanda mümkün değildi. Bunun için tarihimizi yeniden canlandırarak kuvvetli âlim ve müverrihlerin aramızdan çıkma ihtimali yoktu. Bu şekilde mazi tamamen karanlık durumdaydı. Buna bakarak istikbali de bulutların basması ihtimaldi. Bizim yardımımıza Avrupa'nın âlimleri geldiler. Şu son elli altmış yıl içinde Avrupa'nın müsteşrikleri gerek tarihimiz gerek dilimiz hakkında eserler vererek tarihimizi yeniden

canlandırdılar. Dillerimizin şivelerini de kitaplara kaydettiler. Bu şekilde hizmet eden Avrupa âlimlerinin en büyüklerinden biri Vasiliy Vasilyeviç Radloff cenaplarıdır. Maalesef makalemde Radloff’un eserlerini açıklamadım. Yukarıda verilen eserlerden 5. ve 8. sırada olanları benim fikrimce Radloff’un eserlerinden en önemli olanlardır. “Moğolistan’da Eskiden Kalgan ve Taşa Yazılan Türkî Yazılar” adlı eserinde Radloff, Türk milletinin çok eski zamanlardan itibaren medeni bir kavim olduğunu, 1200 yıl önce kendisine mahsus bir kitabeyle sahip olduğunu ispat etmektedir. Türklerin türlü kabilelere ayrılarak günümüzde Moğolistan denilen yerde mükemmel bir hükümet kurduğunu ve ziyadesiyle zengin bir medeniyete sahip olduğunu göstermektedir. Bu zamandaki Türklerin dili günümüzde kullanılanı ayrılsa da esası birdir. Sözlerin aslı ve kullanımı aynı olup Araplar tamamen farklı demektir. Böyle bir dilin varlığını ve Moğolistan’da taşlara kazınmasını Hollandalı müsteşriklerden Thomsen bulsa da bunu yeniden görerek her birini yazıp tertip edici Radloff’dur.

Bahsedilen dönemde Türkler İslâm dinine girmemiş olduklarından Arap alfabesi henüz kullanılmamaktaydı. O alfabe güzel bir alfabedir (Burada Orhun yazıtlarında kullanılan Eski Türk harflerinden bahsediyor). Biz Türklerin bundan haberi olmasa da Avrupalılar bizim, eski Türklerin o vakitteki dilini ve alfabesini öğrenmişlerdir. Paris Darülfünunu’nda bu dili öğretmek için mahsus bir profesör var. Bendeleri bir zamanlar bu profesörün derslerine girdim. Eski Türk dilinin kaidelerini öğrenmeye vaktim olmasa da alfabe öğrenmiştim. Bu dersleri o zamanlar Paris’te bulunan muharrirlerimizden Yusuf Bey Akçura takip ediyordu. Bundan anlaşılmaktadır ki Radloff’un keşfettiği eski Türklerin parlak tarihi, bugün de bütün Avrupa’ya ulaşmıştır. Bilimi seven Avrupa, bu konuda darülfünunlarında bir profesör tayin etmeye de önce başlamıştır. Radloff’un bu eseri bizim Türk kavimleri için tarih yönünden mühimdir. Yukarıda sekizinci sırada verilen eseri (Elsine-i Türkiye’nin Kamusu) ise lisan cihetinden çok önemlidir. Bugüne kadar böylesi büyük bir eser vücuda gelmemiştir zannedirim. Hâlâ tamamlanmadı. Tamamlandığı zaman ondan ziyade cilde ayrılarak Türkçe, önemli şivelerindeki lügatlere sahip olacaktır. Radloff’un başka kitapları da Türklük için kıymetli eserlerdir. Ne yazık ki burası sayma ve açıklama yeri değildir.

Millettaşlarım! Radloff isimli bu kişinin biz Türk kavimlerine etmiş olduğu hizmet şudur: Bu kişi tarihimizin zengin taraflarını canlandırdığı gibi türlü şivelerimizi de düzenleyerek sınıflara ayırmıştır.

Radloff’un kim olduğunu gördük. Şimdi diyecek sözüm şudur: Radloff’un Rusya’da çalışmaya başlamasına bu sene 14 Mayıs’ta 50 yıl olacaktır. Bu münasebet ile onun bir kutlaması gerçekleştirilecektir. O gün akademi Radloff’u tebrik edecektir. Radloff bütün dünyadaki ilim çevrelerinden, akademilerinden tebrikler, telgraflar ve kutlamalar alacaktır. Kadrini bilen herkes o gün onu tebrik edecektir. Radloff’un Türk kavimlerine ne kadar hizmeti olduğunu gördünüz. Öyleyse bizim de bu bayrama katılarak Radloff’a teşekkürlerimizi iletmeye gerek yok mu? Düşünüyorum ki bu iş milletini seven her Türk ve Tatar evladının borcudur. Bundan dolayı bu makale ile bütün milleti Radloff’un elli yıllık bayramına katılmaya davet ediyordum. Bu davet ne şekilde, nasıl olması gerekir? Bu konuda her yerde halk bir araya gelerek bir çare bulur. Bu konuda, Radloff’a müteşekkirdi olduğumuzu göstermek için yol bulunmasını ve halka öğretilmesini gazetecilerimizden rica ediyorum. Tez zamanda birer makale yazarak her yerde bu kişinin hizmetini haberdar edebilirler. Büyük bir şeyler yapamayacak olanlardan hiç olmazsa 14 Mayıs’ta Radloff’a bir tebrik telgrafı göndermelerini rica ederim. Radloff’u tebrik etmek günümüzü ve lisanımızı tebrik etmektir.

SONUÇ

Sadece Türk-Tatar modernleşmesinin² değil aynı zamanda Türkiye’nin siyasî ve eğitim tarihinde önemli bir yeri olan Sadri Maksudî Arsal’ın³ ünlü Türkolog Radloff⁴ hakkındaki bu yazısını iki bölüme ayırmak

² Türk-Tatar modernleşmesi daha yaygın kullanımı ile günümüze “Ceditçilik Hareketi” başlığı altında ulaşmıştır. “Tatar Yenileşmesi” ve “Türk-Tatar Yenileşmesi” şeklinde de kullanımı vardır. Hareket, en kısa tanımı ile XIX. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Kazan merkezli olmak üzere Rusya Müslümanları-Türkleri arasında ortaya çıkan yenileşme çabasıdır. Dinî ve dünyevî hayatın hemen hemen her alanına sirayet eden bu çaba, modern zamana her yönden cevap vermeyi ve Rusya Müslümanlarını-Türklerini içerisinde buldukları geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlamaktaydı. Ceditçilik bir müddet sonra Çarlık Rusya’da yaşanan gelişmelere ve kendi içerisindeki ilerlemeye bağlı olarak siyasi alana evirildi ve bağımsızlık mücadelesi şeklinde de görüldü. “Ceditçilik Hareketi” hakkında bkz. İbrahim Maraş, *Türk Dünyasından Dinî Yenileşme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002; Abid Tahiri, *Gaspıralı Dünyası Gaspıralı Dehası*, çev. Cumhuriyet Turan, İleri Yayınları, İstanbul 2014; Necip Hablmitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2014; Begali Kasimov, *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009; Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, Berkeley, USA, 1998; Edward James Lazzerini, *Ismail Bey Gaspıralı and Muslim Modernism in Russia 1876-1914*, Washington University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 1973; Galina M. Yemelianova, *Russia and Islam: A Historical Survey*, Palgrave, Hampshire 2002; Ahmet Kanlıdere, *Reform Within Islam: Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

³ Sadri Maksudî Arsal hakkında bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudî Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991; *Sadri Maksudî: Tarih hem Hezergé Zaman*, haz. F. Yu. Gaffarova, Tatarstan Fenner Akademiyası Şihabetdin Mercanî Tarih İnstitutu, Kazan 2004; F. Yu. Gaffarova, *Sadri Maksudî (1906-1924)*, Şikola, Kazan 2001; *Tatar Edipleri, Megrifetçilere (XX. Yüz Baş)*, haz. Ramil İslamov-Rife Harrasova, Tatarstan Fenner Akademiyası, G. İbrahimov Dil, Edebiyat hem Sanat İnstitutu, Kazan 2005; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*,

mümkündür. Bunlardan birincisi biyografik verilerin ve Radloff'un Türkoloji sahasında verdiği eserlerin ele alındığı bölümdür. Maksudî, ilk olarak Radloff'un hayatını, özellikle de onun nasıl bir ortamda yetiştiğini ele alarak üzerinde etkili olan amilleri ortaya koymaktadır. Ayrıca Radloff'un eserleri üzerinde durarak, bu çalışmaların Türk tarihi ve Türk dili açısından önemini belirtmektedir. Diğer taraftan Maksudî, Radloff'a ayrı bir misyon da yüklemektedir. Ona göre Türk milleti, bir bakıma Radloff'un eserleri sayesinde dünyaya tanıtılmıştır. Bu tanıtım aynı zamanda Türk halkları üzerine yapılacak çalışmaların da sebebini oluşturmuştur.

Çalışmada vurgulanan ikinci ve önemli bir nokta ise Radloff'un Türk-Tatar milleti açısından nasıl kabul edildiğinin-edilmesi gerektiğinin ortaya konmuş olmasıdır. Bu anlamda çalışma, Sadri Maksudî üzerinden Türk-Tatar modernistlerinin Radloff'a bakış açısını yansıtmıştır denilebilir. Maksudî, Radloff ile Rus Şarkiyat ekolünün diğer temsilcilerini karşılaştırarak Radloff'un ayrı yerine dikkat çekmektedir. Radloff'un ayrı yerini ise çalışmalarındaki amacı belirlemiştir. Maksudî, Radloff'un diğer Rus Şarkiyatçılarından farklı olarak çalışmalarında salt bilimi göz önünde tutmasını, Türk halklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin dışında kalmasını öne çıkartmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullin, İ.A., Vahitova S.B., Gazizova F.M., Gaynanova L.R., Ganiyev F.E., Möhemmediyev MG., Hanbikova Ş.S., Ehmetyanov R.G., Ahuncanov G.H., Mingulova R.R. Tatar Telenen Anlatmalı Süzlege, Tatarstan Kitap Neşriyatı, C. I, 1977, C.II, 1979, C.III, 1981. Kazan.
- Avrasya Türkologları Sözlüğü*, haz. Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 148-150.
- AYDA, Adile, *Sadri Maksudî Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Engin Yayıncılık, İstanbul 1996.
- DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- DEVLETŞİN, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Yer ve tarih bilgisi eksik.).
- GAFFAROVA, F. Yu., *Sadri Maksudî (1906-1924)*, Şıkola, Kazan 2001.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2014.
- KANLİDERE, Ahmet, *Reform Within Islam: Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KASIMOV, Begali, *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- KHALİD, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, Berkeley, USA, 1998.
- LAZZERİNİ, Edward James, *Ismail Bey Gaspıralı and Müslim Modernism in Russia 1876-1914*, Washington University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 1973.
- MAKSUDOF, Sadreddin, "Radloff: Elli Yıllık Hizmet-i İlmîye", *Yıldız*, No. 397, 1909, s. 2.
- MAKSUDOF, Sadreddin, "Radloff: Elli Yıllık Hizmet-i İlmîye", *Yıldız*, No. 397, 1909, s. 2,3.
- MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasından Dinî Yenileşme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- ÖNER, Mustafa. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Sadri Maksudî: Tarih hem Hezêrgé Zaman*, haz. F. Yu. Gaffarova, Tatarstan Fenner Akademiyası Şihabetdin Mercanî Tarih İnstitutu, Kazan 2004.
- SAĞLIK, G. Selcan, "Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Sibiryaya Türk Halklarının Kültür Dokusu Üzerine Görüşleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı. 9, 2008, s.471-486.
- SAMİ, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- TAHİRLİ, Abid, *Gaspıralı Dünyası Gaspıralı Dehası*, çev. Cumhur Turan, İleri Yayınları, İstanbul 2014.
- Tatar Edipleri, Megrifetçilere (XX. Yüz Baş)*, haz. Ramil İslamov-Rife Harrasova, Tatarstan Fenner Akademiyası, G. İbrahimov Dil, Edebiyat hem Sanat İnstitutu, Kazan 2005.
- TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1966.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012; Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Yer ve tarih bilgisi eksik.); Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1966.

⁴ F. W. Radloff hakkında bkz. Naciye Yıldız, "Radloff, Friedrich Wilhelm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s.388-390; F. Yu. Yusupov, "V. V. Radlov-Yarkii Predstabilitel Kazanskoy Lingvistiçeskoj Şkoli", Ed. E.İ. İzotova, V.V. Radlov i Duhovhaya Kultura Tyurkskih Haradov Sbornik Trudov I. Mejdunaradnoy İnternet-Konferentsii, Kazan, (21 Mart 2012), Alyans, Kazan 2012, s.214-218; R. M. Valeyev, İz İstorii Rossijskoj Tyurkologii: Pisma N.F. Katanova V.V. Radlovu Konets XIX-Naçala XX. vv.", ed. E.İ. İzotova, V.V. Radlov i Duhovhaya Kultura Tyurkskih Haradov Sbornik Trudov I. Mejdunaradnoy İnternet-Konferentsii, Kazan, (21 Mart 2012), Alyans, Kazan 2012, s. 50-54; G. Selcan Sağlık, "Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Sibiryaya Türk Halklarının Kültür Dokusu Üzerine Görüşleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı. 9, 2008, s.471-486; *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, haz. Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 148-150.

VALEYEV, R. M., “İz İstori Rossiiskoy Tyurkologii: Pisma N.F. Katanova V.V. Radlovu Konets XIX-Naçala XX. vv.”, ed. E.İ. İzotova, V.V. Radlov i Duhovhaya Kultura Tyurkskih Haradov Sbornik Trudov I. Mejdunaradnoy İnternet-Konferentsii, Kazan, (21 Mart 2012), Alyans, Kazan 2012, s. 50-54.
 YEMELİANOVA, Galina M., *Russia and Islam: A Historical Survey*, Palgrave, Hampshire 2002.
 YILDIZ, Naciye, “Radloff, Friedrich Wilhelm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s.388-390.
 YUSUPOV, F. Yu., “V. V. Radlov-Yarkii Predstabil Kazanskoy Lingvistiçeskoj Şkolı”, Ed. E.İ. İzotova, V.V. Radlov i Duhovhaya Kultura Tyurkskih Haradov Sbornik Trudov I. Mejdunaradnoy İnternet-Konferentsii, Kazan, (21 Mart 2012), Alyans, Kazan 2012, s.214-218.

EKLER

EK 1.

Sadreddin Maksudof, “Radlof: Elli Yıllık Hizmet-i İlmîye”, *Yıldız*, No. 397, 1909, s.2

EK 2.

Sadreddin Maksudof, "Radlof: Elli Yıllık Hizmet-i İlmîye", Yulduz, No. 398, 1909, s.2

EK 3.

Sadreddin Maksudof, "Radlof: Elli Yıllık Hizmet-i İlmîye", Yulduz, No. 398, 1909, s.3.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz/July 2020, ss. 489-498.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.03.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.06.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

PEÇENEKLER*

C. A. MACARTNEY**

Çev. EMİNE DİKMEN***

ÖZET

Günümüz Ukrayna'sının güney kısımları, en eski tarihlerden beri Türk halklarının Türkistan sahasından göç ederken kullandıkları mühim bir rotadır. Türk halklarının birbirlerini itmeleri neticesinde sıklıkla göçler, Karadeniz üzerinden batıya doğru yapılmıştır. Bununla birlikte gelen her Türk unsuru bir süreliğine dahi olsa bu bozkırlarda yerleşim kurmuştur. Konu edindiğimiz bu Türk halklarından biri, adı bilinse de önemi çok fazla mevzu bahis edilmeyen Peçeneklerdir. Batı Kök-Türk Kağanlığına bağlı bir Türk boyu kabul edilen Peçenekler, Hazarların ve Uzların baskısı sebebiyle İtil Nehri'ni geçerek bu bozkırlarda Ruslarla mücadele etmişlerdir. Uzunca bir süre Rusların bu bozkırlara inmesi Peçenekler sayesinde önlenebilmiştir. Ayrıca Peçenekler bugünkü Macarların Avrupa'ya yerleşmelerine sebep olarak aslında bir nevi tarihin akışını da değiştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Peçenekler, Macarlar, Bizans Devleti.

THE PETCHENECS

ABSTRACT

The southern part of present-day's Ukraine is an important route used by the Turkic peoples to migrate from the Turkestan region since the earliest times. As a result of pushing each other, Turkic people's migrations frequently were made westward through the Black Sea. However, each Turkic member has established a settlement in these steppes even for a while. One of these Turkic tribes whose name is known Petchenegs have intense importance that is not mentioned so often. The Petchenegs, who is considered to be a Turkish tribe as bound Western Turkic Khaganate, fought against the Russians in these steppes by crossing Itil River due to the pressure of the Khazars and Uzes. For a long time, the Russian's expansion were prevented by the Petchenegs. Additionally, Petchenegs have changed the course of history as a result of the settlement of today's Hungarians in Europe by drifting them westward.

Key Words: Petchenegs, Hungarians, Byzantine.

Muhtelif zamanlarda, Doğu Avrupa tarihinin yoğun safhasında rol alan bütün uluslar içinde, çok azı yaşadıkları dönem boyunca kötü bir üne sahip oldular ve az bir kısmı bugün Peçenekler gibi tamamen unutuldu. Ancak bu ulus, bugün ortadan kalkmış dahi olsa, dünya tarihinde oldukça kalıcı bir iz bırakmıştır. Peçenekler olmasaydı, Macarlar asla şimdiki Macaristan'a girmiş olamazlardı, Slavlar kuzey ve güney olarak böyle bir bölünme yaşamazlardı. Yine onlar olmasaydı ilk Kiyev Knyazlığı, 10.yüzyılda Bizans'ı yağmalayacak bir güce ulaşmış olabilir ve böylelikle Avrupa medeniyetinin baş merkezini yok edebilirdi. Yine onlarsız Aleksios Komnenos, Peçeneklerden destek alamayan Selçuklu Türklerini yenerek, Haçlı Seferlerinin gecikmesine ve hatta hiç yaşanmamasına yol açabilirdi. Ayrıca, Peçeneklerin düşmanlarının çok daha az olumlu izlenim veren, bize inandırdıklarından ziyade onların bu belirsiz hikâyelerinde birkaç şeyin altını çizmeye değer.

* C. A. MacArtney "The Petchenegs", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23 (Dec., 1929), ss. 342-355.

** Carlile Aylmer Macartney (1895-1978), Doğu-Orta Avrupa tarihi ve siyasetinde uzmanlaşmış bir İngiliz akademisyendir.

*** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, E-Posta: dikmeneminur@gmail.com.

PEÇENEKLER

Peçenekler şüphesiz saf bir Türk ırkıydı, fakat erken tarihlerindeki belirsizliklerle birlikte Peçenek adından yapılan çıkarımlar da bütünüyle bir başarı olarak görülmemektedir. Genellikle birbirleriyle yakın bağları olan iki ulusu işaret etmekle beraber Türkçe ‘*bacanak*’ sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. 10. yüzyılda sekiz birliğe bölündüklerinde ‘*Kangar*’ ismini taşıyan üç ailenin, diğerlerine göre daha üstün oldukları, soylu ve kahraman manasına geldiğini söyleyen Bizanslı yazar tarafından da ifade edilmektedir.¹ Ancak büyük olasılıkla o, yanlışlığa düşmüştür çünkü açıkça Türkçe qan kelimesinin arabadan türetilmiş olması daha mümkündür. Ayrıca bütün çağdaş yazarlar da araba kelimesinin, Peçenekler için ne kadar mühim olduğunun üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Peçenekler 9. yüzyılın başlarında duyulduklarında², Volga (İtil) ve Ural (Yayık) Nehirleri arasındaki bozkırlarda, görünüşte zararsız bir şekilde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Sürekli olarak kullanılan ticaret rotası, Harezm ile Hazar ve İtil Bulgarlarının topraklarından geçmekteydi. Bu ticareten Peçenekler de kazanç sağlıyor olmalıydılar. Nitekim onlar hakkında verilen ilginç bir detay, onların oldukça zengin olduğunu, çok sayıda koyun ve hayvanla birlikte altın ve gümüş kaplara sahip olduklarını söylemektedir. Savaşlarda gümüş kemerleri, bayraklar ve kısa uçlu mızraklarla birlikte, çok ses çıkaran biçimli borazanları ve yanlarında getirdikleri çok sayıda silahları vardı. Ancak yaşamları sadece bolluk ve refaktan ibaret değildi; nitekim komşuları onları köle yapmak için baskınlarda bulunurdu. 880’li yıllarında Türkistan göç hareketiyle, çoğunlukla beslenme alanlarının kurumasından kaynaklanan sıkıntılarla, doğuda Uzlar ve kuzeydoğuda Kimekler batıda Hazarlarla birleşerek, ortak bir baskıyla Peçeneklerin çoğunu, yanlarında ağırlıkları/eşyalarıyla birlikte göç etmeye zorladılar. Bazıları yaşadıkları bölgeleri ele geçiren Uzların arasında kaldıklarını, oldukça dokunaklı olarak, kendi yurttaşlarından ayrılmamanın acısını, kısa ve kolları kesilmiş kaftanlar giyerek göstermişlerdir. Batıya ilerleyen bakiye, sekiz boy şeklinde örgütlenerek İtil ve Don(Ten) Nehirlerini aşmış Macarlara saldırmışlar, ardından aşağı Ten bölgesini ele geçirmişler, böylelikle onları 889’da Dinyeper(Özi) Nehri’nin batı kıyısına sürmüşlerdir. 895 senesinde Bulgar Simeon’a karşı Macarlar Bizans’la müttefik olmuşlar, ancak daha sonrasında yeni müttefik olarak adlandırılacak Peçenekler, Macarları Rus bölgesinden temizleyerek bugünkü yaşamakta oldukları topraklara sürmüşlerdir. Alınan bu yenilgiler Macarlar üzerinde öylesine derin izler bırakmıştır ki 944 senesinde Bizans’ın onları geri çağırıp, Peçenekleri kovmak için ikna çabalarına karşı bütün Macar şefleri, hepsi bir ağızdan haykırarak: “*Asla Peçeneklere bulaşmayacağız; biz onlara karşı savaşamayız, çünkü onların ülkeleri büyük ve yurttaşları çok fenadır. Bir daha asla bize bu teklifle gelmeyiniz, zira biz Peçenekleri sevmeyiz.*”³ demişlerdir. Peçenekler artık Hazarların Ten kıyısındaki kalesi olan Sarkel’den Tuna üzerindeki Silistere’ye kadar olan bütün bozkırı hâkimiyet altına almışlardır. Ancak görünüşe göre, 10. yüzyılın ortalarından çok daha önce, herhangi bir güçle Özi’nin batısındaki varlıkları oldukça şüpheli duruyor, fakat her halükârda önemli sayıdaki Slav ve diğer etnik topluluklar onlarla iç içe yaşamaya devam ettiler. 913’lerde Bug(Aksu) ve Dinyester’deki(Turla) iki Slav kabilesinden en doğuda olan Uliçler, yaşadıkları yerleri terk ederek Kiyev yakınındaki Özi’ye yerleştiler, fakat Tiverstiler 944’te hala Kiyev’den bağımsızdılar. Kiyev ve Bizans arasında yapılan anlaşma, Herson(Korsun) havalisinin bütünüyle Bizans’ın kontrolünde olduğunu gösterirken, Özi’nin sağ kıyısının da Rus Knyazlığı’nın hâkimiyeti altında olduğunu göstermektedir. Aynı anlaşmada İtil Bulgarlarının ticaret emtialarının neler olabileceği ve bir başka yerde de Azak Denizi kıyılarındaki Bizans kolonilerine dair bilgiler de bulmaktayız.⁴

Peçenekler, doğudaki komşuları Hazarlar ve Alanlarla barış içinde yaşamışlardır. Korsun’la birlikte büyük çapta, daha doğudaki ülkeler ve Rusya güzergâhı arasında da gelişmiş bir şekilde ticaret yaptılar. Bir şekilde, onlar ya da onlardan önce yaşayan topluluklar, bozkırdaki tüm tarımı yok etmişlerdi ve bu sebeple Bizans kolonileri, tahıl ürünlerini Küçük Asya’dan ithal etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Hizmetlerine karşılık ve şüphesiz sattıkları köleler karşılığında, Bizans’tan pahalı ticaret malları almışlardı; bunlar mor boyalar, ipek örtüler, kaliteli giysiler, mücevher, karabiber ve mora boyanmış leopar derileriydi. Konstantin Porphyrogenitus Peçeneklerin, kendi topraklarında bulunmayan şeyler için fazlasıyla açgözlü olduklarını söyleyerek, elçi olarak gelen kişilerin hem kendileri hem de eşleri için ve ayrıca yanlarında bulunan rehberler, atlar için ve karşılaştıkları zahmetlere yönelik de çeşitli hediyeler istediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte onlar sadece

¹ Constantine Porphyrogenetos, De Administro Imperio (D. A. I.), c. 37; Constantine Porphyrogenetos, De Administrando Imperio (DAI.),Immanuel Bekker, Impensis Ed. Weberi, Bonnae, 1840.

² Peçeneklere ait en eski etraflıca bilgiler üç kayıta korunmuştur: Arap yazarlar İbn Rusta, al -Bekrî ve Farslı Gerdîzi. Bu üç eserin muhtemelen ortak kaynağı 10. yüzyıl başlarından kalma Ceyhanî idi ki o da 9. yüzyılın başlarındaki bir Harezmli tacirin, nerdeyse hiç değiştirmeden betimlemelerini alıp kullanmıştır. El-Bekrî’nin tasviri ise muhtemelen Mes’udî’nin kayıp olan eserlerinin birinden eklenen ilaveler içerir. Gerdîzi, *Zain ul-Akhbar,Türklerle Olan Kısımlar*: A.P. Martinez, Archivum Eurasiae Medii Aevi,II.1982; A. Kunik, Baron W. Rosen, *Izvestija al-Bekri i drugichs avtorovs o Rusi i Slavjanachs*,Teil 1, St. Petersburg, 1878.

³ D.A.I., c. 8.

⁴ Örneğin, Bulgaristan Başpiskoposu Theophylactos’un mektuplarında. Krş. bilhassa Migne, Patrologia Graeca, CXXXVI, col. 412; Jacques-P. Migne, “Patrologiae Cursus Completus Series Graeca” Vol., CXXXVI, Paris 1863.

aracılık görevi üstlenmemiş, at yetiştiriciliği ve Ruslarla koyun-sığır ticareti de yapmışlardır. Savaş zamanında üstlendikleri merkezî konumları onları dışı hasımlar kılmakla birlikte Rus tacirlerin, Özi'nin aşağısına doğru yaptıkları ticareti büyük ölçüde tehlikeye atmaktaydı. Çünkü tacirler, akıntının en hızlı olduğu yerde kayıklarını karaya çıkararak bir süre eşyalarını yanlarında taşımak zorunda kalıyorlardı. Peçenekler de karaya doğru çıkan bu kayıklara her an saldırmaya hazır dılar. Peçenekler, Macarlar ve Bulgarlar tarafından korkutulurken, Ruslar onlardan faydalanmışlar, böylece onların saldırıları ve baskınları Karpatların kuzeyindeki Beyaz Hırvatistan'a kadar ulaşmıştı. Yüzyılın ortasında en azından dengeli bir yerleşim oluşturabildiler; dört boy Özi'in doğusunda yer alırken, kalan dördü de batısına yerleşti; ancak bunlardan öncü/ilki olan dört grup, yaz sıcaklarında sürülerini Moldavya tepelerine doğru götürmekteydi.

Yine de Peçeneklerin son derece zorlu/heybetli oldukları düşüncesi, Konstantin Porphyrogenitus'un ünlü stratejik eseri sebebiyle hemen hemen 895 tarihinden itibaren, ilk kez dış ilişkilerde aktif rol almaya başlamalarıyla ortaya çıkmıştır. 914'te başlayan Bulgarlar ve Bizanslılar arasındaki mücadelelerde her iki taraf ta Peçeneklerin yardımını istemiş, Bizans rüşvet ile yardım talep ederken, Bulgar Simeon, kızını Peçenek Kağanı ile evlendirmeyi vaat etmişti. Görünüşe göre, bir Peçenek kıtası (bölüğü) aslında Bizans'a ait sınır kalesini yağmalamak için Bulgarlara katılmıştı;⁵ ancak daha sonra Tuna'nın ağzına kadar gelmelerine rağmen iki Bizans komutanının aralarında anlaşamaması üzerine Peçenekler, Bizans'a yardım etmeyi reddetmişlerdi. Bu vaziyet ile Peçenekler, Slav toprakları içinden geçerken cenahlarını güvence altına almak adına Ruslar ile anlaşma yapmışlardı. Anlaşıldığına göre, ara sıra iki millet arasında ufak çaplı mücadeleler yaşanmakla birlikte bunlar kesinlikle büyük savaşlar değildi. 944 senesinde Konstantinopolis(İstanbul)'e karşı düzenlenen seferde Peçenekler, Ruslara paralı asker olarak katıldılar, fakat bunun karşılığında Bulgar topraklarını tahrip ettiler. O yılın Konstantin için en iyi dersi, kuzeydeki Bizans politikası uygulamalarına yönelik Peçeneklerle barışı korumaya teşvik idi.

Eski Hazar kaleleri olan Sarkel ve Taman'da, Rus gücünün yerleşmesiyle neticelenen Svyatoslav'ın doğu saldırılarında Peçenekler herhangi bir rol almamış görünüyor; ancak 968'de Svyatoslav Bulgar topraklarını istila ettiğinde Peçenekler, 'ilk defa' sayısız askerle aniden Kiyev'in etrafında görünerek annesi knyageniyayı kuşatmışlardı. Svyatoslav aceleyle Kiyev'e dönüş yaparak Peçenekleri uzaklaştırmış, arada barışı tesis etmiştir. Onlardan bazıları Svyatoslav'ın ikinci Bulgar seferine eşlik etmişler fakat Bizans müzakereler yoluyla, onların kronikleri bu durumu ört bas etseler de yeniden onların desteğini kazanmış, Ruslar yenilgiye uğratılmış ve topraklarına dönmüşlerdir. Ancak Peçenekler o sırada akarsuyun en hızlı aktığı yerde pusuya yatarak Svyatoslav'ı katletmişlerdir. Peçenek Kağanı Kur (Küre) Svyatoslav'ın kafatasından kadeh yaparak şu sözleri üzerine kazıtmıştır: "*Başkalarının mülküne göz koyan kimse, genellikle kendisinininkinden olur.*"

Bu hadiseden sonra onların Ruslarla olan ilişkileri daha da kötüye gitti. Böylelikle Vladimir, Peçeneklerin yağma akınlarına karşı sınırlarını emniyete almak için özenli bir istihkâm sistemi kurmaya mecbur kaldı. Yine de tarafsız bir bakış açısıyla olaylara bakıldığında, onların saldırıdan çok savunmada olduklarını anlıyoruz. 1008'de Alman misyoner Bruno, Peçenekleri Hıristiyanlığa döndürmeye karar vermişti. Kiyev'e vardığında, Peçeneklerin topraklarına gidince kesinlikle öldürüleceğine dair uyarılara rağmen Peçeneklerin ülkesine nüfuz etmiş, başlangıçta onu öldüreceklerine dair düşüncelerinden onları caydırarak aslında birkaç ay onların aralarında kalmış ve otuz altı samimi dönüşüm gerçekleştirmiştir. Neticede, eğer Bruno Ruslar ve Peçenekler arasında tam bir barış tesis edebilseydi, tüm Peçenek halkı Hıristiyan olmaya karar verirdi. Öyle de yaptı, ona eşlik eden kimselerden birini Peçeneklerin Katolik Piskoposu olarak kutsadı. Bruno'nun, Peçenekleri birçok konargöçer topluluğun da olduğu gibi, bu dünyadaki en korkunç ve en zalim paganlar olarak betimlemesine rağmen, o sağ salim oradan ayrılmış, ancak bir sonraki durağı olan Prusyalıların topraklarında öldürülmüştür; bu sebeple Hıristiyanlığa dönme hareketi kalıcı olmamış gözükmektedir.⁶

Şimdiye kadar Rusya ise Hazar Kağanlığı'nın imhasının meyvelerini toplamaya başlamıştı. Aradaki sınırların ortadan kalkmasıyla Kumanların (Kıpçak Türkleri) baskısına maruz kalan Uzlar, Ten Nehri'nin ötesine geçmeye başlamışlardı. Peçenekler, kendilerini topraklarının en batı ucuna sürülmüş olarak buldular. Hatta Aziz Stephen gününde bile birkaç ayrı grup Macaristan'a zaten girmişti, ancak onların büyük guruplar halinde 1050'den önce dağları aşmış olmalarını varsaymak için ortada bir sebep yoktur ve Gyulafeherv'a yapılan saldırı hakkında sadece elimizde bir kayıt mevcuttur ki bu da Vlahlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat 1026

⁵ Mes'udi, *Altın Bozkırlar*, s. 413. Mes'udi'nin rivayeti karışıktır; ancak Walandar'a saldıran iki ulus Bulgarlar ve Peçenekler olmalıdır. Macoudi(el-Mesudi), *Les Prairies D'or Tome*, çev. Barbier de Meynard- Pavet de Courteille, Societe Asiatique, Paris 1861.

⁶ Bruno'nun Kral II. Henry'e mektubu, yeniden basılmış hali; Giesebrecht'in *Kaisergeschichte*, II., 606 v.d.; Wilhelm Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, , Duncker & Humblot, Leipzig, 1885. Ve Miklosie, *Slavische Bibliothek*, II, 324; Franz Miklosioich, *Slavische Bibliothek Beitrage zur Slavischen Philologie und Geschichte*, Wilhelm Braumüller, Wien, 1858

PEÇENEKLER

itibariyle Peçenek tazyiki ciddi boyuta ulaşmış olmalıdır; çünkü o sene Peçenekler Tuna'nın karşı kıyısına sık sık geçmeye başlamışlardır. Bunlar kasten yapılan saldırganlıktan değil, eski beslenme alanlarının kaybıyla neticelenen ekonomik baskılar yüzündendi; ama onlar zalimce şeylerdi. Bizanslılar, Peçenek tehdidi altındaki Paristrion gibi yerlere özel savunma teşkilatları oluşturmak zorunda kaldılar ve 1036'da şiddetli bir baskının ardından, Peçeneklerle anlaşmaya vararak onları imparatorluğun 'müttefiki' olarak tanıdılar. Peçenek Kağanı bu anlaşmayı, Bizanslılar tarafından bozuluncaya kadarki on iki sene boyunca onurlu bir şekilde sürdürdü.

Aynı sene Peçenekler, bir ulus olarak son defa Kiyev'in etrafında görüldü. Netice olarak Rusya'yı bu düşmanlardan kurtarmanın itibarını kazanan Yaroslav tarafından yenilgiye uğratıldılar. Gerçek şu ki asıl fethedenler, onları Özi hattının arkasına iten Uz'lardı. Bununla birlikte bazı (Peçenek) başbuğları Ruslara sığınmışlar ve onlar sınır muhafızları olarak yerleştirilmişlerdir. Diğerleri muhtemelen Macaristan'a girmişti. 1051 senesinde onlardan paralı asker olarak ilk defa bahsedilir.

Bundan kısa bir süre sonra, Peçenekler ve Bizans arasında uzun süren mücadeleler başladı.⁷ Verasetle başa gelen Peçeneklerin büyük kağanı Turak(Tirek) ile aşağı tabakadan gelen Kegen adında cesur bir komutan arasında husumet ortaya çıkmıştı. Ayrıca kağanın üşengeç komutanları, Tuna'nın ağzındaki bataklıklarda korkaklık ederken Kegen, Uzların saldırılarını geri püskürtmede liderlik etmişti. Saygınlığının tehdit altında olduğunu hisseden Turak, beraberindekilerle Bizans topraklarına sığınan rakibini öldürmeye çalışmıştı. İmparator tarafından gayet iyi bir şekilde karşılanan Kegen, emrindekilerle birlikte vaftiz edilip soylu statüsüne sokulmuş, Dobruca havalisinde kendisine toprak verilmiştir; bu hadise Turak'ın ordusunun dağıtılarak onların esir alınıp köle şeklinde satılması olarak anılmıştır. Turak Bizans'ın anlaşmayı ihlal etmesine karşı çıkmış, Bizans'tan hiç de hoş olmayan bir cevap almasıyla, emrinde bulunanları Tuna'nın karşısına sevk etmiştir.

Bizans kronikleri bütün Peçenek ulusunun Tuna'yı geçtiğinden bahseder. Ancak daha sonraki hadiseler bunun böyle olmadığını kanıtlar. Aşırı hoşgörü sonucunda Peçenekler arasında herhangi bir sıkıntı baş göstermedi, ancak yeni gelenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, Bizanslılar bu konuda epey bir zorlanmış olabilirler. Kegen liderliğindeki Bizanslılar tarafından, çaresiz durumda bekleyen Peçenekler katledilmiş; başbuğları ise iyi bir şekilde karşılanıp vaftiz edildikleri Konstantinopolis'e götürülmüş ve hayatta kalanlar sıra ve rütbelerine göre boş olan orta Makedonya Niş ve Sofya ovalarına yerleştirilmişlerdir. Bunların Bizans ordusunda kullanılmaları önerilmiş; hakikaten onlardan 15 bin kadarı gelecek baharda (1049) Selçuklulara karşı kullanılmak üzere Anadolu'ya gönderilmişti. Ancak yeni efendilerine olan güvensizlikleri yüzünden onlar sırtlarını dönerek, boğazdan atlarıyla yüzmüş ve kendi topraklarına, yurttaşlarına geri dönmüşlerdir. Kendilerini ellerinden gelenin en iyisini yaparak techizatlandırmış, bütün ulus bir araya gelmiş, Balkanlar tekrar geçilerek Şumnu çevresinde yerleşim sağlanmıştır. Turak ve onun başbuğları dağılmış vaziyette olan insanlarıyla derhal birleşip Bizans ordusuna yıkıcı bir yenilgi tattırmıştı. Kegen arabuluculuk için gönderildiyse de derhal parçalara ayrılarak öldürülmüştü. Birkaç yıl süren mücadelelerden sonra imparator, şimdi Kuzeydoğu Bulgaristan olarak bilinen Dobruca'daki istila ettikleri topraklara, rahatsız edilmeden sahip olmalarını sağlayarak Peçeneklerle barış yapmak zorunda kaldı (1053). Ancak yine de müstahkem yerleşim yerleri onlara teslim edilmemişti.

Turak ve emrindekilerin Hristiyanlığa dönmeleri, imparator için en abartılı şekilde övgülerin yapılmasına fırsat vermişti; ancak hadise sona erdiğinde kronikçilerin de belirttiği üzere bunun 'bir Habeşi beyazlatmaya çalışmak kadar faydasız bir şey olduğunu' imparator anlamıştı. Kuşkusuz, ulusun bir bölümünü diğerine karşı birbirine düşürme politikası, açık bir şekilde başarısızlık ve Peçenekler Tuna'daki yerleşimler için rahatsızlık veren komşulardı. Ancak ara sıra bazı yükselişlere rağmen barışı gayet iyi bir şekilde korudular ve Bizans'ın Uz istilasına(1065) maruz kalmasını önlemede yardımcı olarak çok defa Bizans'ta paralı asker olarak hizmet verdiler.

1073'te Tuna'nın kıyısındaki yerleşimlerde bir isyan patlak verdiğinde, yakın ilişkide oldukları isyancılarla Peçenekler müttefik olmuşlardır. 1077'de çok sayıda Peçenek gücü, Bryennios'un tahtı ele geçirme çabasında onu desteklemişti ve esasında Bryennios'un yenilgiye uğraması onların Calobrya savaşındaki güvenilmez tutumları yüzündendi. Bundan sonra onlar, Balkanların kuzeyindeki çeşitli isyancılara destek verdiler. Bu sebeple Botaniates, onlarla küçük ya da büyük çapta aşağılayıcı anlaşmalar yapmaya mecbur kaldı. Anna Komnena, bize babasının tahta çıktığında imparatorluk güçlerinin Adrianople'de (Edirne) olduğunu söylediğinde mübalağa etmiyordu.

⁷ Bir sonraki rivayet için, Cedrenus, ed. Bonn, II, 581 vd.; *Cedrenus*, Immanuel Bekkero, Impensis Ed. Weberi, Bonnae, 1838.

Bütün bunlar yaşanırken Uzlar, Rus sahasından temizlenmişti, ancak Kumanlar/Kıpçaklar güçlerinin zirvesinde olmakla birlikte, böyle bir tazyik Karpat sahasındaki gibi bir asır daha yaşanmayacaktı. Oldukça yüksek sayıda Peçenek, Macaristan'a iltica etmiş görünmekle beraber bazıları da Transilvanya ve Slovenya'ya ancak büyük bir çoğunluğu Macaristan'ın batı hududundaki Schütt, Isel, Pressburg, Wieselburg ve Oedenburg vilayetlerine yerleşmiştir. Fakat 1069'daki büyük saldırının Peçenekler mi yoksa Kumanlar/Kıpçaklar tarafından mı yapıldığı açık değildir. 1072'deki saldırılar kati surette Peçenekler tarafından gerçekleştirilmiştir, ancak bunun Niş çevresindeki yerleşimciler tarafından Bizans kışkırtması ile gerçekleştiği gözükmemektedir ki bu da başarıya ulaşamamıştır. Büyük bir çoğunluğu esir alındıysa da Kral Geysa'nın (I.Géza) kuzenine karşı onun tarafında hizmet ederek tekrar özgürlüklerini elde etmişlerdir. Peçeneklerin uzun ve vahşice görünen bıyıkları o kadar korkutucuydu ki, Salamon'a yardım edecek olan Avusturya askeri bir darbe dahi vuramadan kaçmıştı.⁸ 1089'daki Moldova'dan gelen üçüncü istila ki yine şaibelidir, bazı kaynaklar bu hadiseyi Kumanlara/Kıpçaklara, bazıları da Peçeneklere bağlamaktadır.

Anlaşıldığı üzere, Turak ve Kegen yönetiminde Tuna'yı geçen Peçeneklerin torunları, sonraki otuz sene boyunca ya o sahada yerleşerek oranın yerli nüfusuyla karışmış, ya da Bizanslıların hizmetinde mücadelelerde/savaşlarda kullanılarak acımasız bir şekilde yok edilmişti. Tuna'nın öteki tarafına yapılan ikinci büyük dalga 1085- 86 senesinin kış mevsiminde meydana geldi. Bu defa Balkanların kuzeyine doğru ilerlemeyi bırakmış olan Bizanslıların yazılı emrine rağmen, onların rızası olmadan ancak Tuna'nın kalelerinin yarı bağımsız başbuğlarıyla yapılan anlaşmalarla gerçekleşti. Bu ilerleyiş, Kuman/Kıpçakların yeni bir genişleme hareketinden kaynaklanıyor olmalıydı ve bu yeni güçlerin gelişi Kuzey Balkanların memnuniyetsiz iskâncılarına yine bir genel isyanın sinyalini vermişti. Peçenek göçerlerinin ilk gayesi hakikaten de imparatorluğu devirmek değil, kendilerine geçim imkânı sağlamaktı ve Peçenekler imparatora 30 bin atla onun hizmetine girmeyi teklif ettiler. Ancak istilacıları yok etmede elindeki güce güvenen Aleksios Komnenos, teklifi reddederek Balkan içlerine doğru ilerlemiştir. Buna karşılık Peçeneklerle her şey yolundaymış gibi gözükürken Kuman/Kıpçakların olaya dâhil olması, imparatoru büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Dahası Silistre'nin asi komutanı olarak bilinen Tatos da sefere çağırılmış, fakat müdahale için çok geciktiğinden Peçenekler ganimeti onlarla paylaşmayı reddetmişlerdi. Kroniklerdeki çıkarımlarımızdan daha ciddi bir anlaşmazlık meydana geldi. Bir sonraki baharda (1088) Peçenek göçerleri yeni gelen tüm üyelerle birlikte bir güç halinde yanlarında eşleri, çocukları ve eşyalarıyla Balkan sahasını geçmişlerdi. Yabancı ve düşman topraklarına yapılan bu ulus göçü, kesinlikle saldırı niyetiyle yapılmamıştı, fakat artlarında daha büyük bir düşmanın baskısı yani Kuman/Kıpçaklar mevcuttu. Gerçek şu ki, bu kederli istilacıların geriye dönecek yolları da yoktu.

İmparator ilk olarak onlarla anlaşma imzalamış, yukarı Tunca vadisini onların yerleşimine açarak erzak temini sözünü de vermişti. Kan dökmeye susamış olan Kuman/Kıpçaklar vardığında ise Aleksios onları hediyeler vererek uzaklaştırmıştı. Kuman/Kıpçaklar bölgeden uzaklaşır uzaklaşmaz bu defa Peçenekler bölgeyi kuşatarak baskınlara başlamıştı, ancak çabucak barış yapılarak yeni bir görüşme teklifi kabul edilmişti. En azından Bizans'ın eski anlaşmalarına istinaden yükümlülükleri ve erzak temini sözlerini yerine getirmemiş olması mümkündür. Fakat yeni yapılan anlaşma da çok uzun ömürlü olmamıştı. 1090 baharında Peçenekler Trakya'ya inmiş, bütün sene boyunca Konstantinopolis'in duvarlarına kadar ülkeye baskınlar yaparak, ülkeyi dehşete düşürmüştü. Aleksios, sadece 1091 senesinin baharında Meriç'in ağzına yakın bir yerde hatırı sayılır bir kuvvet toplamayı başardı. Umulmadık biçimde yağmacı Kumanlar tarafından büyük ölçüde güçlendirilmişti ve bir araya gelen bu kuvvetler, zavallı ve acınası halde olan Peçeneklerin etrafını sararak onları tamamen ezmiş; çok sayıda adam, kadın ve çocuğu katletmiş, geride kalanları ise köle olarak satmışlardı. Bazı yapılı ve güçlü adamlar ile ailelerinin canları bağışlanarak Bizans ordusunun özel bir yapısını oluşturmak üzere Makedonya'daki Moglena (Karacaova) bölgesine yerleştirilmişti.

Bu paralı askerler ve diğerleri şüphesiz daha önceki yerleşimcilerin torunlarıydı ve o dönemlerde Balkanlardan geçmekte olan Haçlılar, Bizans komutası altında Belgrad, Makedonya hatta Konstantinopolis'in dışında bile hareket eden saldırgan Peçeneklerle, kendi rotalarında ilerlerken karşılaşmış, Peçenekler kendilerini Haçlılara düşmanca bir şekilde tanıtmışlardı. Aleksios'un Haçlılara çağrıda bulunmasının bir başka sebebi de yine bu Peçeneklerden, imparatorun yakasını kurtarmak istemesi idi. İmparatorun bu teşebbüsü Peçenekleri anlaşılabilir şekilde şaşırtmış ve imparatorla Peçeneklerin arasında düşmanlık meydana gelmesine sebep olmuştu. Peçeneklerin paralı asker olarak Normanların hizmetinde bulunduğunu da biliyoruz ve 1106 senesinde Brindisi etrafında yakalananlardan bir kısmı Roma'ya götürülerek, Aleksios'un Hristiyanlara karşı kullandığı korkunç

⁸ Thurocz, II. 50: 'Korkunç ve berbat çehresini görerek korkuya kapıldı.' Bonfinias, II. 3: 'Zira onların adetleri böyleydi...Uzun sakallara sahiplerdi ve dudaklarının kıllarını daha uzun bırakıyorlardı.' Antonius Bonifius, 'Sambucus Edition of Bonfinius' J.Oporinus, Basel,1568; ayrıca bkz: Antonio Bonfina, A magyar történelem tizedei, çev. Péter Kulcsar, Balassi,1995.

örnekler olarak Papa'ya gösterildi. 1108'de Suriye'ye kadar olan sahada hizmet ettirildiler. 'İskit'⁹ paralı askerleri önlerindeki yarım yüzyıl boyunca sık sık Bizans ordusunun önemli bir parçasını oluşturdu, ancak çok nadir vaziyetler dışında bunların Peçenekler olup olmadığını söylemek pek mümkün değildir ve muhtemelen 1150'ye kadar birçoğu ya öldürülmüş ya da diğer ulusların arasına karışmıştır.

Büyük Leunion(Lebunium, Levinion) Muharebesi 29 Nisan 1091'de gerçekleşmiştir. O sırada kafiyeli bir şiir söylenmeye başlandı:

"Peçenekler Mayıs'ı görecekerdi

Eğer bir gün daha yaşasalardı."

Bu savaşın muzaffer komutanın kızı tarafından yapılan bu şiirsel kutlama, Peçenek ulusunun tamamen yok edildiğine dair inanca sebep oldu. Fakat vaziyet belirtilen şekilde değildi. Savaşta mevcut olan Peçenek güçleri yok edilmişti, ancak bunlar yalnızca 1085-86'da Tuna'yı geçen kısmın çoğunu oluşturan, fakat muhtemelen hepsini kapsamayıp Balkanları geçen Peçeneklerdi. Tuna sınırı bu hadiseden sonra onarılamamıştı, ya da en iyi söylemle imparatorluğun gücü orada kısıtlıydı. Tuna ve Balkanlar arasındaki şehirlerin etrafındaki nüfus, muhtemelen yine Peçeneklere aitti. Kumanlar ise batıya kadar yerleşmiş görünmüyorlardı. Oldukça büyük bir kısmı (Peçenekler) Rus topraklarında yaşamaya devam ettiler. Birçoğu sınır şehirlerinde yerleşirken bunlardan daha fazlası bağımsız olarak yaşadı ki diğerleri Kuman/Kıpçaklar tarafından köleleştirildi. 1103'teki Kuman/Kıpçaklara karşı kazanılan büyük zaferden sonra Rus Knyazı, Kuman/Kıpçak ordugâhında bulunan 'Peçenek ve Tork'ları (Uzlar) ele geçirmiştir.

1080 ila 1100 arasında bütün Rus bozkırlarını aşır Bizans ve Macar sahasını istila eden Kumanlar, yenilgiden sonra aşamalı olarak Ten sahasına geri çekildiler. Bununla birlikte Ruslar, yarım asır daha sınırlarını bozkıra doğru genişletemediler ki, bu da Özi'den Balkan ve Karpatlar'a kadar uzanan sahanın başsız kalmasıyla neticelendi. Bu sahanın nüfusu şüphesiz Slav ve Vlahlardan oluşmaktaydı, fakat uzun süren barış dönemi göz önüne alındığında azalan güçlerini telafi etmiş olan Peçenek ve Uz kalıntıları, asıl nüfusu teşkil etmekteydi. 1122 senesinde onlar bir ulus olarak tarihte son defa kendilerini gösterdiler. Bizim bilmediğimiz bazı hadiseler, onların hayatlarının gidişatını altüst etti. Rus kroniğinin belirttiğine göre, 1120'de Torklar ve Brodnikler Rus topraklarını terk etmiş ve kendilerini bir orada, bir burada gösterdikten sonra tamamen dağılıp gitmişlerdir. Belirsiz ifade olan Brodniki altında aslında Peçenekler aranmalıdır; çünkü Suriye ve Bizans kaynaklarının belirttiğine göre, ertesi kış mevsiminde 1090'lı yıllardaki gibi bir güçle, cesaretle ve Bizans sahasını tarumar ettikleri günlerdeki gibi yine Tuna'yı geçmişlerdir. Anlaşılan, John Komnenos'un onlara karşı büyük bir güç toplamasından hemen hemen bir yıl öncesinde Peçenekler çoktan Tuna vadisini işgal etmişlerdi, en azından bir kısmı Balkan sahasını aşmış ve ağır arabalarının çevrelediği bir duvar şeklindeki ordugâhları güneydeki ovaya yerleşmişti. İmparator en sonunda istediğini, onlara hainlik yaparak elde etti. İmparator onlardan bazılarını şehirlere davet ederek – bazıları Konstatinopolis'e girdi – onların dostu gibi davrandı. Birden davet edilen bütün misafirleri tutuklatarak, çok çetin mücadelelerden sonra alabildiğince ordugâhlarına yürüdü. Savaş arabalarıyla çevrili ordugâha ulaşan askerler, Peçenek ulusunun sonunu getirmişti. Bu askerlerin savaş baltalarıyla donanmış İngiliz kökenli piyadeler olduğunu öğrenmek ise oldukça ilginç bir durumdur. Yapılan katliam oldukça büyüktü ve bu hadise sonrası o gün '*Peçenek Günü*' olarak anılmaya devam etti. Hayatta kalanlardan bazıları Lebinion'dakiler¹⁰ gibi, muhtemelen Arnavutluk sınırlarında özel muhafızlar olarak yerleştirilirken, diğerleri köle olarak satılmıştı.

Yine burada, Bizans kroniklerinin bizleri inandırdığı gibi tamamen bir katliam gerçekleştirilmemişti. Hayatta kalanlardan bazıları Macaristan'a kaçarken, Kral Stephen'in onlara bahsettiği lütuflar Macarlar arasında çekememeziğe sebep olmuştu. Macarlar tarafından oldukça zulüm gören Peçenekler, gözyaşları içinde krala yaklaşmış; kral ise kendini güçten düşüren hastalıktan kurtulursa onlara yaşadıklarından on kat daha fazlasını telafi etme sözü vermişti. Kralın elini öpmek için büyük bir coşkuyla ileriye atılmışlar, ancak o anda kralın vaziyeti kötüleşerek ölmüştü. Gerçekten de hazin-garip bir sondu.

Bu hadiseden sonra Peçenekler, bir daha asla bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmadılar. Ancak bir asır kadar daha '*sahipsiz topraklar*' olarak nitelendirilen ve sonrasında Romanya olarak bilinen topraklarda yaşamaya devam ettiler. Zaman zaman Rus kroniklerinde kendi isimleriyle, bazen de belirsiz bir tasvirle 'Kibitki' ya da '*ağır savaş arabaları*' olarak anıldılar. Hatta Moğol istilasından sonra bile Kuman/Kıpçakların

⁹ Bizans kaynaklarında Türk halkları genellikle İskitler olarak geçmektedir.(ç.n.)

¹⁰ Günümüz Enez yakınları.(ç.n.)

ordusunda bulduklarından bahsedilir, ancak bunun tarihi bir hata olup olmadığı şüphelidir. Eski Peçenek ve Uz adları giderek daha fazla bir şekilde yeni kurulan Karakalpak (Kara Başlıklılar) ittifakı ya da kısmen Slav Brodnikler içinde kaybolmuş, onlarla birleşme eğilimi göstermiştir.

Peçenekler, Balkanlarda kısa süre içinde yok oldular. Dobruca'da bir ya da iki köy ve küçük akarsularda isimleri bugüne kadar yaşamaya devam etti. Bazı araştırmacılar Sofya Ovası'ndaki Sop halkının Peçeneklerin neslinden geldiklerine inanmaktadırlar. Şüphesiz Moğol tipleri, onlar arasında sıklıkla görülmekte ve hala savaş sırasında gaddarlık ve barış zamanında alışla gelmişliğin ötesinde saflık-aptallık itibarını sürdürmekteydiler.

Macaristan'da ise Peçenekler, kimliklerini daha uzun süre korudular. Bissenus ismi erken dönemlerde çok daha sık görüldüğünden; Macar biçimiyle Besenyo adı hiçbir şekilde günümüze uygun bir ad olarak bilinmemektedir. Besenyö adlı köyler ya da Besenyö-Tarlo gibi bileşikler oldukça yaygındır. Büyük bir çoğunluğu Macaristan'ın batı sınırında bulunurken, krallık boyunca da görülmektedirler. 1051 ve 1146 yılları arasında çeşitli durumlarda onları ayrı bir savaş gücü olarak görüyoruz, ancak daha sonraki süreçte görünmemektedirler. 1453'teki büyük Banderia'da bahsedilmemekle birlikte Philistaei (okçular) adı altında gizlenmiştir. Kaçak ve dağıntı grupları halinde Macaristan'a girseler de Kuman/Kıpçaklarda olduğu gibi hiçbir şekilde ulusal bir statü kazanamamışlardı. Onlar kendilerine verilen rütbeleri uyarınca muamele görmüşlerdi. Bazıları soylu hatta yüksek görev sahibi kişilerdi. Bazıları ise köle veya serfî; hatta birçoğu orduda hizmet karşılığında belirli ayrıcalığa ve dokunulmazlıklara sahip serbest köylüler gibi görünmektedirler. Bu ayrıcalıklar yerel bazda düzenlenmişlerdi. Mesela 1222'den kalma bir düzenleme örneği şimdiye kadar korunmuştur. '*Bissenorum (Peçenek) yerleşimcileri*' ya da '*Peçeneklerin Macaristan bölgesi*' genel yöneticisi olarak kuralların koyulması ve korunması Sopron yerleşimindeki Peçenek başbuğu Arpas tarafından yapılıyordu. Bununla birlikte burada da Peçenekler yavaş yavaş yok edildi ya da diğer nüfuslar içinde eritildi. Yine de onların bakıyeleri Burgenland Schuitt adaları ve diğer bölgelerin Macar kökenli nüfuslarının büyük bir oranını oluşturmaktadır.

Peçenekler çok sevilen bir ulus değildi, ancak düşmanlarının sözlükleri/kitapları araştırıldığında onlar, özellikle kötülük manasında ve zalim olmakla itham edilmişlerdir. İşin aslına bakılacak olunursa, bilhassa asiller eğer fidyelerini ödeyebilecek vaziyetlerde ise, Peçeneklerin ellerindeki esirleri korumuş olduğu gözükmektedir. Bir keresinde Bizans esirlerinin ölüm cezasına çarptırılmasını isteyen liderlerine karşı halk, öldürmek yerine onların geri satılması konusunda ısrar etmiş ve neticede onların istediği yapılmıştır.¹¹ Belirgin karakteristik özelliklerinden olan zalimlik, aç gözlülükleri kadar fazla değildi. Konstantin'in onların ticari usullerinin tasvirinden alıntılama yaparak çok defa kendilerini savaşta çaresiz duruma düşürecek kadar aşırı derecede yeme-içme, sefahat âlemlerine düştüler. Onların yedikleri besinler genellikle işlenmemiş gıdalardı. Bizanslıların söylediklerine göre tarımdan habersiz idiler ve çiğ ya da az pişmiş at etinden başka bir şey yemezlerdi. Ancak bununla birlikte Peçenek kadınları ilkel tarımı uygulamış görünüyordular.¹² Giysi olarak ise kadın ve erkekler yünden dokunmuş uzun gabardin (cüppe) giymekteydiler. Peçeneklerin ileri gelenleri ise ipeğe düşkünlüydüler, onlara teklif edilen rüşvetler arasında masalarına koymaları için verilen gümüş taslar/kadehler bulunmaktaydı. Onlara karşı yapılan yamyamlık suçlamaları muhtemelen efsaneden ibaretti, ancak bu suçlama onların bitleri yemesinden kaynaklı bir alışkanlık olarak ortaya çıkmaktadır. Kişisel görünüşleri ise sevimsiz ve iticiydi. Diğer Türkler gibi kısa boylu, kısa bacaklı, büyük başlı, çekik gözlü ve belirgin elmacık kemiklere sahip yanakları vardı. Uzun saçlarla birlikte etkileyici ve korkunç görünümlü sakal ve bıyıkları vardı. Peçenek erkekleri hayatlarının büyük bir bölümünü at sırtında geçirmiş görünüyor. Eğlence için ise onlar kaval/düdük ve ziller kullanmaktaydılar. Savaş halinde mızrak ve savaş baltaları kullanmalarına rağmen asıl silah yaydı ki bunu kullanmada epeyce ustaydılar. Kargaşaya sebebiyet veren korkutucu ulumaları düşmanlarına hücum etmedeki alışkanlıklarıydı; bundan ziyade düşmanlarının safları bozulana kadar sahte bir geri çekilme gerçekleştirip, ardından aniden kendileri düzene geçip hücum etmekteydiler. Saldırı yapılırken Peçeneklerin mevcut kişi sayısı azsa inanılmaz bir süratle etrafa dağılmaktaydılar, eğer mevcut sayı yüksekse dağlara ya da sık sık boğuldukları bataklıklara kaçıp sığınmaktaydılar. Eğer yanlarında aileleri varsa ağır savaş arabalarından bir savunma duvarı oluşturmaktaydılar; hafif eğimli bir aralık bırakarak dinlenmek için kabuklarına çekilirler daha sonrasında aniden fırlayarak mücadeleyi kaldıkları yerden yeniden başlatırlardı. Çocuklar ve kadınlar savunma çemberinin içinde muhafaza edilirdi. Yaşanan bir olaya göre, savunma duvarını delerek içeri sızan bir Bizans piyadesinin, bir Peçenek kadını tarafından kafasının tırpanla kesildiği rivayet edilmektedir. Kendi davaları uğruna mücadele ederken oldukça cesur idiler. Bilhassa diğer Türklerle karşı paralı asker olarak kullanıldıklarında her fırsatta

¹¹ Anna Comnena I, 352; Anna Comnena, Alexiad, v.I-II, çev. Athanasios Kambylis, Diether R. Reinsch, In aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae, 1884.

¹² 1085'te yerleşen ve ürün yetiştirdiği söylenen istilacılar şüphesiz Vlahlar değil Peçeneklerdi. Yerleşimciler yeniden isyan edip Balkanlara geri döndüklerinde kendilerini tırpan ve benzer aletlerle donatarak Sofya'nın etrafında çevrelenmişlerdi.

PEÇENEKLER

mücadeleyi terk ettikleri için hemen hiç güvenilmezlerdi. Bu sebeple sadakatsiz oldukları için onlara sitem edilirdi.

Yine de Attalates, onların Türklerle olan mücadeleyi bırakacaklarından korkarak, Peçeneklerin kendi yöntemlerine göre sadakat yemini ettirildiğini ve bundan sonra hiçbirinin mücadeleyi terk etmediğini beyan etmektedir. Hakikaten onları güvenilmez kılan bir özellikleri vardı ki, bu ganimet için olan aç gözlülükleriydi. Bryennios'un teşebbüsüyle imparatorluğa destek sağlarken gayet usta bir şekilde düşmanı yenmişlerdi, ancak daha sonra yük katarlarını yağmalayarak kendi askeri düzenlerini bozdular. Ne de olsa yağmacılık, hayatlarını riske ederek yabancıya olan hizmetlerinde sadece teşvik edici bir etkendi.

Bir yazar, bir kısmının İslâm'a geçtiğini söylemekte ise de biz onların birçok defa Hristiyanlaştırılmak üzere girişimlerde bulunduğunu da gördük. Fakat birçoğu sonuna kadar dinsiz olarak kaldı. Onların dinleri Şamanizm'in¹³ değişik bir sureti olarak görünmektedir. Hatta bu inanç onlar için belli belirsizdi ve düşmanları da onları dinsiz olmakla itham etti.¹⁴ Onların siyasi yapısı çoğu zaman sanıldığı kadar yönetimsiz bir düzen değildi. Peçenekler 10. yüzyılda sekiz ana, kırk altı uruğ şeklinde örgütlenmişlerdi. Sekiz başbuğın her biri kağan olmakla birlikte, adlarından yola çıkarak onların belirli bölgelere ayrılıp, ulus için ayrı görevler yerine getirdiği görülmektedir. Bu tür rütbeler irsi idi, ancak babadan oğula intikal etmeyip aynı soydan gelen kişilere geçmekteydi. Böylelikle kağanlık aynı yönetici ailenin üyelerinde kalmaktaydı. Her ne kadar Bizans 'Peçeneklerin liderleri' olarak resmi bir tanım nakletse de (ki benzer bir tanım Arpad'dan sonrasında bile Macarlar için kullanıldı) onlar kesin bir itaatle, savaşta tüm ulusu yöneten tek bir kağana bağlanmışlardı. Hakikaten de birçok başbuğ, geniş ölçüde bağımsızlığını korudu ve 12. yüzyıl ile birlikte bu birleşik kuvvetler dağılıp kayboldu. Onların siyasi düzenleri bazı yönlerden oldukça liberaldi. Siyasi düzeni belirlemek adına bir liderler kurulu/meclisi mevcuttu ancak bir defasında halkın sesini yükseltmesi, liderlerin kararını tersine çevirdi. Milli birliklerini devam ettirememelerindeki başarısızlık, onların unutulup gitmelerinin sebeplerden biridir. Diğer bir sebep ise muhtemel aptallıklarıydı ki bu atasözü olarak bile mevcuttu.¹⁵ Üçüncü sebep ise kaderin bir cilvesiydi; onlar gayet iyi örgütlenmiş Bizans, Macar ve Rusların mevcut düzenine yakalanmış, diğer yandan Kuman/Kıpçakların oldukça güçlü ve kalabalık ordusuna av olmuşlardı. Şu ana kadar korunup bize ulaşan birkaç Peçenek sözcüğü ve adı herhangi bir Latin etkisi göstermez. Bununla birlikte modern Romen ulusundaki Peçenek unsuru güçlü olmalıdır ki, başlı başına unutulmuş olan bu insanlara dair hem tarihçiler hem de etnologlar tarafından ilgi gösterilmektedir.

KAYNAKÇA

ANNA COMNENA, Alexiad, v.I-II, çev..Athanasios Kambylis, Diether R. Reinsch, In aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae,1884.

BISHOP HARTVÍC, Life of King Stephen of Hungary, çev.Nora Berend, in Medieval Hagiography An Anthology, ed. Thomas Head New York/London: Garland 2000.

BONFINI, Antonio, A magyar történelem tizedei, çev. Péter Kulcsar, Balassi 1995.

BONIFIUS, Antonius, 'Sambucus Edition of Bonfinius' J.Oporinus, Basel 1568.

CEDRENIUS, çev. Immanuel Bekkero, Impensis Ed. Weberi, Bonnae 1838.

CONSTANTINE PORPHYROGENETOS, De Administrando Imperio (DAI.), Immanuel Bekker, Impensis Ed. Weberi, Bonnae, 1840.

GARDEZİ, Zain ul-Akhbar, Nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1347.

GARDEZİ, Zain ul-Akhbar, Türklerle Olan Kısımlar: A.P. Martinez, Archivum Eurasiae Medii Aevi,II. 1982.

¹³ Yazar burada dinleri Şamanizm idi demek ise de Peçeneklerin eski Türk dini olan Gök-Tanrı dinine mensup olduğu bilinmektedir (ç.n). Bkz. M.U.Yücel, Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler, Doğukütüphanesi Yay., İstanbul 2020, s.408.

¹⁴ Psellos, cc. 57 vd. Psellos, Chronographie, v.II, çev. Emile Renauld, Paris, 1967.

¹⁵ Bu Macarlar tarafından dillendirilmekte ve Rus kroniklerinde ortaya çıkmaktadır. Cf. Legenda S. Stephani Regis minor, c.7: 'Peçenek milleti... Anlamaktan yoksun tıpkı ahmak hayvanlar gibi.' ayrıca bkz: Bishop Hartvic, Life of King Stephen of Hungary, çev.Nora Berend, in Medieval Hagiography An Anthology, ed. Thomas Head New York/London: Garland 2000.

C. A. MACARTNEY

GIESEBRECHT, Wilhelm, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, Leipzig :, Duncker & Humblot 1885.

KUNIK, A., Baron W. Rosen, Izvestija al-Bekri i drugichs avtorovs o Rusi i Slavjanachs,Teil 1, St. Petersburg, 1878.

MACOUDÍ(el-Mesudi), Les Prairies D'or Tome, çev..Barbier de Meynard- Pavet de Courteille, Societe Asiatique,Paris,1861.MIGNE, JACQUES-P., Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. Vol., CXXVI, Paris 1863.

MALYUSZ, Elemer, A Thuroczy-kronika es forrasai(The Thuroczy Chonicle and its sources), Budapest, Akademiai Kiado 1967.

MICHEL PSELLOS, Chorographie, v.II, çev. Emile Renauld, Paris 1967.

MIKLOSOICH, Franz, Slavische Bibliothek Beitrage zur Slavischen Philologie und Geschichte, Wilhelm Braumüller,Wien 1858.

THEOPHYLACTUS SIMOCATTA,Theophylacti Simocattae historiae, Pub. B.G. Teubneri 1887.

YÜCEL,M.U.,Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler, Doğukütüphanesi Yay.,İstanbul, 2020.

PEÇENEKLER

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz/July 2020, ss. 499-510.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.04.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.07.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

ESKİ TÜRK ABİDELERİNDE MİTOLOJİK KONULAR*

S. G. KLYAŞTORNIY**

Çev. GULRUH ABDYYEVA***

Orta Asya mitolojisi G. N. Potanin ile ilk kez fark edilip, uzun süre eleştirilen ve pek güvenilmeyen bir konu olarak kalmıştır. Yazılı metinlerin kıtlığıyla birlikte bilgilerin bölgesel ve kronolojik olarak pek de düzenli olmaması bunlara neden olarak gösterilebilmektedir. Sadece son dönem daha dikkatli ve özenli bir metodolojik usul ile mevcut kanıtlara dayanılarak Orta Asya halklarının folklorik, geleneksel ve tarihsel bağları tespit edilmiştir.¹

Her ne kadar Orta Asya’da eski ve önemli mitolojik metinler bulunuyor olsa da VIII–X. yüzyıllarına ait runik eski Türk anıtlarının ne yazık ki çok küçük bir bölümü mevcut hâliyle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu anıtların ne derece değerli olduklarına dair şüpheye mahal bulunmamaktadır. Anıtlar özellikleri bakımından türlerine bakılmaksızın, hiçbir mitolojik temanın tutarlı bir çıkarımını ve tam özetini içermemektedir. Ancak bu düşünce ve anlatım tarzı, anıtı yapanların verdikleri ipuçları ve sözleri vasıtasıyla o dönemde geçerli olan, herkes tarafından anlaşılabilir ve arka planında gizli kalmış inançları, ideolojik çatışmaları anlama konusunda bizleri teşvik etmektedir. Bu tür birbirini ile bağdaşmayan bağlantıların belirlenmesi ve deşifre edilmesi oldukça zordur ve bunlara genellikle de az güvenilir. Bu teşebbüsler doğrultusunda Orta Asya ve Sibiry’a’daki Türk halklarının devrim öncesi folkloruna yansıyan Şaman ritüelleri ve buna karşılık gelen tasvirlerini kullanma girişimleri cazip olsa da bu her zaman meşru olmayabilir. Etnografik kanıtların doğrudan kullanımı diyakronik düzeyde düzeltilemez. Bu nedenle diğer büyük dinlerin aktif etki sahasına giren bölgelerde korunagelmış ilkel din sistemleri yeniden canlandırılması bir takım çelişkiler yaratır.

XIX. ve XX. yüzyıl başlarında J. P. Roux², L. P. Potapov³, V. Stebleva⁴ S. M. Abramzon⁵ gibi bilim adamlarının çalışmalarından sonra, Orhun yazıtlarının ve etnografik materyallerin ayrıntılarını mukayeseli bir biçimde çalışma olanakları neredeyse tükenmiştir. Yapılan çalışmaların başlıca sonuçları VIII. yüzyılda Orhun Türklerinin geleneksel inançlarının genel olarak tanımlanması ve daha sonraki dönemlerde yaşayan Türk topluluklarının inançlarıyla kültürel ve tarihi bağlarının ortaya çıkarılması olmuştur. Elde edilen sonuçlar araştırmacılar tarafından farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Öyle ki J. P. Roux’a göre bulgular Orhun Türklerinin hanedan sınıfını ilgilendirdiğinden aslında halkın inançlarını (yani atalar kültürünü) yansıtmakta belirsiz kalmaktaydı.⁶ Tanrıya temel saygı, *Tanrıça Umay, Yer ve Su*, gibi kültlerin eski Türk toplumunun tüm

* С. Г. Кляшторный, “Мифологические сюжеты в Древнетюркских Памятниках”, *Туркологический Сборник 1977*, Москва 1981, ss. 117-138.

** Rusya Bilimler Akademisi, Doğu El Yazmaları Enstitüsü (Saint-Petersburg) Baş Araştırma Görevlisi.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: gulruh983@gmail.com.

¹ S. Yu. Neklyudov, *Türk Moğol Folklorik Gelenekleri Ve Avrupa Destanlarına Doğu Etkilerinin Problemi, Doğu ve Batı'nın Orta Çağ Literatürünün İlişki ve Tipolojisi*, Moskva 1974, s. 192-274; age. “Türk ve Moğol Halklarının Mitolojisi,(İlişki Sorunları)”, eserin aslı için bkz. ss. 183-202.

² J. P. Roux, “L’origine celeste de la souverainete dans les inscriptions paleo-turques de Mongolie et de Siberie”, *Studies in the History of Religions*, Leyde 1959, ss. 231-241; J.-P. Roux, *Tangri. Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaïques*, RHR, T. 149, 1956, № 1, ss. 49-82; № 2, ss. 197-230; T. 150, 1957, № 1, ss. 27-54; № 2, ss. 173-212; J. P. Roux, *La religion des Turcs de l’Orkhon des VII, et VIII. siecles*, RHR, T. 161, 1962, № 1, ss. 1-24; № 2, ss. 199-231.

³ L. P. Potapov, *Etnografik kaynakların ışığında Eski Türk tanrısı Umay*, *Turkologičeskiy Sbornik 1972*, Moskva 1973, ss. 265-286; L.P. Potapov, *Altay-Sayan halklarında eski Türkler’in Gökyüzüne ibadetinin özellikleri*, *Etnografya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk 1978, ss. 50-64.

⁴ İ. V. Stebleva, “Eski Türk Dini Mitolojisi Sistemin Yeniden Düzenlenmesi”, *Turkologičeskiy Sbornik 1971*, Moskva 1972, ss. 213-226.

⁵ S. M. Abramzon, *Kirgizlar Etnogenetik ve Tarih, Kültürel İlişkileri*, Leningrad 1971, s. 275-339.

⁶ J. P. Roux, *La religion*, s. 7-8.

katmanlarında yaygın olduğuna inanan L. P. Potapov bu düşünceye şiddetle itiraz etmiştir.⁷ L. P. Potapov I. V. Stebeleva'nın eski Türk dinsel-mitolojik sistemini yeniden inşa etme önerisinden tatmin olmamıştır.⁸

Aşağıda, sadece eski Türk mitolojisinin tematik şeması ile bağlantılı olarak “Orhun” panteonunu ilgilendiren sorun ele alınacaktır. Özellikle runik anıtlar ışığında, Doğu Asya bölgesi Türk halklarının tarihsel ve kültürel mirası üzerinde folklorik ve mitolojik geleneğinin bileşenlerini ortaya çıkaran böyle bir tematik şema oluşturma girişimi henüz yapılmamıştır.

Anıtlardaki runik yazılar, Yenisey Kırgızları, Oğuz (Uygur), Moğol kabileleri ve Doğu Türkistan Türklerinin inançlarının ve efsanelerinin benzer yansımalarını barındırmaktadır. Mevcut olan doğrularla da Panteon'un eşleşmesi, tüm Runik anıt gruplarının yeterince homojen olduğunu incelenen olgu üzerinden gözden geçirmemizi sağlamakta, kaynaklar ise sınırları aşmış aynı dil ve aynı yazıyı karakterize etmektedir. Mitoloji ile doğal olarak uyuşmayan çeşitli kabilelerin etnogonisi ve şeceresine ilişkindir, çoğu zaman tek bir kabile içinde bile uyumsuzluklar vardır⁹. Ama yazıtlara da etnogonik efsanelerin yansımaları zayıf bir şekilde görülmektedir. O da sadece yabancı kaynaklarda ve eşzamanlı Eski Türk Anıtlarında bir dereceye kadar bilinmektedir.

Türklerle direkt ya da dolaylı bağlantıları olan yabancı gözlemcilerin sunduğu bilgiler genelde eşsizdir. Ancak bunların kullanımı sınırsız bir kesinlik arz etmez. Genelde tamamen yabancı ve önyargılı bir bakış açısının ürünü olduklarından diğer kavramların çerçevesine zorlukla uyarlanabilir. Eski Türk mitolojisinin tematik bir şemasını oluştururken, yabancı habercilerin mesajlarının kullanılması bir dereceye kadar kaçınılmazdır, ancak bu makalede, şemanın geliştirilmesinin ilk aşamasında, son derece sınırlıdır. Bu çalışmada eski Türk dinini karakterize etmek için kültürel ve ekonomik faaliyetler bakımından farklı ortamlarda yaşayan, sosyal gelişimin farklı aşamalarında olan, yüzyıllar ve bin yıllar arasında birbirinden ayrılmış farklı etnik topluluklara ait eski metinlere ve gözlemlere J. P. Roux'un¹⁰ duymuş olduğu koşulsuz güvene ortak olunmamıştır. Maalesef, resmin tamamına bakıldığında, yeterliliği konusunda şüpheler ortadan kalkmamaktadır. Bununla birlikte, oldukça genelleştirilmiş benzerlikler, örneğin, diyakronik olarak ayrılmış şamanik ritüelleri ve dünya görüşlerini açıklayan durumlarda, genetik ortaklığın görülmesi koşulsuz bir şekilde olağandır.¹¹ Bariz eksikliğine rağmen, aşağıdaki şema, diğer efsane yapım sistemleriyle olan korelasyonu anlamak için yeterli sınıflandırma olanaklarına sahiptir.

Üç mitolojik döngü ile ilişkili altı efsane/mitoloji oluşturma/yapma temanın bulunduğunu vurgulamak mümkündür:

1. Kozmogoni ve kozmoloji
 - 1.1. Yaradılış ve dünyanın yaradılış hikâyesi/efsanesi.
 - 1.1.1. Kozmik felaket efsanesi.
2. Panteonizm
 - 2.1. Tanrılar ve ilahi güçler hakkında mitler.
 - 2.1.1. Devletin ilahi yaratılışı ve kağanların doğumu efsanesi.
3. Etnoloji ve Köken
 - 3.1. Türk kabilelerinin kökeni efsanesi.
 - 3.1.1. Kültürel kahramanlar-Atalar efsanesi.

Dünyanın yaratılışı efsanesi, Kül Tegin ve Bilge Kağan (*KTb, 1; BK, 2-3*) onuruna dikilen yazıtların ilk satırlarında belirtilmiştir. Burada eski Türk metinlerinden bağımsız bir tema olarak değil, bir hatırlatma şeklinde şöyle ifade edilmiştir: “*Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış*”. Yaradılış eylemi burada herhangi bir neden bağlantıdan yoksundur ve yaratıcı hakkında hiçbir ipucu içermez (kaos?). Türklerde yaratıcı fikrinin olduğuna dair dolaylı bir gösterge VII. yüzyılda Teofilakt Simokata tarafından şöyle dile getirilmiştir: “*Türkler sadece yer ve göğün yaratıcısına ibadet ederlerdi*”.¹²

Bununla birlikte, J. P. Roux bu kanıtın, büyük olasılıkla, Teofilakt Simokata'nın kendi inançlarının bir “yansımaları” olduğunu; dünyanın yüce varlık tarafından yaratıldığı fikrinin ise, sadece Moğol döneminde “Altay” halklarının arasında görülmeye başladığını iddia etmektedir.¹³

⁷ L. P. Potapov, “Eski Türklerin Temeli Altay Şamanizm'inin Tarihlenmesi Soruları Hakkında,” *Emografya Narodov Altaya İ Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk 1978, s. 4-5.

⁸ A.g.e, s. 5.

⁹ Örneğin/karşı: Uygur konfirmasyonunun bir kısmı olan çeşitli kabilelere, J. P. Roux tarafından yasal olarak Eski Uygur şeceresi mitolojisinin tamamen farklı yönleri ile ilgili, (Bkz; J. P. Roux, *Faune Et Flore Sacrees Dans Les Societes Altaïques*, Paris 1966, s. 364-366).

¹⁰ J. P. Roux, *La religion*, s. 1.

¹¹ Burada, J. P. Roux ve L. P. Potapov'un eserlerinde ayrıntılı olarak anlatılan eski Türk Şamanizm'inin karmaşık olma probleminde değinmiyoruz; ancak, bu dini kurumun çok derin köklere sahip olduğunu söylemeden geçemiyoruz.

¹² Feofilakt Simokata, *İsotoria*, Moskva 1957, s. 161.

¹³ J. P. Roux, *Notes Additionnelles a Tangri, le Ciel-Dieu Des Peuples Altaïques*, RHR, T. 154, 1958, № 1, s. 43.

Dünyanın yaratılışı runik anıtların yaratıcıları tarafından son derece basit bir şekilde tasvir edilmiştir: Gökyüzünün mavi kubbesi “çatıyı”, yaşanabilir dünyayı ise “yağız toprak” kapsamaktaydı. Bu karşılaştırma, Tuba Nehri (Yenisey’in kolu) kıyısında kayalıklardaki iki kaya yazıtının yazarları tarafından da kullanılmıştır. Bunlardan biri, “Tuba kıyısındaki ikinci anıt” (MEPT, № 36) olarak adlandırılan yazıtın son iki satırlarından bazı açıklamalarda okunabilir:

(2) *tenrim öcük bizke [bol]*

(3) *İdil jerim a bengü bol*

Ey Gökyüzü sen daima üzerimize bir çatı ol

Ey ülkem İdil sen sonsuza dek var ol¹⁴

Gökyüzünün - “çatının” - vazgeçilmez öğeleri olan “gök kubbe”, her gün doğan güneş ve ay, bir şekilde dünyevi yaşamla ilişkilidir. Yenisey anıtlarının kitabe formülünde genellikle şu ifadeler bulunmaktadır: “*Mavi gökyüzünde Güneş ve Ay’ı kaybettim!*” (MEPT, № 10, 11, 44, 45). Orhun Türklerinin yön bulma sistemlerinde “doğmakta olan güneş” kültüne tanıklık etmekteyiz. Buna göre “güneşin doğduğu yön” ana yani ön yön olarak kabul edilmektedir (KT. k 2).¹⁵ Kağan çadırının kapıları, güneşin doğduğu tarafa, yani saygıdan dolayı doğuya açıktı.¹⁶ Çok önemli bir kanıt, dünyanın en eski resmi olan 585 yılında İşbara Kağan’ın Sui İmparatoru’na yazmış olduğu mektubun satırlarında yeniden kendisini göstermekte; İşbara Kağan’ın yazdığına göre “*Gökyüzü insanları korur, yeryüzü ise onları taşır ve yedi gezegen de aydınlatır*”. Kimin Kağan’ın 600 yılında yazmış olduğu mektubunda da; “*Tüm insanları gökyüzü örter, yeryüzü ise onları taşır*”¹⁷ benzer ifadeler yer almaktadır.

Runik yazıtlarda gökyüzü uzayın bir parçası olarak, Kök Tengri diye adlandırılmıştır. Eski Türklerin anıtlarındaki bir diğer tanımı kök (MK, 1, 421: kök cıyısı/ gök kubbesi, kök qalyq, (qalyq “hava”), gök kemeri/arkı, gökyüzüne yakın olan (bu nedenle, XIII. yüzyıl yazarlarından Ahmet Yükneki’de temel fiillerden kalkmak, uçmak teriminin temel anlamı gökyüzü ile bağlantılıydı; “kuşlar uçuyorlar, qalyq kuşları, gökyüzü kuşları”).¹⁸ Dağınık da olsa, bu güne kadar bilinen içeriklerin anlamlarından da hareketle, Eski Türklerde birden fazla gökyüzü küresi hakkında ya da en azından “yüksek gökyüzü” ve “yakın gökyüzü” ile ilgili iki düşüncenin olduğu tahmin edilmektedir.

Yazıtların sahipleri dünyanın dörtgen olduğu ve o dörtgenin etrafında Türkler ve onlara düşman olanların yaşamakta olduğunu düşünmüşlerdir. Dünyanın sınırlarını belirlemek için kullanılan ifadeler “*dört bulug*”, “*qop jayı ermiş*” dir, aktarımda ise “Dört bucak hep düşman imiş” “*dünyanın dört bir tarafında Türk kağanları ve onların düşmanları ile birlikte yaşar*” şeklindedir (KTb,2; BK, 24). Uygur anıtlarındaki yazı dizisinde “*bulug*” terimi ile birlikte “*jynaq*” (ülkelerin etrafını, yönünü, tarafını belirtmek için); “*bulug jygaq barca bütürü qarardy* (Suv.617) (dünya ülkeleri köşe bucak kasvete büründü) (MPDP, s.183) ifadeleri kullanılmaktadır. İşbara Kağan’ın yazısında yaşadığı saha dışında olan “dört deniz”den, yani dünyayı çevreleyen mutlak bir sınırın olduğundan bahsedilmektedir.¹⁹ Bu sınır Doğu (Güney-Doğu) tarafına yapılan Türk seferlerinin son bulunduğu yer olarak düşünülen denizin sınırı olabilir. (Ton, 19: KTm, 3). “Dünyanın dört köşesini” fethetmek için “ileriye”, “geriye”, “sağa” ve “sola”²⁰ doğru seferlere gidilmiş, Türk kağanlarının ikametgâhı ise Türkler tarafından meskûn mahal olarak benimsenmiş, “Kutlu Ötüken ormanları” dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir.

Denizlerle çevrili dörtgen düz bir alan olarak temsil edilen dünyanın yatay kozmik modeli, Türk mitolojisinde, anıtlar tarafından tarif edilen kozmogenez gibi, pek de özgün değildir.²¹ Orta Asya ve Sibirya’da²² bilinen bu model, eski çağların ve tarihsel olarak yakın geçmişteki ilkel ve gelişmiş toplumlarda da en geniş biçimde görülen yaygın bir modeldir.²³ Anıt yazıtlarında, yukarıda bahsi geçmekte olanların yansıtılması, eski Türk toplumlarının kültürel bağlarının çok çeşitliliğinin kanıtlarından biri.

Yazıtlarda yer alan dünyanın yatay tasviri, makrokozmetik açıklaması ile birlikte, evrensel sınırlarını belirtmeden, onun orohidrografisi ile tasvirinin açıklamasını ortaya koymaktadır. Evrensel açıklaması ile yer altı

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz; S. G. Klyaştorniy, “*Runiçeskaya Epitafika Yujnoy Sibiri: Naskalniye Nadpisi Tepseye i Turana*”, Sovetskaya Turkologiya, ST 1976, № 1, s. 69.

¹⁵ Ayrıca bkz. A. N. Kononov, “*Sposoby i Terminy Opredeleniye Stran Sveta u Tuyskikh Narodov*”. TS 1974, Moskva, 1978, s. 73.

¹⁶ N. Ya. Bıçurin, “*Sobraniya Svedeniya o Narodah obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*” T. 1, Leningrad, 1950, s. 230.

¹⁷ Liu Mau-tsai, *Nachrichten Die chinesischen zur Geschichte der Ost-Turken*, Bd. 1-2, Wiesbaden 1958, Bd. 1, s. 52, 60; Bd. 2, s. 528. Bu kağanın tam ünvanı A. Bombaci tarafından: **Ellig Kulüg Şad Baga İşbara Kağan** olarak verilmektedir. Bkz. A. Bombaci, “On the Ancient Turkish Title «Sad»”, *Gururajamanjarika*, Napoli 1974, s. 191. Bugut yazıtlarında **Nivar Kağan** olarak adlandırılmaktadır. Bkz. S. G. Klyaştorniy, V. A. Lişis, *Orta Asya’nın Eski Türk ve Sogd epigrafik anıtlarının incelenmesi ve çalışılması*, Arheologiya i etnografiya Mongolii, Novosibirsk 1978, s. 55-56.

¹⁸ DTS, s. 312, 411-412; Clauson, 620, 708-709; Derfer, II, 577-585; III, 640-641.

¹⁹ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, Bd. 1, s. 52.

²⁰ Dünya üzerindeki ülkelerin yönlerindeki benzerlikler hakkında bkz. A. Kononov, *Sposoby i terminy*, s. 74.

²¹ Çeşitli kültürlerde böyle bir kozmogonik efsanenin varlığına dair bkz. M. Eliade, *The Myth of Eternal Return*, N. Y 1954 (Bollingen Series, T. 46).

²² Dünyanın “dörtgen” modelinin Kuzey’e yayılma sınırları hakkında bkz. G. M. Vasileviç, Evenki, Leningrad 1969, s. 210.

²³ E. Meletinskiy, *Poetika mifa*, Moskva 1976, s. 215; Katalog Gor i Morey (*Şan Hay- tsin*), ve E. M. Yaşın’ın Ön söz, çeviri ve yorumlarına ayrıntılı olarak, Bkz; Moskva 1977, s.13.

“toprak-su”(yer ya da “toprak”) ikisinin birbiri ile uyumudur, genel olarak anıtlarda (dünyanın “Mavi gökyüzündeki konumu) kutsallaştırılmış olarak terminolojik bir kavramdır.

Peyzaj/manzara şeması çerçevesinde yer su bir düzlem olarak algılanır, dikey olarak ise kutsallaştırılmış dağ zirvesi (*iduk baş*) ya da bir bütün içindeki dağ sistemi *Iduk Ötüken yış* “Kutlu Ötüken ormanları”; Kögmen yer sub (Kögmen ülkesi) temeline oturtulmaktadır.

Üçüncüsü bazen etnoantroponomi (“Kapagan kagan ve Türk kâhinlerinin ülkesi”, “Uygur toprakları, “Az halkının ülkesi”) olarak işaretli olan dünyanın etnopolitik tablosu doğrudan manzara tasvirinin açıklanmasıyla ilişkilidir. Bu resim insan topluluklarının genetik prensiplerine göre kendi topraklarıyla olan duygusal bağını yansıtmaktadır. Etnopolitik düzenin alanı duygusal aktif niteliklere sahip: “kendi” veya “yabancı” olmadığına bağlı olarak düşmanca veya hayat kurtarıcı olabilir. O sadece kutsallık arz etmez, aynı zamanda “Türkler’in kutsal Yer ve Suyu” (KTb,10-11) bir kabilenin Tanrısıdır ve bu şekilde mitolojiye girmiştir.²⁴

Orhun anıtlarındaki uzay felaketi hakkındaki efsanenin ipuçları ile örneklendirilmiş bir ilişki içinde dünyadaki insanlar ve sarsıntılar arasındaki bozuklukları ifade eder. Dünya düzeninin bozulması devlette sarsıntılara neden olur, *tegrı jer bulyaqyn ücun jayy bolty* (KT6, 44; BK, 29-30) *Gök ve Yer*’de kargaşa içinde olduğunda (Dokuz Oğuz halkı) bize düşman oldular. Devletin felaketinin iki ana nedeni vardır: Halkın isyanları ve afetler, göğün boğucu olması ve toprak yarıldığında daha kötü sonuçlar doğurabilir. Burada isyan mitolojik anlatılarda geleneksel formül ile ifade edilen uzay felaketine eşit bir gösteridir. Uzay felaketi efsanesinin daha kapsamlı bir versiyonu veya benzer efsanelerden biri olan eski Türk Fal Kitabı’nda diyor ki, yukarısı karanlık ve sisli olduğunda, alt ise kül oldu, insanoğlu ve hayvanlar, kuşlar yoldan çıkmışlardı. Bu durum üç yıl sürdü, ancak “gökyüzünün merhametiyle” sona erdi, aslında göksel/semavi bir ceza, felaketin ta kendisiydi. Burada dünyanın yaratılış efsanesinde geçen (*kişi oğly*) insanoğlu anlatımının insanlar olarak adlandırıldığı belirtilmelidir. Metinlerde nadiren ifade edilen ve her ihtimalde, kozmogonik mit²⁵ tarzı için arkaik ve terminolojik bir şablon olarak kabul edilebilir. Tanrılar ve onların ilahi güçleri hakkında anıtlarda olan gösterge oldukça sınırlıdır. Tanrısal isim sıklıkla eylemin gösterdiği veya belirli bir durumla bağlantılı olduğunu hatırlatmaktadır. Orhun stellerinin üzerinde sadece üç tanrının ismi yer alır; *Tanrıça Umay*, *Iduk ve Yer Sub*. Tanrı ve universalizm fonksiyonu, bazı araştırmacıları özel olarak Eski Türklerin dinini değerlendirmek için teşvik etmiştir. Tektanrıcılık inancına yakın olan “tengrizm” terimi ile işaretlenebilir, ama şunu belirtmeden önce içinde daha eski tabakaların da varlığından söz etmek gerekmektedir. G. Dyeorfer görüşü ile Eski Türk dini Totemcilik, Şamanizm, Tengrilik (sit, vinia, verbo) olmak üzere üç katmana ayrılabilir. (Dyeorfer II 580 y). Orhun anıtlarında bahsedilen tanrıların özel işlevleri veya iktidar alanlarına dair hiçbir ipucuna rastlanmamakta, belirtiler üzerinde panteonu sınıflandıran doğrudan bir gösterge bulunmamaktadır. İ. V. Stebleva eski Türk tanrılarını kendi aralarında ilişkilendirmeye çalışmış ve onları bir “düze” yerleştirerek: “en üst düzeyde” *Tengri*, bir sonrakinde *Tanrıça Umay*’i, üçüncü düzeyde ise *Yer-Sub*, en son düzeyde atalar kültü ile tamamlamıştır. Nesnelere arasındaki ilişki birinci ve ikinci, birinci ve üçüncü düzeyleri “*alt üst*”²⁶ ve “*Yer, Gök*” tür. Burada sadece panteonun başına *Tengri*’nin en yerleştirilmesi/konması için yeterli bir ispattır.²⁷

Sibirya, Orta Asya dinî mitolojisinde teolojisi ve eskatolojisini tanımlayan, panteonun kendine has sınıflandırma sistemi vardır. Bu sistemin temelinde *Yukarı*, *Orta* ve *Alt* dünyalar olmak üzere Tanrılar ve ruhlar tüm canlıları da içeren bir trigonometrik bölme vardır. Trigonometrik konsept dünyanın yatay ve dikey modelini ve onun yaratılışını tamamlamakta, aynı zamanda Sibirya’nın en derin antik çağına da atıfta bulunmaktadır.²⁸ Yakın geçmişte olduğu gibi üç dünya hakkındaki temsil Türk ve Tunguz, Moğol halklarında bilinmektedir. Bu durum etnografik çalışmalarda yeterince açıklanmıştır.²⁹

Runik metinler VI-X. yüzyılların arasında yaşamış Türklerde doğrudan “üç dünya” kavramına ait bilgileri içermemektedir. Eski Türk mitolojilerinde gökyüzünün ve yeryüzünün birbiriyle zıt olması, iki grup tanrısal gücün var olduğunu, güvenli bir şekilde tahmin etmeye imkân veriyor olsa bile bilinen bir şey vardır ki, o da Alt dünyanın anılmasıdır. Bu bizi ilgilendirmekte olan dünyanın üç ögeli modeli ile Eski Türk dinî görüşlerinin arasındaki bağlantıya dair hipotezi kontrol etmemiz için buna işaret eden diğer bilgileri aramamızı zorunlu kılmıştır. Eski Türk metinlerinde en önemli ve göz kamaştırıcı/parlakön kişiliğiyle Alt dünyanın kahramanı olan onun efendisi Erklig’dir (Moğol biçimi Erklig kağan daha sonra Türk dilini konuşan Sibirya halkları tarafından kabul edildi) (bkz; Kloson;224).

²⁴ S. G. Klayaştorny, aynı yer. Bkz; *Prdestavleniya Drevnih Tyurkov o prostranstve*, PP ve PİKNV 1975, Bölüm 1, s. 29-30.

²⁵ Runik anıtların dilinin genel kalıntıları hakkında Bkz. E. R. Tenişev’in, Türk Runik anıtlarının superdilektif karakteri hakkında, *Turcologica*, A. N. Kononov’un yetmişinci yıldönümü, Leningrad 1976, s.165. a.g.e, “İnsan evladı” ifadesinin “şiişsel formülde” atıf edildiği, s. 167 de geçer.

²⁶ I. V. Stebleva, K Rekonstruksii, s. 213-217.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için, Bkz; J. P. Rouxs, L. P. Potapov.

²⁸ B. A. Frolov, *Paleolitiçeskoye İskusstvo i Mifologiya*. U İstokov Tvorçestva. Novosibirsk 1978, s.114. *Karşılaştırmalı mitolojide Uzay*’ın trigonometrik yapısı hakkında, Bkz: E. M. Meletinskij, *Poetika Mifa*, s. 207-208.

²⁹ Örneğin: A.V. Anohin, *Materialı Şamanizma u Altaysev*, Leningrad., 1924 (SMAE,T.4,2) s.1-16; L. E. Karunovskaya, *Predstavleniya Altaysev o Vselennyoy*, (Altay Şamanizm’inde Materyaller), SE 1935,sayı, 4-5, s. 160-183; N. A. Alekseyev, Tradisonniye Religiozniye Verovaniya Yakutov v Naçale XIX-XX vekov, Novosibirsk., 1975, s. 111-129; G. M. Vasilev, Evenki, s. 210-256; İ. A. Manjiyigeye, Buryatskiye Şamanieçeskiye i Doşamanieçeskiye Termini, s. 52.

Erkliğ Han VIII-X. yüzyılların eski Türk Budist çeviri metinlerinde (*tama* sogdça ‘*cehennem*’) yer altı tanrısı olarak yer alıyordu. Onu diğer esas tanrılardan farklı kılan, yabancı bir terimin kopyalanmış çevirisi değil, Türkçe olmasıdır.³⁰ Ancak eski Türk mitolojisinde Erklig’in olduğu iddiasını onaylamak için bu gerçeklik yeterlidir. Onu Türk runik anıtlarında aramak da mümkündür.

Bu kasvetli ilahiliğin en eski fiksasyonu “Altın-Köl- I” olarak işaretlenmiş ve (8 satırında) onun adından ve özelliklerinden söz edilmiş kabul edilebilir. Bu metin Kırgız Hakanı Alp Bilge’nin (Bars-bey, CF. KTB, 20) bir kitabesidir /yazıtıdır. 711–712 yıllarına aittir. Yazarın kitabesinde şu şekilde yer almaktadır: “Biz dört soylu idik. Erklig bizi ayırdı. Çok yazık!!!”.³¹ Erklig, Kağan’ın ruhunu kaçıracak onu kardeşlerinden ayırdı. Bu satırlarda Erklig ile birlikte, cehennemın başka bir tanrısı, ruh (hızlı) ölüm Burt ve “onun küçük kardeşlerinden” bahsedilmektedir. Anıttaki İche-Askhete (VII. yy) ne yazık ki diğer kısımlar hasar gördüğü için okunamamaktadır.³²

Altın Köl yazıtında iki yüz yıl sonra yine Erklig hakkında bahsedilecektir. Eski Türk inancının ve batıl inançların ansiklopedisinde, bazı kitapların içeriğinde, “Fal Kitabında,” “Atasözleri”³³ kitabında İrk Bitiğ adının olması daha doğru olurdu.

Eski Türk edebiyatının eşsiz eseri, 930 yılının Mart ayında Çin vesikasında runik bir mektup olarak kaydedilmiştir. Büyük Bulut Mani manastırının genç din adamlarından biri olan akıl hocasının sözleri ile kâtibin büyük abisi komutan İt Açuk için yazılmıştır.³⁴ Ünlü Dunhan mağara Kütüphanesinde Stein tarafından X. yüzyılın sonunda keşfedilen bu el yazması Büyük Britanya müzesinde yer almaktadır.³⁵ (Or 8212).

İlk olarak V. Thomsen³⁶ tarafından yayınlanmıştır. Ne yazık ki, onun baskısı, fax reproduksiyonu olmadan tüm metnin, şimdiye kadar anıtı öğrenmek için kabul edilebilir tek şey olarak kalır çünkü transliterasyonun transkripsiyonla birleştirerek ve noktalama ayırıcı işaretini kaydederek, V. Tomsen eş zamanda notların ve yazarın hatalarını (yeni yazarın) kısmen konuşmalarını muhafaza etmiştir. Yeni yayınlarda çeviri yeterince tutarlı değildir (Orhun II, 73–91) veya çeviri metnin birçok yerinde kabul edilen kurallara rağmen tamamen göz ardı edilmiştir. (MPDP 80–92) Eski Türk metninin anlaşılması zor olanlarından biri *İrk Bitiğ* olarak bilinmektedir. İçinde bulunan altmış beş atasözünün hemen hemen her biri çevrilmiş, fakat önemli bir derecede karmaşıklık arz ettikleri için birçok durumda da varsayım olarak kalmıştır.

G. Clauson mevcut okuma ve çevirinin kritik analizini yapma girişiminde bulunmuştur.³⁷ Araştırmacılar tarafından okumalar ve çevirilerdeki düzeltmeler bireysel olarak yapılmıştır. Bu okumalar ve çeviriler (L kısası)³⁸ S. Tezcan’la, J. P. Roux ise (V kısası)³⁹, (XVI, XL klofon metnini)⁴⁰ J. Hamilton ile M. Erdal (metnin tamamında ayrı alternatif okumaları) yapılmıştır⁴¹. İ. V. Stebleva metnin stilistik ve edebi değerlendirmesinin yanı sıra transkripsiyonunu çoğaltmış ve S. E. Malov tarafından yapılan yayınına dayanarak (H. N. Orkun’un okuması ve çevirisini dahil ederek), anıtın çevirisini vermiş, ancak her bir kıssanın kendi strofik bozulmasıyla, eserin şiirsel formu hakkındaki görüşünü doğrulamak için planlamış olmuştur.⁴²

Araştırmacılar oy birliği ile anıtın sadece “Şaman” kültürüne değil “Orhun”nun kültürel, geleneksel ilişkilerinin birbirine yakın olduğuna da işaret ettiğine karar vermişlerdir. (S. E. Malovun ifadesi ile) “Kitaplar” özellikleri, içerikleri, aynı zamanda dil ve kompozisyonun stilistik benzerliğini ortaya çıkarılmaktadır.

Aynı zamanda A-M. Gabain Manihaizm’in Hristiyan edebiyatının resmî öğelerinin üzerindeki etkisini de belirtmekte,⁴³ İ. V. Stebleva mani fikirleri tesirini, anıtın içeriğinde de iyi ve kötünün karşısında kendini belli eden bazı genel etkileri fark etmektedir.⁴⁴ J. Hamilton bunun aksine eski Türk Fal Kitabı’nın prototipi ve VIII-

³⁰ Örneğin: 25 satırın fragmanında T II Yar-hotodan: Erklig qan-nyq jarlyqu arqulaju turur eviqde. Erkliğ Han’ın emri ile evinde geçimsizlik hâkim olacak, (A. Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, C.1, SPAW 1929, s. 246; Budizm’deki Hindu Yama Erklig’in protipi hakkında Bkz. (W. B. Gabain, *Altıirrkische Grammatik*, s. 3. Aufl, Wiesbaden 1974, s. 325).

³¹ S. G. Kalyaştorny, *Stelı Zolotogo ozera*, Turcologica, A. N. Kononov’un yetmişinci yıldönümünde, Leningrad 1976, s. 261-264.

³² Bkz. S. E. Malov, *Pamyatniki Drevtyurkskiye Pismennosti Mongolii i Kırgızı*, M Leningrad 1959, s. 46

³³ *Yrg* sözü ve etimolojisi, bununla birlikte Eski Uygur çeviri metinlerine ait olan, aynı türden Dogu Türkistan’ın diğer iki bulguları hakkında, Bkz; W. Bang, Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, I, s. 242-243. Bkz; aynı eser (s. 241-242).

³⁴ J. Hamilton, Le colophon de l’Irg bitig. Turcica. T. 7. 1975, s. 7-19

³⁵ L. I. Çuguyevski, *Dunhaunovedeniye*, Leningrad 1968, Moskva 1970, s. 241 -259.

³⁶ V. Thomsen ve Dr. M. A. Stein’s *Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-huang*. Samlede Afhandling, Kobenhavn 1922, s. 226-25; Aşağıda bahsedilmemiş durumda bu baskıda alıntılar verilmiştir.

³⁷ J. Hamilton, Notes in the “Irk Bitig”, UAJ. Bd 33, 1961, H. 3-4, s. 218-225.

³⁸ S. Tezcan, Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme, TDAY, 1975-1976, Ankara 1976, s. 177-178.

³⁹ J. P. Roux, A propos des osslets de Gengis Khan, Tractata Altaica, Wiesbaden 1976, s. 175-178.

⁴⁰ J. Hamilton. Le colophon; aynı, Sur deux presages de l’Irk bitig, Quand le crible etait dans le paille, Hommage a Pertev Naili Boratav, Paris 1977, s. 47-254.

⁴¹ M. Erdal, İrk Bitiğ üzerine yeni notlar, TDAY 1977, Ankara 1978, s. 87-119.

⁴² İ. V. Stebleva, “Derevnetyurskaya Kniga Gadaniy Kak Proizvedeniye Poezii İstoriya”, *Kultura, Yazıkı Narodov Vostoka*, Moskva 1970, s.150-177. Kompozisyon ve edebi formu hakkında “Knigi gadaniy” için, Bkz: İ. V. Stebleva, *Poetika drevnetyurskoy literaturı i yeyo transformatsiya v ranneklassicheskiy period*, Moskva 1976, s. 115-126.

⁴³ A. v. Gabain, Die altıirrkische Literatur, PhTF, T. 2, s. 215-216.

⁴⁴ İ. V. Stebleva, K Rekonstruksii, s. 222-223.

IX. yüzyılların Doğu Türkistan topraklarında popüler olduğuna inanmaktadır. *Irk Bitig'de*⁴⁵ olduğu gibi Tibetçe (Hint) öğretiler, batıl inanışlar ve inançlar hakkında aynı cümleleri içermektedir. Zaten kitapta eski Türk toplumlarında yaygın olan derlenmiş kıssa ve sıradanlaşmış inançların yansıması vardır. *Erklig'in* adı kitapta üç kez belirtilmiştir (bu XII, LV, LXV atasözlerinde) ve her üç durumda da anıt yayıncılar tarafından tanımlanamamıştır. Bu belirtilerin ilki oldukça ilginçtir:

(XII) *(e)s (a)bqa b(a)rmy ta-yda, q(a)ml(a)mys⁴⁶ t(e)gride; (e)rkl(i)g tir anca, bilipl(e)r j(a)b(y)z ol.*

S. E. Malov'un tercümesine göre: "*Diyorlar ki, Koca ava gitti, O Dağlarda ve göklerde ebedi hükümranlık yarattı*". Şunu bilin ki!! Bu çok aptalca.

Dua ve özdeyişin arasında bariz bir çelişki vardır (bu çok aptalca), bu yüzden G. Clauson bir çeviri önerdi "O dağlarda büyümlü eylemler gerçekleştirdi ve kâinattan kendi bağımsızlığını ilan etti."⁴⁷ Aynı anda çevirilerin mantıksızlığı Tanrı'nın kendi adının gerçek anlamını tercüme etme arzusu ile ilgilidir. Tarafımızdan önerilen çeviri; "anlatılan o ki, kocası bir savaşçı ve ava gitmiş. O dağlarda kamlık etti, (diyorken), Erklig Gök Tanrısı inanişi), (birebir çeviride Erklig gökyüzünde), görüyoruz. Bu yüzden biliniz ki Günahtır". "Erklig'i Gök Tanrısı diye adlandırmak ve onun yaşadığı yerin gökler olduğuna inanmak günahtır.

Burada günah, Erklig'e Yeraltı dünyasının efendislerinin ve Üst dünyanın Tanrılarının hürmet etmesi, için, masalda ise Üst ve Alt dünyaların dinî ve etik açıdan birbirlerine karşı olduklarını açıkça beyan etmektedir. G. Clauson'un⁴⁸ belirttiği gibi LV kıssasının anlama zorluğu iki kelimeyi okumakla ilgilidir: "*torat*" ve "*jitiglig*". Birinci kelime "*törat*" yaratmak anlamında olup S. E. Malov bu kelimeyi "türt" (ovmak sürmek- DTS 599) anlamında okumuş ve "ikna etmek" manasında yorumlamışken V. Thomsen ise – "kışkırtma" manasında yorumlamıştır. S. E. Malov'un yorumu *Jitiglig* kelimesi *aty jitiğ* kelimesi ile birleştiğinde, "alay geçidinde bir koşum atı", Çağatayca da *jeteg*, Farsça ise *jadaq* anlamını verir, fakat bu kabul görmeyen bir sonuç olarak kalmıştır.⁴⁹ Yine Kaşgarlı Mahmut divanında (III-18) *jitiğ* kelimesine "*zeki*", "*bilgin*", olgun; "*jetier*" kelimesine ise "*olgun adam*" manasında rastlanır (DTS 259). Bu bağlamda "at" kelimesinin anlamı "At" oysa "*isim*" ve "*itibar*" "*şöhret*" (bkz; DTS 65.at kü "*şöhret*" "at kötürülmüş" terimi "yüceltilmiş") manasına gelir.

S. E. Malov'un tercümesini örnek olarak verelim (İ. V. Stebleva'nın tercümesi de sadece anlatım biçimi bakımında farklılık göstermektedir) "Rivayet olunur ki: Kahraman kocanın oğlu sefere çıkmış. Yine de rivayet olunur ki, savaş meydanında nutuk çekenlerin hitabetlerinde söyledikleri gibi: eğer (asker) evine dönerse, kendi şöhretini kazanmış olarak ve sevinçli döner, onun atının dizginleri tutulup karşılanır [alay başını çeker]. Bilin ki – bu çok güzeldir."

Yukarıdaki alıntılardan oldukça farklı olan, sonraki transkripsiyonun ve çevirinin güncel metin olarak okunmasını sağlar.

ink(e)ls(e)r: ozi: at(a)nmy: gr(u)nciiliğ: (a)ty: jetiglig: k(e)lir: tir: (a)nca: biliql(e)ri (a)nyy: (e)dgi.

"Anlatılıyor ki kahraman ve savaşçı oğul, sefere gitmiş. Savaş meydanında Erklig onu kendine bir elçi kalmış. Ve der ki eve döndüğünde, kemale ermiş ün ve şöhret kazanmış bir (koca) olarak gelir. Bilin ki "bu çok iyidir."

Naklin manası oldukça basittir. Sadece savaşa katılarak savaşçı cesaretini göstererek, genç adam kendini erkek olarak adlandırma hakkını bulmaktadır. Meseldeki kahraman savaş meydanında düşmanlarını yenmiştir. O, yer altı efendisinin gönderdiği elçi olarak adlandırılmıştır. Burada reşit çağındaki grubun erkeklerinden, yetişkin savaşçılarından ve avcılardan ayrı kılan kadim geleneğin sınıflandırılmasının sağır yankısıdır.

LXV naklinde "Erklig" kelimesi, son bölümde belirtilmiştir: *(a)nc(i)p: (a)lqu: k(e)nti: ülügü: (e)rklig: ol:* V. Thomsen tarafından "Yani herkes kendi kaderinin efendisidir" şeklinde tercüme edilmiştir.

Bu çeviri bazı stilistik farklılıklarla tekrarlanmaktadır. Orkun, İ. V. Stebleva, G. Clauson'un; çevirilerini en yakın DTS de, (s. 625. Ülüg makalesinde bulunuyor): "herkes kendi (elden çıkarmak) payına düşene sahip" (DTS s. 301, ayrıca bkz. *alqu* makale). S. E. Malov başka türlü çevirir: "Böylece herkesin kaderi farklıdır." (MPDP, s. 91). S. S. E. Malov'un "*ülüg*" terimi ile ilgili yapmış olduğu tercümenin Eski Türklerin alinyazısı kavramına (kısmet, kader) şüphesiz en yakın olanı olarak işaret etmiştir.

Eski Türk anıtlarında kahramanların ölümünü ya da başarısını, kaderi belirlemektedir ve bu kader ilahi güçlerin iradesi ile bağlıdır. Türk halkının önünde kendi faziletlerinden bahseden Bilge-Kağan sebeplerini şöyle açıklamaktadır: *teijri yarlyqazu qutym bar için iligim bar için olteci boduny tirigru igi(d)tim.* Göğün izni ile [ilahî] lütfuna ve [önceden yazılmış] kadere sahip olduğum için, yok olmaya hazır olan halkımı dirilttim. (KTB, 29). Kuli Çor'un ölümünün anlatılması için dikilen kitabedeki satırlarda kaderin her şeye gücünün yettiği, önceden yazıldığı duyuldu *ülüg anca ermiş erinc* düşünmek gerekir onun kaderi böyle miydi!? (K.Ç 23; Clauson 142)

⁴⁵J. Hamilton, *Le colophon*, s. 9-10, ayrıca karşılaştırmız: A. Arlotto, Old Turkic Oracle Books. "Monumenta Serica," Vol. 29, 1970-1971, s. 685-696.

⁴⁶S. E. Malov, G. Clauson, V. Tomsen, H. Orkun ve İ. V. Stebleva metinlerinde: *q(a)m(y)mys* olarak geçmektedir, bu da çevirinin çok etkileyici olmadığını göstermektedir.

⁴⁷G. Clauson, Notes, s. 220.

⁴⁸A.g.e., s. 224.

⁴⁹A.g.e., s. 222.

Bu bağlamda en uygun olan *Irk Bitig* ve *ülüğ* terimin kavramsal anlamı ile bağlantılı olarak aşağıdaki çeviriyi gözden geçirmek gerekir.

“*Oysa cümle âlemin ve herkesin akabeti Erlik'in (elinde)! (şöyle ki: yani Erklig varsa, ahiret de vardır)*”

Eski Türk mitolojisini anlamak için en önemli ifadelerden biri de *Irk Bitig*'in XIX. atasözlerinde geçmektedir. Transkripsiyonun başlangıcını; otigke: aq: (a)t: q(a)r (y)syn: üç; boluyta: t(a)lup(a)n: (a)y(a)n otügke: ydmyş tir verelim.

S. E. Malov'un çevirisinde, J. Kloson tarafından hikâyenin genel olarak anlaşılabilir olduğu kabul edilmektedir⁵⁰. Tüm efsane şudur ki: *Beyaz at, üç yozlaşmanın (?) içinden kendi düşmanını (?) seçerek, kusurunu itiraf etmeye ve duada bulunmaya gönderdi. Ve dedi ki: Korkma! Güzel dualar et. Dehşete düşme! İyice yalvar. Bil ki: Bu çok iyi gelecek! !* Hikâye tam olarak anlaşılmasında ve *Irk Bitig*'de bulunan hayvanlar hakkındaki diğer bütün hikâyeler ile çelişmektedir.

Büyük olasılıkla metnin görünüşte gülünç olma nedeni yazarın bir yazım hatasıdır. Genç bir din adamı her zaman yazım kurallarına uymaz. G. Clauson ve V. Thomsen (çeviriyi kısmen düzeltip) ve birkaç yazım hatası yapılmış olarak kaydetmişlerdir⁵¹. Runik yazısında kabulüne göre yazım tarzı, o esnada baştaki ve ortadaki ünlü/sesli harfler “a, e” mekteupta isteğe bağlı olarak belirtilen, yazımda yapılan herhangi bir son sesli harf çalışılan metinlerde grafiksel olarak çok sık ifade edilmektedir. Ne var ki, *Irk Bitig* elyazmalarında anıt yazılarını yazanların en fazla yaptıkları hatalarından birisi de buna gereksinim duyulmasa bile, işaret ve ifadelerin atlanması ya da başkaları ile değiştirilmesidir (karşılaştırınız, örneğin, yirminci hikâyede, satır 31: odður yerine, şüphesizdir ki, burada olması gereken odður (u) dur.⁵² Bu nedenden dolayı da aq: a(t) olarak okumanın yanı sıra aq: a(t)a olarak okunma olasılığı da bulunmaktadır.

Malov tarafından önerilen “*boluy*” teriminin “yeniden doğuş” olarak yorumlanması (soru işareti ile) olası değildir. Bu Budist terim genellikle Doğu Türkistan metinlerinde de rastlanmaktadır, ancak her zaman “*azun*” *azun* (sogdça 5, zwn) kelimesi ile iletilmektedir. (DTS 73-74). Böylelikle kelimenin diğer bir yorumu tercih edilmektedir. Y G daha da kelime oluşturmanın ek işlevi esas Y G “var oluşun mekânı” vs. “dünya” (bol-olmak, yani var olmak); *bolmaq* “oluşturmak” varlık “var oluş” (DTS s.112). Teklif edilmekte olan yorumlar dikkate alındığında, tercüme daha fazla aydınlığa kavuşmaktadır:

“*Rivayet edilmekte olduğu gibi: beyaz baba, üç dünyada var olan düşmanlarından uygun olarak) birini seçer, onu gönüllü olarak suçlarını itiraf etmeye ve dua etmeye zorlarken [şöyle söylenir] “Korkma! Güzel dualar et! Korkmaya kapılma! En iyi şekilde yalvar! (Böyle) rivayet edilmektedir ve bil ki bu çok güzeldir!”*”

Burada bahsedilen “*Beyaz Ata*” bir din adamından başka kimse değildir (*aryy dintar*) “mükemmel” ve seçilmiş olarak (*adançy*)⁵³ yüksek Mani topluluğunun hiyerarşilerinin şartına göre beyaz gönyeli⁵⁴ ve beyaz giyinmiştir. Türk Manihaizm’inde “*Ata*” olarak isimlendirilen sıradan bu yüz çemberi için; mesela *adyncy yduq qaqymyz*⁵⁵ “seçilmiş kutsal atalarımız.” ajayly atlyy qanym Mani burxanym “Ey benim seçilmiş onurlu, Mani'nin koruyucu atası”⁵⁶ Eski Türk “*qan*” kavramının anlamı “baba” Doğu Türkistan Uygurlarında da karşılaştırılıyor. Sadece erken dönem VII-IX. yüzyıllara ait olan Mani metinlerinde, daha sonra “ata” eş anlamlı olarak yer almaya başlamıştır.⁵⁷

Bu nedenle, atasözündeki “inanç mücadelesi”, Eski Türk pagan dünyası kapsamında, mani misyonu hakkında Şaman tanrılarının ve ruhlarının iskân ettiği bir önceki Yukarı, Orta ve Alt dünyaları, Mani dinine karşı duranların bu yeni dine itaat etmesi hakkında bu tarz anlatımı içermektedir. Bilindiği üzere Panteon kendini dâhil etmiş, algı ve düşünce içerisinde yerel Tanrılara başvurmuştur. Manihaizm’in özünde “üç dünyalar” kavramı, onun diğer ilkelere dayalı ilahiyat/teolojik ve eskatolojik düşüncesi yoktur, eski Türk kelime dağarcığına terminolojik “iki esas” ve “üç çağ” ifadesi vardır. (iki jylyz - üç öd, MPDP 118-122).

Eski Türk metinlerinde birçok kez bahsedilen Alt dünyanın ve ölümler diyarının efendisi Erklig, hem insanların yaşadığı dünyaya “ölüm habercisini” gönderen hem de onları “ayıran” kişi olarak açıklanabilir. Erklig her insanın yaşam süresini belirlemekte, günü geldiğinde hayatına son vermekte ve ruhunu almaktadır. Böylece yorumlama ne olursa olsun *boluy* terimi Fal Kitabı’nda yeterince açıklayıcıdır: a) Eski Türklerin dinî mitolojileri yeniden yapılandırılmak istenildiğinde, onların dünyayı üç kısma bölünmekte olduğu da eklenmelidir. b) Türk efsane ideolojisine has, eski Türk panteonunun ilkesine göre tasnifidir.

Panteonda Yüce varlığın Tengri “Gök” ve Üst dünyanın tanrısı bir olmuş, Gökyüzü olmaktan ziyade uzayın parçaları, hiçbir zaman kök “*Mavi Gökyüzü*” ya da “*qalyq*,” *Gögün kemeri*”, “*gökyüzüne yakın*” olarak

⁵⁰ G. Clauson, Notes, s. 221.

⁵¹ G. Clouson; El yazmalarda önemli sayıda hata ve tutarsızlıklarını kanıtlamaktadır, mevcut nüshanın orijinali değil bir kopyası olduğuna inanıyordu. Bkz; G. Clauson, Notes, s. 218-219.

⁵² V. Tomsen ve Dr. M. A. Stein’s, *Manuscripts*, s. 239.

⁵³ Örneğin kıyaslayınız: L. V. Dmitriyeva, *Mani Dininin Tövbe Duası Terminolojisi*, Huastuanift eserinin (Giriş, metin ve çevirisi). Tyurkologičeskiye issledovaniya, M-L, 1963, s. 217-228. Y. P. Asmussem, Xuastvanift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965, s. 167-237.

⁵⁴ M. Maillard, *Les religions de salut occidentales. L’Asie Centrale Histoire et civilisation*, Paris 1977.

⁵⁵ W. Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, III, “*Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*,” Bd 2, Lpz 1972, s. 202.

⁵⁶ A.g.e, s.184.

⁵⁷ W. Bang, A. v. Gabain, *Das Leben im uigurischen Konigreich von Qoqond (850-1250)*, Wiesbaden 1973, s. 72.

isimlendirilmemiştir. Tam olarak Tengri, diğer Tanrılar ile birlikte bazen, dünya üzerinde olan biteni izlemekte fakat her şeyden önce ve insanın kaderini belirlemektedir: Tengri “hayatın” sürelerini belirler (KTB 50). Ancak “insan evladının doğumunu Umay, ölümünü Erklig belirler” Tengri kağanlara bilgelik, güç, halkına ise kağan verir ve kağanına karşı çıkanlar, günah işleyenleri cezalandırır, hatta kağana (jarlyqa) emir verirken askerî ve devlet işlerini çözer⁵⁸. Taspar Kağan’ın (ö 581y) yoldaşlarından birinin mezar taşı yazısında, kağanın daimi sorunlarından biri olan devlet işlerinin çözümü için Tanrıya (Tanrılara) yöneldiğini Soğdca Bugut Yazıtı’nda bahsetmektedir.⁵⁹ Tanrıya, üstü kapalı olarak, insan nitelikleri atfedilmektedir. O, insanlara has olan bazı duygular ile donanmış olup, kendi iradesini sözel olarak ifade etmekte olmasına karşın, kendi kararlarını direkt etkileme yoluyla değil, ajanlar ile yani insanlar aracılığı ile bildirmektedir. Hazar Kağanlığı’nın Batı Türk kabilelerinin mitolojisinde Gökyüzü daha bireyselleştirilmiş olarak belirtilmektedir. Arnavut piskoposu olan İsrail’in Hazarları⁶⁰ vaftiz ettiğini VII. asrın 80 yılında tanımlamakta olan olayları, Ermeni yazar olan M. Kagankawatvazi tarafından esas Tanrı olarak adlandırılmış Kuzey Kafkasya Hazar Tengri Han için “Büyük korkunç kahraman,” “Vahşi bir dev” gibi tasvir etmiş ve ona uzun ağaçlar adandığını, atların kurban edildiğini belirtmiştir.⁶¹ Gökyüzüne olan sonsuz saygı göstermenin bir benzerinin de Doğu Türklerinde olduğunu gözlemciler kaydetmiştir: Her yıl yaz aylarında Moğolistan’ın merkezinde yaşayan Türk kağanları Tamir Nehrin’de toplanır Gök Tanrı’ya(atları ve koyunları) kurban adarlardı.⁶² Kaşgarlı Mahmut ise, dini bütün bir Müslüman olarak, “yüksek dağları” ve “yüksek ağaçları” “Tengri” kelimesinin yerine kullanmakta olan “imansız” Atıllı Türklere çok üzülmemektedir (MK, III, 418). Aslında Doğu Türk kağanları ve halkı «gökyüzünün ruhu» için dağın yükseklerine çıkıp dua etmişlerdi.⁶³

Bir başka Tanrı ise, Tanrıça Umay’dır. O doğurganlığın ve yeni doğmuş bebeklerin koruyucusu, kadınsılığın simgesi sayılmaktadır. Arnavut piskoposu İsrail, bir Hristiyan olarak yapmış olduğu gözlem sonucu,⁶⁴ VII. yüzyılın Batı Türklerinde bu tanrıçadan Afrodit olarak bahsedildiğini belirtmektedir. X. yüzyıla ait Eski Uygur metinlerinde *edgüliig Uma-qatun* “Hayırsever Uma hatun” diye isimlendirilmekte ve Budda Türk panteonuna dâhil edilmektedir.⁶⁵ Tengri’nin yanında yer alarak savaşçıları korur. Kağanın Tengri (tengrek) ye benzetilmesi gibi eşi de Umay’a benzetilmektedir, (*umajteg ogim qatun* 'annem Umay misali, KTB, 31). Burada açıkça gösteriyor ki ilahi bir evli çiftin efsanesi üzerine, o zaman Tengri ve Umay dünya hipotezinde hem insanların yaşadığı bu dünyanın hem de kraliyetin çifti sayılmaktadır.⁶⁶ Kudırge Kayası’ndaki ikonografik timsali sayılır, büyük ve müthiş korkunç görünümlü birine, (Tengri Han) ve onun yanında yer alan gösterişli giyinen, başında üç boynuzlu tacı ile bir kadına (Umay) ve onların evlatlarının karşısında Türk savaşçıların baş eğdikleri/saygı duruşunda buldukları sahne tasvir edilmiştir.⁶⁷

Orta dünyanın başlıca Tanrısı aslında Yer ve Su (yer sub) dur. Orhun yazıtlarında bu Tanrı ile ilgili müstakil ifadeler yer verilmemiştir. Tengri ile Umay (ya da sadece Tengri ile) birlikte olarak günahkâr olanları

⁵⁸ Ayrıntılı Bkz: J. P. Roux, *L’origine celeste; a.g.e. Tangri*; R. Giraud, *L’empire des Turcs celestes*, Paris 1960, s. 102-107.

⁵⁹ G. Klyashorniy, V. A. Livşits, *Sogdiyskaya nadpis iz Buguta*, “Strana i narodi Vostoka,” S. 10, Moskva 1971, s. 140.

⁶⁰ M. İ. Artamonov (*Istoriya Hazar*, Leningrad 1962, s. 184) Dağıstan’da yaşamış Hunlar, Hazar Kağanlığı vassalları ve Bulgar kabilelerine (Barsiller Sabirler) olarak atıf yapmıştır. S. A. Pletneva onları Savirler olarak isimlendirmiş (*Hazarı Moskva* 1976, s. 33-34). K. Tsegledi’nin düşüncesine göre, Kuzey Kafkasya Hunları Atilla’nın son mirasçısıdır, (bu konuya 1978 yılında Budapeşte’de 23. XI.1978 yılında “Obşestv” Kyoryoşi Çoma” konuşmasında “Eski Türk mitolojisi” sunumunda değinmişti).

⁶¹ X. yüzyıl yazarı Kalankathı Movses tarafından yazılmış “İstoriya Agvan” K. Patkanyana’nın Ermenice çevirisi, 1861, s. 193-194-197, s. 200-202; *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*. Translation by C. J. F. Dowsett, Leningrad 1961 (*London Orient Series*. T. 8), s. 160-168. Piskopos İsrail’ elçilik yaptığı tarihi hakkında(682 y). Bkz. S. T. Eremyen Arnavut knezi olan Varaz Tyudat’ın Hazar Hakanı Alp İltebere Kalankathı elçiliği olabilir. *ZİVANT*, 7, Leningrad 1939, s.129-155; V. Minorsky A New Book on the Khazar. *Oriens*. T.11. 1958, P, 2. s. 125-126.

⁶² P. Pelliot, *Neuf notes sur des questions d’Asie Centrale*. TP. Vol. 26, 1929, s. 214-216; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*. Bd 1, s. 10; Bd 2, s. 500-501.

⁶³ P. Pelliot, *Neuf notes*, s. 213. Ritüel karakterinin ayrıntılı uyumları, Orta Asya’da olduğu gibi, Batı Türk kabilelerinde de derinden Eski Çağ’ın Hun izlerini taşıdığını, Arnavut piskoposu ve Çin bilgini aynı din ve kültürden bahsettiklerini gösteriyor.

⁶⁴ *Istoriya Avgan*, s. 202.

⁶⁵ F. W. K. Muller, *Uigurica*, II (Fr, T. III, M, 225, 4-5); APAV 1910, S. 3, s. 53, Karşılaştırmız; L. P. Potapov’un yanlış açıklama için “Uygur anıtlarında Umay’ın artık bir tanrı olarak görülmemektedir” (not: Umay bojestvo drevnih Tyurok, s. 279).

⁶⁶ Panteon’un içinde kan bağı veya evlilik olarak anlamak mitolojik düşüncenin özelliğidir. Altın Kök Kitabesi’nde” (Brüt ve kardeşleri) Karş. Örn: Ye. M. Meletinskiy, *Poetika mifa*, s. 199-201, 207.

⁶⁷ Kudırge kayası üzerindeki tasvirleri öğrenmek ve yorumlamak hakkında. Bkz; G. V. Dlujevskaya, “Yeşe Raz o “Kudurginskom Valune; (K Voprosu ob İkonografii Umay u Drevnih Tyurok), Turkologičeskiy Sbornik 1974, Moskva 1978, s. 230-237. Eski Türk üç boynuzlu başlıklarının genetik ve tipolojisinin bağları hakkında, bkz; E. Esin *Bediik Bork. The Iconography of Turkish Honorific Headgears; Proceedings of the IX-th Meeting of the Permanent International. Altaistic Conference*, Naples 1970, s. 94-10; Güney Kazakistan’ın Bilikül gölünün yakınlığında bulunan üç boynuzlu başlık üzerinde bir kadın görüntülü taş levhası bulunmuştu, bu kaya levhası “Kudırge’li Umay” ikonografisinin benzeri olabilir. Bkz: G. Medeov, Garvurı na skalah, Sarı-Arka, Mangışlak, Bölüm 1, Alma-Ata 1979, tabl 57; S. M. Ahinjanov, *Ob etničeskoy prinalojnosti kamennih izvayenniy v “trehrogih” golovnyh uborov*, Arheologičeskiye Pamyatniki 1979, s. 65-79; V. P. Mokrinin tarafından Eski Türk Kadının heykelinde üç boynuzlu taca vurgusunu yapmış. (*Tien-Shan kadın heykellerinin etnik kökeni hakkında*) Arheologičeskiye pamyatniki Pri İssikule Frunze 1975, s. 113-119; S. V. İvanov tarafından, Çeşitli Türk kabilelerin “Gökyüzünde oturan büyük yaratıcı ve yaşam gücü” hakkında arkaik fikirlerinin olduğuna dair gözlemleri önemlidir. «Görünüşe göre bu yaşam gücü daha sonra çeşitli doğa olaylarının antropomorfizasyon süreci ile bağlı olarak Umay’ın imgesi haline bürünmüş. İnsanların yaşamına, sağlığına ve belki de evlerine zarar veren kötü ruhlarla mücadele etmesi için Umay’ın ok ve yay ile donanmış olması oldukça dikkat çekicidir, (S. V. İvanov, *Skulptura Altaytzev, Hakas i Sibirskih Tatar*, Leningrad 1979 s. 68).

cezalandırmakta ve Türkleri himaye etmektedir. Yenisey stellerinde/anıtlarında bulunan mezar taşı kitabelerindeki kahramanın, Üst dünya varlıkları olan Güneş ve Ay ile beraber, bunların “tadını çıkaramadan”, Alt dünyaya göç etmiş olduğu, yani onun terk ettiği Orta Dünyası aynı zamanda “benim Yerim ve Suyum” (jerim subum) olarak da adlandırılmaktadır (MEPT/MTYY, No. 11, s. 31; No. 45, s. 81). Yabancı yazarların bildirimlerine göre Türklerde Toprak tanrısı kültü özel bir konu olarak yer almaktadır. F. Smokatti şu ifadeleri kullanmıştır: “Türkler Toprağa ilahiler söylüyor⁶⁸. M. Kagankatwazi (Kalankatlı Movses) suya ve toprağa kurban sunmak için “yeryüzüne çağırılan Hazar büyücülerinden bahsetmektedir. VI. yüzyıla ait Çin kaynaklarında “*kutsal dağ*” Türkler tarafından saygı ile Yeryüzü tanrısı⁶⁹ olarak adlandırılmaktadır.⁷⁰ Kutsal zirveler kültü eski Türk kabilelerinde Toprak-Su kültü geleneğinin bir parçasıdır.⁷¹

En zor izah edilen işlev iki tanrının panteonundaki yeri *Irk Bitig*'de belirtildiği gibi: *ala atlyy jol tenri* (kıssa II) ve *qara (atlyy) jol tenri*⁷² (kıssa XLVIII). Kelimesi kelimesine çevrildiğinde, “Yolların Tanrısı alaca at üstünde” ve “Yolların Tanrısı yağız (at) üstünde” şeklindedir. Sonuncusu, genel olarak, “yolların kara Tanrısı” ya da “kara yolun Tanrısı” şeklinde çevrilmektedir, çünkü ismin tam modeli II rivayette verilmiş olduğuna göre, büyük ihtimalle, burada “atlyy” kelimesinin atlanmış olması olasılığına yer verebilir. Çeviride (MDPM/METAY s. 85) “kader tanrısına benzetmeler geçerli değildir, G. Clauson’un⁷³ okuma önerisinde bu iki *jul tengri* “dere Tanrısı” tanrının hareketliliği tam olarak eşleşmemektedir, ancak herhangi bir yerde yerelleştirilmemiş, sadece at ile bağlantılıdır. Bu arada M. Kagankatwazi VII. yüzyılda Batı Türklerinin diğer tanrılar arasında “bazı yol tanrılarının”⁷⁴ doğrudan adlandırılmıştır, *Irk Bitig*'de her iki başlığın edebi çevirisi doğruluk derecesi hakkında sorunu çözer. L. Potapov tarafından gözlemlenen “yol ya da yolların tanrıları şaman görünümü, benekli at üzerinde gidişi XX. yüzyılın başlarına kadar Teleüt kayıtlar altına alınmıştır. *Yer Sub, Payana* adı altında yolların veya menzillerin tanrıları ve genelde de *payana* sözcüğünün yerine *tengere*⁷⁵ terimi almıştır.

Başka bir hatırlatmada daha eski Tibet anıtlarında “yol tengere” diye bulunmaktadır. Tibet edebiyatının yaygın türü, şaman ritüellerini ve Fal kitaplarını tanımlayan metinlerdir. Tibet kehânet kitaplarının birinde keşfedilen Dunhan mağarasındaki binlerce Buddha ve *Irk Bitig* versiyonun bir parçası korunmuş hâlde “Prenslerin dizisinde” yer alan eski yarı efsanevi topraklar listesi ve Tibet hükümdarları, onun komşuları, ve listesi; bunların arasında “sekiz Kuzey toprakları” olarak adlandırılmışlardır.⁷⁶ “*Türklerin Tanrıları*” (Tibetçe *Druğu’i-lha*) *Yol-Tengriye* (Tibetçe *Yol-tan-re, Yol-ten-re*) tapınılmakta olan oradaki “Kuzey ülkelerin” başkenti *Şu-balık* (Tibetçe *Şu-ba-ba-le*) kalesidir. O ülkeleri ise prensler *İrkin* (Tibetçe *Hir-kin*) ve Tarkan (Tibetçe *Dar-kan*) yönetmekte olup; *Türgeş* (Tibetçe *Dur-rgyus*) ve *Amaça* (Tibetçe *A-ma-ča*) onların danışmanları; Kara Türk (*Tibetçe Nag-drug*) ve *Amaça*⁷⁷ ise onların hizmetçileridir.

Tarihsel bir geleneğin daha çok destansı birkaç satır kaydedilmiş, VIII - IX. yüzyıllara ait Türklerin mesken tutmuş olduğu Tanrı Dağları yakınlarında Pritienşan’daki gerçek etnopolitik durumunun yankıları aktarılmaktadır. Balasagun yakınlarındaki Shu şehri ve kalesinden Kaşgarlı Mahmud da bahsetmektedir. Zulkarney’nin (Büyük İskender) dönemi ile kalenin temelini ilişkilendirmektedir; “Şehirler ve kaleler” inşa edilmemiş, Taraz, İsvicap Balasagun “hepsi daha sonra inşa edilmiştir”.⁷⁸ Kabile reisleri *İrkin* unvanını taşımaktadır ve VII-VIII. yüzyıllarda “On ok halkının” (on ok bodun) Batı kanadında oluşan, yani Batı Türk kağanlığının Türk kabileleridir⁷⁹. Tarkan unvanı Türk kağanlıklarının askeri idari hiyerarşisinde en yüce makamda olana, Ama ça unvanı ise Doğu Türkistan’ın en kadim devletlerinde hanedan danışmanına verilmektedir.⁸⁰ Kişiselleştirilmiş “*türgeş*” etnonimi, Tibet kayıtlarının tutulmuş olduğu tarihin VIII. yüzyıldan daha erkene alınamayacağına kanıtlanmasına imkân vermektedir. Yol Tengri’nin Batı Türklerinin baş tanrısı olarak anılması Tanrının hiyerarşik durumunu gözden geçirmek için bir sebep olabilir. Tibet yazarının tanımı

⁶⁸ Thiafilakt Simokatta, *İstoriya*, s. 161.

⁶⁹ *İstoriya Agvan*, s. 193-198.

⁷⁰ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, Bd 1, s. 10.

⁷¹ P. Pelliot, Eski Türk Ötügen ormanları Yeryüzü tanrısı olarak kişiselleştirmiş, Moğollardaki bereket tanrıçası Etügen ile ikisin arasında benzerliklerin olduğunu düşünmektedir, (P. Pelliot, *Neuf notes sur questions d’Asie Centrale*, C, 26, 1929, s. 218-219). E. Lot-Falk aynı hipotezi geliştirerek *Umay* ile *Etügen*’i karşılaştırdı, (E. Lot-Falk, *A propos d’Atiğan, deesse mongole de la Terre*, RHR 149, 1956, s. 168). R. Giraud, *Umay* ve Eski Türk Yer tanrısı karşılaştırmayı önerdi, (R. Giraud, *L’empire des Turcs Celestes*. Paris 1960, s. 106-107).

⁷² Karşılaştırmalı olarak bkz; A. Bombaci, *Qutlug Bolzun! A Contribution to the History of the Concept of «Fortune» Among the Turks*, P. 2. UAJ. Vol. 38, 1966, s. 19. Yazar Moğol anlambilimine dayanarak *djol* “mutluluk” ve “başarı” olarak, Yakutça ’da ise *djol* mutluluk ve aynı zamanda eski Uygur Budist metninde bulunan çiftlerin yorumlanmasında olabilir. *ed jol* sözü “berekat ve mutluluk.” *at jol* “mutluluk,” *atly jolluy* “şöhretli ve mutlu olarak bu yorumları birleştirilmiş ve *bol* kelimesinin de “mutluluğun tanrısı olarak yorumlamak mümkün olduğunu var saymaktadır, (karşılaştırınız; DTS, s. 67), *Jolluy Tegin*” mutlu prens” ya da “mutluluk sahibi knez” olarak geçer, yine de ayrıntılı olarak karşılaştırmamız (*KT k, 13, anıtı*).

⁷³ G. J. Clauson, *Notes*, s. 223.

⁷⁴ *İstoriya Agvan*, s. 194.

⁷⁵ L. P. Potapov, “*Kon v Verovaniyah i Epose narodov Sayano-Altaya*”, Folklor i etnografiya, Leningrad 1977, s. 175.

⁷⁶ M. Lalou, *Catalogue de principautés du Tibet ancien* JA, T. 253, Facs. 2, 1965, s. 192

⁷⁷ Aynı yer; G. Uray, *The Old Tibetan Sources of the History of Central Asi* Up to 751 A. D; a Survey, Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by, J. Harmatta, Budapest, 1979, s. 299-300.

⁷⁸ S. Volin, *Svedeniya Arabskih İstoçnikov IX-XVI vekov, o doline reki Talas i smejnih rayonah*. Trudi İnstıtuta İstorii, Arheologii ve Etnografii AN KazSSR, T. 8, Alma-Ata 1960, s. 85.

⁷⁹ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St-Petersburg 1903 (STOE, T. 6), s. 27-28.

⁸⁰ G. Uray, *The Old Tibetan Sources*, s. 301.

“Kuzey toprakları” yönünde olsaydı bu kadar belirsizlik olmazdı. Belirtmek gerekirse yabancı bir gözlemcinin nezdinde Yol Tengri imajının Türklerin Devlet kültüründe doğrudan bağlı olduğu düşünülebilir.

İrk Bitig’de Yol Tengri’nin her iki özelliğine bakılırsa onlardan biri insana kut “ilahi lütuf ve ruh” vermekte, diğeri devleti kalkındırıp düzenlemektedir. Onlar büyük olasılıkla Göksel Tanrının (Tengri) elçileridir ve emirlerini yerine getirenlerdir. Runik metinlerin içeriğinde bulunan birçok örnek mevcuttur. Örneğin: “Tengri lütfetti mi? yoksa buyurdu mu?”, “yaratmaya teşvik mi etti?” veya “Türk devletini (el) yeniden kurmaya mı?” Devletin kendi ise Yenisey runik yazıtında *terji el* yani ilahi bir el olarak adlandırılmaktadır. (MEPT, No.1, s.12; No.3, s.17). Bu durumda iddia edilen yorumun geçekliği Yol Tengri’nin küçük tanrılardan biri olup Tengri’nin küçük akrabası olması ve onun yolunda daima emirlerini yerine getiren, Üst ve Orta dünyaları birbirine bağlayan, tıpkı kağanların sorularını ve dualarını gökyüzüne seslenerek yalvarışı gibi, (örneğin, yukarıda Bugut yazıtında olduğu gibi) Orta ve Üst Dünya ile “ters bağlantı” gerçekleştirmektedir.

Kağanların Şaman fonksiyonları üzerinde Gökyüzü ile iletişimleri özellikle M. Mori’nin dikkatini çekmiştir.⁸¹

J. P. Roux tarafından devletin ilahi yaratılışı ve kağanların doğuşu, gökyüzündeki bir canavar hakkında efsaneler, bir hanedanın veya kabilenin öncüsü hakkında ayrıntılı olarak araştırma yapılmıştır.⁸² Burada belirtilenlere ek olarak, daha sonra Türk kağanları hakkındaki mitlerin kökenine dikkat çekilmiştir. VII. yüzyıldan daha önce ortaya çıkmamış, ama VII. yüzyılda zaten kurulmuş olan eski Türk devletinde ve Türk Ele’nin kökeni efsanesiyle yakından ilişkilidir. Geç döneme ait bu efsaneye göre, yaklaşık 535 yılında onu yaratan Tengri olduğunu ve bu elli yıl öncesindeki olay hakkında Türk Kağanı İşbara’nın Sui imperaruna gönderdiği mektupta hatırlatmaktadır.⁸³ Orhun yazıtları sürekli kağanın soyunun kök kökenli olduğu beyan edilmektedir. Kağanlar sülalesinin himayesi altında olan Tanrı ve Umay’ın ilahi bir çift oldukları fikrinin mevcut olmasıyla birlikte, sonraki dönemlere ait mitolojiler serisi açık bir şekilde bunların toplumun sınıflara bölünmüş olduğu dönemlerde ortaya çıktığını işaret eden belirtileri taşımaktadır ve Türk Kağanlığı devlet kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu da şüphesizdir. Bu kültürün ayrılmaz parçaları ise: “Atalar Mağarasında” her yıl gerçekleştirilen kurban törenlerinde kağan⁸⁴ yüce din adamının görevini üstlenmesi, ölmüş atalarını onurlandırmak için kağan mezarlıklarının ve stelleri/dikili taşları kutsamasıdır. Tüm bunlar farklı araştırmacıların raporlarında yer almaktadır.

Burada daha önce araştırılan Türk genetiği mitleri üzerinde durulmayacaktır. (İşte, Türklere ateşi getiren, Aşına soyunun kurucusu ve büyük yetenekleri ile öne çıkan/farklı olan Nadulu-şad) “kültürel kahramanların ilk ataları” hakkında anlatılara böyle dahil edilmiştir.⁸⁵

Böylece, gayet arkaik içerikli olmaları (totemcilik, genetik ve kozmogonik mitolojiler) ile aynı zamanda nispeten geç dönemlere ait katmanlardan oluşan, Eski Türk devletleri dönemlerinde tamamlanarak o dönemin devletlerinin elit ve toplumsal otoritesinin kutsal karakteristik özelliklerini belirgin bir biçimde yansıtan runik anıtlar mevcut olup, günümüze kadar gelmiş bilgilerin parçalar hâlinde olmasına rağmen, bunların tamamı, Eski Türk kabilelerinin mitolojilerinin karmaşık ve mükemmel olduklarını kanıtlar durumdadır.

ANIT ÇEŞİTLERİ

BKb: Bilge-Kağan Anıtı (büyük yazıt)

KTb: Kül-tegin Anıtı (büyük yazıt)

KTm: Kül-tegin Anıtı (küçük yazıt)

KÇ: Kuli-çor Anıtı

Ton: Tonyukuk Anıtı

DİĞER KISALTMALAR

MEPT: S. E. Malov, *Yeniseyskaya pismennost tyurkov*, Leningrad 1962.

MPDP: S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*, Teksti i issledovaniya, Moskva 1951.

SEVORTYAN: E. V. Sevortyan, *Etimologičeski slovar turkskih yazıkov*, (Obşeturskiye mejturkiskiye osnovı na glasniye), Moskva 1974.

DYORFER: G. Dyorfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 1-3, Wiesbaden 1963-1967 (Bd. 1-1963; Bd. 2-1965; Bd. 3-1967).

KLOSON: G. Cluson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

MK: Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk*, çev. B. Atalay, C. 1-3, Ankara 1939-1941.

⁸¹ M. Mori, *Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples*, Tokyo 1967, s. 3-5.

⁸² J. P. Roux, *L’origine celeste*, s. 231-241; a.g.e, *Faune et flore sacree*, s. 227-406.

⁸³ Benzer süreçte “Politzte” mitolojinin yapısı ve Tibet Kağanlığının yakınında aynı dönemde izlenebilir.

⁸⁴ P. Pelliot, *Neuf notes*, s. 212.

⁸⁵ S. G. Klyaştorıny, *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskva 1964, s. 103-114; aynı: *Türk kabilesin (Aşına) erken tarihi üzerine problemler*, Sovyet arkeolojisinde bir yenilik, (S. V. Kiselev’un anısına), Moskva 1965, s. 278-281. Kaynak açısından bu konuya Türk Tarihçisi B. Ögel tarafından değinilmiştir, Bkz: B. Ögel, *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, C. I, Ankara 1971, s. 18-29.

ORKUN: H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. 1-4, İstanbul 1936-1941.

KAYNAKÇA

- ABRAMZON, M. S., *Kırgızı i ih etnogenetiçeskie i istoriko kulturnıye svyazi*, Yay Kırgızistan, Leningrad 1971.
- AHİNJANOV, S. M., *Ob etniçeskoj prinadlejnosti kamennih izvayaniy v "trehrogih" golovnyh uborov*, Arheologičeskiye Pamyatniki Kazahstana, Alma-Ata 1979.
- ALEKSEYEV, N. A., *Traditsionniye Religiozniye Verovaniya Yakutov v XIX naçale XX veka*, Novosibirsk 1975.
- ANOİN, A. V., *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*, Leningrad 1924.
- ARTAMONOV, M., *İstoriya Hazar*, Leningrad 1962.
- ASMUSSE, Y. P., *Xuastvanift. Studies in Manichaeism*, Copenhagen 1965.
- BİÇÜRİN, N. Y., *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, Moskva-Leningrad 1950.
- BOMBAÇI, A., *On the Ancient Turkish Title «Sad» Gururajamanjarika*, Napoli 1974.
- CHAVANNES, E., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Sankt-Peterzburg 1903.
- CLAUSON, G., *Notes in the «Irk Bitig»*, UAJ 1961.
- ÇUGUYEVSKİY, L. İ., *Dunhuanovideniye*, Moskva 1970.
- DLUJNEVSKAYA, G. S., "Yeşe Raz o "Kudurginskoy Valune: (K Voprosu ob İkonografii Umay u Drevnih Turok)", *Turkologičeskiy Sbornik* 1974, Moskva 1972.
- DYORFER, G., *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963-1967.
- ELİADE, M., *The Myth of Eternal Return*. N. Y 1954.
- ERDAL, M., *Irk Bitig üzerine yeni notlar*, TDAY 1977, Ankara 1978.
- ESİN, E., Bedük Börk, *The Iconography of Turkish Honorific Headgears, Proceedings of the IX-th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Naples 1970.
- FROLOV, B. A., *Paleolitiçeskoye İsskustvo i Mifologiya*, U İstokov Tvorçestva, Novosibirsk 1978.
- GABAİN, A-M., *Türkische Turfan-Texte C. III, Sprach wissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*, Bd 2. Lpz 1972.
- GABAİN, A-M., *Das Leben im uigurischen Konigreich von Qoqond*, Wiesbaden 1973.
- GİRAUD, R., *L'empir des Turcs Celetes: Les Regnes d'Elterich Qapghan et Bilga*, Paris 1960.
- HAMILTON, J. R., *Le colophon de l'Irk bitig, Turcica*, Paris 1977.
- İVANOV, S. V., *Skulptura Altaytsev, Hakasov i Sibirskih Tatar*, Leningrad 1979.
- KLYAŞTORNIY, S. G., "Runiçeskaya Epitafika Yujnoy Sibiri: Naskalniye Nadpisi Tepsey-Turana", *Sovetskaya Turkologiya*, S.1, 1976.
- KLYAŞTORNIY, S. G., LİVSİZT, V. A., *Sposobi i Termini Opredeleniya Stran Sveta u Tuyskikh Narodov*, Moskva 1978.
- KALYAŞTORNIY, S. G., *Predstavleniya Drevnih Turkov v prostranstve*, Bölüm I, PİKNV 1975.
- KALYAŞTORNIY, S. G., *Drevne Tyurkiye Runiçeskiye Pamyatniki kak İstoçnik Sredney Azii*, Moskva 1964.
- KALYAŞTORNIY, S. G., "Steli Zolotogo Ozero", *Turkologica*, Leningrad 1976.
- KONONOV, A. N., *Sposobi i Termini Opredeleniya Stran Sveta u Tuyskikh Narodov*, Moskva 1978.
- KAGANKATVATSİ, M., *İstoria Agvan*, Çev. K. Patyankan, SPb. 1861.
- LALOU, M., *Catalogue de principautes du Tibet ancien*. JA. T. 253. Fasc. 2, 1965.
- LİU MAU-TSAİ, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*. Bd 1-2. Wiesbaden 1958.
- LOT-FALCK, E., "A propos d'Atügan, deesse Mongole de la Tere", *Revue de l'histoire des Religions*, 1956.
- MAİLLARD, M., *Les religions de salut occidentales. L Asie Centrale, Histoire et civilisation*, Paris 1977.
- MALOV, S. Y., *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti: Tekstu i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad 1956.
- MİNORSKİ, V., *A New Book on the Khazars, Oriens*. C.11. 1958.
- MULLER, F. W., *Uigurica*, II (Fr. T. III. M. 225, 4 -5), APAW. 1910.
- MOKRONNIY, V. M., *Arheologičeskiye Pamyatniki Priussikkulya*, Frunze 1975.
- MORİ, M., *Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples*, Tokyo 1967.
- MEDOEV, A. G., *Gravyuri na Skalah, Sarı Arka Mangışlak*, Alma-Ata 1979.
- NEKLYUDOV, S. Y., *Tipologiya i vzaimosvyazi srednevekovih literatur Vostoka i Zapada*, Moskva 1974.
- ÖGEL, B., *Türk mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, Cilt 1. Ankara 1971.
- PELLİOT, P., *Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale*, TP. Vol. 26, 1929.
- POTOPOV, L. P., "Umay Bojestvo Drevnih Turkov v Svete Etnografıçeskih Dannih", *Turkologičeskiy Sbornik* 1972, Moskva 1973.
- POTOPOV, L. P., "K Voprosu o Drevneturksk Osnove i Datirovke Altayskogo Şanaratva", *Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk 1978.
- POTOPOV, L. P., "Kon' v Verovaniyah i Epo e arodov Sayano-Altaya", *Folklor i tnoografi a*, Leningrad 1977.

ESKİ TÜRK ABİDELERİNDE MİTOLOJİK KONULAR

- ROUX, J. P., *L'origine celeste de la souverainete dans les inscriptions paleo-turques de Mongolie et de Sibirie*, Studies in the History of Religions, Leyde 1959.
- ROUX, J. P., *Notes additionnelles a Tangri, le Ciel-Dieu des peuples altai'ques*, s.1, 1958.
- ROUX, J. P., *A propos des osselets de Gengis Khan.Tractata Altaica*, Wiesbaden 1976.
- SİMOKATTA, F., *İstoriya*, Moskva 1957.
- STEBLEVA, İ., S. V., “*K Rekonstruksii Drevneturkskoy Religioznoy Mifologičskoy Sistemi*”, Turkologičeskiy Sbornik, Moskva 1972.
- STEBLEVA, S. V., *Poetika Drevnetyurkskoy Literaturı i yeyo Transformasiya v Ranneklasičeskiy Period*, Moskva 1976.
- TEZCAN, S., *Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme*, TDAY, Ankara 1976.
- THOMSEN, V., *Dr. M. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang Samlede Afhandlingene*, Kobenhavn 1922.
- URAY, G., *The Old Tibetan Sources*, Budepeşte 1979.
- VASİLEVİÇ, G. M., *Evenk*, Leningrad 1969.
- VOLİN, S., *Svedenya Arabskih İstočnikov IX-XVI vekov, o Doline Reki Talas i Smejnih Rayonah*, Alma-Ata 1960.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz/July 2020, ss. 511-522.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.07.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

HUNLARIN ŞEHİRLERİ*

LEONİD KIZLASOV**

Çev. TAHSİN BİLGİ***

Bilim insanlarının bozkır halklarına karşı ihmalkâr davranması bilimin gelişimini geciktirmiştir. Aryan kibrimiz ve yalan tarih bakış açımız “*Barbarların*” manevi-kültürel tarihteki rolü üzerine doğru bakış açılarının oluşturulmasını engellemektedir. Bu sözler XIX. yüzyılın sonunda G.N.Potan’in tarafından yazılmıştır.¹ Geçtiğimiz yüzyıl boyunca, ne yazık ki, araştırmacıların bu konuya olan yaklaşımlarında niteliksel bir değişim olmamıştır. Ve bugün köklü inançlar genellikle mevcut gerçeklerin bütünlüğünün doğru bir şekilde değerlendirmesini engellemekte ve bazen geleneksel algılamaya karşılık gelmeyen verilerin varlığını fark etmeyi mümkün kılmamaktadır. Daha önce olduğu gibi araştırmacılar, bilim tarafından talep edilmemiş olarak kalan olayların araştırılması veya analiz edilmesi için psikolojik olarak hazırlıksız yakalanmışlardır. “*Aryan kibrimiz*” G.N. Potanin’in dönemine göre neredeyse daha sapkın bir biçimde Sibiryalı bilim adamlarının arasında yayılmaya başlamıştır.²

Bu arada “*göçebe unsurları*” olarak adlandırılan sonsuzluk doktrini ile çelişen gerçekler eski ve ortaçağ Sibiryası ve Orta Asya’nın yerli nüfusunun coğrafyalarında giderek daha fazla tanınmaya başlanmıştır. Farklı dillerin yazılı kaynaklarının yeni çevirileri ve farklı zamanlara ait arkeolojik kazılar yerleşik ekonominin önemli ölçüde geliştiğine ve kendine özgün bir şehir kültürü oluşturduğuna dair inkâr edilemez kanıtlar sunmaktadırlar. Bu çalışmada biz Hunların şehir, millet ve tüm zamanların örneği olarak tanımlanan “*konargöçer*” kültürünü işleyeceğiz.

1.Orta Asya Hun Şehirleri

Güney Sibiryası ve Orta Asya’nın kuzey-batı bölgelerinin nüfuslarını içine alan en ünlü yazılı kanıtlardan biri MÖ III. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Çinli tarihçi Ssu-ma Ch’ien “*Büyük Tarihçinin Arşivleri*” adlı eserinde MÖ 209’da Hun tahtına kendi devletinin sınırlarını genişleterek başarılı fetihler yapan Ch’an-yü Mo-tu’nun(Mete)çıktığından bahsetmiştir. Doğuda Hun devleti artık Kore’yle, batıda ise çağdaşı Hsin-chiang’la sınır komşusu olmuştur. Kaynakta: Mo-tu döneminde Hunların olağanüstü bir şekilde güçlendikleri, tüm kuzey boylarını ve devletçikleri egemenlikleri altına aldıkları ve güneyde ise Çin’e eşit güçte bir devletin ortaya çıktığı yazılmıştır. MÖ 201’de Mo-tu kuzeyde bulunan Hun-yülerin, Kut-sa(Chuyi), Ting-ling(Dongling), Ko-k’un(Gekun-Kırgız) ve Hsin-lilerin topraklarını ele geçirmiştir, dönemin tüm soylu büyük kişileri ve devlet adamları onun hâkimiyetini tanımışlar ve Mo-tu Ch’an-yü’yü bilge olarak yüceltmeye başlamışlardır.³

Bu döneme kadar Mo-tu batıda Yüeh-chihların orduları üzerine yaptığı seferini tamamlamıştır, kendi sınırları içine dönerek Orta Asya’nın Kuzey kuşağının batısından doğusuna kadar yerleri ele geçirmiş olarak dönmüştür. Zira arkeolojik verilere göre Hunlar o zamanlar Sayan-Altay dağlık bölgelerini, Moğolistan’ın kuzeyini ve Transbaykal’ın batısını fethetmişlerdir ki fethedilen bu yerler “*Büyük Tarihçinin Arşivleri*”nde belirtilmiştir.

Bu durumda batıdaki Aladağlardan doğudaki Baykal gölüne kadar yaşam süren Hun-yü adı altında, belki, Pazırık kültürünün, Ting-ling(Dongling) adı altında Tagar kültürünün, Yukarı Yenisey (Tuva)’in ve büyük göllerin havzalarında yerleşen Kut-sa(Chuyi) adı altında Uyuk kültürünün, belki, Ko-k’un(Gekun-Kırgız) adı

*Leonid Kızlasov, “Города Гуннов”, Татар Археологиясе, No:2(3), Kazan, 1998, ss.47-64

** Prof. Dr., Tataristan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: tahsinefebilgi@hotmail.com

¹G.N.Potanin, *Vostochnye Motivi v Srednevekovom Yevropeyskom Epose*, Moskva, 1899.

²Y.S.Hudyakov, *K Voprosu O Drevnih Gorodah Sibiri*, Gumanitarniye v Sibiri, Arheologiya i Etnografiya, No:3, Novosibirsk, 1994.

³N.Y.Bıçurın, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.1, M, 1950, s.48-50 // V.S.Taskin, *Materiali Po Istorii Sunnu*, Vip.1, M, 1968, ss.39-41.

altında Moğolistan'ın Kuzey-batısının güneydoğu kısımlarında(Hirkis-Nur gölünün daha güneyi) dönemin yaratıcıları yatmaktadır. Savaş, Moğolistan'ın doğusu ve Transbaykal'da büyük bir bölgeyi kapsayan “*döşeme taş mezar(kiremitli mezar)*” kültürünü kendinden sonraya bırakan Hsin-lilere karşı devam etmiştir.

Mo-tu Ch'an-yü gerçekten bilge bir kişiliğe sahip olduğu için bu kadar başarılı olmuştur. Mo-tu'nun ordusu kısa bir zaman içinde farklı türden madenler açısından sayısız zenginliğe sahip büyük bir bölgeyi fethetmiş ve egemenliği altına almıştır. Hunların Ordos düzlüklerinde, Orta Asya'nın Gobi Çölü ve yarı çöl yaylalarının fethinden önce yaşam sürdürdükleri maden yataklarından yoksun bırakıldıkları bir zamanda olmuştur.⁴ Fethedilen tüm kuzey ülkelerinde arkeologlar sadece yerel halklar üzerindeki Hun kültürünün net etkisinin izlerini değil aynı zamanda Hun maddi kültürünün kalıntılarını da bulmuşlardır. Yeni toprakların ele geçirilmesinden hemen sonra Hunların zengin maden yataklarında çalışmaya başlaması bunu kanıtlamaktadır. Kilden kap-kacaklar temin etmek için Hunlar Altay dağlarında yüksek üretime sahip topraktan peçler* yapmışlardır. Bu kap-kacakların parçaları mezarların yakınlarında bulunmuştur. Hunlara ait kafatasları da eski bir maden bölgesi olan Kaa-Xemu'daki eski maden havzalarında bulunmuştur.⁵

Selenge ve Çikoy Nehirleri üzerinde bulunan İvolga şehri ve Dureni yerleşimi kazıları Hun metalurji uzmanlarının, dökümcülerinin, demircilerinin ve diğer ustaların yerleşim yerleri olduğunu ve bu insanların kendi devletine gerekli olan at teçhizatlarını, çalışma ve yaşam için aletleri tedarik ettiklerini göstermiştir.⁶Tüm bu buluşlar Hunları Sayan-Altay dağlık bölgelerini, Moğolistan'ın kuzeyini ve Transbaykal'ın güneyindeki birçok zengin bölgelerin zorlu fetihlerini tamamlamaya ve ele geçirilen bölgelerin yerli maden uzmanlarını, demircileri ve işçileri kendi devletine katmaya zorlayan ekonomik nedenleri de ortaya çıkarmıştır. Bilge Mo-tu Ch'an-yü ve onun danışmanları Çin ve diğer dış düşmanlarla mücadeleden yana olmuştur, Hunlar sadece sakin kuzey üslerine değil aynı zamanda her şeyden önce kendi savaşçılarına gerekli teçhizatların temin edilmesi için düzenli madencilığe, metalurji ve zanaat merkezlerine de ihtiyaç duymuşlardır.

Tam olarak o zaman Orta Asya da Hun tarım yerleşim yerleri, kaleleri ve şehirleri oluşturulmuştur.⁷ Günümüzde kerpiç surlarla ve hendeklerle güçlendirilmiş 10 m² den büyük ve 20'den fazla ise güçlendirilmemiş tarım yerleşim yerleri bilinmektedir.⁸Hun yerleşim yerleri Ordos bölgesindeki Gobi Çölü'nün güneyine doğru arkeologlar tarafından bulunmuştur.⁹Bilim adamlarının görüşlerine göre Hunlar madencilik, metalurji ve diğer el sanatlarını geliştirirken aynı zamanda Hunların kapsamlı büyükbaş yetiştiriciliği ve tarım ekonomisi yürüttüğüne dair çok fazla maddi ve yazılı kanıtlar ortaya çıkmıştır.

Erken dönem Çin tarih araştırmacılığının bir damgaya dayanarak Hunların “*su ve ot aramak için bir yerden bir yere göç ettiklerini, iç ve dış surlarla çevrilmiş şehirlerinin ve düzenli bir yerleşim yerlerinin olmadığını ve onların toprağı işlemedikleri*” şeklinde ifadelerle kasıtlı olarak bir çarpıtma yapılmasına rağmen, bununla birlikte herkesin bir toprak parçasına sahip olduğu anlaşılmıştır¹⁰, birçok bilim insanı ise Hunları “*konargöçer*” olarak saymaktadır. Örneğin; A.N.Bernştam “*Hunların Tarihi*” adlı kitabında Hunların şehirleri hakkında tek bir söz söylememiştir.¹¹

Yeni arkeolojik materyaller ve yapılan dikkatli bir araştırma Hanlıkla ilgili olan yazılı kaynakların sadece Hunların değil aynı zamanda atalarının da güçlü şehirler inşa ettiğini göstermiştir. Örneğin kaynakta şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Hsien-yünler*” iç ve dış duvarlarla güçlendirilmiş korunaklı şehirler inşa etmeye başlamışlardır, fakat Ch'in Hanedanlığı yavaş bir şekilde onları ele geçirmiştir. Hui-Wang döneminde yirmi beş Hsien-yün şehri alınmıştır.¹²Yazılı kaynaklar Hunların tarımı hakkında birçok bilgi vermektedirler. Bu kaynakların en ünlüsü N.Y.Biçurin tarafından XIX. yüzyılın ortasında yayınlanan Han(Çin) kroniklerinin eski çevirisidir.¹³V.S.Taskin de Hun tarihi ile ilgili yeni kaynakların çevirisiyle kendi üzerine büyük bir sorumluluk alarak “*kaynakların şahitliğinde Hunlardaki tarımın varlığının tartışmasız*”¹⁴ kabul edilmesi gerektiği

⁴L.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, M, 1984, ss.10-11.

*Peç: Fırın

⁵V.D.Kubarev, A.D.Juravleva, *Keramiçeskoye Proizvodstvo Hunnov Altaya*, Paleekonomika Sibiri, Novosibirsk, 1986 // L.R.Kızlasov, *Drevnya Tuva*, M, 1979,ss.79-84.

⁶A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)*,CA. T.XXV, M,1956, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zabaykale*, L, 1985.

⁷L.R.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*,ss.9-15.

⁸H.Perle, *K İstoriî Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // D.Maydar, *Tri Kartı Gorodov i Poseleniy Mongolii*, Ulan-Bator, 1970 // A.V.Davidova, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*.

⁹K.Vasilyev, *Arheologičeskiye Issledovaniya Vo Vnutrenney Mongolii*, VDİ, No:3, 1959.

¹⁰V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, M, 1968, ss.34.

¹¹A.N.Bernştam, *Oçerk İstoriî Gunnov*, L, 1951.

¹²V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, ss.37.

¹³N.Y.Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, ss.76,83, 106.

¹⁴V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, s.31. // V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.2, M, 1973.

çıkarmında bulunmuştur. Arkeolojik verilere göre Hunlar ekilebilir araziler için döküm demirden pulluklar ve sabanlar kullanmışlardır.¹⁵

İnşaat, maden, el sanatı, tarım, çobanlık ve hayvancılıkla uğraşan Hun nüfusunun bir kısmının yerleşik şekilde yaşadığı görünmektedir. Büyükbaş ve domuz yetiştirmişlerdir. Büyükbaş hayvancılıkla uğraşan Hunların bir kısmının yoğun bir şekilde sadece eşek ve develerin üreticiliğiyle değil aynı zamanda bardo, katır ve midilli üreticiliği yaptıkları da anlaşılmaktadır.¹⁶ MÖ 82 yılında genç Ch'an-yü Hu-yen-ti'nin danışmanı Wei Lü Ch'an-yü'ye: "Kuyular kazınız, surlarla çevrili şehirler inşa ediniz, tohumları saklamak için kuleler yapınız ve Ch'inlerle* birlikte şehri koruyunuz... şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur. Yüzlerce kuyu kazılmış ve binlerce ağaç kesilmiştir..."¹⁷

Hunların eski yazlık başkenti Lung-ch'eng(yani Ch'an-yü'nün şehri) şehriydi, kışlık başkent ise T'ai-lin*di. "Büyük Tarihinin Arşivleri" adlı eserde: Hunların yılın beşinci ayında Lung-ch'eng de toplanarak atalarına, gökyüzüne, toprağa, insan ve gök ruhlarına adaklar adadıkları, atların iyice semirdiği sonbaharda T'ai-lin'de toplanarak atlarını ve büyük baş hayvanlarını saydıkları ve kontrol ettikleri büyük bir toplantıya gidip geldikleri yazılmıştır.¹⁸Bu metinden Lung-ch'eng(Ch'an-yü'nün şehri) şehrinin sadece Hunların siyasi başkenti değil aynı zamanda onların dinî merkezi olduğunu, T'ai-lin'in ise Hun devletinde ekonomik fonksiyonu yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Dahası T'ien-yen Dağı yakınlarındaki Cao-sin ch'eng'da(Hangay sıradağlarının güney ucu) Hunlar tarafından inşa edilen bir depodan bahsedilmektedir. Bu güçlendirilmiş surlar içindeki kale-şehir de tohumlar ve diğer değerli ürünlerin muhafaza edildiği merkez depolar bulunmaktadır.

Kaynaklarda sadece başkent Lung-ch'eng şehri hakkında değil aynı zamanda başka yerlerde Hunların inşa ettiği mabetler, ibadethaneler ve konut saraylar (konaklar) hakkında da bilgi verilmektedir. Kendi topraklarında Hunlar sınır kitaları için derin hendek engeller ve yüzlerce kuyu açmışlardır.¹⁹Son bilgi Hunların sınır bölgelerini gözetlemek amacıyla yer altında nöbetçiler için barınaklar inşa etmişlerdir şeklinde yorumlanabilir.

Chih-chih Ch'an-yü'nün kendisi için Yedisu bölgesinde büyük kare şeklinde bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu şehrin tasviri Hun savunma sanatının karakterini tanıma hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Ch'an-yü şehir surlarının kurulması için halkını göndermiştir, inşaatı iki yılda biten kale için her gün 500 kişilik bir ekip çalışmıştır. Devamında: "Toprak duvarın önünde ahşaptan ikili kazık duvarların olduğu", başka bir yerde şehrin korunması için "beş sıra halinde tahkim edildiği"²⁰ ve "Ch'an-yü'nün şehrinin duvarlarına renkli bayraklar astırdığı" ve orada "yüzlerce zırhlı asker bulunduğu"²¹, bunun dışında şehirden silah talimi yapan 100'den fazla atlı ve yakaları balık pullarını andıran 100'den fazla piyade çıktığı ifade edilmiştir.

MÖ 36 yılında 40 bin askerden oluşan güçlü Çin ordusu tecrübeli komutan Ch'en T'ang komutasında kaleyi kuşatmış ve kuşatılan kalenin direncinin kırılması bir günden fazla sürmüştür. Buna bağlı olarak Ch'an-yü'nün kendisi, aile fertleri ve yakınlarının dâhil olduğu 1518 kişi öldürülmüştür. "Eli silahlı 145 kişi tutuklanmış ve 1000'den fazla kişi kendiliğinden teslim olmuşlardır."²²

Böylelikle Ch'an-yü'nün karargâhı, sarayı ve tüm şehir süvari ve piyadelerin de aralarında olduğu yaklaşık 3000 askerden oluşan silahlı bir kara ordusu ile iyi bir şekilde savunulmuştur.

Üstelik piyadeler sıradan değildi – "balık puluna benzer" bir şekilde dizilmişlerdir yani kalkanlarıyla etraflarını korudukları açıktır. Savaş öncesi böyle zırhlılardan oluşan piyadelerin kurulması için tek bir ordu-Romalı-lejyonerler- kullanılmıştır.²³Romalı lejyonerlerin bazılarının MÖ I.yüzyılda o kadar doğuda olabilmeleri mümkün mü? Aslında Asya'nın derinliklerinde bulunan Yedisu'nun merkezindeki Dalay'da(Talas) Romalıların o zamanlar sadece Han devletinin yerel ordusu tarafından destekleniyor gibi görünen Chih-chih Ch'an-yü'nün

¹⁵A.V.Davidova, V.P.Şilov, *K Voprosu O Zemledelenii U Gunnov*, VDİ, No:2, 1953.

¹⁶V.S.Taskin, *Türkiye Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Yazıke Sunnu*, KŞİNA AN SSSR, Vıp.85, M, 1964 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.4-34.

*Burada Ch'in Hanedanı döneminde Hunlara sığınmış olan Çinlilerin soyundan gelen ve o devirde hala Hunların hâkimiyeti altında bulunan kişiler kastedilmektedir.

¹⁷V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.23-24.

*Tai Lin, Shih Chi (Büyük Tarihinin Arşivleri) içindeki Hun monografisindeki Çince metinde bir yer adı gibi gösterilmiştir. Ancak Han Shu (Han Hanedanı Tarihi) içindeki Hun monografisinde yer alan dipnotta, bu kelimenin "ormanın çevresinde dolaşarak tören yapmak anlamına geldiği" açıklanmaktadır. Böyle bir yer adı yok aslında.

¹⁸V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.40, 79, 81, 91, 165.

¹⁹N.Y.Çiçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.76, 78. // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.91,165 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.22, 23, 70, 73, 83, 112, 137.

²⁰V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126, 129, 131, 164.

²¹V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.128.

²²V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.

²³Y.A.Zuyev, *K Voprosu O Vzaimootnoşeniyah Usuney i Kantszoj S Gunnami i Kitayem Vo Vtoroy Polovine I Veka Do Naşey Eri*, İzvestiya AN Kazakskoy SSR, Seriya İstorii, Ekonomiki, Vıp.2, Alma-ata, 1957.

ordusunun tarafında Çin'den uzakta bir orduyla savaşması mümkün müydü? O zamanlar dağınık Orta Asya Hunlarına dağılmış Romanın ne umutları olabilirdi ki?

Bu kısa ve münferit bilgiyi analiz eden bazı bilim insanları yine de iki kudretli imparatorluğun yani Han ve Roma devletlerinin doğrudan askerî güçlerinin çatışmasının tarihteki tek örnek olduğunu düşünmektedirler.²⁴ Dünya tarihinde büyük halkların göçü olarak bilinen geniş toprakların geri döndürülemez ve hızlı fetihleri nedeniyle erken Ortaçağ'da ünlü hâle gelen sıra dışı halkların temsilcileri bu güçleri bir araya getirmiştir. Bunlar Asya'nın ve Avrupa'nın merkezlerinde Hunlar olarak adlandırılan kabilelerdi (boylandı). Onlar eski Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına ön ayak olan ve 451'deki Katalonya ovasındaki savaşta Avrupa halklarının korkunç darbesini alan ünlü Avrupa Hunlarının atalarıydı.²⁵

Bir zamanların büyük etnik kütlesi olan Hunlar ve dilleri, ölümlerinden sonra bile, modern bilim için bir bilinmez olarak kalmıştır.²⁶ Vakayinamelerden elde edilen bazı bilgilere göre yukarıda bahsedilen Hun başkenti Lung-ch'eng, görünüşe göre, Sarı Irmak'a (Huang-ho) kıyısı olan Ordos'da bulunmaktadır. Örneğin; MÖ 88'de güney Hunlarının Ch'an-yü'sü Hu-lu-ku'nun açıklamasından şöyle bir çıkarım yapmak mümkündür: “ben yılın dokuzuncu ayında Sarı Irmak'ın kıyısındaki Lung-ch'eng'da herkesin kurban kesme zamanında toplanmasını ve savaşçıların ve atların hazırlanmasını emrettim”.²⁷ Komutan Li Ling'in Gobi'nin güneyindeki “eski Lung-ch'eng yolundan” geri çekilmesi gerçeği de aynı şeyi anlatmaktadır.²⁸ Fakat bir başkent daha vardı ki bu başkent Kuzey Hunlarının idari ve politik merkezi olan Pei-t'ing (Beytin-Beşbalık) şehridir. Bu şehir hakkında “Han Hanedanlığı Tarihi” nde bir hatırlatma yapılmıştır: “Güney Hunlarının Ch'an-yü'sünün emriyle (idari ve politik merkezin- T.B) Pei-t'ing'den 3000'li mesafe bulunan Yün-chung'a taşınması kabul edilmiştir. “Zeng-he ilk yılında Zodi'deki Hsien-beileri işgal etmiş (görünüşe göre sol kıyıdaki toprakları-L.K), Kuzey Hunlarına saldırmış ve onları tamamen yenmiştir.

Pei-t'ing şehrinde bir kargaşa yaşanmıştır.²⁹ Çinli tarihçi Lian'ın vermiş olduğu bilgilere göre Pei-t'ing adı (kuzey karargâh) Hunların (Kuzey hunları) bey ve Ch'an-yü T'ing (Ch'an-yü'nün karargâhı) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. “Hun Zhuanyu” ismi bazen Luntin (İmparatorun karargâhı) yerine geçmiştir.³⁰ Hun devletinin gelişmesi döneminde Ch'anyü'yü imparatorla bir tutmuşlardır. Hun şehirleri ve onların yerleşim yerlerine dair hatıralar uzun süre Orta Asya halklarının belleğinde muhafaza edilmiştir. Hun şehirlerinin isimleri daha sonra, örneğin, Liao Hanedanı'nın kaynaklarında sıklıkla belirtilmiştir.

Yukarıdaki söz konusu eserde İmparator T'ai-tsung Orhun havzasına ilk seferinde “Uygur şehri (yani Ordu balık)” ve “Ch'an-yü ch'eng” şehrini aldıkları bildirilmektedir.³¹ Tang Shu'ya göre VII. yüzyılın 40'lı yıllarının sonunda aynı yerde “Ch'an-yü ch'eng valiliği” kurulmuştur.³² Liao tarihinde şöyle bir ifade vardır: “Şile Alidi kabilesinin (boyunun) komutanı “Kai Tai”(1012) ilk yılında Chieh-tu-shih'yi öldürmüş ve eskiden “Pei-t'ing Ch'an-yü ch'eng” adını taşıyan batıdaki Voludo şehrine kaçmıştır. Yakın bir zaman içinde Zubu kabilesinin isyanı patlak vermiştir. Onlar Kendüçen'de Tuyu'yu kuşatmışlardır. Saldırı çok güçlü olmuştur. Tuyu tüm orduya ateş etme ve onları kovalama emrini vermiştir. Onlar Voluda'da bulunuyorlardı. Bu kayıta göre Voludo XI. yüzyılda Kuzey hunlarının başkentinin yerinde bulunmaktadır yani Ch'an-yü'nün şehri Pei-t'ing'de, Ho-tung şehrinin yakınında. Liao tarihinde şöyle bir ifade vardır: Ho-tung ch'eng aslında Uygur şehri olan Hotan şehridir (yani Hatunbalık- Uygur kağanının eşinin ikamet ettiği yer), yanlışlıkla Ho-tung olarak adlandırılmıştır.³³

Hatunbalık, yani Balıklık (birebir çevirisi Balık) Nehri'nin sol içe döküldüğü, Orhun Nehri'nin üst kısımlarında bulunan Uygur kağanlarının karargâh şehri olan başkentin 15 km güneyinde yer almaktadır. Ch'i-tanlar onun yerine daha sonra Ho-tung'u, Keraitler ve sonra Moğollar ise Karakurum (Çincesi Helinçen)'u inşa ettiler. Bu bilgilerden hareketle Pei-t'ing şehri (bazen Luntin veya Ch'an-yü ch'eng) Orhun Vadisi'nde yer almaktadır. Sonuç olarak Hunlar Orta Asya halklarının tarihinde yaygın olarak tanınan, kendi devletlerinin karargâhları ve nehir vadisi başkentleri için seçtikleri Orta Asya'nın ilk sahipleri olmuşlardır. Han kaynakları Gobi'nin kuzeyindeki bölgede Hunlara ait “Fanfujen” ve “güçlendirilmiş Teu Xiang”³⁴ gibi şehirlerden bahsetmektedir. Chin Hanedanı (265-420) dönemini tasvir eden tarihçi Fang Hsüen-ling Hunların 316 yılında Çin'i işgali sırasında başkent Ch'ang-an'ı aldıktan sonra Hunların çadırlar yerine saraylar inşa ettiklerini

²⁴Debs Gomer G, *Voyennoye Soprikosnoveniye Mejdu Rimlyanami i Kitaytsami v Antıçnoye Vremya*, VDI, No:2, 1946.

²⁵Maenchen-Heljen O.J, *The World Of The Huns*, Berkeley-Los Angeles-London, 1973.

²⁶Doerfer G, *Zur Sprache der Hunnen*, Central Asiatic Journal, Vol.XVII, №1. Wiesbaden, 1973.

²⁷V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.83.

²⁸V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.112.

²⁹L.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, ss.13.

³⁰Lyan Yuan-Dun, *Si Lyaoşi (Na Kit. Yaz.)*, Pekin, 1955, ss.20.

³¹A.G.Malyavkin, *Materialı Po İstorii Uygurov v IX—XII vv*, Novosibirsk, 1974, ss.85.

³²N.Y. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.264.

³³Lyan Yuan-Dun, *Si Lyaoşi (Na Kit. Yaz.)*, Pekin, 1955, ss.20.

³⁴V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.21-136.

bildirmiştir. V.S.Taskin de “*Hunların kentler inşa ettiğini, kentleri süslediklerini ve güçlendirdiklerini ve başkentler oluşturduklarını*” belirtmiştir.³⁵

Bunun dışında Chin Shu'da (Chin Hanedanı Tarihi) Kuei-chiang şehrinin Hunlar tarafından inşa edildiği belirtilmektedir. T'ang Hanedanı'nın Eski Tarihi (Tang Shu – Eski Tang Kitabı) açıkça şunları söylemektedir: Hun dilindeki asıl adı Gaijiang'dır. Bu nedenle, kendi adı, Çinliler tarafından çarpıtılan Kuei-chiang Hun kökenlidir.³⁶ Geç dönem Hunların kendi geleneklerinden vazgeçmedikleri ve İç Moğolistan'da şehirler inşa ettikleri bilinmektedir. Böylece Hun lideri Ho-lien Po-po IV. yüzyılın sonunda Shou-fan nehrinin kuzeyine doğru daha sonra Hsiang-chou adını alan Tunvan şehrini inşa ettirmiştir.³⁷

Çin tarih yazımında tarihçilerden hiç kimse Hunların kurucu olduğundan şüphe etmemiştir. Wei Shu'da(VI. yy) kayıt altına alınan Uygurların atalarının kökeni hakkındaki efsanede bile bir keresinde Hun Ch'an-yü'sünün iki kızını Hunların başkentinin kuzeyinde ıssız bir çöl yerinde inşa ettiği yere yerleştiği anlatılmaktadır.³⁸ Yukarıda verilen bilgiler bizi Orta Asya ve Güney Sibirya da şehir kültürünü ilk kuranların Hunlar olduğu konusunda ikna etmektedir.

2.Transbaykal'ın Batısındaki Hun Şehirleri ve Yerleşim Yerleri

Sibirya'da bulunan Hunların şehirlerinin ve yerleşim yerlerinin isimleri yoktur. Arkeologlar genellikle onlara isimler vermişlerdir. Daha önceki güçlü Hun devletinin şehirleri ve yerleşim yerleri Sibirya sınırları içinde Transbaykal'ın batısında iyi bir şekilde araştırılmıştır. Şehirlerin yakınında Hun mezarları da bulunmuştur. MÖ 201'de yeni toprakları fetheden Hunlar Selenge Nehri'nin ve onun kollarının beslediği Jida, Çikoy, Kilok, Temnik ve Uda'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir.

A.P.Okladnikov'a göre eski yerel nüfusun bir kısmı “*döşeme taş mezar(kiremitli mezar)*”olarak adlandırılan kültürle ilişkili ve Hunlarla birlikte Baikalia içinde, muhtemelen, kuzey sınırları içinde ortaya çıkmıştır.³⁹ Geri kalan yerliler fethedenler için sürekli bir tehdit oluşturmuştur. Bu nedenle, Hunların ilk şehirleri iyi bir şekilde güçlendirilmiştir. Ünlü İvolga yerleşim yerinin yanı sıra Jida nehrinin sol kıyısındaki Derestuy kalesinin yıkıntıları da 1983 yılında tarafımızdan incelenmiştir.⁴⁰ Ardından iki güçlendirilmemiş Hun yerleşim yerleri incelenmiştir: Buryatlı arkeologlar tarafından Jida Nehri'nin sağ üst kıyısında Yenhor yerleşim yeri yakınında ve Çikoy Nehri'nin sol kıyısında yer alan Dureni yerleşim yeri yakınlarındaki ünlü bir yerleşim yeri bulunmuştur.⁴¹

İvolga Yerleşim Yeri

İvolga yerleşim yeri Selenge Nehri'nin sol kıyısında, İvolga Nehri'nin döküldüğü yerde yer almaktadır. Bu yerleşim yeri 1928-1929'da G.P.Sosnovki, 1949-1950'de V.P.Şilov ve 1955-1974 yılları arasında A.V.Davidov tarafından araştırılmıştır.⁴² Yapılan incelemeler neticesinde İvolga şehrinin kare şeklinde güçlü duvarlarla çevrilmiş olup surlarının boyutu 340 x 340 metre olduğu açıkça belli olmuştur. Surları dört ana yöne göre konumlandırılmıştır ve şehrin toplam alanı yaklaşık 11,5 hektardan oluşmaktadır. Zaman içinde Selenge Nehri'nin coştığı dönemlerde surların alt kısmından akan suların boşalttığı topraklar neticesinde sol kısım yani surların üçüncü kısmının yıkılmış olduğu, anlaşılmaktadır.⁴³ Yerleşim yeri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar, şehrin kalıntılarını tasvir ederken şehrin üç taraftan toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiğini ve şehrin kalıntılarının düzensiz bir dikdörtgen (kuzeyden güneye 348 m ve batıdan doğuya 194-216 m) şeklinde olup, doğu kısmının nehir yatağına doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu, eski yerleşim alanının

³⁵V.S.Taskin, *Materialy Po İstorii Koçevih Narodov v Kitaye III—V vv*, Vıp.1, Sunnu, M, 1989, ss.26-27.

³⁶A.G.Malyavkin, *İstoričeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.35, 138-159.

³⁷A.G.Malyavkin, *İstoričeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.67.

³⁸N.Y. Biçurin, *Sobranije Svedeniy O Narodah Obitavših v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.214

³⁹A.P.Okladnikov, *Yakutiya Do Prisoyedineniya K Russkomu Gosudartsvu*, İstoriya Yakutskoy ASSR, T.I. M, 1955, ss.193-196.

⁴⁰L.R.Kızlasov, İ.L.Kızlasov, *Noviye Materialy O Proishojdenii Kulturi Çaatas*, AO 1983 Goda, M,1985. ss.220

⁴¹G.P.Sosnovskiy, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİMK, Vıp.14, M, 1947 // A.V.Davidova, S.S.Minayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO 1972 Goda, M, 1973; Oni Je Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale, AO 1974 Goda, M, 1975; Oni Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1975 Goda, M, 1976// A.V.Davidova, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1973 Goda, M, 1974, Ona Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1977 Goda, M, 1978; Ona Je Noviye Dankiye O Poselenii Hunnu U S.Dureni, AO 1979 Goda, M, 1980.

⁴²G.P.Sosnovskiy, *Nije-İvolginskoye Gorodiše*, PİDO, No:7-8, 1934 // A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodiše(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)* CA, T.XXV, M, 1956; Ona Je, İvolginskiy Kompleks(Gorodiše i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zaybakale, L,1985.

⁴³A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodiše*, Ris.1.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

sadece korunan ve günümüze ulaşan(yaklaşık 7 hektar) kısmıdır. Günümüze kadar ulaşan kare şeklindeki Hun şehirlerinin en iyi örnekleri Moğolistan topraklarında olanlardır.⁴⁴

Selenge Nehri kıyısındaki kare şeklindeki kalenin surları dört sıra hâlinde toprak setler ve hendekler ile tahkim edilmiştir. Yayınlanan planda⁴⁵ şehrin güney tarafının ortasında konumlandırılmış iki giriş kapısına sahip olduğu ve güneydoğu tarafındaki surların parçalanmış olması ise şehrin surlarının doğu kısmının eski zamanlarda nehir tarafından yıkıldığı açık bir şekilde görünmektedir. Kuzey tarafındaki aşınma çizgisi, eski kalenin kuzey kapılarının ortasından geçmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında arazide at arabası yolunun kalıntıları tespit edilmiştir.

Arkeolojik kazılar, şehrin savunma duvarlarının ne kadar zor inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu surlardan her biri dış düşmanların girişini engellemek için beş sıra hattan oluşmaktadır. Hunlar tarafından Orta Asya'nın diğer yerlerinde ve Yenisey havzasındaki şehirlerin yapımında kullanılan tekniği göz önüne alındığında, İvolga şehrinin savunma sistemini yeniden ortaya koymaya çalışalım.

İlk olarak, kare şeklindeki kalenin surlarının etrafında birbirinden 3-4 m mesafeyle açılmış olan üç hendek kazılmıştır, hendeklerin derinliği 1.13 ila 2,1 m ve genişliği 3,5 ila 5,5 m arasındadır. Ardından, hendeklerin önüne, yerden “çakıl beton” duvarları inşa edilmiştir. Bu duvarlar ahşap kalıplara ince yikanıp ayrılmış yapı kilinin katlar hâlinde dökülüp kil karışımına nehir çakılları ve kumu katılarak yapılmıştır. Kat üzerine kat dökerek (kurutarak) duvarın 1,5-2 m yükseklikte “betonlaşmış” gövdesi elde edilmiştir. Dahası, A.V. Davıdov'un gözlemlerine göre, toprak setlerin tepelerinde (1,6-1,8 m yüksekliğinde) tahta perdeler bulunmakta olup, bu toprak setlerin tepeleri ise büyük taşlarla sağlamlaştırılmıştır.⁴⁶Anlaşılan “çakıl-beton” duvarlarının üstünden taşlarla sağlamlaştırılmış aralıksız tahta perdeler saplanmıştır.⁴⁷Duvarlar arasında yer alan hendeklerin derinliği 4,5-5 m'ye ulaşmıştır.

Son olarak, dördüncü çizginin iç tarafında çukurlara (25-26 cm çapında) kazılmış büyük direkler üzerinde duran beşinci ahşap duvar kalıntıları bulunmuştur. Büyük ihtimalle sözü geçen tahkimat sistemi içten geniş tahtalardan yapılmış aralıksız ahşap perde ile kapatılmış, tahtaların uçları ise iri direk ayaklarına monte edilmiştir. İvolga şehrinin tahkimi için inşa edilmiş olan bu tür zorlu savunma sistemi açıkçası, tomruklardan oluşturulmuş güçlü giriş kapıları tamamlanmıştır. Bütün bunlar Hun şehir mimarisinin tipik örneğini oluşturmaktadır. Nitekim yukarıda da değindiğimiz Chih-chih Ch'an-yü'nün MÖ I. yüzyılda Yedisu bölgesinde kendisi için inşa ettirdiği şehre dair Çin kroniğinde anlatılanların bunun en güzel örneğidir: Ch'an-yü “*şehrin duvarlarını inşa ettirmek için halkını göndermiştir, inşaatın iki yıl içinde bitmesi için her gün 500 kişilik bir ekip çalışmıştır*”.⁴⁸Ve devamında “kerpiç duvarların önünde çift sıra hâlinde ağaç kazıklar bulunmaktadır...”. Başka bir yerde de: “*Beş sıra hâlinde tahkim edilmiş...*” şeklindeki ifade de bize tamamen İvolga şehrinin savunma sistemini hatırlatmaktadır.⁴⁹

Sonuç olarak, İvolga şehri, Hunların fethettiği topraklarda inşa edilen surlarla çevrili şehrin tipik bir örneğidir. İvolga örneği üzerinden hareketle, Chih-chih Ch'an-yü tarafından 2000 yıl önce bizzat Hun mimarları tarafından Yedisu bölgesinde inşa ettirilen şehrin surlarının mimari özelliklerini de gözümüzde canlandırmamız mümkün olmaktadır. İvolga şehrinin sadece güney-batı köşesi ile güney duvarları⁵⁰boyunca uzanan kapı boşluğunun bir kısmı kazılmış olmasına rağmen mesken ve üretim merkezlerinin (atölyelerin) haç şeklindeki bir plana göre yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu binalar atık suların tahliyesi için açılan drenaj kanalları dolayısıyla kare şeklinde idi. Ancak şehrin caddeleri üzerinde zaman içinde yeni binaların inşa edilmesi sonucunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmıştır.

Hunlar tarafından inşa edilen kare şeklindeki şehirlerin inşasında öncüllerinin etkisine kalmış olma ihtimalleri yüksek olup, kare şeklindeki dış duvarların etkisiyle nehirdeki yapılar haç şeklindeki bir plana göre inşa edilmiş ve ardılları döneminde de Orta Asya'da geç dönemde ortaçağda inşa edilen şehirlerde örnek teşkil etmiştir. Ancak özel “çakıl-beton” ve araç yapı kullanılarak beş sıra halinde inşa edilmiş duvarlar, kare şeklindeki nehir planı ve buna bağlı olarak kurgulanan haç şeklindeki bina yerleşim planı hariç, özgün Hun şehir mimarisinin en belirgin örneklerinden birisi olup, ne Avrasya bozkırlarında ne de Han dönemi Çin'de örneği görülmemektedir. İvolga şehrinin planına dikkatle bakıldığında evlerin oluşturduğu mahalleri ve bu mahallerin

⁴⁴H.Perle, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // E.V.Şavkunov, *Obsledovaniye Gunnskih Gorodiş v Mongolii*, AO, 1972 Goda, M, 1973, // V.V.Volkov, E.A.Novgorodova, *Sovetsko-Mongolskaya Istoriko-Kulturnaya Ekspeditsiya*, VI, No:12, 1976.

⁴⁵A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1 // Ona Je İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik) Ris.II.

⁴⁶A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, ss.12-13.

⁴⁷A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, ss.296-297.

⁴⁸V.S.Taskin, *Materiali Po İstorii Sunnu*, Vıp.2. ss.126-129.

⁴⁹V.S.Taskin, *Materiali Po İstorii Sunnu*, Vıp.2 ss.126-129-131.

⁵⁰A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

içinde 2 veya 3 evden oluşan malikânelerin olduğu görülmektedir. Bazı evlerde zaman içinde yaşanan yangınlar ve çeşitli felaketler sonucunda tadilat yapılmış olduğu arkeolojik incelemeler sonucunda anlaşılmaktadır.

Malikâne tarzındaki ev ve çevresindeki topraklarda çok sayıda mahzen, sundurma, domuz ahır, keramik ve metal atölyeleri, tahıl ambarı, kuyular ve buna benzer pek çok çiftlik yapılarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Nehir çevresinde büyük çaplı bir hayvan ağılı ise tespit edilememiştir. Şehirdeki evlerin ekserisi kare şeklinde inşa edilmiştir. Evlerin temelini oluşturan çukurların boyu 3x3 ile 7x7m. arasında iken derinliği ise 0,6 ile 1 m. arasında değişmektedir. Duvarlar ve taban toprakla sıvanmıştır. Temel çukurunun kenarları kalıp içinde kat kat kerpiçe çevrilerek kapatılmış olup, içine destek direkleri dikilmiştir. Bu direklerin evin iskeleti ile çatısını ayakta tutan kolon görevi görmekteydi. Evin girişi güney tarafından olup, giriş kapısı güneydoğu köşesine yakın bir yerde dışarıdan eve doğru inişli bir koridorun sonunda yer almaktaydı.⁵¹

Yüzeyle, kalınlığı 1,3—1,4 metreye ulaşan kerpiç duvarlardan oluşan iki bina bulunmuş olup, rüzgâr sebebiyle aşınarak, tepelemiş bir yükselti hâline gelmiştir. Evlerin içindeki kışlık ısıtma sistemi standart bir şekilde tasarlanmış olup; girişin karşısında, evin kuzeydoğu ucunda, taştan bir sobadan (şömine) kuzey ve batı duvarlarının içinde uzanan (dumanın içinden geçtiği) kanallarla, evin ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Güney-batı köşesinde ise evin duvarları boyunca uzanan kanallardan geçen dumanın dışarı atılması için yerleştirilen 35 cm. çapındaki Selenge Nehri kıyısındaki beyaz kavaklardan yapılan bir boru yerleştirilmiştir. Çatı; sırkalar, sorkunlar, saman sapları, ağaç kabukları ve külden oluşan çok katmanlı bir malzeme ile inşa edilmiştir. Taban ise, balçıktan oluşturulmuş olup, tabandaki bazı küçük yanık izlerinden, havanın aşırı soğuduğu dönemlerde evin içinde ısınma amaçlı mangal tarzında bir soba daha kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehrin merkezinde bulunan bir tepede yapılan incelemelerde bu tepenin aslında bir demir ocağı (taştan yapılmış olup, etrafı balçıkla sıvanarak üretilmiştir-T.B) olduğu tespit edilmiştir.⁵² Bu da şehirdeki metal işçiliğinin varlığı hakkında önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

İvolga şehrinin diğer önemli bir özelliği ise, nehirden yaklaşık 100 m. kadar güneye inilerek ulaşılan, İvolga'nın banliyösü, Sovyet arkeologlarının "*Maloye Gorodiúça*" adını verdikleri ve nehrin kıyısında bulunması sebebiyle yarısından fazlası nehrin suları tarafından yok edilmiş olan yerleşimdir.⁵³ Bu yerleşim de kare şeklinde inşa edilmiş olup (145x145 m.) şehrin kapladığı alan 2 hektar kadardır. Şehir yine kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve iç taraftan hendeklerle tahkim edilmiştir. Bu özelliği ile de İvolga'nın küçük bir kopyası niteliğindedir.⁵⁴ Ancak burada herhangi bir maddi kültür ögesine ve yaşam alanına tesadüf edilememiş olması, burada kullanılan malzemenin ahşap olup, zamanın şartlarına direnememesi ile izah edilebileceği kanısını uyandırmaktadır.

Araştırma çukurlarında bulunan birkaç evcil hayvan kemiğine bakılırsa, burası, genel evcil hayvan sürüsü için kütük perdelerle bölümlere ayrılmış, korumalı ve güçlendirilmiş bir ağıl olabilir. Burada büyük baş ve küçükbaş hayvanlar veya atlar muhafaza edilmiştir. İvolga'nın 440 m. kuzeydoğusunda şehrin sakinlerinin defnedildiği İvolga Mezarlığı içinde 244 kişiye ait kemiklerin bulunduğu 216 mezar ortaya açılmıştır.⁵⁵

Derestuy Kalesi

Derestuy Kalesi güneybatıdaki Jida demiryolu istasyonunun yaklaşık 20 km yukarısında, Derestuy mezarlığı olarak bilinen mezarlığın bulunduğu Jida Nehri'nin dik kıvrımının içinde bulunmaktadır.⁵⁶ Kıvrımın 30 km içinde (Derestuy Kultuk olarak adlandırılan), Jida Nehri soldaki Selenge Nehri'ne dökülmektedir. Kalenin 1,5 km kuzeyine, nehir akıntısının enine doğru alçak bir yükseklik bulunmaktadır, Jida'nın sol kıyısında Derestuy mezarlığı güneyden kuzeye uzanmaktadır. Kale (120x119m), kare şeklinde olup bir içkaleye sahiptir (40 x 40 m). Kapılar güneyde, yani nehrin tarafına doğru bakmaktadır. Tıpkı İvolga şehri gibi Derestuy Kalesi de dört ana yöne göre konumlandırılmıştır. Dış duvarlar ahşap bir kalıp içine dökülerek yapılmıştır. Dış duvarlar yaklaşık 6 m genişliğinde surlarla korunmuşlardır.

Duvarların üst kısmı sert kaya parçalarından oluşan taşlarla güçlendirilmiştir. Taşlar tüm surların ana eksenine göre konumlandırılmıştır. Kalenin güney kapıları yaklaşık 18 m genişliğindedir. Doğu duvarındaki güneydoğu köşesinde bir bahçe kapısı bulunmaktadır. Avlu kapılarının 10 m güneyine doğru 1 metre yüksekliğinde ve 10,5x10,5 metre boyutlarında bir tepe durmaktadır. İçkalenin duvarları bir hendekle çevrilidir ve doğu duvarından 26,5 kuzey duvarından 24,5 ve batı duvarından 22,5 metredir. İçkalenin kuzeydoğu köşesinde 15 x 15 m ölçülerinde ve 1,5 m yüksekliğinde, kesik, piramidal bir kare şeklinde tepe yükselmektedir. 1983 yılında, N.V.Imenohoyev'in yardımıyla Hakasya keşif grubundan bir ekip, Derestuy Kalesi'nin kalıntıları

⁵¹ A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

⁵² A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.7.

⁵³ A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

⁵⁴ T.S.Proskuryakova, *Puti Formirovaniya Gorodov Domongolskoy Sibiri, Arhitekturnoye Nasledstvo*, T.37, M, 1990, ss.44-45.

⁵⁵ A.V.Davidova, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*, SPS, 1996.

⁵⁶ G.P.Sosnovskiy, *Derestuykiy Mogilnik*, PİDO, No:7-8, 1935.

üzerinde malzemeler toplamışlardır: bu malzemeler arasında 12,5x7 cm boyutunda dikdörtgen kırmızı yanmış tuğla parçaları; dairesel kap-kacaklar; vazo benzeri fiçılar ve süslenmiş merdaneler ve yastıklar vardır. Buluntular SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Buryat Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'ne gönderilmiştir ve çalışanları şu anda incelediğimiz Derestuy Kalesi'nin kalıntılarını incelemektedir.

1988-1999 yıllarında "*Bayan Under Yerleşim Yeri*" adını taşıyan alanda Buryat arkeolog S.V.Danilov tarafından küçük kazılar yapılmıştır.⁵⁷ İçkalenin doğu duvarı ve yerleşim yerinin doğu dış suru enine siperlerle kesilmiştir. Başlangıçta surların bulunduğu yerde, Hunlar için her zamanki ahşap ve çakilla karıştırılmış ince yapılmış kilin tabakalar hâlinde dökülmesinin bir sonucu olarak elde edilen yoğun "*kil beton*" duvarlarının olduğu ortaya çıkmıştır. Yaklaşık iki bin yıllık olan duvar atmosferik yağışlar sonucu tahrip olmuş durumdadır. Açıkçası, burada da büyük taşlarla güçlendirilmiş ahşap çitler bulunmaktadır. İçkalenin duvarları, dıştan yaklaşık 3,3 m genişliğinde ve duvar tabanından 1,6 m derinliğinde bir hendekle çevrilmiştir. Duvarın altındaki hendek dik olduğu için içkalenin duvarlarının toplam yüksekliği önemli ölçüde artmaktadır. Kalenin duvarının içine doğru, düz bir yüzey üzerinde kerpiç platform şeklinde bir ev alanı olduğu S.V.Danilov tarafından bulunmuştur. Evin duvarlarından birinin tabanı 1,6 x 0,5 m uzunluğunda kenara monte edilmiş bir levha ile kaplanmıştır. Ayrıca Hun kap-kacaklarının küçük parçaları da toplanmıştır.

Yenhor Yerleşim Yeri

Yenhor yerleşim yeri Derestuy Kalesi'nin karşısında, Jida Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Derestuy Kultuk'un 10 km güneybatısına doğrudur. Yerleşim, Yenhor köyünün bulunduğu taşkın yatağının 35-40 m üzerinde yükselen yüksek bir taşkın terasında konumlanmıştır. Köyden 350 metre uzaklıktaki Tsagan-Usun kasabasına giden yoldan bir teras ile kesilmiştir.

Yerleşim 1981 yılında A.D.Tsıbiktarov tarafından keşfedilmiştir.⁵⁸ Kültürel katmanın kalınlığı 20-40 ila 80 cm arasında değişmektedir. Yerleşim teras kenarı boyunca 350 m uzanmaktadır. 1983 yılında yerleşimi Hakas keşif ekibi ziyaret ettikten sonra dağın kalıntıları buldozerler tarafından kesilmiştir. Meydanın ortasında toprağın içine doğru derinleşen derin bir oyuk bulunmuştur. Kayalık uçurumların üzerinde parlak çok sayıda tipik (bir taş tahıl değirmeninin parçaları, bir demir açacağı parçaları, beyaz taştan yapılmış düz bir halka parçaları, sedef parçaları) Hun kap-kacak parçaları ve Hunlar tarafından evlerde ısıtma yataklarının yapımında yaygın olarak kullanılan taş plakalar bulunmuştur.

Köyün 500 m doğusuna doğru olan bir tepede, Buryatlı arkeologlar sığ ve eski bir mezarlık alanı keşfetmişlerdir - belki de bu eski Hunların bir mezarlığıdır. 1983'te aynı yerde tarafımızca başı kuzeydoğuya doğru sırt üzeri uzanmış genç bir adamın iskeleti bulunmuştur.

Dureni Köyü Yakınlarındaki Yerleşim Yeri

Dureni köyü yakınlarındaki yerleşim yeri Kyahta şehri'nin 35 km doğusunda, Çikoy Nehri'nin sol kıyısındaki akarsu yatağı kıvrımının içinde yer almaktadır. Selenge'nin sağ kolu olan Çikoy, bu yerin yakınından Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırını aşarak kuzeye doğru uzanmaktadır.⁵⁹

"Yerleşim, taşkın yatağının terasında, Çikoy Nehri'nin kıvrımında bulunan bir tür at nalı planında yer almaktadır... Yerleşim yerinin alanının toplam uzunluğu yaklaşık 5 km'dir. Tüm kısımlarında, 90 cm'ye kadar kalınlıkta bozulmamış kültürel katmanın önemli bölümleri kayıt altına alınmıştır (İvolga yerleşiminden üç kat daha fazla).⁶⁰ Bu yerleşim alanının ana bölümünün Çikoy Nehri tarafından yıkıldığı düşünülmektedir. Hunlar zamanında, bu nehrin sol yakasının kıvrımında güçlendirilmiş bir şehrin olması kuvvetle muhtemeldir, bizim tarafımızdan özel bir yerleşim yeri olarak kabul edilen bu yerleşim yerinde el sanatlarının kalıntıları günümüz akarsu yatağının kıvrımı boyunca 5 km uzanmaktadır.

Yerleşimin farklı yerlerinde, yukarıda tasvir edilenlerle tamamen aynı olan toprağın içinden geçen "Ge" şeklinde ısıtma kanalları-bacaları olan İvolga Hunlarının evlerinde birçok çukur ve yaklaşık bir düzine evin kazılması başarıyla sonuçlanmıştır. Kazılar neticesinde: bir cüruf kütlesi, cevher yığınları ve demir, demir ve bronz el sanatları üretimi ile ilgili diğer parçalar bulunmuştur. İvolga şehrinde sadece iki demir açacağı bulduysa, 21 tanesi Dureni'de toplanmıştır. Kazılar sonucu elde edilen malzemelerden hareketle Dureni'nin

⁵⁷S.V.Danilov, *Otčet Ob İssledovaniyah Srednevekego Zdaniya V Narsatıye i Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone Buryatskoy ASSR v 1988 Godu Ulan-Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №13403, M, 1989; Yego Je *Otčet Ob İssledovaniyah Srednevekego Zdaniya V Narsatıye Muhorşibirskogo Rayona, Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone i Poseleniya Na Reke Temnik Selenginskogo Rayona Buryatskoy ASSR v 1989 Godu, Ulan Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №14054, M, 1990 // S.V.Danilov, T.B.Javoronkova, *Gorodişe Bayan-Under-Noviy Pamyatnik Hunnu v Zabaykale Kulturi i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Jeleznogo Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan Ude, 1995.

⁵⁸A.D.Tsıbikpragov, *Noviye Materialı Po Hunnu Yujnogo Zabaykalya*, Arheologičeskiye i Etnografičeskiye İssledovaniya v Vostočnoy Sibiri İtogi i Perspektivi, Irkutsk, 1986.

⁵⁹G.P.Sosnovskiy, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947.

⁶⁰A.V.Davidova, *K Voprosu O Rolı Osedlth Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978.

ana nüfusunun bir kısmının tarımla uğraşan bir şehir olduğunu göstermektedir. Bu büyük tarım merkezinin ekonomik potansiyeli, şüphesiz, çok yüksekti.⁶¹

Dureni II Yerleşim Yeri

Dureni yerleşim yeri II Dureni köyünde 1983 yılında ilk yerleşim yerinin kuzeyine doğru A.V. Davıdov ve S.S.Minıyayev tarafından Çıkoy Nehri'nin sol kıyısındaki kıvrım da keşfedilmiştir. Yerleşim yeri Bronz Çağı'ndan Ortaçağ'a kadar çok katmanlı olmasıyla farklılık göstermektedir. 5-7 cm arasında olan seramik katmanlar Hun dönemine kadar uzanmaktadır. Aynı çevreler içinde Hun kap kacaklarının olmaması ilginçtir.⁶²

Böylece, Transbaykal'ın batısında Hunların şehirlerinin ve yerleşik yerleşimlerinin keşfedildiği beş nokta artık bilinmektedir. Elde edilen materyaller, kuşkusuz, Hun nüfusunun bir kısmının ağırlıklı olarak tarımla uğraşan güçlü şehirlerde veya kasabalarda yaşadığını, aynı zamanda zanaatkâr olduklarını göstermektedir. Muhtemelen sadece askerî karakollar (garnizon) vazifesi gören şehirler değil aynı zamanda Hun halkının manevi ve dinî yaşamının merkezleri, değerli eşya, zanaat ve tarım ürünleri depolandığı mekânlarda güçlendirilmiştir.

Transbaykal'da gizemli Hun insanların varlığı ile ilgili bilgilerin olduğu daha ayrıntılı tarih sayfaları açmak için, sadece yerleşik kültürlerin bulunduğu ünlü şehirleri ve yerleşik kültürünü ayrıntılı olarak incelemek değil, aynı zamanda hâlen daha bilinmeyen yeni şeyleri de aramak gerekmektedir.

3.Hun Anıtlarının Kronolojisi Hakkında

Transbaykal'daki yerleşik Hunların anıtları üzerinde uzun yıllar boyunca yapmış olduğu çalışmalar için A.V.Davıdov'a teşekkür etmemiz gerekir. Ne yazık ki, araştırdığı İvolga kompleksinin (yerleşim ve mezarlık) tarihinin yıllarca açıklanmaması bilimin gelişimine katkıda bulunmamıştır. Bu yüzden 1953-1960 yılları arasında yazar, o zamanki bilinen verilere göre İvolga kompleksinin ve diğer mezarlıkların bir kısmının MÖ II.-I. yüzyıllara, diğer kısımlarının da MÖ I. yüzyıl ve MS I. yüzyıl ait olduğunu tespit etmiştir.⁶³ Daha sonra iki dönemden kalan Hun kültürü anıtlarının dönemselleştirilmesi tarafımda yayınlanmıştır.⁶⁴

A.V.Davıdov tarafından gösterilen tepki beklenmedik bir tepkiydi. 1985 yılında İvolga kompleksi için 1953'te tarafımda (MÖ II.-I. yüzyıllar) önerilmiş bir tarihi tamamen kabul etmiş ve 1950'lerde yaptığımız karşılıklı görüşmelerde bu konu onunla tekrar tekrar tartışılmıştır. A.V.Davıdov sonunda, Yenisey'de (1953'te) vurguladığım Tagar-Taştık geçiş döneminin (MÖ II.-I. yüzyıllar) anıtlarında bulunan benzer nesnelere büyük bulgularını Hun nesnelere benzediğini doğrulamıştır. Mihail Petroviç Gryaznov da daha sonra yeni malzemelere göre "*Tesinski*" olarak adlandırmıştır.⁶⁵

Beklenmedik bir şekilde, A.V.Davıdov, L.R.Kızlasov tarafından önerilen sınıflamanın "*Hun toplumunun gelişimine karşılık gelmediğini*" açıklamıştır. Kronolojik aşamalara göre "*bilinen tüm kurganlar*" toplumun yerleşik kesiminin anıtlarına göre daha ileri bir aşamadır. Ve burada "*Hunların tüm anıtlarının istisnasız olarak karakteristik olduğu*" ve bu nedenle ortak tarihlerinin MÖ II.-I. yüzyıllar dönemi olduğu doğrulanmıştır.⁶⁶

Bu kadar gerçeklikten uzak ve uydurulmuş bir ifadeyi kanıtlamak için A.V.Davıdov bir "*oyun*" yapmıştır: L.R.Kızlasov'un basılı metninden "*Derestuy dönemini*" atarak Derestuy mezarlığını yayınlamıştır.⁶⁷ Bundan sonra A.V.Davıdov özü boşaltılmış metni eleştirmeye başlamıştır. Bütün bunlar, en azından, garip... Ama Hun arkeolojisi uzmanlarının örneğin Noyin-Ula mezar zemininin 6 numaralı kurganında üretim tarihi yazılan (MÖ II.yüzyıl) bir Çin vernikli kabının bulunduğunu bilmediklerini öğrenmek de gariptir. Sonuç olarak, kurganın kendisi MS I.yüzyıldan daha erken bir dönemde yapılmıştır.⁶⁸

A.V.Davıdov ve arkadaşı S.S.Minıyayev'in davranışlarının garipliği farklı dönemlere ait defin töreninin aynı mezarlığa gömülmesine imkân ve ihtimal vermemelerinden kaynaklanmıştır. Mezar ekipmanlarının tipolojik bir sınıflandırmasını yapmamış olan meslektaşlar mezar yapılarının türleri ve içinde yapılan cenaze töreninin detaylarındaki farklılıkları fark edememişlerdir. Sonuç olarak A.V.Davıdov ve S.S.Minıyayev'e göre Orta Asya

⁶¹A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO, 1972 Goda, M, 1973 // A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale*, AO 1974 Goda, M, 1975 // A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1975 Goda, M, 1976.

⁶²S.S.Minıyayev, *Issledovaniya v Zapadnom Zabaykale*, AO 1983 Goda, M, 1985 // S.S.Minıyayev, *Raboti Zabaykalskogo Otryada*, AO 1984 Goda, M, 1986.

⁶³L.R.Kızlasov, *Taştkskaya Epoha v İstorii Hakasso-Minusinskoy Kotlovini*, M, 1960, ss.85, 86, 126, 163 i 164.

⁶⁴L.R.Kızlasov, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov Drevnosti Vostochnoy Yevropi K 70-Letiyu* // A.P.Smınova, MİA, No:169, M, 1969, s.118, Datirovka Etapov Astalas Prejney.

⁶⁵A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.46, 48, 49, 66, 67;* // A.V.Davıdova, *İvolginskiy Arheoloğičeskiy Kompleks, T.2, İvolginskiy Mogilnik... ss.25.*

⁶⁶A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.36-37.*

⁶⁷Sravnite:L.R.Kızlasov, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov...* s.118 // A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.36.*

⁶⁸Treuer K, *Excavations in Northern Mongolia*, L, 1932, P.48, Pl.29, 2 i 30.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

Hunlarının kültürünün 300 yıl içinde gelişim göstermesi ve gelişiminin sonuçlarının fark edilmemesi uzmanlar için bile zor olmuştur.

Bu arada, Orta Yenisey havzasında, Hunlarla bağlantılı tüm anıtlar “erken Tagar-Taştık (“Tesinski”) MÖ II.-I. yüzyıllar ve daha sonra “Taştık döneminin geçiş dönemi etabı”(MÖ I. yüzyıl - MS I. yüzyıl) olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Transbaykal'ın Hun kültürünün gelişim aşamaları için doğrulanmış tarihler de aynı tarihlerdir.⁶⁹Böylece, bizim tarafımızdan 1979'da yeniden genişletilen sınıflandırmamızın onaylanması sona ermiştir.⁷⁰Tüm bunlara rağmen, yeni malzemelerin gelecekte herhangi bir sınıflandırmayı iyileştirmeye veya kesinleştirmeye yardımcı olacağı tartışılmazdır.

Yukarıdaki yazılı kaynakların gözden geçirilmesi arkeologların sadece erken değil, aynı zamanda geç dönemdeki Hun kentlerini de keşfedeceklerine ve araştıracaklarına şüphe bırakmamaktadır. Günümüzde Derestuy Kalesi (Bayan Under) kazıları yeni başlamıştır. Şu anda bilinen yazılı ve arkeolojik kaynakların karşılaştırılması Orta Asya'daki Hun devletinin batı (Orta Asya) ve doğu (Çin) dünyalarının kültür merkezleri arasındaki jeopolitik konumu Hunların hem ruhsal hem de maddi kültürünü şekillendirdiğine bizi inandırmaktadır.

Akademisyen N.İ.Konrad, Çin'in "tarihi toprakları" ile birlikte Orta Asya Hun devletinin oluşumu döneminde ortaya çıkan halkların tarihsel aktivitesini ayırt etmekte kesinlikle haklıydı. O “bu yeni merkez”, dünya tarihinin Doğu Asya merkezini Orta Asya ile bağlayan bir bağın rolünü oynamaktadır” diye yazmıştır.⁷¹ Her ne kadar Hun maddi kültürü komşu batı kültürlerin (yay ve oklar, at koşum takımı, bronz kazanlar, hayvan stili, vb.) karakteristik unsurlarının çoğunu içine alsada, temeli yine de Uzak Doğu kültürel çevresinde atılmıştır. Bu özellikler yerden ısıtma sistemlerine sahip evlere, vazo benzeri kap-kacakların yaygınlığına, tarımsal aletlere (pulluk, orak, kürek, vb.), ev eşyalarına(yeşim taşı, şemsiye, vernik, yemek çubukları, madeni para, aynalar, vb.) şehirlerin mimarisine yansımıştır. Buna ek olarak, Hunlar tüm Uzak Doğu kültür çevresi için uluslararası özelliklere sahip olan hiyeroglif yazısını kullanmışlardır. Bu yazıyı Hunlar ilk defa kendileriyle birlikte Batıya taşımışlardır.

KAYNAKÇA

BERNŞTAM, A.N, *Oçerk İstorii Gunnov*, L, 1951

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.1, M, 1950, ss.48-50 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.1, M, 1968, ss.39-41.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, ss.76,83, 106.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.76, 78. // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.1, ss.91,165 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.2, ss.22, 23, 70, 73, 83, 112, 137.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.264.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.

DANILOV, S.V, *Otçet Ob İssledovaniyah Srednevekogo Zdaniya V Narsatuye i Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone Buryatskoy ASSR v 1988 Godu Ulan-Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №13403, M, 1989; Yego Je Otçet Ob İssledovaniyah Srednevekogo Zdaniya V Narsatuye Muhorşibirskogo Rayona, *Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone i Poseleniya Na Reke Temnik Selenginskogo Rayona Buryatskoy ASSR v 1989 Godu, Ulan Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №14054, M, 1990 // Danilov S.V, Javoronkova, T.B, *Gorodişe Bayan-Under-Noviy Pamyatnik Hunnu v Zabaykale Kulturi i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Jeleznogo Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan Ude, 1995.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)*,CA. T.XXV, M,1956, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, V1p.154, M, 1978, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zabaykale*, L, 1985.

DAVIDOVA, A.V, Şilov V.P, *K Voprosu O Zemledelenii U Gunnov*, VDİ, No:2, 1953.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1 // Ona Je İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik) Ris.II.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, ss.12-13.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, ss.296-297.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.7.

⁶⁹Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifosarmatskoye Vremya, Arheologiya SSSR, M, 1992, s.224-246 i Tab.105-108, s.254-260 i Tab.94-100.

⁷⁰L.R.Kızlasov, *Drevnya Tuva*, ss.82.

⁷¹N.İ.Konrad, *Zapad i Vostok*, M, 1972, ss.459-463.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*, SPS, 1996.
- DAVIDOVA, A.V, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Kočevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978.
- DAVIDOVA, A.V, Minyayev S.S, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO, 1972 Goda, M, 1973 // Davidova A.V, Minyayev S.S, *Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale*, AO 1974 Goda, M, 1975 // Davidova A.V, Minyayev S.S, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1975 Goda, M, 1976.
- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.46, 48, 49, 66, 67; // Davidova A.V, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*... ss.25.
- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.36-37.
- DEBS, Gomer G, *Voyennoye Soprikosnoveniye Mejdü Rimlyanami i Kitaytsami v Antiçnoye Vremya*, VDI, No:2, 1946.
- DOERFER, G, *Zur Sprache der Hunnen*, Central Asiatic Journal, Vol.XVII, №1. Wiesbaden, 1973.
- HUDYAKOV, Y.S, *K Voprosu O Drevnih Gorodah Sibiri*, Gumanitarniye v Sibiri, Arheologiya i Etnografiya, No:3, Novosibirsk, 1994.
- KIZLASOV, L, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, M, 1984, ss.10-11.
- KIZLASOV, L.R, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*,ss.9-15.
- KIZLASOV, L, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, ss.13.
- KIZLASOV, L.R, Kızlasov İ.L, *Noviye Materialy O Proishojdenii Kulturi Çaatas*, AO 1983 Goda, M,1985. ss.220.
- KIZLASOV, L.R, *Taştkskaya Epoha v İstorii Hakasso-Minusinskoy Kotlovini*, M, 1960, ss.85, 86, 126, 163 i 164.
- KIZLASOV, L.R, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov Drevnosti Vostoçnoy Yevropti K 70-Letiyu* // Smirnova A.P, MİA, No:169, M, 1969, ss.118, Datirovka Etapov Astalas Prejney.
- Sravnite:Kızlasov L.R, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov*... ss.118 // Davidova A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.36.
- KIZLASOV, L.R, *Drevnya Tuva*, ss.82.
- KONRAD, N.İ, *Zapad i Vostok*, M, 1972, ss.459-463.
- KUBAREV, V.D, Juravleva A.D, *Keramiçeskoye Proizvodstvo Hunnov Altaya*, Paleekonomika Sibiri, Novosibirsk, 1986 // Kızlasov L.R, *Drevnya Tuva*, M, 1979,ss.79-84.
- LYAN, Yuan-Dun, *Si Lyaoşi(Na Kit.Yaz.)*, Pekin, 1955,ss.20.
- LYAN, Yuan-Dun, *Si Lyaoşi(Na Kit.Yaz.)*, Pekin, 1955,ss.20.
- Maenchen-Heljen O.J, *The World Of The Huns*, Berkeley-Los Angeles-London, 1973.
- MALYAVKİN, A.G, *Materialy Po İstorii Uygurov v IX—XII vv*, Novosibirsk, 1974, ss.85.
- MALYAVKİN, A.G, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.35, 138-159.
- MALYAVKİN, A.G, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.67.
- MİNYAYEV, S.S, *İssledovaniya v Zapadnom Zabaykale*, AO 1983 Goda, M, 1985 // Minyayev S.S, *Raboti Zabaykalskogo Otryada*, AO 1984 Goda, M, 1986.
- OKLADNİKOV, A.P, *Yakutiya Do Prisoyedeniya K Russkomu Gosudartsvu*, İstoriya Yakutskoy ASSR, T.I. M, 1955, ss.193-196.
- PERLE, H, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // Maydar D, *Tri Kartı Gorodov i Poseleniy Mongolii*, Ulan-Bator, 1970 // Davidova A.V, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Kočevom Obşestve Sunnu*.
- PERLE, H, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // Şavkunov E.V, *Obsledovaniye Gunnskih Gorodiş v Mongolii*, AO, 1972 Goda, M, 1973, // Volkov V.V, Novgorodova E.A, *Sovetsko-Mongolskaya İstoriiko-Kulturnaya Ekspeditsiya*, Vİ, No:12, 1976.
- POTANİN, G.N, *Vostoçniye Motivi v Srednevekovom Yevropeyskom Epose*, Moskva, 1899.
- PROSKURYAKOVA, T.S, *Puti Formirovaniya Gorodov Domongolskoy Sibiri, Arhitekturnoye Nasledstvo*, T.37, M, 1990, ss.44-45.
- SOSNOVSKİY, G.P, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947 // A.V.Davidova, S.S.Minayayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO 1972 Goda, M, 1973; Oni Je Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale, AO 1974 Goda, M, 1975; Oni Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1975 Goda, M, 1976// A.V.Davidova, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1973 Goda, M, 1974, Ona Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1977 Goda, M, 1978; Ona Je Noviye Daniye O Poselenii Hunnu U S.Dureni, AO 1979 Goda, M, 1980.
- SOSNOVSKİY, G.P, *Nije-İvolginskoye Gorodişe*, PİDO, No:7-8, 1934 // A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)* CA, T.XXV, M, 1956; Ona Je, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zaybakale*, L,1985.
- SOSNOVSKİY, G.P, *Derestuyskiy Mogilnik*, PİDO, No:7-8, 1935.
- SOSNOVSKİY, G.P, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

- Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifosarmatskoye Vremya*, Arheologiya SSSR, M, 1992, ss.224-246 i Tab.105-108, ss.254-260 i Tab.94-100.
- TASKİN, V.S, *Material Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, M, 1968, ss.34.
- TASKİN, V.S, *Material Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.37.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.31. // Taskin V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, M, 1973.
- TASKİN, V.S, *Turkskiye Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Yazıke Sunnu*, KSİNA AN SSSR, Vıp.85, M, 1964
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.4-34.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.23-24.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.40, 79, 81, 91, 165.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126, 129, 131, 164.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.128.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.83.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.112.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.21-136.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Koçevih Narodov v Kitaye III—V vv*, Vıp.1, Sunnu, M, 1989, ss.26-27.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129-131.
- TREVER, K, *Excavations in Northern Mongolia*, L, 1932, P.48, Pl.29, 2 i 30.
- TSİBİKPRAGOV, A.D, *Noviye Materialı Po Hunnu Yujnogo Zabaykalya*, Arheologičeskiye i Etnografičeskiye İssledovaniya v Vostoçnoy Sibiri İtogi i Perspektivi, İrkutsk, 1986.
- VASİLYEV, K, *Arheologičeskiye İssledovaniya Vo Vnutrenney Mongolii*, VDI, No:3, 1959.
- ZUYEV, Y.A, *K Voprosu O Vzaimootnoşeniyah Usuney i Kantszoy S Gunnami i Kitayem Vo Vtoroy Polovine I Veka Do Naşey Eri*, İzvestiya AN Kazakskoy SSR, Seriya İstorii, Ekonomiki, Vıp.2, Alma-ata, 1957.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 523-524.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.07.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.07.2020

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

GÜNEY KAFKASYA'DA RUSYA-İRAN NÜFUZ MÜCADELESİ (1779-1813)*

CEREN SELVİ**

Türk Tarih Kurumu Yayınları tarafından 2020 yılında ilk baskısı yapılan *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi* adlı eser Özgür Türker'in doktora tezinin kitaplaşmış şeklidir. Eser; *Yöntem ve Kaynaklar (1-19)*, *Giriş (21-26)*, *Birinci Bölüm: XVIII. Yüzyıl Sonlarında Güney Kafkasya'da Rusya-İran Rekabeti (27-86)*, *İkinci Bölüm: XIX. Yüzyıl Başlarında Güney Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı ve Konsolidasyon (87-136)*, *Üçüncü Bölüm: 1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Nedenleri (137-223)*, *Dördüncü Bölüm: Kura ve Aras Nehirleri Arasında Rus Hâkimiyetinin Tesisi (226-274)*, *Sonuç (275-284)*, *Kaynaklar (285-298)*, *Dizin (299-307)* ve *Ekler (309-325)* bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin *Yöntem ve Kaynaklar* bölümünde çalışmada izlenen yol ve kullanılan resmî belge koleksiyonları; kronikler, hatıratlar, seyahatnameler ve gezi raporları; araştırma eserler hakkında bilgi verilmiştir. *Giriş* bölümünde, Kafkasya coğrafyası hakkında bilgi verilmiş ve Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi işgale başlaması ele alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan *XVIII. Yüzyıl Sonlarında Güney Kafkasya'da Rusya-İran Rekabeti* bölümünde üç ana başlık yer almaktadır: Birinci bölüm olan *İkinci Katerina Dönemi ve Kafkasya'da Rus İlerleyişi* başlığı altında *Rus Kumandanı Gottlieb Heinrich Tottleben'in Gürcistan Harekâtı (1769)*, *Küçük Kaynarca Antlaşması (1774)*, *Azak-Mozdok Müstahkem Hattı (1777)*, *Kırım'ın İlhakı (19 Nisan 1783)*, *Georgiyevsk Antlaşması ve Gürcistan'da Rus Himayesi (1783)* başlıkları; ikinci bölüm olan *Rusya'nın Güney Kafkasya Stratejisinde Değişim* başlığı altında *Tiflis'te Bulunan Rus Birlikleri'nin Kafkas Hattı'na Çekilmesi*, *Ruslar ve Gürcüler Arasında Güven Bunalımı ve Rus-Gürcü İttifakında Yol Ayrımı* başlıkları; üçüncü bölüm olan *Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferi ve Güney Kafkasya'da Kaçar Restorasyonu* başlığı altında *Kaçar Hanedanı'nın Ortaya Çıkışı ve İran'da Yükselişi*, *Ağa Muhammed Han'ın Güney Kafkasya Siyaseti ve Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi ve Krtsanisi Savaşı (8-11 Eylül 1795)* bölümleri yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan *XIX. Yüzyıl Başlarında Güney Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı ve Konsolidasyon* bölümünde iki ana başlık yer almaktadır: Birinci bölüm olan *Kartli-Kaheti'nin (Gürcistan) Rusya Tarafından İlhak Edilmesi (1801)* başlığı altında *İlhak mı, İltihak mı?*, *İori Nehri Savaşı (7 Kasım 1800)*, *İmparator I. Pavel'in Gürcistan Manifestosu (18 Ocak 1801)*, *İmparator I. Aleksander'in Gürcistan Manifestosu (12 Eylül 1801)* başlıkları; ikinci bölüm olan *General Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov ve Kafkasya'da Rus Saldırganlığı* başlığı altında *Gürcistan'da Rus İdaresi'nin Konsolide Edilmesi*, *Georgiyevsk Sözleşmesi (26 Aralık 1802)*, *General Vasily Gulyakov'un Caro-Belokan Seferi (9 Mart 1803)*, *Megrelya'nın Rusya'ya Bağlanması (4 Aralık 1803)*, *Tsitsianov'un Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804)* bölümleri yer almaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan *1804-1813 Rus-İran Savaşı* bölümünde dört ana başlık yer almaktadır: Birinci bölüm olan *1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Nedenleri* başlığı altında *Savaşın Nedenlerine Dair Yaklaşımlar*, *Emperyalizm ve Küresel Güçlerin Etkisi*, *Meşruiyet Kısılcacındaki İmparatorluk Onuru*, *Haddi Aşan Yetkiler ve Sonuçları*, *Kaçınılmaz Son: Savaş* başlıkları; ikinci bölüm olan *Tsitsianov Komutasındaki Rus Kuvvetlerinin Revan Harekâtı* başlığı altında *General S. A. Tuçkov'un Gümrü'ye Girmesi (10 Haziran 1804)*, *Eçmiyazın (Üç Kilise) Muharebesi*, *Tsitsianov'un Revan Kuşatması*, *Kuşatmanın Kaldırılması ve Rusların Revan Önlerinden Geri Çekilmeleri* başlıkları; üçüncü bölüm olan *Güney Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'na Katılımlar* başlığı altında *Şuragel Sultanlığının Rusya'ya Katılımı*, *Karabağ (Şuşa) ve Şeki (Nuha) Hanlıklarının Rusya'ya Katılımı*, *Şirvan (Şamahı) Hanlığı'nın Rusya'ya Katılımı (25 Aralık 1805)* başlıkları; dördüncü bölüm olan *General P. D. Tsitisinov'un Son Eylemleri ve Öldürülmesi* başlığı altında *1805 Yılı Muharebeleri*, *İrinarh İvanoviç Zavalışın ve Hazar Filosu'nun Faaliyetleri*, *Bakü'nün Kuşatılması ve Tsitsianov'un Ölümü* bölümleri yer almaktadır.

* Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, 325 s. ISBN: 978-975-17-4481-4.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, E-Posta: ceren.ybu@gmail.com.

GÜNEY KAFKASYA'DA RUSYA-İRAN NÜFUZ MÜCADELESİ (1779-1813)

Çalışmanın dördüncü bölümünü oluşturan *Kura ve Aras Nehirleri Arasında Rus Hakimiyetinin Tesisi* bölümünde üç ana başlık yer almaktadır: Birinci bölüm olan *General İvan Vasilyeviç Gudoviç Dönemi ve Faaliyetleri (1806-1809)* başlığı altında *Derbent, Karabağ, Bakü, Kuba ve Şeki Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgali, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Uzun Kilise Muahedesi (1806), Fransa-İran İttifakı ve Finckenstein Antlaşması (4 Mayıs 1807), Başarısız Revan ve Nahçıvan Seferleri ve Gudoviç'in İstifası* başlıkları; ikinci bölüm olan *Aleksander Petroviç Tormasov Dönemi* başlığı altında *İngiltere'nin Müdahalesi, Rusya'ya Karşı "Cihad" İlan Edilmesi, Askaran'daki Barış Müzakerelerinin Sonuçsuz Kalması, Savaşın Tekrar Başlaması ve Meğri'nin İşgali*; üçüncü bölüm olan *P. S. Kotlyarevskiy ve Aras'ın Kuzeyinde Rus Hegemonyası* başlığı altında *Aslandüz Muharebesi (19-20 Ekim 1812), Lenkeran Taarruzu (1 Ocak 1813) ve Gülistan Antlaşması* bölümleri yer almaktadır.

Eserin *Sonuç* bölümünde ise incelenen metinden elde edilen epistemik kiplik işaretleyicileri özetlenmiş ve yapılan tüm çalışma değerlendirilmiştir. Sonuç kısmından sonra çalışmada yararlanılan kaynakların sıralandığı *Kaynaklar* ve *Dizin* yer almaktadır. Çalışmanın son kısmında yer alan *Ekler* bölümünde çalışmada yer verilen önemli isimlerin portreleri yer almaktadır.

Tarih çalışmalarını içinde çok önemli bir yere sahip olan dönemin Rusya-İran Mücadelesini ele alan bu değerli çalışmayı alana kazandırdığı için Dr. Özgür Türker hocamıza teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.